

RAJASWA राजस्व

The Nepalese Journal of Public Finance Management

वर्ष ३८
Year 38

अङ्क २
Volume 2

२०७५ असार
2018 June-July

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र
हरिहरभवन, ललितपुर

आ.व. २०७४/७५ मा संचालित कार्यक्रमहरूको केही भलक

राजस्व तथा आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी उप-सचिवस्तरीय सेवाकालीन तालिम, २०७४ का सहभागी र केन्द्रका पदाधिकारीहरू

राजस्व प्रशासनसम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवा प्रवेश तालिम, २०७५ का सहभागी र केन्द्रका पदाधिकारीहरू

सम्पादकीय

सम्पादक मण्डल

चन्द्रकला पौडेल
चन्द्र प्रसाद भुसाल
गोपालप्रसाद भट्टराई
हरिशचन्द्र सिंह ठकुरी

कम्प्युटर संयोजन
लक्ष्मणप्रसाद आचार्य
सुनिल आचार्य

वितरण व्यवस्थापन
नेत्रबहादुर सिंह
इन्द्रप्रसाद उपाध्याय

प्रकाशक

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन
तालिम केन्द्र,
हरिहरभवन, ललितपुर ।
Email: info@pfmtc.gov.np
Web: www.pfmtc.gov.np

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन (Public Finance Management) अन्तर्गत देशको राजस्व सङ्कलन तथा खर्च प्रणालीसँग आबद्ध रही कार्य गर्ने कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने यस तालिम केन्द्रको मूल उद्देश्य हो । वि.सं. २०३७ फागुन २९ गते स्थापना भएको तत्कालीन राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र, नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्) को मिति २०७५।१।४ को निर्णयानुसार सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको रूपमा रूपान्तरित भएको र केन्द्रले यसै रूपान्तरित नामबाट हाल आफ्ना कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएकोमा प्रस्तुत राजस्व पत्रिकाको पनि यस अङ्कदेखि सोहीअनुरूप प्रकाशकको नामसमेत परिवर्तन गरी प्रकाशन गरिएको छ ।

तालिम केन्द्रका गतिविधिहरूलाई अझ बढी समयसापेक्ष तथा योजनाबद्ध ढङ्गले सञ्चालन गर्नका लागि आगामी आर्थिक वर्षदेखि लागू गर्ने गरी पाँच वर्षीय रणनीतिक योजना तर्जुमा गरिएको छ । यस अतिरिक्त केन्द्रलाई राजस्व र आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी महत्वपूर्ण अभिलेखहरू सङ्कलन गरी अभिलेखीकरण गर्ने अभिलेख केन्द्रको रूपमा विकास गर्दै लैजानका लागि अवधारणापत्र तर्जुमा भई स्वीकृतिको चरणमा समेत रहेको छ । यसका साथै आगामी दिनमा राजस्व तथा आर्थिक प्रशासनमा कार्यरत जनशक्तिलाई तालिम कार्यक्रम तथा क्षमता अभिवृद्धि कार्य गर्नका लागि विज्ञ समूह (Pool of Experts) को रूपमा विकास गर्ने र आफ्ना जनशक्ति विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै लैजानेतर्फ तालिम केन्द्र क्रियाशील रहेको छ ।

जनशक्ति विकासका विभिन्न कार्यक्रमका अतिरिक्त अर्धवार्षिक रूपमा 'राजस्व' पत्रिका प्रकाशित गर्नु पनि यस केन्द्रको नियमित कार्य नै रहेको छ । राजस्व पत्रिकाको यो अङ्क यसैको निरन्तरता हो । विगतमा जस्तै यस अङ्कमा पनि आर्थिक तथा वित्तीय क्षेत्रसँग सम्बन्धित लेख रचनाहरूलाई प्राथमिकताका साथ समावेश गरिएको छ । यस अङ्कमा प्रकाशित जम्मा २७ वटा लेखरचनाहरूले पाठकहरूलाई केही मात्रामा भए पनि ज्ञानको तृष्णा मेटाउन सहयोग गर्नेछ भन्ने आशा गरिएको छ ।

अन्तमा, सदाभैँ यसपालि पनि आफ्नो अमूल्य समय, श्रम र सीप खर्चेर लेखरचनाहरू उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण लेखक एवं स्रष्टाहरूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दै यस्तो सहयोग आगामी दिनहरूमा पनि प्राप्त हुने अपेक्षा गर्दछौं । साथै आगामी अङ्कहरूलाई अझ स्तरीय बनाउन उचित राय, सुझाव एवं अनुपोषणको लागि सबैमा हार्दिक अनुरोध गर्दछौं । विविध कारणवश प्राप्त सबै लेखरचनाहरू यस अङ्कमा प्रकाशन गर्न नसकेकोमा हामी क्षमाप्रार्थी छौं । धन्यवाद !

सम्पादक मण्डल

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनामा व्यक्त विचार तथा धारणा सम्बन्धित लेखकका निजी हुन् । उक्त विचार तथा धारणाले यस तालिम केन्द्रको आधिकारिक धारणा प्रतिनिधित्व नगर्ने व्यहोरा सम्बन्धित सबैमा जानकारी गराइन्छ । - सम्पादक मण्डल

लेखक वर्गहरूमा अनुरोध

‘राजस्व’ पत्रिका पुस र असार महिनामा गरी सामान्यतया वर्षमा दुई अंक प्रकाशित हुन्छ । प्रत्येक अंकका लागि लेख रचना, पठाउँदा क्रमशः मंसिर र जेठ मसान्तभित्र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रमा प्राप्त भइसक्ने गरी पठाउनु पर्नेछ ।

‘राजस्व’ पत्रिकामा राजस्व, सार्वजनिक वित्त, आर्थिक, प्रशासनिक, व्यवस्थापन, विकास, उद्योग एवं वाणिज्य र समसामयिक विषयहरूमा लेखिएका मौलिक तथा अनुसन्धानात्मक लेख रचनालाई प्राथमिकता दिइनेछ ।

अन्यत्र प्रकाशनका लागि नदिइएका लेख रचना मात्र यस पत्रिकामा प्रकाशनार्थ उपलब्ध गराई दिनु हुन र प्रकाशन नभएमा वा नहुने जानकारी पाएपछि मात्र अन्यत्र प्रकाशनार्थ दिनु हुन अनुरोध गरिन्छ । अस्वीकृत लेख रचना फिर्ता हुने छैन ।

लेख रचना A4 आकारमा नेपालीमा प्रीति (१४ प्वाइन्ट) र अंग्रेजीमा Times New Roman or Arial (12 pts) फन्टमा कम्प्युटर टंकण गरी सोको सफ्टकपि यस केन्द्रमा उपलब्ध गराउनु पर्ने वा इमेल मार्फत info@pfimtc.gov.np मा पनि पठाउनु सकिने छ । लेख रचना पठाउँदा आफ्नो संक्षिप्त परिचय (वायोडाटा) सहित सम्पर्क नम्बर, ठेगाना, इमेल र फोन नम्बर समेत उपलब्ध गराई दिनु हुन अनुरोध छ ।

लेख रचनामा व्यक्त गरिएका विचार एवं धारणा लेखकका स्वतन्त्र एवं निजी अभिव्यक्ति भएकोले यस सम्बन्धमा लेखक स्वयम् जिम्मेवार हुनु हुनेछ । यसको लागि यस तालिम केन्द्र र सम्पादक मण्डल जवनफदेही हुने छैन ।

- सम्पादक मण्डल

विषय सूची

नेपाली खण्ड

सार्वजनिक-निजी साभेदारी : अवधारणा, आवश्यकता र अभ्यास	गोपीनाथ मैनाली	३
भन्सारमा सुधार र आगामी कार्यदिशा	तोयम राय र मुक्तिराम आचार्य	१९
भन्सार सुधार: अवधारणा, विश्व परिवेश र नेपालको सन्दर्भ	दामोदर रेग्मी	२७
कर सहभागिता : सन्दर्भ नेपालको	चन्द्रकला पौडेल	४२
नेपालमा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणका समस्या तथा चुनौतीहरू	जीवनप्रकाश सिटौला	५०
सरकारी वित्त र मौद्रिक नीतिबीच अन्तर्सम्बन्ध तथा समन्वय	नरबहादुर थापा	५६
नेपालमा संघीय सरकारी वित्त व्यवस्थापन	डा. प्रकाशकुमार श्रेष्ठ	६३
नेपालमा वित्तीय क्षेत्रको विकास र स्थायित्व : उपलब्धि र चुनौतीहरू	रामु पौडेल	६९
समृद्धि, सामाजिक सुरक्षा र सञ्चय कोष	अर्जुनकुमार गौतम	७९
नेपालमा वैदेशिक सहायताको महत्व	गम्भीरबहादुर हाडा	८७
नेपालमा वैदेशिक सहायता : अबको आवश्यकता	डम्बरबहादुर कार्की	१००
आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली र नेपालमा यसको अभ्यास	बाबुराम ज्ञवाली	१०८
नेपालको सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिता : स्थिति, आवश्यकता	चन्द्रप्रसाद भुसाल	१२३
सार्वजनिक खरिदको अवधारणा तथा नेपालमा अभ्यास	भेषप्रसाद भुर्तेल	१३३
सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र : एक परिचय	डिलाराम सापकोटा	१४३
नेपालमा आयकर व्यवस्था	धुवराज ज्ञवाली	१५५
नेपालको वैदेशिक व्यापार : समस्या तथा सुझावहरू	डा. महेश चौलागाईं	१६६
नेपालको सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनको लेखापरीक्षण	घनश्याम पराजुली	१८४
भन्सार प्रशासनको आधुनिकीकरण र सुशासनका मुद्दाहरू	टड्कप्रसाद पाण्डेय	१९४
सूचनाको हक अवधारणा र नेपालमा अभ्यास	प्रकाश शर्मा ढकाल	२०१
अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायमा सूचना प्रविधिको प्रयोग	लक्ष्मण आचार्य	२१६
सार्वजनिक निर्माण व्यवस्थापन	टीकानाथ अर्याल	२३१
नेपालमा भन्सार राजस्व सङ्कलनको अवस्था	राम वाग्ले	२५२

अङ्ग्रेजी खण्ड

Monetary Policy in Developed and Developing ...	Basudev Sharma (PHD)	२६५
Designing a Training Program	Dr. Suman Kumar Regmi	२७०
The Corruption Adverse Consequences on Economic	Chet Nath Dahal	२८१
Capital Expenditure and its Impact on Economic.....	Bishwa Thapa	२९२

नेपाली खण्ड

सार्वजनिक-निजी साभेदारी : अवधारणा, आवश्यकता र अभ्यास

गोपीनाथ मैनाली

सचिव, कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय

साभेदारीको अर्थ र अवधारणा

सार्वजनिक सेवालाई सुनिश्चित, गुणस्तरीय र दिगो बनाई सेवा पद्धतिमा सुधार गर्न निजी तथा सामुदायिक क्षेत्रका पात्रहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता विस्तार गर्ने कार्य नै सार्वजनिक निजी साभेदारी हो। साभेदारी अन्तर्गत सार्वजनिक पूर्वाधार तथा सेवा सुविधाको व्यवस्थापन र संचालनमा निजी तथा सामुदायिक क्षेत्रको अधिकतम परिचालन गरिन्छ। राज्यका क्रियाकलापमा सरकार, निजी क्षेत्र र सेवाग्राहीको सहभागिताको माध्यमद्वारा लगानीका क्षेत्रहरूको प्रवर्द्धन गरी सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सुधार एवम् अर्थतन्त्रको सुदृढीकरणमा योगदान पुऱ्याउन सार्वजनिक, निजी र सामुदायिक पात्रहरू साभेदारी गरिन्छ। सार्वजनिक, निजी साभेदारीले मुलुकको आर्थिक-सामाजिक रूपान्तरणलाई सहज पार्दछन्।

साभेदारी, सरकार र निजी/सामुदायिक संस्थाहरूबीच सार्वजनिक सेवा, सामुदायिक सुविधा र यससँग सम्बन्धित क्रियाकलापको व्यवस्थापनका लागि गरिने औपचारिक सम्झौता हो। यस अन्तर्गत साभेदार पक्षहरू नागरिक सेवाको डिजायन, निर्माण, सञ्चालन, मर्मतसम्भार तथा वित्त व्यवस्था एवम् जोखिम विभाजन जस्ता पक्षहरूमा प्रत्यक्ष संलग्न हुन्छन्। यसर्थ साभेदारी सार्वजनिक सेवामा निजी एवम् सामुदायिक क्षेत्रको सहभागिता बढाई साधनको दक्षता खोजी गर्ने तरिका हो। यो सार्वजनिक सेवा व्यवस्थापनको वैकल्पिक ढाँचा पनि हो। साभेदारीले सार्वजनिक क्षेत्रको वैधता, विश्वसनीयता, जबाफदेहिता तथा निजी क्षेत्रको नतिजामुखी संस्कार, कार्यगत दक्षता, व्यावसायिकता र व्यवस्थापकीय क्षमताको उचित एवम् प्रभावकारी संयोजन गर्दछ। त्यसैले साभेदारी धेरै र जटिल समस्याहरूको एउटै र सरल समाधान पनि हो।

साभेदारीको परिभाषा

- सरकार र निजी क्षेत्रका संघसंस्था, सामुदायिक संस्था, समूह, व्यक्तिबीच सेवा प्रदान गर्ने र त्यसको जोखिम एवम् फाइदा संयुक्त रूपले बहन गर्ने गरी गरिएको सम्झौता।
- सार्वजनिक उद्देश्य हासिल गर्न सार्वजनिक र निजी क्षेत्रबीच निश्चित सर्तको अधीनमा रही गरिने सहकार्य गर्ने प्रबन्ध।
- सार्वजनिक पूर्वाधार तथा सेवा सुविधाहरूको व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यमा सरकार, निजी क्षेत्र र नागरिक समाजले आपसमा सिर्जनशील र सहयोगी भई सहभागिताको आधारमा निर्माण, सञ्चालन र व्यवस्थापनको जिम्मेवारी लिने पद्धति।
- विकास निर्माण तथा सेवा प्रवाहसम्बन्धी कार्यमा सरकारको भूमिकालाई क्रमशः नीति निर्माण, सहजीकरण, समन्वय, प्रवर्द्धन र नियमनको रूपमा रूपान्तरण गर्ने तथा सरकारभन्दा बाहिरका पात्रको क्षमता उपयोग गर्ने रणनीति।
- सार्वजनिक क्षेत्रको दायित्व र जिम्मेवारीमा गरिनुपर्ने कामको व्यवस्थापन तथा सञ्चालन निजी र सार्वजनिक क्षेत्रको संयुक्त पहलमा गरी जनतालाई सेवा सुविधाको प्रत्याभूति दिने उपाय।

सार्वजनिक निजी साभेदारीका विषयमा केही भ्रम पनि छन् । जस्तो कि यो वित्तीय स्रोत हो भन्ने बुझाई रहेको छ, तर वास्तविकता त्यसो नभई यो वित्तीय व्यवस्थाको विधि मात्र हो । आयोजनाको वित्तीय स्रोत जहिले पनि सरकार, आयोजनाका उपभोक्ता वा बहुराष्ट्रिय संस्था नै हुने गर्दछन्, साधनको प्रबन्ध मात्र साभेदारीले गर्ने हो । विकास निर्माण तथा सेवा प्रवाहसम्बन्धी कार्यमा सरकारको भूमिकालाई क्रमशः नीति निर्माण, सहजीकरण, समन्वय, प्रवर्द्धन र नियमनको रूपमा रूपान्तरण गर्ने तथा सरकारभन्दा बाहिरका पात्रको क्षमता उपयोग गर्ने रणनीतिका रूपमा साभेदारीलाई लिनुपर्दछ ।

साभेदारीका पात्रहरू

साभेदारीमा कुन निकाय वा संस्थाहरू संलग्न रहन्छन् भन्ने कुराबाट नै साभेदारीको आवश्यकता र सफलता निहित रहने गर्दछ । राज्य अन्तर्गतका पात्रहरूको मात्र संलग्नता रहने हो भने साभेदारीको कुनै अर्थ रहँदैन । त्यहा कर्मचारीतन्त्रीय शैलीको विस्तार मात्र हुन जान्छ र साधनस्रोतको दक्षतापूर्ण उपयोगको सम्भावना रहँदैन । सरकारबाहिरका पात्रहरूको मात्र संलग्नता रहने हो भने सामाजिक न्याय र लोककल्याणकारिता छायामा पर्न सक्तछ । यी दुवै स्वरूपमा साधन, स्रोत र अधिकार उपयोगको वैधता रहँदैन । दुवै प्रकारका पात्रको सहकार्य मात्र साभेदारी हो । उद्देश्य, आवश्यकता र सन्दर्भ अनुसार साभेदारीका पात्र तथा सहभागिता स्वरूप निर्धारित हुने गर्दछ । सामान्यतः साभेदारीमा ककसको सहकार्य रहन्छ भन्ने कुरा तल उल्लेख गरिएको तालिकाबाट प्रष्ट हुन्छ

साभेदारीका पात्रहरू

सार्वजनिक क्षेत्रका पात्रहरू (पहिलो क्षेत्र)	निजीक्षेत्रका पात्रहरू (दोस्रो क्षेत्र)	सामाजिक क्षेत्रका पात्रहरू (तेस्रो क्षेत्र)
राज्य र यसका संरचना नगरपालिका/गाउँपालिका विधायिका/राजनीतिक निकाय अदालत र न्यायिक निकाय कार्यकारिणी (प्रशासनिक अंग) सार्वजनिक सरोकारका संस्था बहुपक्षीय/बहुराष्ट्रिय एजेन्सी	निजी उद्यमी, लगानीकर्ता आर्थिक संघसंस्था निर्माण व्यवसायी — परामर्शदाता — व्यवस्थापनविद् उद्योग व्यवसाय संघ नाफामूलक संस्था	सहकारी संस्था सामुदायिक संस्था स्वयंसेवी संस्था उपभोक्ता संस्था नागरिक कार्यसमूह अन्तर्राष्ट्रिय गैसस च्यारिटी संगठन

उल्लेखित तालिकामा तीन प्रकारका पात्रहरू छन्, राज्यशक्तिको प्रयोग गर्ने संस्था, वैयक्तिक सीप र क्षमता प्रयोग गर्ने निकाय र सामुदायिक शक्ति प्रयोग गर्ने नागरिक निकाय । सार्वजनिक निजी साभेदारी यी तीन प्रकारका पात्रमा रहने शक्ति, सीप र क्षमतालाई संयोजन गरेर विकास (सेवा) व्यवस्थापनलाई कार्यकुशल र मितव्ययी बनाउने रणनीति हो । यस प्रक्रियामा दुई वा सोभन्दा बढी पात्र रहन सक्तछन् ।

साभेदारीको औचित्य

साभेदारी किन गर्ने वा यसपछिका सैद्धान्तिक औचित्य एवं व्यावहारिक फाइदाहरू के हुन सक्तछन् भन्ने आधारमा नै यसको महत्व प्रस्टिन्छ । साभेदारीका सैद्धान्तिक आधार र औचित्यहरू सबै स्तरका देशका लागि समान भए पनि व्यावहारिक दृष्टिकोणमा यो देशगत रूपमा पृथक् देखिएको छ । युरोपीय संघ र दक्षिण अमेरिकी देशहरूमा एकै

प्रकारले साभेदारी प्रचलित पनि छैन र समान आधारमा सफलता हेरिनु पनि हुँदैन । त्यति मात्र होइन, समान आर्थिक तथा औद्योगिक स्तरमा रहेका विकसित देशहरू युरोपीय संघका मुलुकहरू र क्यानाडामा साभेदारीको परिणाम पृथक् पाइन्छ । त्यस्तै नेपाल, भारत लगायत दक्षिण एसियाली देशहरूमा यसको प्रवेशविन्दु र प्रयोग एवम् पूर्वी एसियाली देशहरूको अवलम्बन पद्धति पनि पृथक् नै पाइन्छ । साभेदारीलाई सामाजिक मूल्यसंस्कृति तथा राजनैतिक खुलापनको स्तर एवम् सहभागिताको प्रकृतिले पनि प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने गर्दछ । त्यसैले साभेदारी किन गर्ने भन्ने प्रश्नको उत्तर पनि देशअनुसार फरक नै हुन सक्तछ । तर पनि यसका मूलभूत सैद्धान्तिक पक्षहरूमा भने समानता रहने गर्दछ । सामान्यतः साभेदारीको प्रक्रिया यी कारणले अपनाइने गरिन्छ :

- निजी क्षेत्रको पुँजी, प्रविधि तथा उद्यमशीलताको उपयोग गर्न
- जोखिमको विभाजन, फाइदाको अधिकीकरण गर्न
- द्वन्द्व र विरोधाभाषको समनका लागि
- नागरिक सशक्तीकरणका लागि
- नीति तथा कार्यक्रममा अपनत्व विस्तार गर्न
- स्थानीय सम्भावनाको उपयोग गर्न
- सामाजिक पुँजी निर्माण र दिगो विकासमा सहयोग पुऱ्याउन
- नवीनतम प्रविधिको प्रयोग गर्न ।
- गरिबी न्यूनीकरणमा सहयोग पुऱ्याउन
- सेवा सुविधाको लागतमा कमी, मूल्य स्थिरता र प्रतिस्पर्धामा वृद्धि गर्न ।
- निजी क्षेत्र संलग्न हुन सक्ने क्षेत्रबाट सरकारी संलग्नता घटाई सार्वजनिक सेवामा लगानी प्रवर्द्धन गर्न ।
- निजी तथा वैदेशिक लगानीलाई पूर्वाधार निर्माण र व्यवस्थापन तथा सामाजिक सेवाका क्षेत्रमा लगाउन ।
- सार्वजनिक क्षेत्रको व्यावसायिक दक्षता र निजी क्षेत्रको सामाजिक प्रतिष्ठा वृद्धि गर्न ।
- साभेदारहरूप्रतिको सार्वजनिक विश्वास जगाउने र कायम राख्ने वातावरण बनाउन ।

नेपालको कुरा गर्ने हो भने सार्वजनिक पूर्वाधारको माग अत्यधिक छ, जसलाई पूरा गर्न सार्वजनिक लगानी मात्र पर्याप्त छैन । राज्यका तहहरूबीच विस्तार हुने प्रशासनिक एवम् राजनैतिक संरचनाको भारले पनि प्रतिबद्ध खर्च बढ्न गै सर्वसाधारणको विकासका अपेक्षा पूरा गर्न नसकिने स्थिति छ । साथै थालिएको पूर्वाधार आयोजनाहरू केवल १४ प्रतिशत मात्र निर्धारित समयमा पूरा भएका छन् भने ८६ प्रतिशत निर्धारित समयभन्दा निकै पछि मात्र पूरा भएका छन् । यसले सार्वजनिक क्षेत्रको लगानी क्षमता एवम् संस्थागत सामर्थ्यको पनि संकेत गर्दछ । सम्पन्न आयोजनामा स्तरीयता र दिगोपना पनि देखिएको छैन । आयोजना निर्माण एवम् सञ्चालन विधि पनि पुरानो छ । विकसित प्रविधि र सञ्चालन पद्धति अवलम्बन गर्न सकिएको छैन । यसर्थ विकास व्यवस्थापन एवम् सेवा प्रवाहमा सार्वजनिक निजी साभेदारीको औचित्य भन्ने देखिएको छ ।

निजी-सार्वजनिक साभेदारीका स्वरूपहरू

साभेदारीको स्वरूप साभेदार पक्षहरूबीचको जोखिम विभाजनको हद, साभेदार पक्षहरू बीचको भूमिका र व्यवस्थापन स्वामित्वको मात्रा तथा सर्तहरूका आधारमा निर्धारण गर्न सकिन्छ । कतिपय अवस्थामा सर्वसाधारणले साभेदारीलाई

केवल करारका रूपमा मात्र लिने गरेका छन् भने कतिपय अवस्थामा बहुपक्षीय संयुक्त सहभागितालाई मात्र बुझ्ने गरिएको छ । निजी क्षेत्रको सामाजिक दायित्व फराकैँदा साभेदारी करारभन्दा सामाजिक सहकार्य हो भने खुम्चिँदा केवल करार मात्र । त्यस्तै सरकार हस्तक्षेपकारी वा उदार हुँदा साभेदारीले बेग्लाबेग्लै स्वभावलाई अँगाल्न पुग्दछ । यस लेखमा जोखिम, वित्तीय सहभागिता र व्यवस्थापन स्वामित्व जस्ता आधारबाट साभेदारीका स्वरूपलाई वर्गीकरण गर्ने प्रयास गरेको छु । यो नै साभेदारीको अपेक्षित चरित्र पनि हो भन्ने मैले संभेको छु ।

- **सञ्चालन तथा मर्मत साभेदारी** : यस ढाँचामा सरकार र निजी साभेदारबीच सार्वजनिक सेवा सञ्चालन व्यवस्थापन तथा मर्मत संभारका लागि सम्भौता गरिन्छ । प्रायः स्थानीय सरकारले नागरिकहरूलाई उपलब्ध गराउने, सेवाको आधार तथा उपभोग स्थानीय तहमा मात्र सीमित रहने खानेपानी तथा सरसफाइ, ढलनाला, सडक संरचना, मनोरञ्जन स्थलहरू, सार्वजनिक मण्डप एवम् खुला स्थान आदिको सञ्चालन तथा हेरविचारका लागि यस प्रकारको सम्भौता गर्ने गरिन्छ । परिभाषित कार्यक्षेत्र तथा सीमामा रहेर सेवा शुल्क लिन सम्भौताको पक्ष स्वतन्त्र रहन्छ भने सेवा तथा उत्पादनको गुणस्तर पनि शर्तमा उल्लेख भएअनुरूप नै हुने गर्दछ । धनी तथा गरिव, विकसित तथा विकासशील सबै जसो प्रजातान्त्रिक मुलुकका नगरपालिकाहरूमा यस खाले साभेदारी आ-आफ्नै विशेषताका आधारमा सञ्चालन भएको पाइन्छ । भारतदेखि क्यानाडासम्मका नगरपालिकाहरूले आफ्नो आवश्यकता र प्रविधिअनुरूप साभेदारीलाई अपनाउँदै आएका छन् । फरक केवल कार्यक्षेत्रको विस्तृति, सहभागिताको प्रकृति र प्रविधिक स्तरमा मात्र रहेको देखिन्छ । यो एउटा सिकने सिकाउने र सशक्तीकरणको प्रक्रिया पनि भएकोले यसबाट साभेदार पक्षहरू पर्याप्त मात्रामा लाभान्वित रहन्छन् । सम्भौता नै पारस्परिक लाभका लागि गरिन्छ । यस ढाँचाको साभेदारी अन्तर्गत उत्पादित सेवा तथा निर्माणको दक्षता बढ्ने, प्रवाह तथा परिवहन लागत घट्ने, सञ्चालन प्रक्रिया लचकदार हुने र साभेदार पक्षहरूमा समान दायित्व रहने हुँदा नागरिकहरू लाभान्वीत हुने गर्दछन ।
- **डिजाइन तथा निर्माण सम्भौता** : निश्चित मापदण्ड तथा गुणस्तरको सेवा तथा निर्माणका लागि सरकारका निकायहरू एवम् निजी लगानीकर्ताबीचको साभेदारी सम्भौता गरिने यस ढाँचामा सेवा तथा निर्माण कार्यको स्वामित्व भने निर्माण पछि स्वयं सरकारकै रहन्छ । सञ्चान तथा मर्मतको अभिभारा पनि अर्को साभेदारी सम्भौता नभएसम्म सरकारकै रहन्छ । प्राय सार्वजनिक आधारशिला निर्माण, खानेपानी प्रणाली, बहुउद्देश्यीय भवन आदिका लागि निर्माण तथा डिजाइन दोस्रो पक्षलाई दिइने गरिन्छ । साभेदारी नभनीकनै पनि हामीले वर्षौँदेखि यस खाले काममा निजी विज्ञताको उपयोग गर्दै आएका छौं । परम्परागत भाषामा यो ठेक्का हो । साधनको पर्याप्तता भएको तर प्राविधिक क्षमता नभएको अवस्थामा यस प्रकारको करार गर्ने गरिन्छ । साभेदार पक्षको छनौट सार्वजनिक प्रतिस्पर्धाको माध्यमबाट क्षमताको परीक्षण एवं लागतको आधारमा गरिन्छ भने कार्यको सुपरिवेक्षणका लागि अर्को विज्ञ पक्ष वा विभागीय दक्षताको उपयोग गरिन्छ । यो सबैभन्दा सरल र सजिलै सँग निजी क्षेत्रको सीप, दक्षता र जोखिमलाई उपयोग गरी स्तरीय निर्माण एवं सेवा उत्पादन गरिने विधि भएकाले सबै जसो मुलुकका सार्वजनिक निकायहरूले यस विधिलाई उपयोग गर्दै आएका छन् । समयमै स्तरीय रूपमा काम सम्पन्न हुने विशेषता बोकेको यो ढाँचामा स्वामित्वको एकल विन्दु रहन्छ । तर यस ढाँचाले स्थानीय नागरिक चाख र चाहना पूरा गरे पनि स्थानीय नागरिक क्षमतालाई भने नकार्दछ ।
- **लागत उठ्ती साभेदारी (Wrap-Round addition agreement)**: प्राय गरी स्थानीय सरकारले प्रवाह गरिरहेको सेवा र निर्माण कार्यमा कार्यक्षेत्रको आयतन थप गर्नुपर्ने वा सेवा वस्तुको स्तर बढाउन पर्दा सोका लागि साधन, स्रोत र जोखिम लगाउन नसक्ने अवस्थामा निश्चित शर्तका आधारमा निजी लगानीकर्ता एवं

उद्यमीको क्षमता उपयोग गरिने यस ढाँचामा लगानीको प्रतिफल प्राप्त गर्ने हदसम्म मात्र साभेदार पक्षलाई सेवा शुल्क लिने अधिकार रहन्छ । तर काम र प्रबाहित सेवाको अनुगमन/निगरानी राख्ने दायित्व प्रथम पक्षको नै रहन्छ । प्राय टूला आधारशिलाहरू जस्तो कि सडक संरचना, मनोरञ्जन पार्क, फोहर पानी प्रशोधन, खानेपानी प्रणाली, विद्युत् उत्पादन र वितरण, बहुउद्देश्यीय भवन आदिमा यस प्रकारको साभेदारीले सफलता पाउन सक्तछ । किनकि यस प्रकारका आयोजनाबाट उत्पादन गरिने सेवा वस्तुहरू अर्धव्यापारिक प्रकृतिका हुन्छन् । स्थानीय नगरपालिकाहरूले सहरी योजना सञ्चालनमा यस प्रकारको साभेदारी अपनाउने गरेका छन । यस ढाँचाको साभेदारीबाट साधनबिना नै संस्थाले लगानी गर्न सक्ने, कार्यक्रम सञ्चालनको जोखिम हस्तान्तरण हुने, निजीक्षेत्रको विज्ञता उपयोगमा ल्याउन सकिने र समयमै काम सम्पन्न हुन सक्तछ । नेपालका नगरपालिकाहरूमा यस ढाँचालाई प्रचलनमा ल्याउन सकिने प्रशस्त सम्भावना देखिन्छ ।

- **बहाल सम्भौता** : यस प्रकारको साभेदारीमा सार्वजनिक सेवा तथा वस्तुहरू उत्पादन तथा वितरणका लागि खास समय तोकेर निजी संस्थासँग सम्भौता गरी भाडामा दिइन्छ । शर्तहरूको अधिनमा रही सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्नु आवश्यक हुन्छ तर यसको स्वामित्व भने प्रथम पक्ष सरकारमा नै रहन्छ । टूला कार्यक्रमहरूको डिजाइन, वित्तीय प्रबन्ध एवम् निर्माणमा यसखाले साभेदारी अपनाउन सकिन्छ । खास गरी वित्तीय साधनको अभाव एवं टूलो प्राविधिक दक्षता र जोखिम आवश्यक पर्ने आयोजनाहरूमा यस प्रकारको सम्भौता उचित हुन्छ । साथै भैरहेको पुँजीगत सामानहरूको प्रयोग गरी थप सेवा तथा आय आर्जनका लागि पनि यसलाई उपयोगमा ल्याउने गरिन्छ । जस्तो भवन, सवारी साधन, स्नानघर, खेल मैदान आदि । यसले 'Pay for Performance' को अवधारणा अँगाल्दछ ।
- **निर्माण-सञ्चालन-हस्तान्तरण (BOT)** : यस अन्तर्गत सरकारी निकाय र निजी संस्थाबीच खास सुविधा उत्पादन र निर्माण कार्य गरिन्छ । सुविधा उत्पादन वा निर्माण कार्य सम्पन्न भएपछि यसको स्वामित्व सरकारमा हस्तान्तरण गरिन्छ । यसपछि सेवा/वस्तु वितरण प्रवाहका लागि पुनः निजी साभेदार पक्षसँग सम्भौता गरी सञ्चालन कार्य गरिन्छ । साभेदार पक्षले लगानीको प्रतिफल प्राप्त गर्ने अवस्थासम्म मात्र साभेदारीका सर्तहरू राखिन्छन् । टूला आधारशिला तथा प्रणाली निर्माणमा यो ढाँचा प्रचलनमा आएको छ । तर प्रबाहित सेवा वा उत्पादित वस्तुहरूको गुणस्तर र प्रभावकारिताका विषयमा भने सरकारले नै अनुगमन गर्दछ । अन्य ढाँचामा जस्तै यसमा पनि साभेदार पक्षहरू आपसमा लाभान्वित हुन्छन ।
- **निर्माण-स्वामित्व-सञ्चालन हस्तान्तरण (BOOT)**: यस ढाँचामा निजी साभेदार पक्ष (private developers/builders) वित्त व्यवस्था, निर्माण, सञ्चालन र सेवा शुल्कको सङ्कलनमा अत्यधिक लचकता राख्दछन् । निश्चित अवधिपछि यो हैसियत समाप्त भै पहिलो पक्षमा स्वामित्व हस्तान्तरण हुन पुग्दछ । विमानस्थल, बसपार्क, खाने पानी आपूर्ति प्रणाली, फोहोर मैला व्यवस्थापन तथा मनोरञ्जन स्थलहरू आदि बृहद् प्राविधिक दक्षता र लगानी आवश्यक हुने निर्माणकार्यका लागि यो ढाँचा प्रचलित छ । सेवा तथा वस्तुहरू पूर्ण व्यापारिक रूपमा उत्पादन नगरिए पनि लागत प्रभावकारिताका रूपमा यसलाई अपनाउने गरिन्छ । BOOT बाट निजी क्षेत्रको प्राविधिक, वित्तीय तथा जेखिम वहन क्षमतालाई उपयोग गर्ने अवसर प्राप्त हुने भएकाले धेरै देशहरूमा यो ढाँचा प्रचलित हुँदै आएको छ । यस ढाँचामा योजना सञ्चालन गर्दा योजनाका सुरुवातका समस्याहरू (start-up problems) लाई निजी क्षेत्रले समाधान गर्ने र व्यवस्थित प्रणाली बसिसकेपछि सार्वजनिक निकायले व्यवस्थापन गर्ने भएकाले साभेदार पक्षहरू अर्थपूर्ण रूपमा लाभान्वित हुन्छन् ।

- **निर्माण-स्वामित्व र सञ्चालन (Build-own operate):** यसअन्तर्गत सरकार वा स्थानीय सरकारले कि स्वामित्व र जिम्मेवारी मौजुदा अवस्थामा नै निजी क्षेत्रलाई हस्तान्तरण गर्दछ वा नयाँ सुविधा र निर्माण व्यवस्थाका लागि निजी संघसंस्थासँग सम्झौता गरी उनीहरूको सम्भाव्य क्षमताको उपयोग गरिन्छ । प्रायत व्यापारिक प्रकारका सार्वजनिक सेवा सुविधाहरू उत्पादन तथा वितरणका लागि यस प्रकारको साभेदारी ढाँचा अपनाइन्छ । यसबाट सार्वजनिक वस्तु र सेवा प्रवाहबाट नै सरकारलाई राजस्वसमेत प्राप्त हुने गर्दछ । तर सेवा तथा वस्तुहरूको प्रकृति एकाधिकार विशेषताको हुने भएकाले अनुगमन तथा नियमन भने सरकार स्वयंले गर्दछ । ठूलो पुँजी लगानी आवश्यक पर्ने भएकाले यो ढाँचा औद्योगिक प्रजातन्त्र विकास भएको मुलुकहरूमा मात्र सफलतासाथ प्रयोगमा रहेको छ । अल्पविकसित मुलुकमा यस ढाँचा अपनाउँदा थुप्रै जटिलता र चुनौतीको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- **भाडा-विकास-सञ्चालन (Lease-development-operation) :** यो पनि स्थानीय सेवाको उत्पादन तथा वितरणलाई आधुनिक र स्तरीय पार्न निजी क्षेत्रसँग गरिने सम्झौता हो । यस ढाँचा अन्तर्गत निजी साभेदार पक्षले सरकार सँग सेवा तथा कार्य अधिकार किन्ने, भाडामा लिने गर्दछन र सम्झौताका शर्त तथा मापदण्ड अनुरूप सेवा तथा उत्पादनको स्तरलाई वृद्धि गरी लगानीको प्रतिफल प्राप्त गर्दछन् । जसले गर्दा ग्राहकहरूले स्तरीय वस्तु-सेवा प्राप्त गर्ने र निजी पक्ष प्रतिफल आर्जन गर्न सफल हुन्छन । साधन तथा व्यवस्थापन क्षमता कमजोर भएका स्थानीय सरकारका लागि यो ढाँचा लोकप्रिय छ । BOP/BOOT ढाँचामा भन्दा यसमा नियन्त्रणको अधिकार सरकारमा रहन्छ तर निजी क्षेत्रको सम्भावना र क्षमताको भरपूर उपयोग गर्ने अवसर भने पर्याप्त हुन्छ ।
- **अस्थायी निजीकरण :** यो एक प्रकारको व्यवस्थापन करार वा हस्तान्तरण प्रक्रिया नै हो । यस अन्तर्गत मौजुदा अवस्थाको सेवा सुविधाको स्तर एवं आयतन वृद्धि गर्न खास अवाधिका लागि निजी क्षेत्रलाई व्यवस्थापन एवं स्वामित्व हस्तान्तरण गरिन्छ । लगानीकर्ताको लगानीको प्रतिफल प्राप्त गरेपछि पुन सरकारी निकायमा नै स्वामित्व सर्दछ । ठूला जेखिम र प्रतिफल प्राप्त हुने क्षेत्रमा अस्थायी निजीकरणको ढाँचा अपनाउन सकिन्छ ।
- **उपभोक्ता समिति :** यस अन्तर्गत सरोकारवाला नागरिकहरूलाई उनीहरूको क्षमता र सम्भावना अनुरूप उनीहरूका खातिर गरिने कार्यमा व्यवस्थापन जिम्मेवारी दिइने गरिन्छ । ठूलठूलो प्राविधिक कार्य र नीति सहयोग सरकारी तौरबाट गरिन्छ । अन्य ढाँचाभन्दा यस ढाँचामा के फरक छ भने यस अन्तर्गत सरोकारवाला उपभोक्ताहरू स्वयं नै उत्पादन, वितरण र उपयोग कार्यमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न रहन्छन् । कार्यक्रम तर्जुमा, वित्त व्यवस्था, सञ्चालन, लाभको उपयोग एवं मर्मत संहारमा सरकार (वा यसका एजेन्सी) र लाभग्राही जनता सहकार्यमा संलग्न रहँदा साधन प्रयोगमा मितव्ययिता, दक्षता र प्रभावकारिता आउनुका अतिरिक्त यसले सहयोगका अरू क्षेत्रलाई समेत सहज पार्दछ । साभेदार पक्षहरू सहकार्यमा रहने हुँदा भूमिका तथा कार्यक्षेत्रको विरोधाभास रहँदैन र अतिरिक्त साधन परिचालनको अवसर पनि जुट्दछ । यसबाट सरकार र जनताबीचको सम्बन्ध सुदृढ हुने गर्दछ । विकासशील मुलुकहरूमा सहभागितात्मक विकासको रणनीतिका रूपमा उपभोक्ता समितिलाई अपनाइँदै आएको पाइन्छ । तीसको दशकदेखि अँगालिएको सामुदायिक विकासका अवधारणा साथ यसले विकास निर्माणका कार्यमा प्रवेश पाएको छ भने विश्व बैंक, राष्ट्रसंघीय एजेन्सी जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदारहरूको सहयोगमा सञ्चालित कार्यक्रमहरूको सञ्चालनमा उपभोक्ता लागत साभेदारीलाई महत्वपूर्ण शर्तका रूपमा लिन थालिएको छ । साथै स्थानीय तहका कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा उपभोक्ता समिति मार्फत गराउने कानुनी प्रावधान राखिएकाले पनि यस ढाँचाले महत्वका साथ राष्ट्रिय कार्यसूची पाएको स्पष्ट छ ।

- **स्वयंसेवी समूह परिचालन** : नागरिकहरूको समूह (नागरिक समाज) समुदायमा आधारित संगठनहरूले बिना आर्थिक लाभ स्वस्फूर्त रूपमा संलग्न रही नागरिक सरोकारका कार्य व्यवस्थापन गर्ने परिपाटी स्वयंसेवी ढाँचा अन्तर्गत पर्दछ। उपभोक्ता समिति जस्तै यसका साभेदार पक्षहरू नाफा र प्रतिफलका लागि सहकार्य गर्दैनन्, बरु सरकारका निकायलाई कार्य प्रभावी पार्ने कार्यमा साधन, सल्लाह, प्रतिरोध, माग दाबी वा सहयोग गरेर संलग्न रहन्छन् भने कतिपय अवस्थामा सेवा तथा वस्तु उत्पादनका प्रक्रियामा पनि सहकार्य गर्दछन्। यसर्थ यसलाई सहउत्पादन ढाँचा पनि भन्न सकिन्छ। निजी क्षेत्र तथा सरकारी क्षेत्रका खास खराबीहरूलाई हटाई राम्रा पक्षलाई मात्र एकीकृत रूपमा संबोधन गर्न सिर्जना भएका नागरिक समाजका निकायहरू स्थानीय नागरिक हितरक्षाका खातिर कार्य गर्ने समूह हो। त्यसैले यसको उपस्थिति र क्रियाशीलतामा लामो अवधिसम्म निरन्तरता नरहन पनि सक्तछ।

पूर्वाधार संरचना निर्माण तथा सञ्चालनमा निजी लगानी सम्बन्धी ऐन, २०६३ अनुसार साभेदारीलाई (क) निर्माण तथा हस्तान्तरण, (ख) निर्माण, सञ्चालन तथा हस्तान्तरण, (ग) निर्माण, स्वामित्वकरण तथा हस्तान्तरण, (घ) निर्माण, हस्तान्तरण तथा सञ्चालन, (ङ) लिज, सञ्चालन तथा हस्तान्तरण, (च) लिज, निर्माण, सञ्चालन तथा हस्तान्तरण, (छ) विकास, (ज) सञ्चालन तथा हस्तान्तरण र (झ) अन्य यस्तै तरिका भनी यसको स्वरूप र प्रकारको वर्गीकरण गरेको छ। सार्वजनिक निजी साभेदारी स्वेतपत्र र सार्वजनिक निजी साभेदारी नीति, २०७२ ले पनि ऐन अनुसार नै साभेदारीको परिभाषा र स्वरूपलाई लिएको छ।

साभेदारीका चरणहरू

प्रत्येक समाजमा अर्थतन्त्र र लोकतन्त्रको विकास एवम् अभ्यासको स्तरले साभेदारीका चरणहरूलाई एकपछि अर्को गरी परिष्कृत हुदै गएको पाइन्छ। राज्य व्यवस्थामा खुलापन र शक्ति अभ्यासको अवस्थाले नागरिक र सरकारको सम्बन्ध एवम् सहकार्य सुदृढ गर्दै लान्छ। यसैले साभेदार पक्षहरूको सम्बन्धका आधारमा साभेदारीको चरण निर्धारण गर्न सकिन्छ। National Academy of Public Administration को समूह प्रतिवेदन, २००३ ले साभेदारीका यी चार चरणलाई उल्लेख गरेको छ।

- सहकारिता (co-operation)
- करार तथा अनुदान (Contracts/Grants)
- पारस्परिक सहयोग (Collaboration)
- साभेदारी (Partnership)
- उच्च उपलब्धि साभेदारी (High Performance Partnership)

सहकारितामा साभेदा फाइदाका लागि समूहहरू आपसमा सम्बन्धित हुन्छन्। तर साभेदा जिम्मेवारी, साधन आधार तथा जबाफदेहिता किटिएको हुँदैन। यो एक प्रकारको अनौपचारिक स्वयंसेवी सङ्गठन हो।

करार र अनुदानमा विशेष सेवा तथा कार्यका लागि दुई वा सोभन्दा बढी सङ्गठनबीच औपचारिक सम्भौता हुन्छ तर लक्ष्य भने एकपक्षीय रूपमा निर्धारण गरिन्छ। जबाफदेहिता उपलब्धिसँग आबद्ध गरिए पनि निर्णय निरूपण र उद्देश्य निर्धारण एकपक्षीय रूपमा नै हुन्छ।

संयुक्त कार्य वा पारस्परिक सहयोगमा संयुक्त रूपमा निर्धारित लक्ष्यका लागि जिम्मेवारी तोकिन्छ तर नतीजा परिभाषित हुँदैन।

साभेदारीमा संयुक्त रूपमा निर्धारित उद्देश्य प्राप्तिका लागि अधिकार, वित्त व्यवस्था एवं उत्तरदायित्व पनि विभाजित हुन्छ तर प्रभावमूलक नतीजाको ग्यारेन्टी हुँदैन ।

उच्च उपलब्धि साभेदारीमा नतीजाका लागि साभेदारी गरिन्छ । त्यसैले लक्ष्य निर्धारणदेखि सञ्चालन र उपयोगसम्मका पक्षहरूमा समुदाय सदस्य र ग्राहकको साभेदारी गरिन्छ जसले असाधारण नतिजा प्राप्त गर्ने हैसियत राख्दछ तर व्यक्तिगत संलग्नता स्वीकारिँदैन ।

त्यसैले आधुनिक सन्दर्भमा साभेदारीलाई बुझदा चौथो र पाँचौ चरणका साभेदारीलाई मात्र लिनुपर्ने हुन्छ । अधिल्ला तीन चरणहरू सहभागिताका निष्क्रिय अभ्यासमा मात्र सीमित छन् । नागरिक समाजको सक्रिय सहकार्य जसलाई सुशासनको आधार पनि मानिन्छ र सशक्तीकरणको स्वरूप पनि हो, यसलाई नै सच्चा साभेदारीका रूपमा लिनु आवश्यक हुन्छ ।

साभेदारीलाई विभिन्न तहमा अपनाउन सकिन्छ । जस्तो कि सङ्गठन तह, सामुदायिक तह, राज्य तह तथा अन्तर्राष्ट्रिय तह । सङ्गठन तहमा सहभागितात्मक पद्धतिबाट कार्य गर्दा त्यहाँबाट सम्पादित कार्य सहज र लागत प्रभावी हुन्छ भने समुदाय तहमा गरिने साभेदारीले सामाजिक पुँजी निर्माण, विश्वास र मूल्यपरम्परालाई व्यवस्थित पार्ने गर्दछ । राज्य तहमा साभेदारी गर्दा राष्ट्रिय नीति कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाई सामाजिक पुँजी निर्माण र परिचालन सहज रूपमा गर्न सकिन्छ । त्यस्तै कुनै विषयको फैलावट तथा असर बृहद् भएमा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा नै साभेदारी आवश्यक हुन्छ ।

दिगो विकास लक्ष्य र सार्वजनिक निजी साभेदारी

विकासका लक्ष्यहरूले राष्ट्रिय सीमा पार गरेका छन् । मानव विकास सार्वजनिक बस्तुको रूपमा व्यवहार गरिँदैछ । कतिपय विकासका सवालहरू राष्ट्रिय सीमाभित्र व्यवस्थापन गर्न सकिँदैन भने राष्ट्रिय तहमा सम्पादन गर्न सकिने कार्यहरूका लागि स्रोत, साधन, प्रविधि र व्यवस्थापनका लागि राष्ट्रिय सीमाभन्दा बाहिर सहकार्य गर्न आवश्यक हुन्छ । सहस्रवर्षी विकास लक्ष्यको तयारीका समयदेखि विकासमा अन्तर्राष्ट्रिय साभेदारीलाई अत्यन्तै महत्त्व दिन थालियो । त्यसैको निरन्तरताका रूपमा आएको दिगो विकास लक्ष्य (जुन सन् २०१६ देखि २०३० सम्मका लागि अन्तर्राष्ट्रिय विकासको मार्गचित्रका रूपमा रहेको छ) ले Planet, People, Prosperity, Peace and Partnership को अवधारणा अघि सारेको छ । यसको सार आमा पृथ्वीको संरक्षण र मानव समृद्धिका लागि शान्ति र सहकार्य माध्यम हुनु भन्ने हो । दिगो विकासका १६ लक्ष्यहरूको कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्र लक्ष्य नं १७ मा उल्लेख छ, त्यो सहकार्य हो । सहकार्य सार्वजनिक र निजी क्षेत्र, सामुदायिक संस्था र सार्वजनिक क्षेत्र, बहुराष्ट्रिय संस्था र राष्ट्रिय सरकार, बहुराष्ट्रिय कम्पनी र राष्ट्रिय निजी संस्थालगायत सबैसँग हो । अन्तर्राष्ट्रिय पहिचान स्थापित गरेका बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू कर्पोरेट गुरिल्लाका रूपमा कुदिरहेका छन् । यस्ता संस्थाहरूले आर्थिक विकासमा विश्वव्यापी साभेदारी मात्र गरेका छैनन्, अर्थतन्त्रको भूमण्डलीकरण गरी दिगो विकासका आधार तयार गरिरहेका छन् । संयुक्त राष्ट्रसंघीय एजेन्सी र अन्य मञ्चहरू यस प्रक्रियालाई बढावा दिइरहेका छन् । यसर्थ सहकार्य र साभेदारीको दायरा निरन्तर विस्तारमा छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

नेपालमा साभेदारी

नेपालको परम्परागत संस्कार सहकारी र साभेदारीमूलक देखिन्छ । सहकारीका परम्परागत स्वरूपहरू साभेदारीका प्रारम्भिक नमूना हुन् । सहकारी संस्था नागरिक संलग्नताका स्थानीय स्वरूपहरू हुन्, जसले सरकारको सहयोगबिना नै कल्याणकारी र धार्मिक कार्यहरूमा सक्रियता देखाउँदै आएका थिए । नागरिक समाजका यी प्रारम्भिक संस्थाहरू

नीति तथा ऐन कानूनका आधारमा औपचारिक ढाँचा बनाएर नागरिकहरू सहकारी प्रक्रियामा गोलबन्द भएका होइनन, नत स्थानीय आवश्यकता पूरा गर्ने विकासको एजेन्डा नै अवलम्बन गरिएको थियो । धार्मिक तथा नैतिक भावनाबाट अभिप्रेरित सहकारी संस्थाहरू धार्मिक तथा कल्याणकारी कार्यसञ्चालन गर्ने स्वयम् स्थापित कार्यसूचीमा थिए । यसर्थ साधन परिचालन, कार्यसूची निर्माण, रणनीति अवलम्बन तथा मूल्याङ्कन जस्ता पक्षहरूमा अत्यधिक स्वायत्तताको उपयोग गर्ने हैसियत यी संस्थाले प्राप्त गरेका थिए ।

तर विगतको बन्द राजनैतिक समाजमा यसलाई खासै अभ्यासमा ल्याइएन । निजी क्षेत्रमा भएको क्षमताको पहिचान गरिएन र राज्य विकास र सार्वजनिक सेवाको एकल प्रदाताका रूपमा रहन गयो । साभा अभियान तथा सार्वजनिक संस्थान नै पञ्चायती अर्थदर्शनलाई कार्यान्वयन गर्ने विधि थिए । जसले गर्दा निजी तथा नागरिक क्षेत्र परिचालनको दिशा करिब तीन दशकसम्म अवरुद्ध भएको इतिहास साक्षी छ ।

पञ्चायती व्यवस्थाका पछिल्ला दिनहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदारको नीति दवाव एवम् प्रभाव स्वरूप साभेदारीलाई औपचारिक रूपमा विकास व्यवस्थापन एवं अर्थतन्त्रका भूमिका निर्बाहमा प्रवेश गराइयो । तर नीति प्रारूपण र प्रतिवद्धता विना प्रयोग गर्न खोजिएका यस्ता प्रयासहरूका प्रवेश विन्दु र प्रयोग क्षेत्र अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदारहरूको सहयोगमा सञ्चालित कार्यक्रमसम्म सीमित रहन गए । हाम्रो लागि यो सहयोग भित्र्याउने रणनीति र दाताहरूका लागि परीक्षणको रूप मात्र बन्न पुग्यो । यसले न निरन्तरता पायो न यस खाले अपेक्षा नै राष्ट्रिय तहबाट गरियो । निष्क्रिय रूपमा कार्यक्रम कार्यान्वयन तहमा मात्र सहभागिता खोजिएकाले जनताहरू कार्यक्रमका साछी बने, स्वामी बनेनन् । निजी क्षेत्र निर्देशित बन्यो, विकासको इन्जिन बन्न सकेन ।

विश्व बैंक लगायतका दाताहरूले सरोकारवाला नागरिकहरूलाई नै कार्यक्रमका विभिन्न चरणमा सहभागी बनाउने नीति दबाबलाई जोड दिन थाल्यो । उनीहरूको दृष्टिमा विकासलाई समतामूलक तथा दिगो बनाउन सरकार, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र तथा अन्य विकास साभेदारहरूसँग सहकार्य आवश्यक छ । सरकार लामो समयसम्म विकास प्रवाहक/प्रदायक बन्न सम्भव र आवश्यक होइन भन्ने मान्यतालाई स्थापित गरिँदैछ । यसो भएमा मात्र नेपाल जस्तो विकासशील देशले भावी दिनमा आउने चुनौतीको सामना गर्न सक्तछ । यस कुरालाई संसदीय व्यवस्थाको पुनर्वाहली पछिको नेपाली कांग्रेसको सरकारले प्रमुख प्राथमिकताका साथ लिनपुग्यो । चालिसको दशकबाट उपभोक्ता समिति ढाँचालाई स्थानीय कार्यक्रम सञ्चालनमा प्रवेश गराइएकोमा यसपछि विभिन्न मोडेलबाट अर्थतन्त्रमा सरकार बाहिरका पात्रहरूसँग साभेदारीको नीति वातावरण बनाइयो । प्रत्यक्ष पुँजी लगानीका लागि एकद्वार तथा वैदेशिक लगानी नीति, कानून तथा संस्थागत व्यवस्था गरियो । सरकारी स्वामित्वका व्यावसायिक संस्थानहरूमा निजी क्षेत्रको भूमिका विस्तार गर्न निजीकरणलाई प्रमुख एजेन्डाका साथ अँगालियो । सरकारी स्वामित्वका तीन दर्जनजति प्रतिष्ठानहरूबाट सरकारले हात फिकी निजी क्षेत्रको उद्यमशीलता उपयोग गरिरहेको छ भने कतिपयलाई निजीकरणको प्राथमिकतामा राखेर अधि बढिरहेको छ । यसबाट पचासको दशकमा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको वृद्धिदर उल्लेख्य रूपमा बढ्न समेत गयो । उत्पादन उद्योग, सेवा व्यवसाय, बैंक एवं वित्त व्यवसाय, यातायात तथा शिक्षा क्षेत्रमा उल्लेख्य रूपमा निजी पुँजी, उद्यमशीलता तथा प्रविधिको प्रयोग हुन पुग्यो । यसले रोजगारीका प्रशस्त अवसरसमेत सिर्जना गरेको छ । दूला आधारशिला तथा प्रणाली निर्माणमा BOOT तथा BOT प्रणाली मार्फत निजी क्षेत्रलाई संलग्न गराउन वार्षिक बजेट वक्तव्यहरूमा नीति घोषणाहरू हुँदै आएका छन् । केही विद्युत् उत्पादनबाहेक अर्थतन्त्रका अन्य क्षेत्रमा BOOT तथा BOT प्रशोचन गर्न सकिएको छैन । राजनीतिक अस्थिरताले राष्ट्रिय नीति वातावरणमा पारेको प्रभाव एवं बिग्रँदो सुरक्षा अवस्थाका कारण लगानीकर्ताहरूले उच्च जोखिमको अवस्था महसुस गर्न थालेकाले राष्ट्रिय तथा बाह्य पुँजी पलायन समेत हुन थालेको छ । त्यसैले नीति आधारशिला मात्र पुँजी तथा प्रविधि आकर्षणको शर्त होइन भन्ने निष्कर्ष उद्योगी/व्यावसायी

समाजले निकालेको छ ।

बहुदलीय व्यवस्था पुनर्स्थापनापश्चात् अर्थतन्त्रमा मात्र होइन, विकास व्यवस्थापनमा पनि साभेदारीको दायरा फराकिलो पार्ने प्रयास भयो । आठौं योजनाबाट विकासमा बहुपत्र प्रणालीको अवधारणा अँगालियो । जसले गर्दा राज्य तथा यसका एजेन्सीहरू आफूबाहिरका पात्रहरूको भूमिका विकासका लागि प्रयासरत छन् । दूला आयोजनामा डिजाइन, निर्माण तथा सञ्चालन करारको ढाँचा अपनाइएको छ भने स्थानीय स्तरका आयोजनहरूमा उपभोक्ता समिति, सहउत्पादन, सहसञ्चालन एवं नागरिक समाज परिचालनको ढाँचा प्रयोगमा छ । केही वर्षअघि सहरी क्षेत्रमा सञ्चालित लागत सहभागितामा आधारित कार्यक्रमले उल्लेख्य उत्साह जगाएकाले यसलाई निरन्तरता दिनु आवश्यक देखिएको छ । युनिसेफको सहयोगमा सञ्चालित सहरी आधारभूत सेवा, युएनडीपीको सहयोगमा सञ्चालित सहभागितात्मक जिल्ला विकास कार्यक्रम तथा युडीएलईको सहयोगमा सञ्चालित नगर विकास कोष, नगरपालिका एवम् उपभोक्ता साभेदारी लगायतका कार्यक्रमबाट साभेदारीका लागि स्थानीय निकायको दक्षता विकासमा बल पुग्न गएको छ । साथै स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ र स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ मा स्थानीय योजना सञ्चालनका लागि स्थानीय निकायले एजेन्सी भूमिका नखेली नीति भूमिका खेल्नुपर्ने व्यवस्था गरेकाले भावी दिनमा गाउँ तथा नगर स्तरका योजनाहरूमा उपभोक्ता एवम् नागरिक समाजसँगको सहकार्य बढ्दै जाने देखिन्छ । चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालनमा नागरिक समाजको भूमिका अहिले पनि प्रभावकारी नै रहेको छ भने निर्माण तथा सञ्चालनमा साभेदार पक्षहरूको मनोवृत्तिजन्य व्यवहारका कारण यसले संस्थागत रूप धारण गरिसकेको छैन ।

नेपालमा अभ्यास भैसकेका साभेदारीका स्वरूप तथा व्यवस्थालाई सांकेतिक रूपमा तलको मेट्रिक्सबाट पनि बुझ्न सकिन्छ ।

नेपालको साभेदारी अभ्यास

साभेदारीको क्षेत्र	साभेदार	साभेदारीको कार्य	साभेदारीको तरिका
गाउँ-सहर साभेदारी	GoN/UNDP/UNCHS स्थानीय निकायहरू र समुदाय	सामुदायिक विकास	सहयोग, समन्वय, लगानी निर्माण तथा व्यवस्थापन
लागत सहभागितामा आधारित कार्यक्रम	स्थानीय विकास मन्त्रालय, नगरपालिका, गा.पा. तथा स्थानीय समुदाय	सामुदायिक विकास	वित्तसहभागिता, समुदाय परिचालन र समन्वय
निजीकरण	निजी क्षेत्र, नेपाल सरकार	निजी क्षेत्रको सीप, सम्भावना र दक्षता उपयोग	लगानी, व्यवस्थापन
उपभोक्ता समिति	सरकार, स्थानीय निकाय र सरोकारवाला समुदाय	सामुदायिक विकास, उत्पादन, वितरण, उपभोक्ता हित एवं संरक्षण	छलफल, समन्वय वित्तसहभागिता, समुदाय परिचालन
डिजाइन तथा निर्माण सम्भौता	निजी क्षेत्र, नेपाल सरकार	आयोजना डिजाइन, निर्माण तथा लगानी	लगानी, व्यवस्थापन
सहलगानी आयोजना	समुदाय, नेपाल सरकार	आयोजना निर्माण सञ्चालन	लगानी, व्यवस्थापन

साभेदारीको क्षेत्र	साभेदार	साभेदारीको कार्य	साभेदारीको तरिका
विद्यालय व्यवस्थापन	समुदाय, सरकार	व्यवस्थापन, सञ्चालन	व्यवस्थापन, सञ्चालन
सहकारी	स्थानीय नागरिकहरू	स्थानीय सरोकारका सेवा	परिचालन, व्यवस्थापन,

साभेदारीको एउटा नमूना क्षेत्रका रूपमा आधारभूत शिक्षालाई अधि सार्नु सान्दर्भिक हुन्छ। नेपालमा शिक्षा क्षेत्रमा अबैँ रुपियाँ राज्य क्षेत्रबाट लगानी भएको छ तर आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षामा भएको लगानीले स्तरीय नतीजा दिन सकिरहेको छैन। थुप्रै विकृतिबाट गुज्रिरहेको शिक्षालाई सामुदायिक ढाँचामा सञ्चालन गर्दा समुदायले त्यसप्रति स्वामित्वभाव राख्दछ भने शिक्षकहरूमा जिम्मेवारीबोध हुन गै गुणस्तरीयता निर्माणको स्थानीय ढाँचाको अभ्यास हुन पुग्दछ। यसै विषयलाई हृदयंगम गरेर विश्वका प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूमा आधारभूत शिक्षा व्यवस्थापनलाई स्थानीय सरकार र समुदायमा निक्षेपण गरिँदैछ। हामी कहाँ पनि स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, नियमावली, विकेन्द्रीकरण कार्ययोजना एवं शिक्षा ऐनका पछिल्ला प्रावधानले प्राथमिक तहको शिक्षालाई समुदायमा हस्तान्तरण गर्ने दृष्टिकोण अधिसारेको छ। समुदायमा आधारभूत शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा तथा प्राथमिक शिक्षा (कक्षा ५ सम्म) हस्तान्तरण गर्ने दृष्टिकोणका पछि शिक्षाको स्तरीयता, स्थानीय सम्भावनाको उपयोग, स्वचालित स्वायत्त प्रक्रियाको सिर्जना एवं शैक्षिक क्षेत्रको अनुशासनहीनताको निराकरण गर्ने उद्देश्य राखिएको छ। यसले अन्ततः राजकीय व्ययभार घटाउन थुप्रै सहयोग गर्ने पक्का छ। समुदायसँगको साभेदारी पछि कुन साभेदारले के भूमिका लिने भन्ने कुरा तलको संकेत चित्रमा उल्लेख गरिएको छ।

आधारभूत शिक्षामा साभेदारीको पात्रगत कार्यभूमिकाको संकेत चित्र

सरकार	स्थानीय तह	समुदाय
नीति आधारशिला अनुदान/साधन हस्तान्तरण पाठ्यक्रम निर्धारण नियमन, मूल्याङ्कन, निर्देशन	शुल्क संरचना निर्धारण साधन विभाजन समन्वय अनुगमन/प्रोत्साहन	सञ्चालन व्यवस्थापन सुपरिवेक्षण शुल्क संकलन प्रतिवेदन (नागरिक तह, स्थानीय सरकार र शिक्षा कार्यालयमा)

यस्तै स्वरूपमा समुदायमा आधारित विकास, निर्माण, उत्पादन, सेवा प्रवाह तथा संरक्षण-सञ्चालनका थुप्रै क्षेत्रमा समुदायसँग सहकार्य गर्न सकिन्छ। वन उपभोक्ता समितिमाफत सामुदायिक वनले उल्लेख्य दृष्टान्त पेस गरिसकेको छ। यस प्रकारको साभेदारीले नागरिकहरूको स्वयं परिचालित हुने क्षमता उजागर एवं उपयोग गर्दछ। जुन सुशासन र गरिवी न्यूनीकरणको पनि औजार बन्ने हैसियत राख्दछ। साथै यसबाट सार्वजनिक खर्च उल्लेख्य रूपमा कटौती हुने (प्राइस वाटरहाउसको अध्ययन अनुसार करिब ३० प्रतिशत), गरिएको खर्च अनुशासित एवं गुणस्तरीय हुने निष्कर्ष निकालिएको छ। तर यसका लागि प्रभावकारी नीति-ऐन तथा दहिलो अनुगमन संयन्त्रको दरकार पर्दछ।

सरकारले विभिन्न औपचारिक मञ्चहरूमा व्यक्त गरेको प्रतिबद्धता एवम् स्वीकार गरेको प्रतिवेदनहरूले आफू बाहिरका पात्रहरूको उपयोग र सहकार्यबाट मात्र विकासलाई कार्य प्रभावी एवम् समतामूलक बनाउन सकिन्छ भन्ने विषय राष्ट्रिय

चासोमा परेको छ भन्न सकिन्छ । दाताहरू जनताको तहसम्म सिधै सहकार्य गर्न खोज्दै छन भने नागरिक समूहहरू पनि सरकार, दाता र वजार संस्थाहरूलाई एकसाथ सामाजिक दायित्वबोध गराउन दबाब र प्रभाव पारिरहेका छन् । स्थानीय तहका काममा नागरिक साभेदारीको प्रभावकारिता पनि राम्रो देखिएको छ । वन व्यवस्थापनमा सामुदायिक संस्थाहरूको क्रियाशीलताले एकातर्फ सरकारी व्ययभार न्यून पारेको छ भने अर्को तर्फ वनजन्य वस्तुको तस्करीलाई नियन्त्रण गर्न सजिलो भएको छ । त्यस्तै शिक्षाको सामुदायिकीकरणको कार्यसूचीले हिजोआजका दिनमा निकै महत्व पाएको छ । सरकारले व्यवस्थापन गरेको शिक्षालयहरूमा रहने राजनीतिकरण र न्यून गुणस्तर एवं निजी विद्यालयको शैक्षिक लुटलाई सामुदायिक विद्यालय व्यवस्थापनका आधारमा स्थानीय तहबाट नै नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । शिक्षा ऐनमा यस तर्फको प्रयासप्रति सरकारको ध्यान गएको छ । वास्तवमा चार्टर मोडेलको स्थानीय व्यवस्थापनको विद्यालयबाट नै थुप्रै शैक्षिक विकृतिहरूको एउटै समाधान पाउन सकिन्छ । एवं प्रकारले सामुदायिक विकासका कृयाकलाप, स्वास्थ्यमूलक कार्यक्रम,चेतना र जागृतिका कार्यक्रम, अनौपचारिक शिक्षा, आपत् उद्धारका कार्यहरू, जसको पहिलो प्रभाव नै स्थायी हुन्छ त्यहाँ हरेक प्रकारले सहकार्य गर्न सकिन्छ । साधनको सङ्कलन, अनुगमन तथा नीति निर्माणका तहहरूमा पनि नागरिक अभिमतलाई उपयोग गर्ने निश्चित माध्यमहरू स्थापित हुनुपर्दछ । यसो भएमा राजकीय क्रियाकलापलाई जनवोधी बनाउन सकिन्छ । त्यस्तै नागरिक समाज र गैरसरकारी क्षेत्रका निकायहरू बीचको नियमित अन्तरक्रियाको प्रक्रिया भएमा अनुभव आदानप्रदान मार्फत क्षमता विकासको अवसर बढ्न गै साभेदारी अरू कार्यमूलक हुन जान्छ । यो नै सुशासन वा सक्रिय सहभागिता मार्फत नागरिक सशक्तिकरणको अभियान पनि हो ।

साभेदारीका लागि आवश्यक शर्त

- आयोजनाको तयारीमा सावधानी
- साभेदार पक्षहरूको दृढ इच्छाशक्ति
- स्पष्ट नियमन ढाँचा
- साभेदार पक्षहरूबीच विश्वास (वैवाहिक सम्बन्ध जस्तै)
- प्रक्रियाको पारदर्शिता
- पक्षहरूबीच जित-जितको अवस्था
- आयोजना लगानीयोग्य (व्याङ्क्यबल) हुनुपर्दछ,
- साभेदारीको विषयमा स्पष्टता रहनुपर्दछ
- सिक्दै सफलता हासिल गर्दै जाने विधि भएकोले प्रदर्शन प्रभाव र धैर्यता ।

मौजुदा अवस्था हेर्दा नेपालमा साभेदारीको विकास दोस्रो पुस्ताबाट तेस्रो पुस्तामा पुग्ने यात्रामा रहेको छ । पहिलो पुस्ता सहकारिताको प्रयोग सफलतासाथ पार गरेर दोस्रो पुस्ता करार तथा अनुदानबाट तेस्रो पुस्ता पारस्परिक सहयोगमा अधि बद्धाको प्रसव यस चरणले भोगिरहेको छ । चौथो पुस्ता वा नागरिक समाज संगको संयुक्त सहकार्य र पाँचौ पुस्ता उच्च उपलब्धि साभेदारीको क्रममा पुन अझै थुप्रै प्रयास गर्नु आवश्यक छ । तर यस चरणमा आइपुग्दा विकासलाई माग गर्ने सामर्थ्य भने जनस्तरसम्म पुगेको स्पष्ट अनुभव गर्न सकिन्छ ।

साभेदारीका जोखिमहरू

- राजनैतिक जोखिम (कानुन, नीति, प्रशासनिक संरचना)
- आर्थिक र वित्तीय (व्याजदर, समर्पित आर्थिक अवस्था)

- बजार जोखिम (माग, उपभोक्ता चाख, प्रविधि)
- निर्माण जोखिम (बन्द हडताल, फोर्स मिजर, भूगर्भ)
- सञ्चालन जोखिम (लाइफ साइकल कष्ट)
- वतावराणीय जोखिम (प्रकोप, मौसम, जलवायु, जैविक विविधता)
- विनिमय जोखिम (विनिमय दरको उतार चढाव)
- सामाजिक मूल्य जोखिम (उपभोक्ता शुल्क स्वीकार्यता आदि) ।

सार्वजनिक निजी साभेदारी नीति, २०७२

साभेदारीको अवधारणालाई सामयिक आवश्यकता अनुरूप एकीकृत पार्ने लामो प्रयासपछि नेपाल सरकारले सार्वजनिक निजी साभेदारी नीति, २०७२ (सानिसा) जारी गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । नीतिले यी सानिसालाई यी तीन उद्देश्य प्राप्तिका लागि आपनाउने उद्घोष गरेको छ :

- सार्वजनिक निजी साभेदारी सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन, सिद्धान्त र मान्यतालाई राज्यका सम्भाव्य क्षेत्र, संयन्त्र र अंगमा प्रवर्द्धन गर्ने ।
- पूर्वाधार सेवाहरूको विकास, पुनर्निर्माण, व्यवस्थापन तथा सञ्चालनमा आवश्यक पर्ने पुँजी, साधन तथा स्रोत निजी (आन्तरिक-बाह्य) क्षेत्रबाट लगानी गर्न अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्ने ।
- पूर्वाधार सेवाहरूमा निजी क्षेत्रको व्यावसायिकता, उद्यमशीलता, क्षमता एवम् नवीनतम् प्रविधिलाई मुलुकको सर्वाङ्गिक विकासमा अधिकतम प्रयोग गर्ने ।

यस सानिसा नीतिले साभेदारीका छ क्षेत्रको पहिचान गरेको छ, जसमा साभेदारीको सम्भावनासमेत रहिएका छ :

- भौतिक पूर्वाधार र यातायात (सडक, पुल, विमानस्थल, रेल, केवलकार, रोपवे, बन्दरगाह)
- विद्युत क्षेत्र (उत्पादन, प्रसारण र वितरण)
- सूचना र सञ्चार
- सहरी तथा ग्रामीण वातावरणीय क्षेत्र (खानेपानी, ढल निकास, सरसफाइ, फोहर व्यवस्थापन)
- शिक्षा र स्वास्थ्य सम्बन्धी पूर्वाधार
- सेवा र सुविधाजन्य सहरी पूर्वाधार ।

साथै साभेदारीका कार्यलाई प्रवर्द्धन गर्न संस्थागत संरचनाको पनि व्यवस्था गरेको छ । पहिलो तहको संस्थात्मक व्यवस्था सार्वजनिक निजी साभेदारी निर्देशक समिति हो, जसको अध्यक्षता अर्थ सचिवले गर्ने र राष्ट्रिय योजना आयोगका सानिसा हेर्ने सहसचिवले सदस्य सचिको भूमिका निर्वाह गर्ने गरी निर्धारण गरिएको छ । निर्देशक समितिले गरेको निर्णय र मागर्दशन अनुरूप काम भए भएनन् भनेर हेर्नका लागि सार्वजनिक निजी साभेदारी नियमन समिति रहेको छ भने राष्ट्रिय योजना आयोगमा सार्वजनिक निजी साभेदारी केन्द्र रहने व्यवस्था गरेको छ । यसलाई कार्यात्मक रूपमा सानिसाको निकायका रूपमा लिने कल्पना नीतिले गरेको छ । त्यस्तै विषयगत मन्त्रालयहरूमा आयोजना कार्यान्वयन निकाय रहन्छन् । यस प्रकार यी चार तहका संस्थात्मक संरचनाले नै साभेदारीलाई कार्यरूप दिन जिम्मेवारी दिइएको छ ।

सार्वजनिक निजी साभेदारी केन्द्र

नीतिले सार्वजनिक निजी साभेदारी केन्द्रलाई अन्य संरचनाको भन्दा महत्वपूर्ण भूमिका दिएको छ । यो केन्द्रको क्रियाशीलताको सापेक्षमा नै साभेदारीका कार्यक्रमहरू अघि बढ्ने हुन् । नीतिले केन्द्रलाई दिएको कार्यभूमिका निम्नानुसार छन् :

- सार्वजनिक निकायले प्रस्तुत गरेका आयोजना सम्बन्धी सम्भाव्यता अध्ययन, खरिद कागजात र नमुना आयो जनाहरूको स्वतन्त्र उपयुक्तता लेखाजोखा गर्ने ।
- सार्वजनिक-निजी साभेदारीमा सञ्चालन हुने आयोजनाको तयारी, निर्माण र सञ्चालनमा सार्वजनिक तथा निजी निकायहरूलाई सहजीकरण गर्ने ।
- राज्यका संभाव्य सम्पूर्ण अंग, निकाय संयन्त्रहरूमा निजी सार्वजनिक साभेदारी सम्बन्धी क्षमता विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।
- मुलुकभित्र र बाहिर सार्वजनिक निजी साभेदारी सम्बन्धमा भए गरेका असल अभ्यासहरूको अध्ययन गर्ने, गराउने तथा देशभित्र तिनीहरूको प्रवर्द्धन गर्ने ।
- सार्वजनिक निजी साभेदारीका सम्बन्धमा भए गरेका अनुभवहरूलाई संस्थागत गर्नुका साथै नमुना दस्तावेज तथा दिग्दर्शन तयार गर्ने ।
- सम्भाव्य लगानीकर्ताहरू र बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँग आयोजनामा पुँजी तथा ऋण लगानी गर्ने वातावरण बनाउने सम्बन्धमा छलफल गर्ने गराउने ।
- आयोजनाको पहिचान, प्राथमीकरण, छनौट, स्वीकृति, खरिद प्रक्रिया सम्बन्धी कागजात र आयोजना कार्यान्वयन लगायत हस्तान्तरणका सम्बन्धमा आवश्यक निर्देशिका बनाई जारी गर्ने ।
- निर्देशक समितिले तोकेका अन्य काम गर्ने ।

साभेदारीका विषयमा अध्ययन अनुसन्धान र असल अभ्यासको जानकारी दिन एवम् अनुभवको आदान प्रदानका लागि साभेदारी केन्द्रको स्थापना हुने नीतिको उद्देश्य वास्तविक रूपमा पूरा भैसकेको छैन, किनकी केन्द्रले क्रियाशीलता देखाएको छैन । केन्द्रको सक्रियता पछि नै निजी क्षेत्रको लगानी जोखिम बहन गर्न राष्ट्रिय स्तरमा सम्भाव्यता न्यूनपूर्ति कोष (VGF) को उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ । साथै राष्ट्रिय योजना आयोग र अर्थमन्त्रालयको कार्यक्षेत्र समन्वय र जिम्मेवारीको दाहोरोपनाका कारण पनि केन्द्रले गति लिन नसकेको हुनसक्छ ।

सार्वजनिक निजी साभेदारीका समस्या

मुलुकले उदारीकरणको नीति अवलम्बनपछि साभेदारीको अवधारणा ल्याएपनि हालसम्म देखाउन लायक कुनै पनि आयोजना यस अवधारणा अन्तर्गत निर्माण तथा सञ्चालनमा आएका छैनन् । यसको एउटा उदाहरणका रूपमा सरकारले धेरै महत्वको साथ अघि सारेको आयोजना र यसमा देखिएको नीतिगत र व्यावहारिक अन्यौल उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।

अघिल्लो दशक नेपालमा प्रदर्शन प्रभाव समेत पार्न सक्ने दुई आयोजना पहिचान भए । काठमाडौं तराई द्रुतमार्ग र दोस्रो अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल (निजगढ) । यी दुवै आयोजना किनपनि महत्त्वपूर्ण थिए भने बढ्दो यात्रु आवागमनलाई काठमाडौं विमानस्थलको भारवहन क्षमताले धान्दैनथ्यो, यसको विस्तार गर्नसक्ने सम्भावना पनि कम थियो । साथै

काठमाडौंलाई तराईसँग आवद्ध गर्ने छोटो दूरीको सडक आवश्यक थियो, जसले नेपालको अर्थतन्त्रको लागत संरचनालाई घटाउने र सामाजिक सम्बन्धलाई फराकिलो पार्न सक्ने सामर्थ्य राख्दथ्यो । यसमध्ये पहिलो आयोजना विस्तृत पहिचान र सम्भाव्यता अध्ययनको क्रममा नै छ । दोस्रो आयोजनालाई साभेदारी मोडेलमा सञ्चालन गर्ने कि सरकार आफैले निर्माण गर्ने भन्ने विषयमा नेपाली राजनीति र प्राविधिक समाज विभाजित देखियो । सन् २००८ बाट साभेदारी अन्तर्गत निर्माणमा लैजाने निर्णय भयो, दोस्रो सन् २०१२ र तेस्रो सन् २०१४ को प्रयास पनि सफल देखिएन । पछिल्लो प्रयासलाई सफल पार्न बजेट बक्तव्य मार्फत नै न्यूनतम राजस्व प्रत्याभूति आयोजना विकासकर्तालाई दिइएको थियो भने सरकारका तर्फबाट केही इक्वीटी लगानी र ऋण व्यवस्था गर्ने गरी वार्ता हुँदै थियो । तर संसदीय समितिको निर्देशन र अदालतको आदेशपछि यो कार्य यत्तिकै रोकियो र आ व २०७३/७४ को नेपाल सरकारको नीति कार्यक्रममा यसलाई नेपाल सरकारको आन्तरिक स्रोतबाट निर्माण गर्ने उल्लेख गरियो, त्यसै अनुरूप रकम विनियोजन पनि भयो । हाल नेपाली सेनाबाट निर्माण जिम्मेवारी लिइएको छ । तर विगतका अध्ययन र डिपिआर तयारीमा रनभुल्लताले आयोजनाको लागत र समयवधि मात्र बढाएन, सार्वजनिक निजी साभेदारीको नमूना बन्न सक्ने आयोजना अवधारणा करिव अन्त भएको छ । द्रूत मार्गकै भन्डै समानान्तर अर्को आयोजना काठमाडौं-कुलेखानी-हेटौंडा सुरुडमार्गलाई पनि साभेदारीको अवधारणाअनुरूप नेपाल पूर्वाधार विकास कम्पनीलाई निर्माण अनुमति दिइएको थियो, तर यसले लामो समयसम्म पनि वित्तीय व्यवस्था (फाइनान्सियल क्लोजर) नै दिन सकेन । समानान्तर यी दुई आयोजना यसरी निर्माणको तयारी गर्न हुने थियो वा थिएन भन्ने विषयमा पनि बहस छ ।

किन घोषित नीति र स्वीकृत कार्यक्रम कार्यान्वयन हुन सकेन भन्ने विषय अनुसन्धानको विषय हो । मुलुकको कार्यकारिणीले संसदबाट स्वीकृत बजेट कार्यक्रमअनुसार पनि कार्यक्रम कार्यान्वयनमा लान संसदीय समिति र सम्मानित न्यायिक निकायबाट कार्यकारी प्रकृतिको आदेश जारी हुन हुने कि यस विषयमा उनीहरूको प्रवेश सैद्धान्तिक मात्र हुने भन्ने विषय मा बहस हुन सक्ला । तर निकै महत्वकासाथ अघि सारिएको आयोजनाले कार्यरूप नपाउनु र पटकपटक प्रतिस्पर्धी निर्णय हुनुमा सार्वजनिक निजी साभेदारीले यी समस्या भोगिरहेको छ भन्ने स्पष्ट छ :

- साभ्भा बुभ्भाई कायम नहुनु
- सार्वजनिक क्षेत्र, नीजी क्षेत्र र नागरिक समाजबीच कमजोर विश्वास
- साभ्भेदारका पात्रबीच अन्तरक्रिया गर्ने साभ्भा थलो नहुनु
- समन्वय र विश्वासको अभावले जोखिम वहन गर्न नचाहनु
- कानुनी एवं नीतिगत व्यवस्था अपर्याप्त हुनु
- संस्थागत एवम् संरचनागत क्षमता र आत्मविश्वासको कमी हुनु
- प्रतिस्पर्धात्मक लगानीको वातावरण बन्न नसक्नु
- बैक तथा वित्तीय संस्थाबाट आवश्यक पुँजी जुटाउन नसकिनु
- प्रदर्शन प्रभाव पार्ने खालको आयोजना नहुनु
- जग्गा प्राप्ति, वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रक्रिया जटिल रहनु
- सम्भाव्यता न्यून पूर्ति कोष (VGF) को व्यवस्था नगर्नु
- निजी क्षेत्रमा क्षमता विकास भै नसक्नु ।

उपसंहार

किन सार्वजनिक-निजी साभेदारीका आयोजना कार्यान्वयनमा आउन सकेनन् भन्ने सन्दर्भमा केही प्रश्नहरूको उत्तर खोज्नुपर्ने हुन्छ। पहिलो, आयोजनाको तयारीमा सावधानी चाहिन्छ। तयारीविना यसो गर्ने कि उसो गर्ने भन्ने अस्पष्टता रहेमा साभेदारीको मर्म नै हराउन पुग्छ। दोस्रो, सरकारको दृढ इच्छाशक्ति चाहिन्छ। द्रुत मार्गलाई पहिला साभेदारीमा लाने भनियो, फेरि अरू विकल्प पनि खुला गर्ने गरी निर्णय गरियो, त्यसपछि पुनः साभेदारीमा लैजाने निर्णय गरियो, अब आन्तरिक स्रोत र परम्परागत विधिबाट निर्माण सञ्चालन गर्ने नीति घोषणा भएको छ। यसले प्रतिबद्धताको स्तर देखाउँदैन। तेस्रो, नियमन ढाँचा स्पष्ट हुनुपर्दछ भने चौथो, साभेदार पक्षहरू एकआपसमा विश्वासिला देखिनु पर्दछ। अर्थशास्त्रीहरू साभेदारीलाई वैवाहिक सम्बन्ध जस्तै मान्दछन्, जहाँ दुवै पक्षले एकअर्कालाई भर गरोस, सानो अनविश्वासमा पनि सम्बन्ध विच्छेद हुन सक्छ। पाँचौ, प्रक्रियाको पारदर्शिता चाहिन्छ, जसमाफत सरोकारवालाको विश्वास जित्न सकिन्छ। छैटौं, दुवै पक्षले जित-जित नतिजा हात पार्नुपर्दछ। एक पक्षले कम फाइदा पाउने र अर्कोले बढी पाउने गरी उपलब्धि र जोखिमको विभाजन हुनुहुँदैन। सातौं, योजना लगानीयोग्य हुनुपर्दछ। सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको सार्वजनिक-निजी साभेदारीको विषयमा स्पष्टता रहनुपर्दछ। साथै, सार्वजनिक, निजी साभेदारी सिक्दै सफलता हासिल गर्दै जाने विधि पनि हो। टूला पूर्वाधार सञ्जाल भएका अष्ट्रेलिया, युरोप कही पनि सशुल्कीय राजमार्ग सरकारी अनुदानबेगर चलन सकेका छैनन्। निजी क्षेत्रलाई कति पनि अनुदान वा नीति प्रत्याभूति नै गर्नु हुँदैन भन्दा सँधै सरकारी कोषमा भार मात्र पर्नजान्छ। नेपालमा जति पनि टूला आयोजना छन्, तिनको कार्यान्वयन मोडालिटीमा राजनीतिक क्षेत्र, आमसञ्चार, आफूलाई नागरिक समाज भन्ने वर्ग र सार्वजनिक पदाधिकारीबीच आग्रह रहँदै आएको छ। परिणामतः कुनै पनि टूला आयोजना समयमा सञ्चालनमा आउन सकेका छैनन्। यसको सबैभन्दा टूलो मार सेवाग्राही सर्वसाधारणमा पर्न गएको छ। तर उदार नीति वातावरण, जनताको विकासप्रतिको सक्रिय माग क्षमता, निजी क्षेत्रमा विकास भएको प्रतिस्पर्धात्मकता र विश्व अर्थतन्त्रसँगको आबद्धताजस्ता अवसर पनि हामीसँग छ। उदीयमान दुई बाघ अर्थतन्त्रबीचमा रहेकाले 'लेवर-लोकेसन एड्वान्टेज' पनि छ। अभाव वास्तविक तहको प्रतिबद्धताको हो, जसको अभावमा एउटा पनि प्रदर्शनयोग्य साभेदारी आयोजना हामीसँग छैन।

सन्दर्भ

गोपीनाथ मैनाली, विकास, व्यवस्थापन र व्यावसायिकता, ऐश्वर्य प्रकाशन, काठमाडौं, २०७४

सार्वजनिक, निजी साभेदारी नीति, २०७२

सार्वजनिक, निजी साभेदारी सम्बन्धी स्वेतपत्र, २०६८

लेखकबाट सानिसा सम्बन्धी गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र, २०७२ (अप्रकाशित)

भन्सारमा सुधार र आगामी कार्यदिशा

तोयम राय
महानिर्देशक, भन्सार विभाग

मुक्तिराम आचार्य
निर्देशक, भन्सार विभाग

(क) पृष्ठभूमि

भन्सार प्रशासनले आफ्नो परम्परागत भूमिकालाई क्रमिक रूपमा परिवर्तन गर्दै व्यवस्थापनलाई अभ्र बढी दक्ष, पारदर्शी र सेवामुखी बनाउँदै लगिरहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, प्रविधिको विकास, राष्ट्रिय आवश्यकता, द्विपक्षीय एवम् बहुपक्षीय प्रतिबद्धता र खुला तथा उदार अर्थतन्त्रलाई प्रवर्द्धन गर्नेतर्फ भएका परिवर्तन अनुरूप भन्सार विभागले आफ्नो भूमिकालाई समसामयिक सुधार गर्दै लैजानुपर्ने अपरिहार्यता छ । हाल मुख्यतः भन्सार विभागले राजस्व सङ्कलनका साथै व्यापार सहजीकरण एवं अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा समन्वयकारी भूमिकालाई अभ्र बढी सशक्त बनाउँदै लगिरहेको छ ।

सरकारले मुलुकमा आर्थिक समृद्धि प्राप्तिका लागि व्यापार सहजीकरणको महत्व र भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरणमा यसको सम्बन्धलाई आत्मसात् गरेको छ । व्यापार सहजीकरणप्रतिको भुकाव मुलतः निकासी एवम् पैठारी सम्बन्धी कार्यप्रक्रियामा सुधार गर्ने, भन्सारका प्रक्रियाहरूलाई सुव्यवस्थित र सरलीकरण गर्नुका साथै पारदर्शी भन्सार प्रशासनसँग सम्बद्ध छ । यी विषयहरू मुलतः भन्सारका लागि भएतापनि सीमा नाकामा रहेका अन्य नियामक निकायहरूका लागि समेत उतिकै महत्वपूर्ण रहेका छन् । जोखिम व्यवस्थापनको अवलम्बन, परीक्षणमा आधारित नियन्त्रण, सूचना प्रविधिको अधिकतम प्रयोग, सीमावर्ती भन्सार प्रशासन, अन्य प्रशासनिक इकाइहरू र निजी क्षेत्रसँग सहकार्य एवं उपयुक्त अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताहरूको अवलम्बन जस्ता सिद्धान्तहरूले भन्सार प्रशासनको आधुनिकीकरणलाई समेटेका छन् ।

यस वर्ष विश्व भन्सार संगठनले अन्तर्राष्ट्रिय भन्सार दिवसका अवसरमा आर्थिक विकासको लागि सुरक्षित व्यावसायिक वातावरण भन्ने नाराका साथ संसारभर अन्तर्राष्ट्रिय भन्सार दिवस मनाएको छ । सुरक्षित व्यावसायिक वातावरण निर्माणको लागि नीतिगत स्थायित्व, पारदर्शी प्रक्रिया, पर्याप्त पूर्वाधार, उपयुक्त प्रविधिको प्रयोग, कानुनको परिपालना, अन्तर निकायगत समन्वय र विश्वसनीय व्यावसायिक कारोवार जस्ता पक्षहरू महत्वपूर्ण हुन्छन् । यसैगरी अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सहजीकरणमा भन्सार प्रशासनको भूमिका अग्रणी रहन्छ । नेपाल संशोधित क्योटो महासन्धि र विश्व व्यापार संगठनको व्यापार सहजीकरण सम्झौताको पक्ष राष्ट्र भएबाट व्यावसायिक वातावरणको निर्माणमा थप सुनिश्चित र पूर्वानुमानयोग्य हुन गएको छ । उक्त महासन्धि र सम्झौता अनुकूल कानुनी तथा प्रक्रियागत सुधार गर्न भन्सार प्रशासनले सुरुवात गरिसकेको छ । भन्सार प्रक्रियाको स्वचालनमा वेभमा आधारित ASYCUDA World प्रणालीको विस्तार र त्यसको सञ्चालनले महत्वपूर्ण योगदान गरेको छ ।

भन्सार विभागमा भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण सम्बन्धी आवधिक योजनाको सुरुवात आ.व. २०६०/६१ बाट नै सुरु भएको हो । सो समयपछि हालसम्म चारवटा आवधिक योजनाको कार्यान्वयन भैसकेको छ । हाल

भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण रणनीति एवं कार्ययोजना (२०७४/७५-२०७७/७८) कार्यान्वयनको चरणमा रहेको छ। यो भन्सारको योजनावद्ध सुधारको थालनीको पाँचौ चरणको योजनाको शृङ्खला हो। भन्सार सुधारका चार वटा योजनाको कार्यान्वयनबाट राजस्व संकलन, भन्सार प्रक्रियामा सुधार र स्वचालन, व्यापार सहजीकरण, भन्सार व्यवस्थापन, भौतिक पूर्वाधार विकास र नियन्त्रणका क्षेत्रमा उल्लेखनीय प्रगति हासिल भएका छन्। पाँचौ चरणको भन्सार सुधार योजनाले परिलक्षित गरेका उपलब्धिस्तरलाई आगामी चार वर्षमा हासिल गर्न विभागले विभिन्न कार्यक्रमहरू शुरु गरी सकेको छ।

(ख) पाँचौ चरणको भन्सार सुधार योजनाको अपेक्षित उपलब्धि

यस भन्सार सुधार योजनाको सफलता मूलतः तीनवटा उपलब्धिस्तरमा आधारित हुनेछ। पहिलो अपेक्षित उपलब्धि स्तरमा व्यावसायिक तथा प्रतिस्पर्धी भन्सार सेवा निर्माण, दोस्रोमा वास्तविक एवं यथार्थ राजस्व संकलन र तेस्रोमा सामाजिक प्रतिरक्षा र सुरक्षामा टेवा रहेका छन्।

पहिलो अपेक्षित उपलब्धिस्तर मापनको सफलताको सूचकमा आयात र निर्यातको लागि आवश्यक कागजातको संख्या पुनरावलोकन गरी राम्रो कार्यसम्पादन तहमा पुऱ्याइएको हुने, टाइम रिलिज अध्ययनअनुसार भन्सारमा समय समायोजन गरिएको हुने र नेपाल भन्सार स्वचालन प्रणाली (NECAS) का नयाँ functionalities शुरु गरिएको हुने सूचक निश्चित गरिएको छ।

दोस्रो सूचकमा कुल गार्हस्थ उत्पादनमा राजस्वको योगदान उल्लेख्य वृद्धि भएको हुने निश्चित गरिएको छ।

तेस्रो उपलब्धि स्तर मापनको सूचकमा ७ वटा प्रमुख भन्सार कार्यालयका प्रयोगशालामा (जनावर, खाद्य र बोट बिरुवा) परीक्षण कार्य एउटै छानामुनि गर्न आबद्ध गरिएको हुने र मालवस्तुमा भएको चिन्ह पहिचान गर्न १० वटा प्रमुख भन्सार कार्यालयहरूमा चिन्ह पत्ता लगाउने उपकरण (Trace detecting equipment) प्रयोग भएको हुने परिसूचक निश्चित गरिएको छ।

उपरोक्त तीनवटै उपलब्धि स्तर प्राप्त भएको अवस्थामा आगामी चार वर्षको अन्तमा नेपालको भन्सार प्रशासनका कार्यप्रक्रिया स्वचालित हुनेछन्, भन्सार सेवाबाट सन्तुष्ट सेवाग्राहीको संख्या वृद्धि भएको हुनेछ र OECD को व्यापार सहजीकरण सूचकहरूको प्राप्त कुल २ अङ्कमध्ये समग्रमा १.३ अङ्कभएको हुनेछ, जुन हालको अवस्थामा ०.८ अङ्क मात्र रहेको छ।

(ग) भन्सार सुधार योजनाको रणनीति र उपलब्धि सूचक

माथि उल्लिखित तीनवटा उपलब्धिका स्तरहरू प्राप्त गर्न भन्सार सुधार योजनामा ११ वटा रणनीति, ९२ क्रियाकलाप र ३४० कार्यहरू पहिचान गरिएका छन्। यस लेखमा भन्सार सुधार योजनाको ११ रणनीति र ती रणनीतिका उपलब्धि सूचकलाई उल्लेख गरिएको छ।

रणनीति १: वैध व्यापार सहजीकरणलाई तीव्रता दिने

यस रणनीतिको उद्देश्यमा विश्व व्यापार संगठन/व्यापार सहजीकरण सम्झौता, संशोधित क्योटो महासन्धिको साधारण अनुसूची र अन्य सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र मापदण्डहरू कार्यान्वयनका लागि आवश्यक उपयुक्त कानुनी, नीतिगत र प्रशासकीय उपायहरू लागू गरिने उल्लेख गरिएको छ। साथै, व्यवसाय सञ्चालनमा सहयोग पुऱ्याउन भन्सार जाँचपास र अन्य कार्यप्रक्रिया सहज र सरलीकृत गरी व्यवसायको समय र लागत घटाइने रणनीति पनि यसमा समावेश

गरिएको छ । यो रणनीतिक उद्देश्य पूरा भएमा सन् २०२१ सम्ममा नेपालको भन्सार सम्बन्धी कानून संशोधित क्योटो महासन्धि र व्यापार सहजीकरण सम्झौताका प्रावधानहरू अनुकूल हुनेछन् ।

रणनीति २: सदाचार र सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने

यो रणनीतिको उद्देश्यहरूमा संगठनात्मक संस्कार परिवर्तन/विकास गरी सदाचार सुधार गर्दै उच्चस्तरको सदाचारतर्फ उन्मुख गर्ने र सामाजिक जिम्मेवारी (जस्तै: व्यवसायमुलक व्यवहार, स्तरीय व्यवसायिक सेवा, आदि) एवं भन्सारको जबाफदेहीता पालना (पारदर्शिता बढाउने र उच्चस्तरको योग्य/प्रशिक्षित कर्मचारी) मार्फत समाजको भरपर्दो साभेदार हुँदै विश्वसनीयतामा सुधार गरी भन्सारको छवि अभिवृद्धि गरिने विषय उल्लेख गरिएको छ । यो उद्देश्य प्राप्त भएको सूचकमा कार्यसम्पादनका मुख्य सूचकहरू तयार गरी आ. व. २०७६/७७ देखि कर्मचारीको कार्य सम्पादन मूल्याङ्कनसँग आबद्ध गरिएको हुने, आ. व. ०७५/७६ देखि भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण रणनीति एवं कार्ययोजना पूर्ण रूपमा भन्सारको वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेटमा (प्रत्येक भन्सारको एउटा वार्षिक योजना) एकीकृत भएको हुने र भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण रणनीति एवं कार्ययोजनाको समीक्षा गरी वार्षिकरूपमा प्रकाशित भएको हुने सूचकहरू रहेका छन् ।

रणनीति ३: भन्सार स्वचालन र तथ्याक्त भण्डारण व्यवस्थापनमा जोड दिने

यस रणनीतिको उद्देश्यमा भन्सारमा सञ्चालित एकद्वार प्रणालीसँग समेत आवद्ध हुने गरी समग्र व्यापार सहजीकरणमा सघाउन सुहाउँदो सूचना सञ्चार प्रविधि र सोको पूर्वाधार विकास गरिने उल्लेख छ । यसको सफलताको परिसूचकमा सबै घोषणाहरूको ९० प्रतिशत नेपाल भन्सार स्वचालन प्रणाली (NECAS) बाट प्रशोधित भएको हुने, केन्द्रीय भन्सार जाँचपास लागू गरिएको हुने, नेपाल राष्ट्रिय एकद्वार प्रणाली विकास गरी आसिकुडा वर्ल्ड र अन्य छानिएका निकायहरूसँग परीक्षण र आबद्ध भएको हुने परिसूचकहरू रहेका छन् ।

रणनीति ४: जनशक्ति व्यवस्थापन क्षमता सुदृढ गर्ने

यस रणनीतिको उद्देश्यमा सदाचारिता सुनिश्चित गर्न परिवर्तन व्यवस्थापन, ज्ञान/सीपमा आधारित व्यावसायिक संस्थाको रूपमा विकास र टिकाउ गर्नेतर्फ जोड दिँदै व्यवस्थापन क्षमतामा सुधार गरिने उद्देश्य समेटिएको छ । यसै गरी यी उद्देश्य परिपूर्ति भएको परिसूचकमा नयाँ संगठनात्मक संरचनामा भन्सार प्राविधिक एवं कार्यात्मक विज्ञहरूको व्यवस्था गरी भन्सार कर्मचारीहरू मध्येबाट कर्मचारीहरूको क्षमता विकास भएको हुने, नयाँ संगठनात्मक संरचनामा विज्ञहरूको समूह (Pool) योजना अनुसार प्राविधिक एवं कार्यात्मक विज्ञहरू भन्सार विभागमा व्यवस्था भएको हुने र सबै प्रमुख विषयहरूमा विश्व भन्सार संगठनबाट मान्यता प्राप्त विज्ञहरू विकास भएको हुने परिसूचकहरू रहेका छन् ।

रणनीति ५: पूर्वाधार तथा भौतिक सुविधा विकास गर्ने

यस रणनीतिको उद्देश्यमा आधुनिक र उपयुक्त कार्य वातावरण प्रदान गर्न भन्सारको भौतिक सुविधामा सुधार गर्ने उद्देश्य रहेको छ । यसको सफलता मापनको सूचकमा प्रमुख भन्सार कार्यालयहरू आवश्यक उपकरण र औजार सहित क्रियाशिल रहेका हुनेछ र वार्षिक योजनाका कार्यक्रमहरूमध्ये ९० प्रतिशत भौतिक प्रगति हासिल भएको हुनेछ भन्ने सूचकहरू रहेका छन् ।

रणनीति ६: यात्रु व्यागोज जाँचपास सेवामा सुधार गर्ने

यस रणनीतिक उद्देश्यमा नियन्त्रण र सहजीकरणलाई मूलप्रवाहीकरण गर्न त्रिभुवन विमानस्थल भन्सार कार्यालय र

प्रमुख भन्सार कार्यालयहरूमा यात्रु व्यागोज जाँचपास सेवामा सुधार गरिने रहेको छ । यस रणनीतिको सफलता प्राप्तिको परिसूचकमा प्रमुख भन्सार कार्यालयमा यात्रु मार्ग विकास भएको हुने, प्रमुख ६ वटा भन्सार कार्यालयमा उपकरणमा आधारित जाँचपास प्रक्रिया अवलम्बन भएको हुने र अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल भन्सार कार्यालयमा यात्रु नामावली अभिलेख/अग्रिम यात्रु सूचना प्रणाली सुरु भएको हुने परिसूचक किटान गरिएको छ ।

रणनीति ७: न्यायपूर्ण एवं यथार्थ राजस्व संकलन गर्ने

यो रणनीतिक उद्देश्यमा न्यायपूर्ण एवं यथार्थ राजस्व संकलनको लागि मूल्याङ्कन, महसुल, उत्पत्ति र अन्य राजस्वसँग सम्बन्धित कानूनहरू उचित ढंगले लागू गरिने उद्देश्य रहेको छ । यसको सफलता प्राप्तिको परिसूचकमा वार्षिक इ-भुक्तानी अवलम्बन गर्नेको संख्यामा वृद्धि भएको हुने, सबै भन्सार कार्यालयहरूमा सवारी साधनको अस्थायी प्रवेश व्यवस्था भएको हुने र सन् २०१५ को नेपालमा व्यावसायिक वातावरणसम्बन्धी प्रतिवेदनका आधारमा भन्सार जाँचपास लागत घटेको हुने परिसूचकहरू राखिएका छन् ।

रणनीति ८: अनुपालन व्यवस्थापन/स्वेच्छिक अनुपालन सुदृढ गर्ने

यो रणनीतिक उद्देश्यमा भन्सारको स्वेच्छिक अनुपालन सुदृढ गरी रोकथाम र नियन्त्रणात्मक उपायहरू दुवैलाई पूर्ण सन्तुलितरूपमा कायम राखी स्वेच्छिक अनुपालन प्रोत्साहित गराउन आन्तरिक राजस्व विभागसँग आवद्ध गरिने उद्देश्य राखिएको छ । यो उद्देश्य परिपूर्ति भएको सफलताको मापन परिसूचकमा ६० प्रतिशत आयातकर्ता र निर्यातकर्ता स्वेच्छिक अनुपालन र उनीहरूको अधिकार र कर्तव्यप्रति जागरूक हुने र अनुपालन वृद्धि भई संशोधित घोषणाको संख्या र जरिवाना घटेको हुने परिसूचक तोकिएका छन् ।

रणनीति ९: उन्नत श्रेणीको जोखिम व्यवस्थापन गर्ने

यस रणनीतिको उद्देश्यमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड एवं सर्वोत्तम पद्धति अनुशरण गर्दै जोखिम व्यवस्थापन प्रभावकारीरूपमा कार्यान्वयन गरिने उल्लेख गरिएको छ । यस रणनीतिको मापन सूचकमा जोखिम व्यवस्थापनको लागि भन्सारमा NECAS क्रियाशील रहेको हुने, प्रमुख भन्सार कार्यालयहरूमा छनोट प्रणालीका सबै मार्गहरू (रातो, हरियो, निलो र पहेँलो) प्रयोग भएको हुने र पैठारी हुने कार्गोको ८० प्रतिशत पहेँलो र हरियो मार्गबाट जाँचपास भएको हुने सूचक किटान गरिएको छ ।

रणनीति १०: समाजको संरक्षण/प्रतिरक्षा र सुरक्षा गर्ने

यो रणनीतिको उद्देश्यमा सामाजिक संरक्षण गर्नका लागि भन्सारका कार्यहरू सुरक्षा, स्वास्थ्य, अर्थतन्त्र, वातावरण र समाज (SHEES) पाँच पक्षहरूमा केन्द्रित रहने उल्लेख गरिएको छ । यस उद्देश्य पूर्तिको सफलताको मापनमा २०७७ असारसम्ममा ७ वटा भन्सार कार्यालयहरू गैर हातहतियारजन्य उपकरण (NII) बाट सुसज्जित भएको हुने किटान गरिएको छ ।

रणनीति ११: समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापन सुव्यवस्थित गर्ने

यस रणनीतिको उद्देश्यमा सीमाक्षेत्रका प्रक्रियाहरूमा सामाज्यस्यता एवं सरलता ल्याउन र दोहोरोपन हटाई व्यापार सहजीकरणमा सुधार गर्न सीमावर्ती अन्य निकायहरूसँगको समन्वयमा सुधार एवं समय तथा लागत/खर्चमा न्यूनीकरण गरी संयुक्त पहलकदमीहरू, नीतिहरू, कार्यक्रमहरू र क्रियाकलापहरूको विकास, तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिने विवरण उल्लेख गरिएको छ । यी उद्देश्य प्राप्तिको मापनको परिसूचकमा समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापनको लागि कानुनी

व्यवस्था कार्यान्वयन भएको हुने, समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापन अन्तर्गत विभिन्न सीमा व्यवस्थापन सम्बन्धी निकायहरू आबद्ध भएका हुने र कम्तीमा २ वटा भन्सार कार्यालयहरू एकीकृत जाँच चौकीमा स्थानान्तरण भएका हुने परिसूचक तोकिएका छन् ।

(घ) भन्सार सुधार कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको सुनिश्चितता

भन्सार प्रशासनले आगामी चार वर्षभित्र माथि उल्लेख गरिएका ११ वटा रणनीति, ९२ क्रियाकलाप र ३४० कार्यहरू सम्पन्न गरी तोकिएका परिसूचक प्राप्त गर्न सहज छैन । यो चुनौतीलाई अवसरका रूपमा लिई नेपालको भन्सार प्रशासनलाई नेपालको आर्थिक एवम् सामाजिक समृद्धिका लागि उत्कृष्ट भन्सार सेवा प्रदान गर्ने संस्थाका रूपमा रूपान्तरित गर्ने महत्वपूर्ण आधारहरू यसअनुसार रहेका छन्:

(१) स्रोतको सुनिश्चितता

भन्सार सुधार योजनाले प्रथम पटक सुधारको कार्ययोजनाको लागत र उपलब्ध स्रोतको सुनिश्चितताको आँकलन पनि गरेको छ । यस अनुसार भन्सार सुधार योजना कार्यान्वयन गर्न आवश्यक स्रोत, नेपाल सरकार, विश्व बैंक र एसियाली विकास बैंकबाट प्राप्तहुने आँकलन गरिएको छ । विकासका साभेदारबाट प्राप्त हुने सहयोग बाहेक प्राविधिक सहायतासमेतको प्रतिबद्धता प्राप्त भएकाले भन्सार सुधार योजना कार्यान्वयन गर्न सहज देखिन्छ ।

(२) भन्सार सुधार योजना र कार्यालयगत कार्ययोजनाको आबद्धता

भन्सार सुधार योजनालाई सर्वप्रथम १० प्रमुख भन्सार कार्यालयका कार्यालयगत कार्ययोजनासँग आबद्ध गरिँदै छ । कार्यालयगत कार्ययोजनाका कार्यक्रमहरूलाई भन्सार सुधार योजनाका ११ रणनीतिक उद्देश्य अन्तर्गत तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिने भएकाले भन्सार सुधार योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनेछ ।

(३) कम्प्युटर अनुगमन प्रणालीको विकास

अनुगमन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन भन्सार विभागले भन्सार सुधारको कम्प्युटरीकृत अनुगमन प्रणालीको विकास गर्नेछ । यस प्रणालीले कार्यक्रमहरूको नियमित अनुगमन गर्न सम्भव हुनेछ ।

(४) भन्सार सुधार योजनालाई नीति सुधार कार्यक्रमसँग आबद्धता

नेपाल सरकार र एसियाली विकास बैंकबीच व्यापार सहजीकरणका लागि भन्सार सुधार कार्यक्रम सम्झौता गरिएको छ । यस सम्झौता अन्तर्गत भन्सार विभागले आगामी २ वर्षभित्रमा भन्सार सुधारका २० वटा नीति सुधार गरेपछि सहूलियत ऋण प्राप्त गर्नेछ । कार्यक्रममा राखिएका २० वटा नीतिगत सुधारहरू भन्सार सुधार योजनाका कार्यक्रमसँग आबद्ध गरिएका छन् । यी नीतिगत सुधारहरू पूरा गर्ने एसियाली विकास बैंकबाट प्राविधिक सहायता समेत प्राप्त भएको छ । यस आबद्धताले पनि भन्सार सुधार योजना कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याउनेछ ।

(ङ) भन्सार सुधार योजना कार्यान्वयनको चरण

- आर्थिक वर्ष २०७४/२०७५ को बजेट वक्तव्यमा भन्सार सुधार योजनाको कार्यान्वयन सुरु गर्ने, संशोधित क्योटो महासन्धि अनुरूप भन्सारको ऐन कानुनमा सुधार गर्ने, संघीयता अनुरूप संगठन स्वरूपरूपान्तरण गर्न अध्ययन गर्ने, आसिकुडा वर्ल्डलाई थप भन्सार कार्यालयमा विस्तार गर्ने, भन्सार मूल्यांकनलाई कारोबार मूल्यमा आधारित गराउने, निकासी पैठारी संकेत नम्बरलाई कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता देखाइएको छ थियो । सो बमोजिम भन्सार कानुनमा क्योटो अभिसन्धि बमोजिम अन्तरको पहिचान (GAP Assessment) गरी

नयाँ परिमार्जित ऐन तर्जुमाको चरणमा रहेको छ । यसैगरी आयात निर्यात संकेत नम्बर (EXIM Code) कोडको कार्यान्वयनबाट आयात निर्यातलाई व्यवस्थित गरिएको छ । वास्तविक आयात/निर्यातकर्ताहरूले मात्र यस नीति मार्फत एक्जिम कोड लिएका छन्, जसबाट विगतमा रहेको संख्यामा उल्लेख्य कमी आई हाल १४ हजारको हाराहारीमा मात्र आयातनिर्यातकर्ता रहेका छन् । यो संकेत नम्बर आन्तरिक राजस्व विभागबाट जारी गरिएको स्थायी लेखा नम्बरसँग आबद्ध गरिएको छ, जसबाट कर तथा विवरण वक्यौता घटाउन ठूलो सहयोग पुगिरहेको छ । मूल्यांकनलाई कारोबारमा आधारित बनाउन आसिकुडा वर्ल्डमार्फत एकरूपता गर्ने प्रयासका बाबजुद यस वर्ष केही वस्तुमा Tariff Specification Code तयार गर्ने नीति विभागले लिएको छ ।

- भन्सार ऐनमा संशोधन गरी भन्सार जाँचपास केन्द्रीय प्रणालीबाट पनि गर्न सकिने प्रावधानलाई समेटिएको छ र विभागले केन्द्रीय जाँचपास प्रणालीको लागि तयारी सुरु गरेको छ । यसका साथै यसै वर्ष भन्सार नियमावलीमा संशोधन गरी भन्सार विभागका महानिर्देशकको संयोजकत्वमा व्यापार सहजीकरणसँग सम्बन्धित विभागहरूको बिभागीय प्रमुखहरू रहने गरी समन्वय समितिको व्यवस्था गरिएको छ । यसले व्यापार सहजीकरणलाई थप प्रभावकारी बनाउने छ ।
- आर्थिक वर्ष २०७४/२०७५ को राजस्व नीति तथा कार्यक्रमले भन्सार सम्बन्धी कानून संशोधन गर्ने, प्रक्रिया सरलीकरण गर्ने, प्रणाली सुधारबाट आधुनिकीकरण गर्ने, विद्युतीय प्रणाली अवलम्बन गर्ने, भन्सार नियन्त्रण प्रणालीमा सुधार गर्ने र भन्सारको संस्थागत क्षमता सबलीकरण गर्ने कार्यक्रमलाई समेटेको छ र २०७५/७६ को बजेट वक्तव्यमा प्रतितपत्रको माध्यमबाट हुने व्यापारलाई प्रोत्साहित गरिनुको साथै भन्सार जाँचपासमा जोखिम व्यवस्थापन प्रणालीलाई अनुसन्धानमा आधारित बनाइने, एक पटकमा निश्चित प्रकृति र परिमाणका मालवस्तुबाहेकका सामान आयात गर्न नपाउने व्यवस्था गरिएको छ । अवैध व्यापार नियन्त्रणका लागि सीमा क्षेत्रमा सघन अनुगमन गरिने कुरा उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै अन्तर्देशीय भन्सार प्रशासनसँग विद्युतीय सूचना आदानप्रदान गरी भन्सारमा मालवस्तुको घोषणा, वर्गीकरण र मूल्याङ्कनलाई यथार्थपरक र कारोबार मूल्यमा आधारित बनाइने कुरा उल्लेख गरिएको छ । सो बमोजिम कार्ययोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिनेछ ।
- भन्सार सुधार योजनाका चार वर्षीय योजनाबाट आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा सम्पन्न गर्ने गरी भन्सार विभागले भन्सार सुधारका ११ रणनीति अन्तर्गत विभिन्न कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ, यसबाट सुधारको दिशामा थप टेवा पुग्नेछ ।
- आशिकुडा प्रणालीलाई १४ मुल र २ छोटी भन्सार कार्यालयहरूमा विस्तार गरिएको छ साथै यो प्रणालीलाई सहज रूपमा सञ्चालन गरी दिगोपना तथा ज्ञान हस्तान्तरण(Knowledge Transfer) का लागि UNCTAD सँग सेवा सम्भौता गरिएको छ । यसै गरी आशिकुडा वर्ल्डमा रहेका अन्य Functionalities को मोडल तयार गर्ने तथा कार्यान्वयनमा ल्याउने अवस्थामा रहेको विभाग रहेको छ । Gate Control System परीक्षणको रूपमा लागू गरिएको छ र यो प्रणाली अन्य भन्सारमा समेत विस्तार गर्ने तयारीमा विभाग रहेको छ ।
- प्रमुख भन्सार कार्यालयहरूमा IP Camera को माध्यमबाट कार्यालय तह तथा विभागबाट भन्सारमा मालवस्तुको जाँचपासको प्रत्यक्ष (Live) अनुगमन गरिएको छ, जसबाट पारदर्शिता र वास्तविक वस्तुको जाँचपास तथा मूल्यांकनमा केन्द्रीय सुपरिवेक्षण तथा नियन्त्रण कायम भएको छ ।
- भन्सार जाँचपासमा जोखिम सूचकको आधारमा Selectivity लागू गरिएको छ । प्रज्ञापनको आधारमा हाल करिब ३२ प्रतिशत मालवस्तु Green Lane (मालवस्तु तथा कागजात जाँच नगरी गरिने जाँचपास) तथा ७ प्रतिशत मालवस्तुको जाँचपास Yellow Lane (कागजात जाँच नगरी गरिने जाँचपास) बाट भैरहेको

छ । आगामी समयमा GreenLane बाट हुने जाँचपास बढाउँदै लैजाने तथा गतल घोषणा भएमा यसलाई भन्सार ऐनमा भएका कानुनबमोजिम जरिवाना तथा Post clearance Audit मार्फत नियन्त्रण गरिनेछ ।

- प्रमुख भन्सार कार्यालयहरूमा X-ray, Walk Through जडान गरिएको र यात्रु तथा यात्रुको सामानको जाँचपास यसैमार्फत गर्न सुरु गरिएको छ । आगामी समयमा यसलाई अभ्यवस्थित र प्रविधिमैत्री बनाउँदै लैजाने नीति विभागले लिएको छ ।
- हाल छोटी भन्सारको रूपमा रहेका भद्रपुर, महेशपुर, सुठौली तथा सतिलाई स्तरोन्नति गरी छुट्टै भन्सार कार्यालयको रूपमा संगठन तथा व्यवस्थापन सर्भेक्षण तयार गरिएको छ । यसैगरी त्रिभुवन विमानस्थल भन्सार कार्यालयलाई अधिकृतमूलक बनाउने र वीरगंज एकीकृत जाँच चौकीलाई समेत स्तरोन्नति गर्ने तयारी रहेको छ । यसैगरीविभिन्न भन्सार कार्यालयहरूको यार्ड स्तरोन्नति, जग्गा खरिद, भवन निर्माणको कार्य अधि बढेको छ र आवश्यक पूर्वाधारहरूको निर्माण तयारीमा विभाग रहेको छ ।
- वीरगंजमा Integrated Check Post (ICP) तयार भै काम सोही स्थानबाट सुरु गरिएको छ । विराटनगरमा निर्माणाधीन रहेको छ र आगामी वर्षसम्ममा निर्माण सम्पन्न भै सोही स्थानबाट भन्सार जाँचपास कार्य सुरु हुनेछ भने भैरहवा तथा नेपालगंजमा समेत Integrated Check Post (ICP) निर्माणको तयारीमा रहेको छ ।
- निकासी/पैठारी संकेतनम्बर (EXIM Code) को प्रभावकारी कार्यान्वयनमार्फत आयात/निर्यातकर्ताहरूलाई व्यवस्थित गरिएको छ । यसलाई अभ्यवस्थित बनाई Bank Portal तथा Trade Portal को समेत पूर्ण कार्यान्वयन गरी EXIM Code लाई Full Automation मा लैजाने योजना रहेको छ । आयात निर्यातलाई अभ्य सहज बनाउन तथा स्वच्छ कारोबार गर्ने व्यवसायीलाई प्रवर्धन तथा प्रोत्साहन गर्न Trusted Traders को कार्यविधि तयार गर्ने तथा सोको कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गर्ने कार्यक्रम विभागको रहेको छ । यसबाट भन्सार जाँचपासमा प्रभावकारिता आउने तथा व्यापार सहजीकरणमा सहयोग पुग्नेछ ।
- विभागमा नीति सुधारका विभिन्न क्षेत्रमा कार्यक्रम तर्जुमा गर्न कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन सुरु गरिएको छ । यसमा WTO Trade Facilitation Agreement मा रहेका विभिन्न Measures तथा Revised Kyoto Convention मा रहेका General Annex विषयमा Legal तथा Institutional Gap Assessment गरी कार्ययोजना तयार गरिएको छ । यसका साथै संघीयतामा भन्सार प्रशासन तथा भन्सार विभागको समग्र Human Resource Plan लाई Update गर्ने र Capacity Development Plan, Pool of Expert & Professional in Customs sectoral field तयारी गर्ने योजनामा विभाग रहेको छ । जसबाट विभागमा संस्थागत संस्मरण रहने तथा जनशक्तिको उपयुक्त उपयोग हुने र संस्थाको काममा प्रभावकारिता बढ्नेछ ।

(च) सारसंक्षेप

हालपनि भन्सार प्रक्रियामा केही गलत घोषणा, न्यून विजकीकरण, चोरी पैठारी/निकासी, अवास्तविक व्यावसायिक कागजातहरूको प्रयोगजस्ता पूर्णरूपमा निराकरण हुन सकेका छैनन् । यसबाट राजस्व जोखिम बढ्नुको साथै व्यवसायी तथा भन्सार प्रशासनबीच आपसी विश्वासको वातावरणसमेत कमजोर भएको देखिन्छ । यस्ता गतिविधि हुन नदिन सरकार,निजी क्षेत्र तथा सबै सरोकारवालाहरू गम्भीर हुन आवश्यक छ ।

यथार्थपरक राजस्व संकलन, व्यापार सहजीकरण र सामाजिक सुरक्षाजस्ता उद्देश्यकासाथ सीमामा अग्रणी निकायको रूपमा रहेको भन्सार प्रशासन सुधारको लागि विभागले पाँचौँ चरणको भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण रणनीतिहरू तथा कार्ययोजना तयार गरी कार्यान्वयन सुरु गरेको छ । भन्सार जाँचपास प्रक्रियामा मालवस्तुको विवरण, दरबन्दी

र महसुल स्वयंघोषणा र पेश गर्ने व्यवस्थाले समग्र सुधारका लागि व्यवसायी तथा निजी क्षेत्रसमेत थप जिम्मेवार, नैतिकवान र उत्तरदायी हुनुपर्ने देखिन्छ । यसबाट विश्वसनीय व्यापारको प्रवर्द्धन हुन गै कार्यगत नतिजामा सकारात्मक प्रभाव पर्ने र सुधारका प्रयासको सार्थकता हुनेछ ।

भन्सार सुधार योजनालाई नेपालको भन्सार प्रशासनको आधुनिकीकरणको कार्यदिशाका रूपमा लिन सकिन्छ । भन्सार सुधार योजनामा समावेश गरिएका रणनीति, क्रियाकलाप र कार्यहरूले नेपालको भन्सार प्रशासनलाई सक्षम भन्सार प्रशासनको श्रेणीमा रूपान्तरण गर्नेछ । यसका लागि नेपाल सरकार र विकासका साभेदारहरूले आवश्यक स्रोतको प्रतिबद्धता पनि जनाएका छन् । कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन पक्षलाई सुनिश्चित गर्न नेपाल सरकारले वजेट वक्तव्यको अतिरिक्त आफ्नो नीति तथा कार्यक्रममा प्रतिबद्धता समेत जनाएको छ र चार वर्षीय भन्सार सुधार योजनालाई वार्षिक योजना र कार्यालयगत कार्ययोजनामा रूपान्तरण गरी कार्यान्वयन गरिँदैछ । भन्सार प्रशासनमा गरिएका यी सुधारका प्रयासहरूले नेपालको भन्सार प्रशासनलाई निश्चित रूपमा व्यापार सहजीकरण, राजस्वको सुरक्षा र समाजको सुरक्षा गर्ने एक महत्वपूर्ण निकायका रूपमा स्थापित गर्नेछ ।

सन्दर्भ सामग्री

भन्सार ऐन, २०६४ तथा भन्सार नियमावली, २०६४

आ.व. ०७४।७५ तथा आ.व. २०७५।७६ को वार्षिक वजेट, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय

भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण रणनीतिक कार्ययोजना, २०१७-२१, भन्सार विभाग

विभिन्न भन्सार स्मारिका, भन्सार विभाग ।

भन्सार सुधार: अवधारणा, विश्व परिवेश र नेपालको सन्दर्भ

दामोदर रेग्मी

सह-महालेखा नियन्त्रक, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

भन्सार प्रशासनको ऐतिहासिक सन्दर्भ

एक देशको सीमापार गरेर अर्को देशमा मालसामान लैजाँदा निश्चित शुल्क तिर्नुपर्ने व्यवस्थाको सुरुवात प्राचीनकालदेखि नै भएको हो। वैदिककालमा सुरक्षा तथा कल्याणकारी कार्य सञ्चालन गर्नका लागि आम जनताबाट कर सङ्कलन गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ। कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा कर सङ्कलन गर्ने विभाग नै गठन गरेको उल्लेख छ।^१ प्राचीन ग्रीक र रोमन साम्राज्यमा पनि भन्सार महसुल रहेको कुरा इतिहासले देखाएको छ भने बेलायतमा एडवार्ड प्रथमको पालामा केन्द्रीय भन्सार प्रशासनको सङ्गठन बनेको बुझिन्छ। शुक्रनीतिअनुसार राजकाज ढुकुटीको निमित्त बेच्ने र किन्नेसँग असुली गरिने करलाई शुल्क भनिएको र शुल्क सङ्कलन गर्ने स्थान प्रायः सिमाना र बजारमा रहने गरेको उल्लेख छ।^२ त्यस्तै गरी विष्णु स्मृतिमा देशमा बनेका सामानमा दश प्रतिशत र विदेशबाट पैठारी हुने सामानमा नाफाको पाँच प्रतिशत कर असुली गर्ने प्रचलन भएको पाइन्छ। महाभारतकालमा पनि किनबेच, बाटोखर्च, मालवस्तुको उपलब्धता आदि विचार गरी व्यापारीसँग कर लिनुपर्दछ भन्ने कुरा शान्तिपर्वमा उल्लेख भएको पाइन्छ। फ्रान्समा सन् १२८६ मा Salt Tax र यसको १० वर्षपछि Turnover Tax लागू गरेको बुझिन्छ। संयुक्त राज्य अमेरिकामा सन् १७८९ मा संसद्ले भन्सार शुल्क उठाउन कानून पास गरेपछि शुल्क उठाउने गरेको र सन् १९१७ मा Bureau of Customs को स्थापना गरेबाट विश्व इतिहासमा भन्सार प्रशासनको अस्तित्व प्राचीनकालदेखि भएको देखिन्छ।^३

नेपालको भन्सार प्रशासन

नेपालको भन्सार प्रशासनको पनि लामो इतिहास छ। नेपालमा लिच्छिविकाल देखि नै भन्सार प्रशासनको सुरुवात भएको पाइन्छ। लिच्छिविकालमा राजस्व सङ्कलन गर्ने अड्डालाई 'कुथेर', बजारलाई 'द्वङ्ग' र बजारस्थित राजस्व सङ्कलन गर्ने अड्डालाई 'शुल्कशाला' भनी नामाकरण भै सो अनुसार कार्य गर्ने गरेको देखिन्छ। यस्तै गरी चापागाउँमा पाइएको शिलालेखमा लिच्छिविकालीन नेपालका राजा शिवदेवको पालामा अन्यत्रबाट माछा बेच्न आउनेले भन्सारका रूपमा कर तिर्नुपर्ने कुरा उल्लेख भएको तथ्यबाट त्यस बखतको राजस्व प्रशासनअन्तर्गत भन्सार प्रशासन रहेको पाइन्छ। मल्लकालीन नेपालमा नेपालको व्यापार भारत र भोटसित निकै विकसित भएको हुँदा त्यस बखत पनि भन्सार प्रशासनको निरन्तरता थियो। एकीकरणअघि विभिन्न ससाना राज्यमा विभक्त नेपालमा पनि भन्सार प्रशासनकै माध्यमबाट कर सङ्कलन गर्ने र सो कर राज्यको महत्वपूर्ण आयको रूपमा लिने गरिएको थियो। नेपालको एकीकरणपश्चात् पनि

१ आचार्य कौटिल्य, नेपाली अनुवादक तिलकप्रसाद लुइटेल्, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार काठमाडौं, २०६८

२ भारतीय सीमावर्ती क्षेत्रमा अवस्थित छोटी भन्सार कार्यालयहरूको स्थलगत अध्ययन भ्रमणको प्रतिवेदन २०६९, भन्सार विभाग त्रिपुरेश्वर काठमाडौं।

३ भन्सार विभाग तथा अन्तरगतका कार्यालयहरूको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण प्रतिवेदन, २०७१, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, भन्सार विभाग त्रिपुरेश्वर काठमाडौं।

पूर्ववत् ससाना राज्यकै स्तरबाट फरकफरक प्रणाली र दरले भन्सार महसुल सङ्कलन गर्ने गरिएको थियो । पछि नेपाल र भारतबीच व्यापार वृद्धि हुँदै गएपछि भद्रपुर, विराटनगर, वीरगन्ज, भैरहवा र नेपालगन्जमा भन्सार प्रशासनको लागि बजार अड्डाहरूको स्थापना भएको पाइन्छ । यसरी नेपालमा भन्सार प्रशासनको सुरुवात भएको पाइन्छ ।

सन् १९५० मा नेपालको भारतसित सन्धि भएपछि तत्कालीन बजार अड्डाहरू खारेज गरी विभिन्न भन्सार कार्यालयहरू स्थापना गरिए । केन्द्रीयस्तरमा भन्सारको काम अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गतको अर्थ, आय विभागबाट हुने व्यवस्था भयो । सन् १९५५ मा नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल सञ्चालनमा आएपछि हवाईमार्गबाट हुने निकासी पैठारीलाई व्यवस्थित गर्न वि.सं.२००९ मा मालवस्तु छुटाउने सम्बन्धी गजेट (राजपत्र) प्रकाशित भयो । यसबाट भन्सार प्रशासनलाई कानुनी रूपमा सञ्चालन गर्ने आधार मिल्यो । हुलाकबाट मालसामान निकासी पैठारी गर्न सुरु भएपछि गोश्वारा हुलाक भन्सार कार्यालय स्थापना गरियो । २०१४ सालमा कस्टम्स कमिसनर्स अफिस (भन्सार आयुक्तको कार्यालय) को स्थापना भयो । २०१९ सालमा भन्सार तथा अन्तःशुल्क सम्बन्धी कार्य हेर्ने गरी भन्सार तथा अन्तःशुल्क डाइरेक्टर विभागको स्थापना गरियो । यी दुई कार्य एकै निकायबाट सम्पादन गर्दा कार्यबोझ र कार्य विशिष्टतामा समस्या देखिएपछि २०२३ सालमा आएर भन्सार र अन्तःशुल्कलाई अलगअलग गरी भन्सार प्रशासनको छुट्टै निकायको रूपमा भन्सार विभागको स्थापना गरियो । भन्सार विभागको स्थापना पछि भन्सार प्रशासनको काममा थप सहजता प्रदान गर्न र प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यका साथ भन्सार कार्यालय र छोटी भन्सार कार्यालयहरूको पुनसंरचना गरी स्रोतसाधनको व्यवस्था समेत गरियो । तदनुरूप भन्सार कार्यालय र छोटी भन्सार कार्यालयहरूको स्थापना भए । २०२३ सालमा अन्तःशुल्कलाई छुट्ट्याएर भन्सार विभाग गठन गरेपछि छोटी भन्सार कार्यालयहरूलाई पनि विभिन्न स्थानमा रहेका मूल भन्सार कार्यालयअन्तर्गत रहने गरी व्यवस्थित गरेको पाइन्छ ।

नेपालको भन्सार प्रशासनको संरचना

नेपालका भन्सार कार्यालयहरूलाई मूलतः तीन भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छः (१) अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल भन्सार कार्यालय (२) सीमावर्ती भन्सार र (३) रेलवेमा आधारित भन्सार कार्यालय ।^४

भन्सार प्रशासन सञ्चालनार्थ संगठनात्मक रूपमा भन्सार विभाग १, भन्सार जाँचपास परीक्षण कार्यालय १, नेपाल भारत सीमामा १९ भन्सार कार्यालयहरू, नेपाल चीन सीमामा ९ भन्सार कार्यालयहरू, अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल भन्सार कार्यालय १ वटा र सुक्खा बन्दरगाह भन्सार कार्यालय (२०६१ श्रावण १ गते स्थापना भएको) सञ्चालनमा रहेको छ भने ती विभिन्न भन्सार कार्यालयअन्तर्गत रहने गरी जम्मा १४३ वटा छोटी भन्सार कार्यालयहरू स्थापना भई कार्य सञ्चालन भइरहेको छ ।

नेपालको भन्सार प्रशासनको कार्यहरू

राज्यको सीमा राजस्व संकलन गर्ने महत्वपूर्ण अंगको रूपमा रहँदै व्यापार सहजीकरण र सामाजिक सुरक्षाको प्रवर्धनको सन्दर्भमा समेत नेपालको भन्सार प्रशासनले मूलतः निम्न कार्यहरू गर्ने गर्दछः

- ४ भन्सार विभाग तथा अन्तरगतका कार्यालयहरूको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण प्रतिवेदन, २०७१, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, भन्सार विभाग त्रिपुरेश्वर काठमाडौं
- ५ भन्सार विभाग तथा अन्तरगतका कार्यालयहरूको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण प्रतिवेदन, २०७१, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, भन्सार विभाग त्रिपुरेश्वर, काठमाडौं
- 6 www .customs .gov .np

- व्यापार सहजीकरण गर्ने
- अवैध व्यापार एवं चोरी पैठारी नियन्त्रण गर्ने,
- निषेधित एवं प्रतिबन्धित मालवस्तुहरू ओसार पसारमा रोक लगाउने,
- सीमामा अनुशासन कायम गरी समाजको सुरक्षा प्रति सदैव चनाखो रहने,
- राजस्व परिचालनमा ठोस योगदान पुऱ्याउने,
- विश्व भन्सार संगठनद्वारा प्रतिपादित मापदण्डहरू प्रयोगमा ल्याउने,
- भन्सार एजेन्टको नियुक्ति तथा अनुगमन गर्ने,
- कारोवार मूल्यको अनुगमन गर्ने र कारोवार मूल्यलाई भन्सार मूल्याङ्कनको आधार बनाउने,
- मूल्यांकन पुनरावलोकन गर्ने,
- भन्सार प्रशासनलाई आधुनिकीकरण गर्ने,
- वार्षिक रूपमा वैदेशिक व्यापारको वस्तुगत तथ्याङ्क तयार गर्ने,
- द्विविधा परेका वस्तुहरूको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शबाट वर्गीकरणको ढुङ्गो लगाउने,
- आयातनिर्यात गरिने मालवस्तुको प्रयोगशाला परीक्षण गर्ने ।

भन्सार सुधारका लागि अवधारणात्मक प्रयोगहरू

(क) उदार व्यापार प्रणाली

विश्व भन्सार प्रशासनमा विश्व व्यापार संगठन र विश्व भन्सार संगठनको उदय भएपछि भन्सार प्रशासनमा निम्न विषयहरू सुधारका संवाहक पक्षका रूपमा देखिएका छन् ।^७

- उदार व्यापार प्रणाली
- बहुपक्षीय व्यापार प्रणाली
- व्यापार सहजीकरण
- एक्काइसौं शताब्दीको भन्सार प्रशासनको अवधारणा
- संशोधित क्योटो अभिसन्धि
- समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापनको अवधारणा
- व्यापार सहजीकरणको लागि बाली सम्झौता
- सदाचारिता

(ख) समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापन: व्यापार सहजीकरणद्वारा भन्सार सुधार

व्यापार सहजीकरण वस्तु तथा सेवाको आयातनिर्यात प्रक्रियालाई सरल, सहज, प्रक्रियागत भन्भटबाट मुक्त, व्यवसायी मैत्री बनाउने सहजीकरणको प्रक्रिया हो । व्यापार सहजीकरणले व्यापारसँग सम्बद्ध नीति नियमहरू उदार र पारदर्शी

७ रेग्मी, दामोदर (२०७१), नेपालको भन्सार प्रशासनमा सुधारका संवाहक पक्षहरू, राजस्व, वर्ष ३५, अंक १
ललितपुर: राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र, हरिहर भवन

वनुपर्ने, भन्सारजन्य, गैरभन्सारजन्य महसुल, कर, दर्ता प्रक्रिया, सामानहरूको ओसारपसार, बिक्रीवितरण जस्ता पक्षहरूमा आउन सक्ने अवरोधलाई निरुत्साहित गरिनुपर्ने मान्यता राख्दछ। व्यापार सहजीकरणको विषयले संस्था, फर्म, कम्पनीको स्थापनामा सहजता, उत्पादित वस्तु सहज रूपमा भन्सार बिन्दुसम्म आउन सक्ने अवस्था, शीघ्र र पारदर्शी भन्सार जाँचपास प्रक्रिया, भन्सार जाँचपास भएका वस्तुहरूको सहज वितरण प्रणाली, नीति-कानूनको पारदर्शिता र पूर्वानुमानयोग्यतामा जोड दिन्छ। व्यापार सहजीकरण व्यापारको दिगो विकासको सुनिश्चिता प्रदान गर्ने यस्तो संयन्त्र हो जसले पूर्वाधार विकास, प्रक्रियागत सरलता, व्यापारका सम्बन्धहरूको व्यवस्थापन जस्ता विषयहरूलाई मूल ध्येय बनाएको हुन्छ। आर्थिक अन्तरनिर्भरताको नवीन विश्व परिवेशले व्यापारलाई आर्थिक समुन्नति गर्ने एउटा महत्वपूर्ण आधारशिलाको रूपमा स्थापित गरेको छ। व्यापारको सन्दर्भमा यो विषयवस्तु र सेवाको आयात र निर्यात प्रक्रियासँग बढी सम्बन्धित छ। वर्तमान भूमण्डलीकृत विश्वमा अन्तरआबद्धता र एकीकृत अवधारणा आर्थिक, सामाजिक विकासका क्षेत्रमा मात्र होइन सीमा व्यवस्थापनको सन्दर्भमा समेत सामयिक बनेको छ। सीमा व्यवस्थापनको विषय बहुसंस्थाहरूको भिन्नभिन्न स्वरूप, कार्यक्षेत्र र प्रकृतिको संलग्नता हुने भएकोले जटिल मानिन्छ। समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापन एउटा यस्तो अवधारणा हो जसमा राष्ट्रको सीमा र व्यापार व्यवस्थापनसँग सम्बद्ध निकायहरूको भिन्नभिन्न भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउन र एकीकृत रूपमा सञ्चालनमा ल्याउनमा सहयोग पुऱ्याउँदछ। सीमासँग सम्बद्ध जोखिम न्यूनीकरणमा निकायहरूबीच समन्वयको प्रवर्द्धन गर्नु तथा सीमासुरक्षा र व्यापार सहजीकरणमा सन्तुलन कायम राख्नु समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापनको मूल उद्देश्य हो।^८

(ग) संशोधित क्योटो अभिसन्धि: भन्सार सुधारको अर्को आयाम

व्यापार अर्थतन्त्रको मूल संयन्त्र बन्दै गएको पृष्ठभूमिमा र व्यापार सहजीकरणको मुद्दा सामयिक बन्दै गएको सन्दर्भमा भन्सार प्रणाली र कार्यविधिको सरलीकरण र एकीकरणसँग सम्बन्धित संशोधित क्योटो अभिसन्धि विश्व भन्सार संगठनका सदस्यहरूले सन् १९७४ मा पहिलो क्योटो अभिसन्धि कार्यान्वयनमा आएको थियो। सन् १९८० र १९९० को दशकमा विश्वव्यापारमा आएको परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्न विश्वभन्सार संगठनको १४ औँ बैठकमा सहभागी ११४ राष्ट्रहरूले संशोधित क्योटो अभिसन्धिलाई सन् १९९९ जुनमा स्वीकृत गरेका थिए। तर संशोधित क्योटो अभिसन्धि कार्यान्वयनमा आउन अभिसन्धिमा सन् १९७३ मा हस्ताक्षर गर्ने ६१ सदस्यमध्ये ४० सदस्यले स्वीकृती जनाउनुपर्ने प्रावधान रहेकोले ३ फेब्रुअरी २००६ देखि मात्र संशोधित अभिसन्धि कार्यान्वयनमा आएको हो। संशोधित क्योटो अभिसन्धिमा आधुनिक भन्सार प्रशासनमा हुनुपर्ने आधारभूत सिद्धान्तहरू वैज्ञानिक ढंगले समावेश गर्ने प्रयास गरिएको छ। यसकारण यस अभिसन्धिलाई २१ सौँ शताब्दीको भन्सार सुधारको मार्गचित्रको रूपमा लिने गरिन्छ।

संशोधित क्योटो अभिसन्धिले भन्सार प्रशासनको विकासको क्षेत्रमा निम्न सैद्धान्तिक पक्षहरूको उपस्थितिको अनिवार्यता गराउँछ^९ :

- भन्सारका कामकारबाहीहरूको पारदर्शिता र पूर्वानुमानयोग्यता
- सामान घोषणा र जाँचपास प्रक्रियाका लागि आवश्यक पर्ने कागजात र प्रक्रियाहरूको एकरूपता
- आधिकारिक व्यक्तिहरू (Authorised Persons) को लागि सरल प्रक्रिया

८ रेमी, दामोदर (२०७१), बहुपक्षीय व्यापारप्रणालीको सन्दर्भमा नेपालमा व्यापार सहजीकरण, विकास भोलुम ३६ अंक १, २०७१ मंसिर, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, सिंहदरबार काठमाडौँ, पृ. ३१-४३

९ रेमी, दामोदर (२०७१), भन्सार सम्बन्ध व्यापार सहजीकरणमा संशोधित क्योटो अभिसन्धिको महत्व, सोपान मासिक, वर्ष १०, अंक १२ पूर्णाङ्क १२०, २०७१ जेठ, पृ. ९-१६

- सूचना प्रविधिको अत्यधिक प्रयोग
- जोखिम व्यवस्थापन र नियन्त्रणात्मक परीक्षण
- सीमा सम्बद्ध निकायहरूबीच समन्वय
- व्यापारकोलागि साभेदारी

संशोधित क्योटो अभिसन्धिले समेटेका मुख्य सिद्धान्तहरू निम्नबमोजिम छन्^{१०}:

- भन्सार सम्बद्ध कार्यहरूलाई पारदर्शी एवं प्रक्षेपणयोग्य तुल्याउने,
- भन्सार निकायमा घोषणा गरेका सामानहरू र संलग्न कागजातहरूको सम्बन्धमा स्तरीकरण एवं सरलीकृत गर्ने,
- अधिकार प्राप्त व्यक्तिहरूका लागि सरलीकृत कार्यविधिहरू लागू गर्ने,
- सूचना प्रविधिको अधिकतम उपयोग गर्ने,
- कानूनको पालनालाई सुनिश्चित तुल्याउनका लागि न्यूनतम आवश्यकीय भन्सार नियन्त्रण कायम गर्ने,
- जोखिम व्यवस्थापन र परीक्षणमा आधारित नियन्त्रणको उपयोग गर्ने,
- सीमा क्षेत्रमा रहेका अन्य निकायहरूसँग समन्वयात्मक रूपमा कार्य गर्ने,
- व्यापारसँग सहकार्य गर्ने ।
- सामानहरू जाँचपाँस तथा स्वीकार्यताका लागि आवश्यक पर्ने सूचनाहरू अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय आधारमा आदानप्रदान गर्ने,
- बृहत् सरकारी जोखिम व्यवस्थापन तथा नियामक प्रयोजनका लागि आवश्यक पर्ने विकसित सूचना प्रणालीका लागि एकद्वार प्रणालीलाई लागू गर्ने,
- वस्तु, मानिस तथा वाहन (Conveyances) को जाँचपाँसका लागि विकसित सूचनाको प्रयोग गर्ने,
- विभिन्न निकायहरूबीचमा अन्तरसम्बद्धताद्वारा सीमा क्षेत्रमा मानिसको चाल तथा सामानहरूको गमनलाई पत्ता लगाउने,
- सामान निकासी तथा पैठारी हुने बिन्दुहरूमा सामान तथा मेसिनहरूको ओसारपसार तथा गमनमा व्यवधान तथा हस्तक्षेप नहुने (Non-Intrusive) तवरले परीक्षण गर्ने ।
- सीमा क्षेत्रमा भन्सार तथा अन्य नियन्त्रणहरूलाई सम्भव भएसम्म सम्बद्ध निकायहरूले समन्वयात्मक तवरले कार्य गर्ने,
- सीमा क्षेत्रमा पार गर्ने बिन्दुहरूमा पर्याप्त कर्मचारी, उपकरण र सुविधाहरूको व्यवस्थासहित संयुक्त रूपमा व्यवस्था गर्ने,
- सीमा क्षेत्रमा समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापनका लागि सरोकारवाला निकायहरू सहभागी हुने गरी अन्तर-निकाय समन्वय र सेवाहरू प्रवाहका लागि पर्याप्त स्रोत साधनको व्यवस्था गर्ने,
- अभिसन्धिको उद्देश्य प्राप्तमा समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापनलाई सहज तुल्याउन

१० भन्सार कार्यविधिहरूको सरलीकरण तथा सामन्जस्यीकरण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, संशोधन गर्ने प्रोटोकल, भन्सार सहयोग परिषद् विश्व भन्सार संगठनको नेपाली अनुवाद

(घ) एक्काइसौं शताब्दीको भन्सार प्रशासनको अवधारणा : सुधारका नवीनतम क्षेत्रहरू

वर्तमान सामयिक विश्व परिवेशमा आर्थिक उदारीकरण तथा भूमण्डलीकरणको अवधारणाको विकासले हरक्षेत्रमा अवसर तथा चुनौती दुवैलाई निम्त्याएको तथा अन्तरसम्बन्धित विषयहरूको आबद्धतालाई अनिवार्य बनाएको छ । यो आबद्धताले वस्तु सेवा, मानिस, प्रविधि, सूचना प्रविधिको आवागमनलाई धेरै सहजता प्रदान गरेको छ । यसको साथसाथै यो सहजताले अवैध व्यापारको सञ्चालन प्रक्रियालाई समेत सहज वातावरण जुट्न पुगेको छ । यसर्थ यस अवस्थामा सीमा व्यवस्थापनको कार्य जटिल बन्न पुगेको छ ।¹¹ यस्ता अवसरको अत्यधिक उपयोग र अवसरका साथसाथै भित्रिएका चुनौतीहरूलाई सामना गरी स्वस्थ र प्रतिस्पर्धी व्यापारिक वातावरण निर्माण गर्न भन्सार प्रशासनको सबलीकरण र प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने उत्साहका साथ सन् २००८ मा संगठनको ५०औं वर्षको अवसरमा भेला भएका विश्व भन्सार संगठनका नेतृत्वहरूले एक्काइसौं शताब्दीको भन्सार प्रशासनलाई कस्तो बनाउने¹² भनेर बृहत् छलफल गरी एउटा साभा अवधारणामा प्रतिबद्धता जनाए । पछि २००८ जुनमा गएर यो अवधारणाले पूर्णरूप लियो¹³ । व्यापार सहजीकरण र सीमा सुरक्षाद्वारा वृद्धि तथा विकासको अभिवृद्धिको मुख्य नारा दिइएको यो प्रतिबद्धतामा संगठनको नीति आयोगको ६० औं बैठकले यसको व्याख्या र कार्ययोजना समेत सिफारिस गर्‍यो । साथै यो समितिले २१ औं शताब्दीको भन्सारको नीतिगत दस्तावेजलाई जुन, २००८ मा पारित गरेको थियो¹⁴ । विश्व भन्सार संगठनले पारित गरेको एक्काइसौं शताब्दीको भन्सार विषयक अवधारणात्मक प्रस्तावले निम्न विषयलाई मुख्य प्राथमिकतामा राखेको थियो¹⁵ ।

१. विश्वव्यापीरूपमा भन्सारको अन्तरसम्बन्धको विषय

२. सीमा व्यवस्थापनको लागि उन्नत प्रकारको समन्वय संयन्त्र

३. यसको साथसाथै २१ औं शताब्दीको भन्सार¹⁶, ले भन्सार प्रशासनहरूको क्षमता र कार्यान्वयन कार्ययोजनासमेत तयार गर्‍यो । २१ औं शताब्दीको भन्सारका कार्ययोजनालाई विभिन्न दश आधार स्तम्भहरूमा वर्गीकरण गरिएको छ¹⁷:

- अन्तर्राष्ट्रिय संजालमा समेटिएको भन्सार
- सीमा व्यवस्थापनमा उन्नत समन्वय
- जोखिम व्यवस्थापनमा आधारित अनुसन्धान संयन्त्र
- भन्सार व्यापार सहकार्य
- आधुनिक विधि प्रक्रिया र प्रविधिको कार्यान्वयन संयन्त्र
- प्रविधिहरूको प्रवर्द्धन

11 Pravin Gordhan, Customs in the 21st Century, World Customs Journal, http://www.worldcustomsjournal.org/media/wcj/-2007/1/Customs_in_the_21st_century.pdf

12 Widdowson, David, The Changing Role of Customs: Evolution or Revolution? World Customs Journal Volume 1 Number 1 pg 31

13 खनाल, राजन (२०७०), व्यापार सहजीकरणमा विश्व भन्सार संगठन र क्योटो अभिसन्धि, भन्सार स्मारिका, नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय भन्सार विभाग, त्रिपुरेश्वर काठमाडौं पृ ८-२८

14 <http://www.wcoomd.org/>

15 रेग्मी, दामोदर (२०७१), एक्काइसौं शताब्दीको भन्सार प्रशासनको अवधारणात्मक पक्षको सन्दर्भमा नेपालको भन्सार प्रशासनमा सुधार, सोपान मासिक, वर्ष ११, अंक ४ पूर्णांक १२४, २०७१ असोज, पृ. २१-२६

16 रेग्मी, दामोदर (२०७१), पृ. २१-२६

17 <http://www.wcoomd.org/>

- दक्षताहरूको प्रवर्द्धन
- व्यावसायिक ज्ञानयुक्त कार्य संस्कृति
- दक्षता विकास
- इमानदारिता सदाचारिता

(ड) एकद्वार प्रणाली तथा एकल थलो सीमा बिन्दु:भन्सार सेवा प्रवाहको आवश्यकीय क्षेत्र

समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापनलाई कार्यान्वयन गर्नका लागि सीमा क्षेत्रबाट सामानहरूको निकासी पैठारी तथा मानिसहरूको आवतजावतलाई नियन्त्रण तथा सहजीकरणका लागि मुलुकभित्र कार्यरत रहने सरोकारवाला निकायहरू जस्तै- भन्सार कार्यालय, अध्यागमन कार्यालय, सीमा सुरक्षाबल, जनपथ प्रहरी, क्वारेन्टाइन कार्यालय, स्वास्थ्य परीक्षण इकाई आदिका बीचमा प्रभावकारी समन्वयको आवश्यकता पर्नेछ । यी निकायहरूको कामकारबाहीलाई सहज तुल्याउन सीमाक्षेत्रमा छरिएर नरही सेवाग्राहीलाई सहज हुने गरी एउटै स्थानमा रहनुपर्नेछ । दुवै राष्ट्रको सीमाक्षेत्रमा गरिनुपर्ने कार्यहरू एकै थलोबाट हुने गरी एकल थलो सीमा बिन्दुलाई कार्यान्वयन गर्न सकेमा सीमा व्यवस्थापन अभू बढी प्रभावकारी हुन सक्नेछ । एकै थलो जाँचपास व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न संशोधित क्योटो अभिसन्धिले समन्वयात्मक सीमा व्यवस्थापनमा दुई राष्ट्रबीचको संयुक्त नियन्त्रण व्यवस्थालाई पनि जोड दिएको छ । एकल थलो सीमा बिन्दुका मुख्य विशेषताहरू निम्नबमोजिम हुनुपर्दछ:

- दुवै मुलुकका सीमासम्बद्ध निकायहरू नजिकै रही सीमा पार गर्ने मानिस तथा सामानहरूको संयुक्त रूपमा नियन्त्रण तथा जाँचपास गर्नुपर्नेछ,
- संयुक्त रूपमा नियन्त्रण तथा जाँचपासका लागि एउटा नियन्त्रण क्षेत्रको रेखाङ्कन गरिनुपर्दछ । जहाँ दुवै राष्ट्रका पदाधिकारीहरूले आ-आफ्नो कानूनबमोजिम जाँचपाससम्बन्धी कार्यहरू गर्नेछन्,
- नियन्त्रण क्षेत्रमा कार्यालयहरू, सामानहरू निरीक्षण गर्ने क्षेत्र र अन्य आवश्यक सुविधाहरू रहने छन् । यस प्रकारको नियन्त्रण क्षेत्र दुवै राष्ट्रको सहमतिमा सीमाक्षेत्रको नजिकै कुनै राष्ट्रको भूभागमा रहनेछ,
- सामानहरू ढुवानी गर्ने यातायात साधनहरूको निरीक्षण तथा खोजतलास सामान्यतः सीमाक्षेत्र हुँदै दुवै राष्ट्रका पदाधिकारीहरूको उपस्थितिमा गरिनेछ ।

(च) भन्सारमा सदाचारिता सम्बन्धी आरूसा घोषणा : सुधारको महत्वपूर्ण क्षेत्र

१९८३ जुलाई ७ तान्जानियाको आरूसामा विश्व भन्सार संगठनको ८१ र ८२ औं बैठकले भन्सारमा नैतिकता र इमानदारिता सम्बन्धी प्रस्तावहरू पारित गरेको थियो । यस प्रस्तावले देशको अर्थतन्त्रको व्यवस्थापन खासगरी तस्करी विरुद्ध लड्न र वैध व्यापारलाई प्रोत्साहन गर्न भन्सारको महत्वपूर्ण भूमिका रहने हुँदा भन्सारमा हुने भ्रष्टाचारले राज्यले अपेक्षा गरेको राजस्व प्राप्त गर्न नसक्ने, अवैध सामानहरूको ओसारपसार नियन्त्रण गर्न नसक्ने र वैधानिक अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार प्रवर्द्धन र आर्थिक विकासमा अवरोध आउने हुँदा भन्सारलाई जनसम्मान र विश्वासमा कुठाराघात गर्ने अधिकार नरहेकोले भन्सारलाई भ्रष्टाचारमुक्त क्षेत्र बनाउन सरकारको उच्च प्राथमिकता र प्रतिबद्धताको आवश्यकता रहेको तथ्यलाई स्वीकार्दै राजनीतिक र प्रशासनिक तहमा भन्सारसँग सम्बद्ध निजामती कर्मचारीको नैतिकताको उच्च तह राख्न माथिल्लोस्तरको प्रतिबद्धता हुनुपर्ने मान्यताको सन्दर्भमा भन्सार नैतिकता कार्यक्रमका निम्न प्रमुख सूचकहरू तोकेको थियो ।

- स्पष्ट भन्सार कानूनको व्यवस्था । सीमित दरको व्यवस्था

- न्यून प्रशासनिक तथा व्यापारिक नियमहरू
- सहज र पहुँचयोग्य भन्सार प्रक्रिया
- निर्णय विरुद्ध पुनरावेदनको व्यवस्था
- विद्युतीय प्रणालीको अवलम्बन
- कर्मचारीहरूले गर्न सक्ने गलत प्रचलनलाई निरुत्साहित गर्न कामको बाँडफाँड, कार्य परिवर्तन र अनुगमनको व्यवस्था
- व्यवस्थापकहरूले कर्मचारीहरूले नैतिकता कायम गरे नगरेको नियमित अनुगमन गर्ने र नैतिकता उल्लङ्घनका विषयहरूमा सुधार ल्याउने
- आन्तरिक र बाह्य परीक्षणको अनिवार्यता
- सम्भावित सदाचार उल्लङ्घन कार्यहरूको न्यूनीकरण
- भन्सार कर्मचारी आचारसंहिताको व्यवस्था गर्ने र यसलाई अनुशासनसँग आबद्ध गर्ने
- क्षमता विकास र वृत्तिविकासको लागि व्यावसायिक तालिमहरूको व्यवस्था
- मौद्रिक उत्प्रेरणाका स्रोतहरू (बोनस, पुरस्कार आदि) को व्यवस्था
- भन्सार प्रशासन, एजेन्ट, सरोकारवाला व्यापारिक समुदायबीच पारदर्शी सम्बन्धको विकास

भन्सार सुधारका रणनीतिक पक्षहरू

कर प्रशासनमा भन्सार प्रशासनको महत्वपूर्ण भूमिका रहने गर्दछ । २१ औं शताब्दीमा भन्सार प्रशासनसमक्ष धेरै चुनौतीहरू रहेका छन्, भन्सार प्रशासन बढी उत्तरदायी, जबाफदेही जटिल विश्व संरचनामा आपूर्ति शृंखला लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारका विषयहरू भन्सार सुधारको एजेन्डाको विषय बन्नुपर्ने विचार प्रविन गोर्धनको रहेको छ ।^{१८}

यसै गरी भन्सार प्रशासन आधुनिकीकरण गर्दा पारदर्शी, सरल नियम र प्रक्रियाहरू, स्वेच्छिक परिपालना, व्यवस्थित परीक्षण प्रणाली, व्यापार नीतिलाई सहयोग पुग्ने गरी संस्थागत सुधार, नवीन प्रविधिहरूको प्रयोग, निजी क्षेत्रको संलग्नता आदि पक्षलाई भन्सार सुधारको एजेन्डाको विषय बनाउनुपर्ने विचार तेरेसा तेर मिनासियनको रहेको छ^{१९} ।

यसै गरी लुक डे वुल्फ र जोसे वी सोकोलले भन्सार आधुनिकीकरण अन्तरसम्बन्धित विषय भएको सन्दर्भमा भन्सार सुधारका रणनीतिहरू निम्नानुसार हनुपर्दछ भनी सुभाएका छन्^{२०}:

- भन्सार सुधार व्यापार सहजीकरण को एजेन्डाको अंश बन्न सक्नुपर्दछ (Improving Customs Processes Is Part of the Trade Facilitation Agenda)
- समस्याको सही पहिचान नै सुधारको सुरुवात बिन्दु हो
- जनशक्ति नीति भन्सार सुधारको केन्द्रमा रहनुपर्दछ
- पर्याप्त कानुनी संरचना भन्सार सुधारको महत्वपूर्ण विषय हो

१८ गोर्धन, पी. (सन् २००७), कस्टम्स इन द २१ सेन्चुरी, वर्ल्ड कस्टम्स जर्नल, ब्रसेल्स: वर्ल्ड कस्टम्स अर्गनाइजेसन

१९ किन, एम., मन्सुर, एम (सन् २००९), रेभेन्यु मोबिलाइजेसन इन सव सहाान अफ्रिका: च्यालेन्जेज फ्रम ग्लोबलाईजेसन, वाशिंगटन: इन्टरनेशनल मनटिरी फण्ड

२० वुल्फ, एल. डी, सोकोल, जे बी. (मि. बे.) कस्टम्स मोडर्नाइजेसन ह्यान्डबुक, वाशिंगटन डि. सी.: वर्ल्ड बैंक

- सुधारिएको सदाचारिताले लगानी र विकासमा सहयोग पुऱ्याउँछ
- आधुनिक भन्सार सुधारको व्यवहारिकता जोखिम नियन्त्रणमा प्रदर्शन हुनुपर्दछ
- भन्सार मूल्यांकन सुधार भन्सारको मूल कार्य बन्नुपर्दछ
- उत्पातिका नियमहरू सरल हुनुपर्दछ
- भन्सारका प्रक्रियाहरूले सीमा पारवहनलाई सहज बनाउनुपर्दछ
- सुरक्षा भन्सार सुधारको अंग बनेको छ
- सूचना प्रविधिले भन्सार आधुनिकीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्दछ । जित बी. एस. गिलले राजस्व प्रशासन सुधारमा रणनीति र नीतिको तर्जुमा, योजना, बजेट, स्रोत व्यवस्थापन, अनुगमन तथा मूल्यांकन समन्वय, वित्तीय व्यवस्था, कर्मचारी व्यवस्था, सूचना प्रविधि व्यवस्था, सम्पत्ति व्यवस्था र आन्तरिक नियन्त्रण, भ्रष्टाचार नियन्त्रणको लागि बाह्य सम्बन्धजस्ता पक्षहरू रहनुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । उनका अनुसार कर प्रशासनअन्तर्गत भन्सार प्रशासन सुधारमा माथि उल्लेखित कुराहरूको अतिरिक्त व्यापार सहजीकरण, जोखिम विश्लेषण र भौतिक परीक्षणको छनौट, चोरी निकासी पैठारीको अनुगमन र नियन्त्रण जस्ता कुराहरूमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । यसका अतिरिक्त करदाताहरू, मध्यस्थ, वकिल, लेखा व्यवसायीहरूसँग कर प्रशासन प्रति उनीहरूको हेराइ के कस्तो छ र कर प्रशासन कति सदाचार छ, कति विश्वसनीय छ, कति स्वच्छ छ र कति सहयोगी छ भन्ने सर्वेक्षण गरी प्राप्त पृष्ठपोषणको आधारमा सुधारका क्षेत्रहरू पहिचान गरिनुपर्ने भनाइ जित बी. एस. गिलको रहेको छ ।^{२१} जित बी. एस. गिलका अनुसार “कर प्रशासन सुधारका वर्तमान प्रवृत्तिहरूमा कर प्रशासनको संगठन र व्यवस्थापनमा सुधार, कानुनी र नियन्त्रणात्मक संरचनाको सबलीकरण, स्वेच्छक परिपालनाको सहजीकरण, कर सम्बद्ध सूचनाको नियमित प्रवाह, अनुसन्धान, परीक्षणको सबलीकरण, पुनरावेदन प्रणालीको सुधार, भ्रष्टाचार नियन्त्रण पर्दछन्” ।

भन्सार सुधार प्रगतिशील नवप्रवर्तनसहितको सुधार हो । सूचना प्रविधिको प्रयोग, विद्युतीय हस्ताक्षर, एकद्वार प्रणालीलगायतका विषयहरू पर्दछन् । विद्युतीय वा सूचना प्रविधिले युक्त भन्सारको आवश्यकतामा विश्व भन्सार संगठनले जोड दिएको छ । यसै क्रममा सन् २०१६ को भन्सार दिवसको नारा नै डिजिटल कस्टम्स: प्रोग्रेसिभ इन्जेमेन्ट तय भएको थियो । भन्सार प्रशासन सुधारको लागि सूचना प्रविधिलाई सबलीकरण गरिनुपर्ने देखिन्छ ।

भन्सार प्रशासन सुधार विभिन्न देशहरूको अनुभव

अफ्रिकी देशहरू

अफ्रिकी देशहरूमा गरिएको भन्सार सुधारले सरल र उचित कानून, अद्यावधिक कार्यप्रक्रियाहरू, कानून परिपालनाका व्यवस्थाहरू, अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध र स्तरको परिपालना, संगठनात्मक व्यवस्था, नैतिकता र इमानदारिता, मूल्यांकन सुधार जस्ता पक्षहरूलाई समेट्नु पर्ने र यस्ता सुधारले राजस्व संकलनमा प्रभावकारिता ल्याउनुको साथ साथै कार्य प्रक्रिया सक्षम भै सेवा प्रवाहमा सुधार आउने र व्यवसायिक लागत घट्ने लगायतका फाइदा हुने अनुभव दिएको छ ।

जोर्डन

सन् १९९७ बाट सुरु भएको जोर्डन भन्सार सुधार योजनाले अवैध व्यापार नियन्त्रण, सरल जाँचपास, सूचना प्रविधिको

^{२१} गिल, जे. बी. एस. (सन् २००३), द नट्स एन्ड बोल्ट्स अफ रेभेन्यू एडमिनिस्ट्रेसन रिफर्म, प्र. बे.

प्रयोग, अन्तरनिकाय समन्वयमा जोड दिएको थियो ।

कजाकस्तान

कजाकस्तानको भन्सार सुधार सक्रियता र भावी योजना नामबाटसुरु गरिएको भन्सार सुधार कार्यक्रममा विभिन्न चार आयामहरू रहेको पाइन्छ, जसमा भन्सार प्रक्रियाहरूमा सरलीकरण, छिमेकी देशहरूसँगको सीमा व्यापार सहजीकरण र विद्युतीय भन्सार जाँचपास र सीमा पूर्वाधारको विकास पर्दछन् ।

फिलिपिन्स

फिलिपिन्सको भन्सार सुधार कार्यक्रम मूलतः भन्सारमा हुने भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्नतर्फ केन्द्रित भएको देखिन्छ जसमा आशिकुडा प्रणालीको कार्यान्वयन, कारोवार मूल्यलाई मान्यता, जाँचपासपछिको परीक्षणजस्ता सुधारका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा आएका र यसको सकारात्मक प्रभाव पर्दै गएको देखिन्छ ।

क्यामरून

क्यामरूनको भन्सार सुधार योजनाले कर्मचारी व्यवस्थापन, भ्रष्टाचार नियन्त्रण र कानुनी सुधारमा जोड दिएको छ ।

अल्बानिया

अल्बानियाको भन्सार सुधार महसुल सुधार, विद्युतीय प्रणालीको अवलम्बन, भरपर्दो तथ्यांक प्रणालीको विकास, जाँचपासमा सरलीकरणमा केन्द्रित देखिन्छ र यसले अल्बानियाको समग्र व्यापार प्रणालीमा सकारात्मक प्रभाव पारेको थियो ।

चिनीयाँ भन्सार प्रशासन

सुधारिएको भन्सार प्रक्रियाले सहजीकरणमा सहयोग पुऱ्याउने चिनीया भन्सार प्रशासनको विश्वास रहेको देखिन्छ । भन्सार प्रशासनसमक्ष सिर्जित नवीनतम चुनौतीहरूको सम्बन्धमा सूचना प्रविधिको विकास, भन्सार दरहरूको न्यूनीकरण जस्ता कार्यमा भन्सार सुधार केन्द्रित हुनुपर्ने मान्यताका साथ चिनीयाँ भन्सार प्रशासनको सुधारको प्रक्रिया सुरु भएको देखिन्छ ।

मलेसिया

मलेसियाको भन्सार सुधारमा सूचना प्रविधिको प्रयोग, यात्रु सेवा, जोखिम व्यवस्थापन, भन्सार मूल्यांकन, आधिकारिक आर्थिक संचालक (अथोराइज्ड इकोनोमिक अपरेटर) भन्सार सदाचारिता, भन्सार परीक्षण जस्ता पक्षहरूमा ध्यान दिइएको पाइन्छ ।

नेपालको भन्सार सुधार प्रभावकारिता मापनका क्षेत्रहरू

उदार व्यापार प्रणाली, भन्सार प्रशासनका उदीयमान अवधारणाहरू, भन्सार सुधारका रणनीतिक पक्षहरू र विभिन्न देशहरूमा भन्सार सुधारमा अपनाइएका प्रक्रियाहरूको सन्दर्भमा नेपालको भन्सार प्रशासन सुधारमा निम्न पक्षहरूको अवस्थाले भन्सार प्रशासनको सुधारको अवस्थाको यथार्थ चित्रण गर्न सक्दछ^{१२} :

१. भन्सार प्रशासनको संरचनात्मक पक्ष (संगठनात्मक र मानव व्यवस्थापन) को अवस्था ।
२. भन्सार प्रशासनमा सदाचारिताको अवस्था ।

२२ रेम्पी, दामोदर, कौटिल्यकालिन भन्सार अवधारणाको आधारमा नेपालमा भन्सार प्रशासन सुधारको प्रभावकारिता

३. व्यापार सहजीकरणको अवस्था ।
४. स्वस्थ व्यापारिक वातावरण सिर्जनामा भन्सार प्रशासनको भूमिका ।
५. सेवा प्रवाहमा सुधारमा ,सूचना प्रविधि र अन्य प्रविधिहरूको प्रयोगको अवस्था ।
६. भन्सार प्रशासन सम्बद्ध कानुनी संरचनाको अवस्था ।
७. भन्सार प्रशासनको सुधार प्रयासहरूमा उदीयमान अवधारणाहरूको प्रयोगको अवस्था ।
८. चरणबद्धरूपमा गरिएका भन्सार प्रशासन सुधारका प्रयासहरूको कार्यान्वयनको अवस्था ।
- ९.राजस्व संकलनमा भन्सार प्रशासनको योगदान ।
१०. सेवाप्रवाहमा भन्सार प्रशासनको कार्यप्रणालीको अवस्था ।

१. संरचनात्मक पक्ष

- नेपालको भन्सार प्रशासनको संगठनात्मक व्यवस्था राम्रो हुनुपर्ने ।
- नेपालको भन्सार प्रशासनमा दक्ष जनशक्तिको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- नेपालको भन्सार प्रशासनमा मानव स्रोतको व्यवस्थापन राम्रो हुनुपर्ने ।
- नेपालको भन्सार प्रशासनमा मानव स्रोतको विकास प्रभावकारी हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनको भौतिक संरचना सेवाग्राही मैत्री हुनुपर्ने ।
- भन्सार कार्यालयमा यार्डको अवस्था राम्रो हुनुपर्ने ।
- छोटी भन्सार कार्यालयहरूको भौतिक संरचना र कर्मचारी व्यवस्थापन राम्रो हुनुपर्ने ।
- नेपालको भन्सार कार्यालयबाट समकक्षी (भारत वा चीनतर्फको) भन्सार कार्यालय वा बजारसम्म पहुँच मार्ग राम्रो हुनुपर्ने ।
- नेपालको समकक्षी भन्सार प्रशासनको संगठनात्मक व्यवस्था राम्रो हुनुपर्ने ।
- नेपालको समकक्षी भन्सार प्रशासनमा दक्ष जनशक्ति हुनुपर्ने ।
- समकक्षी भन्सार प्रशासनको भौतिक संरचना सेवाग्राही मैत्री हुनुपर्ने ।
- समकक्षी भन्सार कार्यालयमा यार्डको अवस्था राम्रो हुनुपर्ने ।

२. सदाचारिता

- भन्सारका कर्मचारीहरूमा सदाचारिता राम्रो हुनुपर्ने ।
- भन्सारका कर्मचारीहरूको सदाचारिता सुधारोन्मुख हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनमा सदाचारिता प्रवर्द्धन गर्न कर्मचारीहरूको भूमिका राम्रो हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनमा सदाचारिता प्रवर्द्धन गर्न नियामक निकायहरूको भूमिका राम्रो हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनमा सदाचारिता प्रवर्द्धन गर्न व्यापारी, व्यवसायी र आयातकर्ताहरूको भूमिका राम्रो हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनमा सदाचारिता प्रवर्द्धन गर्न भन्सार विभागको भूमिका राम्रो हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनमा सदाचारिता प्रवर्द्धन गर्न भन्सार कार्यालयहरूको भूमिका राम्रो हुनुपर्ने ।

- भन्सारमा सदाचारिता प्रवर्द्धन गर्न सदाचारिता योजनाकार्यान्वयनको अवस्था राम्रो हुनुपर्ने ।
- समकक्षी भन्सारका कर्मचारीहरूमा सदाचारिता राम्रो हुनुपर्ने ।
- समकक्षी भन्सारका कर्मचारीहरूको सदाचारिता सुधारोन्मुख हुनुपर्ने ।
- समकक्षी भन्सारमा सदाचारिता प्रवर्द्धन गर्न सदाचारिता योजना कार्यान्वयनको अवस्था राम्रो हुनुपर्ने ।

३. व्यापार सहजीकरण

- भन्सारका दरहरू घट्टै जानुपर्ने ।
- गैर कर जन्य अवरोधहरू घट्टै जानुपर्ने ।
- वस्तु मूल्यांकन प्रणाली पारदर्शी रहनुपर्ने ।
- भन्सार कार्यालयहरूमा सेवाग्राही सेवाकक्षको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- सेवाग्राही सेवाकक्षको कारणले व्यवसायीले सेवा राम्रोसँग पाउनुपर्ने ।
- भन्सार प्रज्ञापनपत्र भर्ने प्रक्रियामा सजिलोपना हुनुपर्ने ।
- भन्सार एजेन्टको कारणले भन्सार जाँचपासमा सहजता हुनुपर्ने ।
- भन्सार जाँचपास प्रक्रियामा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने संलग्न हुनुपर्ने निकायका कार्यालयहरू एकै ठाउँमा रहनुपर्ने ।
- व्यापार सहजीकरण समितिहरूको प्रभावकारिता राम्रो हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनको सेवाप्रवाहले व्यवसायीहरूको समय र लागतमा क्रमिक बचत हुनुपर्ने ।
- भन्सार कार्यालयहरूको सूचना, नीतिनियममा सेवाग्राहीको सहज पहुँचहुनुपर्ने ।
- भन्सार सम्बद्ध कार्यमा अध्यागमन कार्यालय राम्रो सहयोगी हुनुपर्ने ।
- भन्सार सम्बद्ध कार्यमा क्वारेन्टाइन कार्यालय राम्रो सहयोगी हुनुपर्ने ।
- भन्सार सम्बद्ध कार्यमा सशस्त्र प्रहरी र नेपाल प्रहरी धेरै सहयोगी हुनुपर्ने ।
- समकक्षी भन्सार प्रशासनको सेवाप्रवाहले व्यवसायीहरूको समय र लागतमा क्रमिक बचत हुनुपर्ने ।
- समकक्षी भन्सार कार्यालयहरूमा भन्सार जाँचपास प्रक्रियामा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने संलग्न हुनुपर्ने निकायका कार्यालयहरू एकै ठाउँमा हुनुपर्ने ।
- समकक्षी भन्सार कार्यालयहरूमा गैरकर जन्य अवरोधहरू घट्टै जानुपर्ने ।
- समकक्षीभन्सार कार्यालयहरूको सूचना, नीति नियममा सेवाग्राहीको सहज पहुँच हुनुपर्ने ।
- भन्सार सम्बद्ध कार्यमा समकक्षी अध्यागमन कार्यालय र अन्य निकायहरू सहयोगी हुनुपर्ने ।

४. स्वस्थ व्यापारिक वातावरण

- भन्सार जाँचपासपछिको परीक्षण कार्यालयले स्वस्थ व्यापारिक वातावरण सिर्जना गर्न सहयोग पुऱ्याएको हुनुपर्ने ।
- भन्सारको कार्यप्रक्रियाबाट उपभोक्ता हितको संरक्षण भएको हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनको कार्यप्रक्रियाबाट स्वस्थ व्यापारिक वातावरण निर्माण गर्न नियामक निकायको भूमिका प्रभावकारी हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनको कार्यप्रक्रियाबाट स्वस्थ व्यापारिक वातावरण निर्माण गर्न राजस्व अनुसन्धान विभाग जस्ता निकायको भूमिका प्रभावकारी हुनुपर्ने ।

- भन्सार प्रशासनको कार्यप्रक्रियाबाट स्वस्थ व्यापारिक वातावरण निर्माण गर्न भन्सार सशस्त्र प्रहरी बल र अन्य सुरक्षा निकायहरूको भूमिका प्रभावकारी हुनुपर्ने ।
- समकक्षी भन्सार प्रशासनको कार्यप्रक्रियाबाट स्वस्थ व्यापारिक वातावरण निर्माण गर्न सहयोग हुनुपर्ने ।

५. सूचना प्रविधि र अन्य प्रविधि

- भन्सार कार्यालयहरूको सूचना प्रविधि सेवाग्राही मैत्री हुनुपर्ने ।
- आशिकुडाबाट आशिकुडा वर्ल्डको प्रयोगले भन्सार जाँचपास प्रक्रिया सहज भएको हुनुपर्ने ।
- सूचना प्रविधिको प्रयोगले सेवाप्रवाहमा सुधार आएको हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनको सूचना प्रविधिको इन्टरनेट प्रणाली छिटो हुनुपर्ने ।
- भन्सार कार्यालयका कर्मचारीहरू अधिकतम प्रविधिमैत्री हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रतिनिधिहरू प्रविधिमैत्री हुनुपर्ने ।
- भन्सार कार्यालयमा वस्तु जाँचको लागि एक्स-रे मेसिनको अवस्था हुनुपर्ने ।
- भन्सार कार्यालयमा यात्रु जाँचको लागि एक्स-रे मेसिनको अवस्था हुनुपर्ने ।
- क्वारेन्टाइन कार्यालयमा वस्तु परीक्षणको लागि आवश्यक मेसिनको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- समकक्षी भन्सार कार्यालयहरूको सूचना प्रविधि सेवाग्राही मैत्री हुनुपर्ने ।
- समकक्षी भन्सार कार्यालयमा वस्तु जाँचको लागि एक्स-रे मेसिनको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- समकक्षी भन्सार कार्यालयमा यात्रु जाँचको लागि एक्स-रे मेसिनको व्यवस्था हुनुपर्ने ।

६. कानुनी पक्ष

- भन्सारसँग सम्बद्धकानुनी संरचना पारदर्शी र प्रभावकारी हुनुपर्ने ।
- कानूनको परिपालनाको लागि विद्यमान कानुनी प्राबधानहरू सहयोगी हुनुपर्ने ।
- भन्सार कर चुहावट नियन्त्रण गर्न कानुनी प्राबधान प्रभावकारी हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनको निर्णयउपर पुनरावेदनको व्यवस्था प्रभावकारी हुनुपर्ने ।
- समकक्षी भन्सार प्रशासनको कानुनी संरचना पारदर्शी र प्रभावकारी हुनुपर्ने ।

७. उदीयमान अवधारणाहरूको प्रयोग

- उदीयमान विश्व अवधारणाहरूको सामयिक रूपमा प्रयोगको अवस्था ।
- भन्सार प्रशासनलाई समसामयिक रूपमा सुधार तथा आधुनिकीकरणको क्रममा विश्व भन्सार संगठनबाट प्रतिपादित भन्सारसँग सम्बद्ध उत्तम प्रचलनहरूलाई नेपालको भन्सार प्रशासनले परिपालना गरेको अवस्था ।
- व्यवसायी मैत्री अवधारणाहरू प्रयोगको अवस्था ।
- समकक्षी भन्सार प्रशासनमा व्यवसायी मैत्री अवधारणाहरू प्रयोगको अवस्था ।

८. सुधारका प्रयासहरूको प्रभाव

- भन्सार प्रशासन र व्यवसायीको सम्बन्ध राम्ररी विकसित भैरहेको हुनुपर्ने ।
- भन्सार सुधारका प्रयासहरूबाट व्यापार सहजीकरणको प्रभावकारितामा सकारात्मक योगदान पुगेको हुनुपर्ने ।
- भन्सार सुधारका प्रयासहरूबाट सेवाप्रवाहको प्रभावकारितामा सकारात्मक योगदान पुगेको हुनुपर्ने ।

- भन्सार सुधारका प्रयासहरूबाट कानूनको परिपालनाको प्रभावकारितामा सकारात्मक योगदान पुगेको हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनको सुधारबाट समग्र राजस्व प्रशासनको सुधारमा सकारात्मक योगदान पुगेको हुनुपर्ने ।
- भन्सारको कार्यमा अन्य सहयोगी निकायको भूमिका राम्रो हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनले अगाडि बढाएका सुधार तथा आधुनिकीकरणको प्रयासलाई भन्सार कर्मचारीहरूले अपनत्व ग्रहण गरेको हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनले अगाडि बढाएका सुधार तथा आधुनिकीकरणको प्रयासलाई सेवाग्राहीहरूले अपनत्व ग्रहण गरेको हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनको सुधारको सन्दर्भमा छोटी भन्सारहरूको औचित्यता हुनुपर्ने ।
- समकक्षी भन्सार कार्यालयहरूमा भन्सारको कार्यमा अन्य सहयोगी निकायको भूमिका राम्रो हुनुपर्ने ।

९. राजस्वमा योगदान

- भन्सार प्रशासनको राजस्व संकलन प्रक्रिया सही, पारदर्शी र यथार्थपरक हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनको कार्य प्रक्रियाबाट राजस्व अभिवृद्धि गर्न नियामक निकायको भूमिका प्रभावकारी हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनको कार्य प्रक्रियाबाट राजस्व अभिवृद्धि गर्न राजस्व अनुसन्धान विभाग, कार्यालयहरू, जाँचपासपछिको परीक्षण र सुरक्षा निकायहरूको कार्यालयका भूमिका प्रभावकारी हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनमा लागू भएको कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन प्रणालीको कार्यान्वयनबाट राजस्व अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुगेको हुनुपर्ने ।
- समकक्षी भन्सार प्रशासनको राजस्व संकलन प्रक्रिया सही र पारदर्शी हुनुपर्ने ।

१०. कार्यप्रणाली

- व्यापारीले गर्ने मूल्यको स्वघोषणा र अन्य घोषणालाई भन्सार कार्यालयले स्वीकार गर्नुपर्ने ।
- भन्सारको कार्यप्रक्रिया आयात प्रति सकारात्मक हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनको सेवाप्रवाह सुधारिएको हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासन सुधारका प्रयासहरूको कारणले भन्सारको कार्यप्रणाली व्यवस्थित बनेको हुनुपर्ने ।
- भन्सार प्रशासनका कार्यहरूमध्ये व्यापार सहजीकरण, सामाजिक उत्तरदायित्व र राजस्व संकलनको प्रभावकारिता हुनुपर्ने ।
- समकक्षी(भारत वा चीनतर्फको) भन्सारको आयातप्रतिको दृष्टिकोण सकारात्मक हुनुपर्ने ।
- समकक्षी भन्सार प्रशासनको सेवाप्रवाहमा सुधार हुँदै गइरहेको हुनुपर्ने ।

उपसंहार

सुधारप्रक्रिया आफैमा जटिल र चुनौतीपूर्ण हो । नेपालको भन्सार प्रशासनसमक्ष पनि कैयन् चुनौतीहरू विद्यमान छदैंछन् तथापि व्यापार सहजीकरण कार्यमा भएका प्रयासहरू, भन्सार प्रशासनका प्रक्रियाहरूलाई क्रमशः विद्युतीय प्रणालीमा रूपान्तरण गर्दै जाने, चरणगत रूपमा भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण रणनीति एवं कार्ययोजनाको कार्यान्वयन र भन्सार प्रशासनमा सदाचारिताको अवलम्बनले नेपालको भन्सार प्रशासन २१ औं शताब्दीका अवसर र चुनौतीको परिवेशमा सक्षम प्रशासनको रूपमा रूपान्तरण हुन सक्ने सम्भावनाहरू रहेका छन् । तथापि माथि उल्लेख भएका आयामहरूलाई सूचकको मापनले भन्सार सुधारको वास्तविक अवस्थाको पहिचान गर्न सक्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- ... (सन् २००८), कस्टम्स इन द २१ सेन्चुरी : इनहान्सिंग ग्रोथ एन्ड डेभलपमेन्ट थ्रु ट्रेड फेसिलिटेसन एन्ड बोर्डर सेक्युरिटी, ब्रसेल्स: वर्ल्ड कस्टम्स अर्गनाइजेसन
- ... (सन् २०१४), कस्टम्स रिफर्म एन्ड मोडर्नाइजेसन स्ट्राटेजी एन्ड एक्सन प्लान(सी आर एम एस ए पी) १६ जुलाई २०१३ टू १५ जुलाई २०१७, फोर्थ फेज, काठमाडौं : भन्सार विभाग
- गोर्धन, पी.(सन् २००७), कस्टम्स इन द २१ सेन्चुरी, वर्ल्ड कस्टम्स जर्नल, ब्रसेल्स: वर्ल्ड कस्टम्स अर्गनाइजेसन
- जेक, जे. (सन् २०११) कस्टम्स एडमिनिस्ट्रेसन रिफर्म एन्ड मोडर्नाइजेसन इन एंग्लोफोन अफ्रिका अर्ली १९९० टू मिड २०१०, फिस्कल एफियर डिपार्टमेन्ट आइ एम एफ
- ... (२०७१), भन्सार विभाग तथा अन्तर्गतका कार्यालयहरूको सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण प्रतिवेदन, काठमाडौं: नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय भन्सार विभाग
- युल्तान, डी. (सन् २००२), अचिभग्रेटर फेसिलिटेसन थ्रु इम्प्रुभ्ड कस्टम्स प्रोसिड्युर्स, www.apec.org.tw/doc/APEC-OECD/2002-4/004.pdf
- लोज्बेन्को, डा. एल. (मि. बे.), कस्टम्स इन्टिग्रेटी इश्युज, ब्रसेल्स: वर्ल्ड कस्टम्स अर्गनाइजेसन
- वुल्फ, एल. डी, सोकोल, जे बी. (मि. बे.) कस्टम्स मोडर्नाइजेसन ट्यान्डबुक, वाशिंगटन डि. सी.: वर्ल्ड बैंक
- रेमी, दामोदर (२०७०), बहुपक्षीय व्यापार प्रणाली, व्यापार सहजीकरण र नेपालको भन्सार प्रशासन, भन्सार स्मारिका, काठमाडौं: नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, भन्सार विभाग
- रेमी, दामोदर (२०७१), नेपालको भन्सार प्रशासनमा सुधारका संवाहक पक्षहरू, राजस्व, वर्ष ३५, अंक १ ललितपुर: राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र, हरिहर भवन
- रेमी, दामोदर (२०७१), भन्सार सम्बद्ध व्यापार सहजीकरणमा संशोधित क्योटो अभिसन्धिको महत्व, सोपान मासिक, वर्ष १०, अंक १२ पूर्णांक १२०, २०७१ जेठ, पृ. ९-१६
- रेमी, दामोदर (२०७२), संघीय संरचनामा नेपालको भन्सार प्रशासन, भन्सार स्मारिका, नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय भन्सार विभाग (६४ औं अन्तर्राष्ट्रिय भन्सार दिवसको अवसरमा भन्सार विभागको विशेष प्रकाशन) १२ माघ २०७२, पृ. २० - ३७
- रेमी दामोदर, कौटिल्यकालीन भन्सार अवधारणाको आधारमा नेपालमा भन्सार प्रशासनसुधारको प्रभावकारिता
- बर्ड, प्रो. रिचार्ड एम (सन् २००४) एडमिनिस्ट्रेटिभ डाइमेन्सन अफ ट्याक्स रिफर्म, एसिया प्यासिफिक ट्याक्स बुलेटिन, मार्च २००४
- कस्टम्स मोडर्नाइजेसन इन जोर्डन (मि. बे.), ट्रेड फेसिलिटेसन इम्प्लेमेन्टेसन गाइड केस स्टोरिज, लिफलेट
- अमानबाएभ, मुरात एन्ड कोन्काशेभ जी. एम. (सन् २००४), कस्टम्स रिफर्म एन्ड मोडर्नाइजेसन इनिशियटिभ्स एन्ड फ्युचर प्लान्स अफ कजाकस्तान, पेपर प्रिजेन्टेड इन द कन्फरेन्स अन कस्टम्स रिफर्म एन्ड मोडर्नाइजेसन हेल्ड इन बेजिङ, पि आर सि इन अप्रिल २००४
- कान्टेन, थोमस (सन् २०१०), इज इट पोसिबल टु रिफर्म कस्टम्स एडमिनिस्ट्रेसन ? द रोल अफ कस्टम्स इलाइट अन द रिफर्म प्रोसेस इन क्यामरून, नोभेम्बर २०१०, युनाइटेड नेसनस युनिभर्सिटी वर्किङ पेपर नं. २०१०/ ११८

कर सहभागिता : सन्दर्भ नेपालको

चन्द्रकला पौडेल

तालिम प्रमुख, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र

१. विषय प्रवेश

सुसंस्कृत र कार्यमूलक समाज निर्माण गर्न तथा आर्थिक विकास गर्न सरकारलाई दिगो लगानीको आय स्रोतको आवश्यकता पर्दछ। राजस्व नै सरकारको लागि दिगो लगानीको आयस्रोत हो। सरकार र जनताबीचको सामाजिक सम्बन्धिताको प्रमुख तत्वको रूपमा राजस्व (कर) लाई लिइन्छ, जसले सरकारलाई प्रभावकारी बनाउन सहयोग गर्दछ। सरकारले पनि राजस्वको प्रभावकारी संकलनको लागि उपयुक्त वित्तीय व्यवस्थापनको संयन्त्र तयार गर्ने गर्दछ। अर्थात्, नेपाल जस्तो विकासोन्मुख मुलुकका लागि राजस्व संकलनमा उल्लेख्य वृद्धि गर्नुलाई प्राथमिक विषयमा राख्ने गरिन्छ। राजस्व संकलनमा वृद्धि गर्नको लागि सक्षम र व्यावसायिक प्रशासनिक संयन्त्रमार्फत कार्यसम्पादन गर्ने व्यवस्था समेत मिलाएको हुन्छ।

राजस्व संकलन तथा परिचालनमा संलग्न प्रशासनले मुख्य रूपमा तीन कार्य गर्ने गर्दछन्। पहिलो, कर सहभागिता लागत र कर संकलन लागतलाई सकेसम्म कम गर्दै लैजाने। दोस्रो, करदातालाई करको उपयुक्त भार वितरण गरी राजस्व संकलनलाई वृद्धि गर्दै लैजाने। तेस्रो, कर कानून परिपालनाको लागि करदातासँग सुमधुर सम्बन्ध स्थापित गर्ने। यी सबै कार्यहरूको माध्यमबाट राजस्व प्रशासनले आर्थिक गतिविधिहरूलाई व्यवस्थित गर्दै राजस्व परिचालनको उच्चतम लक्ष्य हासिल गर्ने गर्दछ। यस लेखमा राजस्व प्रशासनका विविध कार्यहरूमध्ये कर सहभागिता मार्फत कर कानून परिपालनाका विविध विषयमा चर्चा गरिएको छ।

२. कर सहभागिताको सैद्धान्तिक अवधारणा

सामान्य अर्थमा करदाताको कर तिर्ने तटस्थ चाहनालाई कर सहभागिताको रूपमा लिइन्छ। निश्चित समयमा कार्यान्वयनमा रहेका कर कानूनले तोकेका परिधिभित्र रही कर दायित्व पूरा गर्ने करदाताको इच्छा र क्षमतालाई कर सहभागिता भनिन्छ। कर सहभागिताको विश्वव्यापी मान्यता एकै किसिमको रहेको छ। सबै देशका कर प्रशासन गर्ने निकायले कर कानूनबमोजिम पूरा गर्नुपर्ने दायित्व (विवरण लगायतका) पूरा गर्ने, आफ्नो आय वा कारोबारको सही घोषणा गर्ने र सो अनुरूप समयमै कर तिर्ने करदाताको इच्छा र क्षमतालाई कर सहभागिताको रूपमा परिभाषा गरेको पाइन्छ।

सन् १९७०-८० को दशकदेखि कर सहभागिता स्वेच्छिक रूपमा करदाताले नै गर्न सक्ने र कर प्रशासनले करदाताको स्वेच्छिक सहभागिताको नियमन गर्ने गरी कानुनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ। स्वेच्छिक कर सहभागिताको व्यवस्थाबाट कर प्रशासनको कर संकलन लागत तथा करदाताको कर सहभागिता लागत कम हुने विश्वास लिएको पाइन्छ।

कर सहभागिताको आर्थिक अवधारणा

करदाताले कर कानूनबमोजिम पूरा गर्नुपर्ने कर दायित्वहरू पूरा नगरेमा विभिन्न आर्थिक जरिवानाहरू (शुल्क, व्याज

तथा जरिवाना) को माध्यमबाट कर परिपालनाको लागि प्रेरित गर्न सकिन्छ भन्ने विषयलाई यस अवधारणाले आत्मसात् गरेको छ । करदातालाई नैतिक, जोखिमप्रति तटस्थ, उपयोगितालाई उच्चतम स्वरूपमा प्राप्त गर्न सक्ने व्यक्तिको रूपमा लिई ती सबै विषयहरूको विश्लेषण पश्चात लाभ लागतको आधारमा मात्र कर परिपालना गर्ने गर्दछन् भन्ने मानिन्छ । लाभ लागतको आधारमा आफ्नो कर सहभागिताको निर्णय करदाताले गर्ने हुँदा कर दायित्व बढी रहने अवस्थामा वा प्रक्रियाहरू भन्झटिला रहने अवस्थामा करदाताले कर सहभागिता कम जनाउने वा नजनाउने गर्दछन् । त्यस्तो अवस्थामा कर प्रशासनले मौद्रिक दण्ड जरिवानाको प्रावधानलाई कार्यान्वयन गरी (निरोधजन्य सम्भावनाहरू बढाउने, करका दरमा परिवर्तन गर्ने वा बढीभन्दा बढी जरिवानाहरू लगाउने) कर सहभागिता बढाउनुपर्दछ भन्ने मान्यता यस अवधारणाले लिएको छ । सन् १९९०-२००० को दशकमा कर सहभागिताको आर्थिक अवधारणामा केही परिमार्जन गरी कर सहभागिता राम्रो भएका करदाताहरूलाई पुरस्कृत गर्ने वा अन्य मौद्रिक उत्प्रेरणाहरू प्रदान गरेमा कर सहभागिता कम हुने करदाताले पनि आफ्नो सहभागिताको स्तरमा सुधार गर्दछन् भन्ने मान्यतालाई पनि थप गरिएको छ । हरेक कर प्रशासनबाट यी दुवै किसिमका तरिकाहरू प्रयोग गरी कर सहभागितामा वृद्धि गर्ने गरेको पाइन्छ ।

कर सहभागिताको मनोवैज्ञानिक अवधारणा

करदाताले व्यक्तिगत लाभ लागत विश्लेषण गरी आफ्नो फाइदा अधिकतम हुने गरी कर सहभागिता जनाउने वा नजनाउने मात्र हैन कि सामाजिक मूल्यमान्यता र समाजमा उसको स्थान, नागरिक दायित्वका विषयसमेत हेर्ने गर्दछ । करदाताको नैतिक मूल्यमान्यता, कर प्रणाली स्वच्छ छ भन्ने करदाताको विश्वासका आधारमा समेत करदाताको सहभागिता प्रभावित हुने विषयलाई यस अवधारणाभित्र समेटिएको छ । करदाताको सहभागिता वृद्धिका लागि कर प्रशासनले गर्ने व्यवहार, प्रोत्साहन र छलफल जस्ता कार्यहरूप्रतिको धारणा र प्रवृत्तिको अध्ययनबाट यो अवधारणा विकास भएको पाइन्छ । कर सहभागिताको यो अवधारणाले कर प्रशासनको कार्यसम्पादन निष्पक्ष, व्यावसायिक एवम् भरोसायोग्य भएमात्र कर सहभागिता बढ्दै जान्छ भन्ने विश्वास लिएको छ ।

३. करदाताको कर व्यवहार र कर सहभागिता

करदाताको कर प्रशासनप्रतिको विश्वास कर सहभागिताको पहिलो कडी हो । करदाताले कर परिपालना गर्ने कार्यलाई उपयोगितासँग जोड्ने गरेको अध्ययनहरूबाट देखाएको पाइन्छ । यसका साथै मानवीय मूल्यमान्यता, सामाजिक संस्कार र प्रवृत्ति जस्ता तत्वहरूले पनि कुनै व्यक्तिले कर सहभागिता गर्ने वा नगर्ने तथा कसरी गर्ने भन्ने विषय प्रभावित गर्दछ भन्ने पनि विभिन्न अध्ययनले देखाएको पाइन्छ । करदाताको मनोविज्ञान र उसको समाजसँगको सम्बन्धले पनि कर सहभागितालाई प्रभावित गर्दछ भन्ने विषयमा पछिल्ला अध्ययनहरू सम्बन्धित रहेका छन् । करदाताको कर व्यवहार र कर सहभागितालाई निम्नानुसारका विषयले प्रभावित गर्ने गरेको पाइन्छ:

- कर प्रशासनको करदाताप्रतिको तटस्थ व्यवहार, विश्वास र सहयोगी भावनाले स्वेच्छिक कर सहभागिता बढाउन सहयोग गर्ने गर्दछ । कर प्रशासन र करदाताको सम्बन्ध सेवा प्रवाह गर्ने र सेवाग्राहीको जस्तो मात्र नभएर नागरिक दायित्व पूरा गर्ने जिम्मेवार व्यक्तिको रूपमा करदाता रहने अवस्थामा कर सहभागिताको स्तर बढ्ने गरेको देखिन्छ ।
- कर कानूनको विषयमा कम बुझ्नु वा गलत बुझ्नुले प्रणाली प्रति नै अविश्वास पैदा हुन्छ । कर कानूनलाई जटिल भनेर जानकारी लिन नचाहने करदाताको संख्या पनि उल्लेख्य नै रहने गरेको छ । कर कानून र प्रणालीको पर्याप्त जानकारीले कर सहभागितामा सकारात्मक योगदान गर्ने हुन्छ । तसर्थ सरल कर प्रणाली, उपयुक्त करदाता शिक्षा, करदाता र प्रशासनकोबीचमा पर्याप्त छलफलको संयन्त्र तयार गरी कार्यान्वयन गरेमा

करदाताको सहभागिताको स्तर फरक पर्ने र बढ्ने गर्दछ ।

- करदाताको व्यवहारलाई अन्य करदाताको प्रवृत्तिले पनि निर्देशित गर्ने गर्दछ । अन्य सान्दर्भिक करदाताको समूहले गरेको व्यवहार हेरेर आफ्नो कर व्यवहार गर्ने करदाताको नियोजित प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्ने गरी कार्य प्रणाली विकास गर्दा सहभागिता बढ्ने हुन्छ ।
- करमा जोखिम र अनिश्चयको अवस्था रहँदा सहभागिता कम हुने गरेको पाइन्छ । राम्रो कर सहभागिता भएका करदातालाई पुरस्कृत हुने चाहना हुनु र पुरस्कृत भएपछि सोही बमोजिमको कर सहभागिताको निरन्तरताको उत्प्रेरणा समेत रहने हुँदा सो अनुसारको व्यवस्थाले अन्य करदाताहरूलाई पनि कर सहभागिता बढाउन सहयोग गर्दछ । कम सहभागिता हुने करदातालाई दण्ड सजायको डर नदिँदा एवं उनीहरूलाई नै लक्षित गरी विभिन्न व्यवस्थाहरू ल्याइँदा सहभागिताको स्तर राम्रो भएका करदाताको सहभागितामा ह्रास आउन सक्ने भएकोले सहभागिता राम्रो गर्ने करदाताको सहभागिता खस्किन नदिने गरी नीति निर्माण गर्न आवश्यक हुन्छ ।
- करको भारको उपयुक्त वितरणको प्राबधान रहेको र सहभागिता जनाउँदाको लागत क्रमशः घट्दो दरमा रहेको अवस्थामा कर सहभागिताको अवस्था राम्रो हुने गरेको देखिन्छ ।
- नैतिक र व्यवसायिक कर प्रशासनबाट नै तटस्थ कानून कार्यान्वयन र बलियो प्रशासन गर्न सक्ने हुँदा प्रशासनको नैतिकता र व्यावसायिकता अब्बल भएको अवस्थामा करदाताको उच्चस्तरको सहभागिता रहेको पाइन्छ ।
- विश्वका विभिन्न देशहरूमा कर सहभागिताको दर फरकफरक रहेको छ । जुन देशमा लोकतान्त्रिक मान्यता र संस्कृतिको रूपमा विकास भएको छ एवं जनताको सरकारप्रति उच्च रूपमा विश्वास कायम भएको छ त्यस्ता देशहरूमा कर सहभागिता उच्च रूपमा भएको हुन्छ ।

४. नेपालका कर कानूनमा कर सहभागिताका लागि भएका व्यवस्थाहरू

कर कानूनमा भएका सबै व्यवस्थाहरू स्वेच्छिक सहभागितामा आधारित रहेका छन् । करदाताले आफ्नो पेसा वा व्यवसायसँग सम्बन्धित सबै दायित्वहरू प्रचलित कर कानूनबमोजिम सम्पादन गर्ने गरी व्यवस्था गरिएको हुँदा कर प्रशासनलाई नियमनको बढी जिम्मेवारी तथा सहभागिताको स्तर कम भएमा विस्तृत कारबाही गर्न सक्ने गरी अधिकार प्रदान गरिएको छ । कर प्रशासनलाई सहभागिता वृद्धि गराउन आर्थिक तथा मनोवैज्ञानिक दुवै अवधारणाबमोजिमका अधिकारहरू कर कानूनमा प्रदान गरेको पाइन्छ । मुख्य रूपमा कर कानूनमा कर सहभागिताका लागि गरिएका व्यवस्थाहरू निम्नानुसार छन् :

क) **करमा दर्ता:** कुनै पनि व्यक्तिले कारोबार गर्नुभन्दा पहिले स्थायी लेखा नम्बर लिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । स्थायी लेखा नम्बर नलिँदैमा करको दायित्वबाट कुनै पनि व्यक्तिले उन्मुक्ति नपाउने व्यवस्था आयकर ऐनमा रहेको छ । मूल्य अभिवृद्धि कर ऐनमा कारोबारको अङ्कको आधारमा दर्ता हुने, तोकिएका वस्तु वा सेवाको व्यवसाय गर्नेले अनिवार्य दर्ता हुनुपर्ने, मौज्जातको टर्नओभरको आधारमा वा कर कानूनमा लेखिएका अन्य आधारमा दर्ता गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । त्यस्तै अन्तःशुल्कजन्य वस्तु वा सेवाको कारोबार गर्नुभन्दा अगावै इजाजत पत्र लिनुपर्ने व्यवस्था छ । यी व्यवस्थाको प्रतिकूल हुने गरी कसैले पेसा वा व्यवसाय गरेमा शुल्क वा जरिवानाको व्यवस्था गरी कर प्रशासनले नै दर्ता गरिदिन सक्ने (Force Registration) व्यवस्था छ ।

ख) **विवरण दाखिला:** कर कानूनमा आफ्नो व्यवसायको प्रकृतिअनुसार मासिक रूपमा मूल्य अभिवृद्धि कर,

अग्रिमकर करकट्टी र अन्तःशुल्क विवरण तथा चौमासिक मूल्य अभिवृद्धि कर विवरण एवं वार्षिक रूपमा आय विवरण दाखिला गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । तोकिएको समयभित्र विवरण दाखिला नगर्ने करदातालाई शुल्क, जरिवाना लगाउन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । यसरी विवरण नबुझाउने करदाताको कारोबारको दर्ता खारेजी गर्न सक्ने व्यवस्थासमेत रहेको छ ।

- ग) **यथार्थ कारोबारको प्रतिवेदन:** करदाताले आफ्नो यथार्थ आय वा कारोबार तोकिएको समयमै प्रतिवेदन गर्नुपर्ने व्यवस्थासमेत कर कानूनमा गरिएको छ । आय नै कम देखाउने वा बढी खर्च दाबी गरी आय कम देखाउने करदातालाई कर परीक्षण वा अनुसन्धानको माध्यमबाट यथार्थ आय कायम गरिने व्यवस्थाका साथै अन्य नियामक निकायमा पेस गरेका विवरणसँग कर प्रशासनमा पेस गरेका विवरणहरूको तुलना गरी तदनुरूप करदाताको आय कायम गर्ने व्यवस्थासमेत रहेको छ ।
- घ) **समयमै कर दाखिला:** आयको स्वघोषणाबाट देखिएको कर दायित्व वा कर प्रशासनको छानबिनबाट सिर्जना भएको कर दायित्वलाई तोकिएको समयभित्रै दाखिला गर्नुपर्ने व्यवस्थासमेत कर कानूनमा गरिएको छ । त्यसरी कर दायित्व फरफारक नगर्ने करदातालाई शुल्क, जरिवाना, थप दस्तुर र व्याज लगायतका रकम कर अङ्कमा थप गरी करदाताबाट दाखिला गराउने वा कर प्रशासनले संकलन गर्न सक्ने र त्यसरी पनि कर दायित्व असूल गर्न नसकिएमा करदाताको सम्पत्तिमाथि अधिकार सिर्जना गर्न सकिने व्यवस्था पनि कर कानूनमा गरिएको छ ।
- ङ) **न्यून मूल्यांकन तथा न्यूनविजकीकरणका वस्तु खरिद गर्ने:** आयातित वस्तुको लागि भन्सारमा घोषण गर्ने मूल्य वास्तविक कारोबार मूल्यभन्दा कम भएमा वा प्रचलित बजार मूल्यभन्दा बिक्री मूल्य कम देखाई न्यून विजकीकरण गरी वस्तु बिक्री गरेमा खरिद गर्न सक्ने व्यवस्थासमेत कर कानूनमा रहेको छ ।
- च) **थुनामा राख्न सक्ने:** कुनै व्यक्तिले कर छली गरी कारोबार गरेको अवस्था प्रमाणित हुन आएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई थुनामा राख्नेसम्मको अधिकार कर प्रशासनलाई कर कानूनले दिएको छ ।
- छ) **कारोबार निलम्बन गर्ने:** दर्ता भएको करदाताले दण्ड सजाय पाउने गरी तोकिएका कसूर दुई वा सोभन्दा बढी पटक गरेमा पटकैपिच्छे महानिर्देशकले त्यस्तो करदाताको कारोबार स्थलमा बढीमा सात दिनसम्म कारोबार गर्न नपाउने गरी निलम्बन गर्न आदेश दिन सक्ने व्यवस्था रहेकोछ ।
- ज) **अनुगमन:** करदाताले कर कानून परिपालना गरे नगरेको विषयमा कर प्रशासनबाट समय समयमा कारोबारस्थलमै अनुगमन हुने व्यवस्था गरिएको छ । करदाताको कारोबारको प्रकृतिअनुरूप परिपालना गर्नुपर्ने सूचकाङ्कहरू तयार गरी सोही आधारमा अनुगमन गर्ने गरिएको छ । यसरी अनुगमन गर्दा करदाताको कर परिपालनाको स्तरअनुरूप जरिवाना गर्न सक्ने वा थप छानबिनको लागि कागजातहरू नियन्त्रणमा लिन सक्ने व्यवस्था समेत छ । यसका साथै करदाताबाट जारी हुने बिल विजकमा तोकिएको प्रकृत्याअनुरूप कर प्रशासनलाई पहुँच दिनुपर्ने व्यवस्था समेत कर कानूनमा गरिएको छ ।
- झ) **क्षेत्रगत जोखिम सूचकको कार्यान्वयन:** कर सहभागिताको स्तर वृद्धि गर्ने महत्वपूर्ण औजारको रूपमा कर परीक्षण रहेको छ । कर परीक्षणका लागि करदाता छनौट गर्दा विभिन्न क्षेत्रगत जोखिम सूचकहरूका आधारमा गर्ने गरिन्छ । यसबाट क्षेत्रगत रूपमा रहेका जोखिम न्यूनीकरण भै कर सहभागिताको स्तर बढ्ने अपेक्षा कर प्रशासनले गरेको हुन्छ ।
- ञ) **विशेष व्यवस्थाहरू (Schemes) को कार्यान्वयन:** करदातालाई कर सम्बन्धी जानकारीको अभाव एवं अन्य

कतिपय कारणले सहभागिता जनाउन असमर्थ रहेको करदाताहरूलाई आर्थिक ऐन मार्फत केही वर्षहरूको अन्तरालमा करमा दर्ता गराउने प्रयोजन तथा विवरण र कर बुझाउने प्रयोजनको लागि सीमित आधारहरू तोकी करदातालाई कर सहभागिताका लागि विशेष व्यवस्थाको घोषणा गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने गरिएको छ ।

५. कर प्रशासनका लागि चुनौती

दर्ता नभै कारोबार गर्ने, आयको घोषणा सही नहुने, समयमा कर विवरण र कर दाखिला नहुने तथा खर्चहरू उपयुक्त ढङ्गबाट दाबी नहुने जस्ता सहभागिता कम गराउने विषयहरूलाई समाधान गर्न कर कानून, कार्यप्रक्रियामा सरलीकरण र कर्मचारीहरूको क्षमता वृद्धिजस्ता उपायहरूबाट व्यवस्थापन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

कर प्रणाली सरल वा जटिल भएको आधारमा, राजस्व प्रशासनको सूचनाको व्यवस्थाको स्तर, कर प्रणालीको प्रतिवेदनको अवस्था, कर परीक्षणमा छनौट हुने तथा कर परीक्षणको गुणात्मकताको अवस्था, करका दर तथा संरचना एवं कर सहभागिता नजनाउँदा गरिने जरिवानाको परिमाण समेतको विश्लेषणको आधारमा करदाताले सहभागिता जनाउने गरेको पाइन्छ । तथापि, विश्वव्यापीकरण तथा व्यापार व्यावसाय गर्ने तौरतरिकामा परिवर्तनको कारण कर प्रशासनलाई कर सहभागिता वृद्धि गर्न थप चुनौतीहरू देखा परेका छन् ।

- व्यवसाय गर्ने तौरतरिकामा (Mode) परिवर्तन हुनु, ई-कमर्सको बढोत्तरी Intangible Services को कारोबारमा बढोत्तरी, अन्तरदेशीय कारोबार, विद्युतीय भुक्तानीजस्ता कारण कर लाग्ने क्षेत्र (Tax Jurisdiction) पहिचान गर्न कठिनाई देखिएको छ । यस्ता कारोबारमा आयको घोषणा नै नहुने वा कम घोषणा हुने अवस्थाहरूलाई पहिचान गरी सबै कारोबारलाई करको दायरामा ल्याउने तथा करारोपण गर्ने चुनौती देखिएको छ ।
- व्यवसाय सञ्चालन गर्दा प्रयोग हुने प्रविधिहरू, सूचनाको सङ्ग्रहीकरणको तरिकामा नयाँ प्रविधिहरू प्रयोग हुन थालेका छन् । त्यसरी राखिएका सूचनाहरूमा पहुँच कायम गर्न तथा सबै सूचनाको प्रयोग गरी करदाताको अपेक्षाअनुरूपको सेवाप्रवाह गर्ने अर्को चुनौती देखिएको छ ।
- कर कानून तथा संरचनामा बर्षेनि हुने परिवर्तन, विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौताअनुरूप गर्नुपर्ने परिवर्तनका विषयमा करदातालाई सुसूचित गराउँदै परिपालनाको स्तरलाई वृद्धि गर्ने अर्को चुनौती रहेको छ ।
- कर कानूनमा हुने परिवर्तन तथा संशोधन व्यापक सहभागिताको आधारमा नहुने अवस्थामा संशोधित व्यवस्थाको पछाडिको सैद्धान्तिक अवधारणा नहुनु, स्पष्ट रूपमा कार्यान्वयनको संरचना नहुनु, परिवर्तित व्यवस्थालाई कर सहभागितामा संलग्न हुने करदाताहरूले अपनत्व नलिने जस्ता अवस्थाले समेत कर सहभागितालाई चुनौती दिएको छ ।

६. कर सहभागितामा देखिएका मुख्य समस्याहरू

- सबै कारोबारहरू व्यवसाय सञ्चालन गर्नुपूर्व नै करमा दर्ता नहुनु,
- करमा दर्ता भै कारोबार गरिरहेका करदाताहरूले कर कानूनमा तोकिए बमोजिम कारोबारको मासिक, चौमासिक तथा वार्षिक विवरण समयमै नबुझाउने कारण विवरण प्राप्त कम हुनु,
- कारोबारको आय, खर्चसम्बन्धी विवरण तथा कारोबार सञ्चालनका लागि प्रयोग भएका द्रोतहरूको विषयमा घोषणा यथार्थ नहुनु,
- बिलविजक जारी नहुने वा कम मूल्यको जारी हुने,

- कारोबार दर्ता रहेका हरेक निकायहरूमा बुझाउनुपर्ने प्रतिवेदनमा एकरूपता नहुनु
- आयको स्वेच्छक घोषणामार्फत आफैँले कायम गरेको कर दायित्व तथा कर प्रशासनले संशोधित करयोग्य आयबमोजिम कायम गरेको कर दायित्व समयमै दाखिला नगर्ने प्रवृत्ति हुनु,
- कारोबारको क्षेत्रहरूको विस्तृत अध्ययन गरी प्रदर्शनीय प्रभाव पार्ने गरी कर प्रशासनबाट अनुसन्धान निकै कम हुनु,
- करका सम्बन्धमा कर प्रशासन र करदाताको समान बुझाइ नहुनु र विवाद सिर्जना हुनु, र
- कर प्रशासन र करदाता दुवैका काम कारबाहीहरूमा व्यावसायिक संगठनको अभाव देखिनु ।

७. आगामी बाटो

करारोपणको प्राथमिक उद्देश्य नागरिक दायित्व पूरा गर्ने जनतालाई फाइदा दिनु हो नकि दण्डित गर्नु । यस्तो प्राथमिक उद्देश्य रहेको अवस्थामा कर सहभागिता मापन गर्नु तथा यसका निर्णायक तत्वहरूको मूल्यांकन गर्नु आफैँमा चुनौतीपूर्ण कार्य हो । सबै करदाताहरूलाई करको दायरामा ल्याउन नसकिएको विकासशील देशहरूको चुनौती रहेको र नेपाल पनि त्यसबाट अछुतो रहन नसकेको अवस्था स्पष्ट नै छ । कर सहभागितामा वृद्धि गर्नका लागि सबैभन्दा पहिला कर कानुनमा भएका व्यवस्थाहरूको हुबहु कार्यान्वयन आवश्यक छ । कर सहभागिताको स्तर वृद्धिका लागि कानुनमा रहेका प्रावधानहरूको उपयुक्त कार्यान्वयनमा जोड दिनुका साथै निम्नानुसारका सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

- क) विश्लेषणात्मक अध्ययन:** कर सहभागिता कम हुनुका कारणहरूको बारेमा व्यवसायको प्रकृतिअनुरूप मौजुदा तथ्य तथ्याङ्कहरूको आधार विश्लेषणात्मक अध्ययन आवश्यक छ । मनोगत तवरले आँकलन गरिएका तथ्य र प्रक्रियाले परिणाम फरक दिने हुँदा निरन्तरको विश्लेषणात्मक अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई क्रमशः कार्यान्वयन गरियो भने सहभागितास्तरमा बढोत्तरी गर्न सकिन्छ ।
- ख) जोखिमका आधारमा कर परीक्षण गर्ने:** विश्वव्यापी रूपमै कर परीक्षणलाई सहभागितास्तर सुधार गर्ने महत्वपूर्ण औजारको रूपमा लिइन्छ । तसर्थ, कारोबारको क्षेत्रगत जोखिमहरूविश्लेषण गरी सोही आधारमा करदाताको कारोबारको कर परीक्षण गर्नु निकै आवश्यक छ । सबै व्यवसायको जोखिम एकै किसिमको हुँदैन, हरेक आय वर्षको जोखिम पनि एउटै रहँदैन । साथै कर परीक्षणमा संलग्न हुने कर्मचारी सबैको क्षमता पनि एउटै हुँदैन । फरक फरक व्यवसायको परीक्षण एकै किसिमको ज्ञान र सीपबाट गर्दा सहभागिताको स्तरमा सुधार गर्न सकिँदैन । परीक्षणको लागि करदाता छनौट गर्ने जोखिमका सूचकहरू कारोबारको विश्लेषणको आधारमा निरन्तर परिमार्जन गर्ने र उपयुक्त ज्ञान सीपयुक्त कर्मचारीलाई सहभागी गराई कार्य सम्पादन गर्नु आवश्यक छ ।
- ग) सहभागिता लागत कम गर्ने औजारहरूको प्रयोग:** करदाताको कारोबारमा लाग्ने विभिन्न करहरूको विवरण बुझाउने समय, कर दाखिला गर्ने समयमा एकरूपता तथा कर भुक्तानीका लागि विद्युतीय माध्यम प्रयोग अनिवार्य गर्न सकेमा सहभागिता लागत कम हुने हुन्छ । यसका साथै करदातालाई कर कानुनका व्यवस्थाहरूको बारेमा स्पष्ट जानकारी दिने गरी करदाता शिक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेमा, कर विवरण र प्रक्रियाहरूको सरलीकरण गरेमा पनि कर सहभागिता लागत कम गर्न सकिने हुँदा त्यसतर्फ निरन्तर कार्य गर्न आवश्यक छ ।
- घ) सेवा प्रवाहलाई चुस्त बनाउने:** करदाताहरूको प्रतिवेदन प्रणालीलाई सरलीकरण गर्ने, उनीहरूलाई आवश्यक पर्ने सूचनाहरूमा सहज पहुँच दिने, सहायता कक्षहरूको व्यवस्था गर्ने, क्षेत्रगत toolkit को व्यवस्था गर्ने

तथा करदातालाई आवश्यक जानकारी दिन सूचना केन्द्रलाई चुस्त बनाउने, करदाताले माग गरेको सूचना एवं जानकारीलाई छिटो माध्यमबाट सम्बोधन गर्ने र कर्मचारीहरूको क्षमतासमेत तदनु रूप विकास गरेमा सहभागिताको स्तरमा सुधार गर्न सकिन्छ। यसका साथै सहभागिता नजनाउने र कानुनी दायित्व पूरा नगर्ने करदाताको सूक्ष्म निगरानीसमेत आवश्यक देखिने हुँदा तदनु रूप संगठनलाई परिचालित गर्न आवश्यक छ।

- च) **करदाता र कर प्रशासनको बुझाइमा एकरूपता कायम गर्ने:** कर सहभागिता कम हुनुको प्रमुख कारण कर कानूनका प्रावधानहरूका सम्बन्धमा करदाता र कर प्रशासनको बुझाइमा एकरूपता नहुनु हो। बुझाइमा एकरूपताको लागि कर प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरूको निरन्तर क्षमता विकासका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने र करदाताहरूका लागि प्रभावकारी करदाता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ। यसका अलावा पनि बुझाइ फरक भै Dispute हुनसक्ने अवस्थालाई कम गर्न पुनरावलोकनको व्यवस्था समेत प्रभावकारी बनाउन पर्ने देखिन्छ। त्यति मात्र हैन, सबै कार्यालयहरूबाट एकै किसिमका कार्यहरू सम्पादन हुने हुँदा ती कार्य सम्पादनको प्रक्रियामा समेत एकरूपता कायम गर्न आवश्यक छ।
- छ) **उपभोक्ताहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने:** करदाताको बिल जारी नगर्ने वा कम मूल्यको बिल जारी गर्ने प्रवृत्तिलाई अन्त्य गरी सहभागिता बढाउनको लागि वस्तु वा सेवाको उपभोग गर्ने उपभोक्तालाई बिल विजक लिन उत्प्रेरित गर्न अत्यन्त आवश्यक छ। बिलविजक नलिँएसम्म उपभोक्ता अधिकार सिर्जना नहुने विषयहरूमा उपभोक्तालाई शिक्षित बनाउने गरी कार्यक्रम ल्याउन आवश्यक देखिएको छ। यसका लागि कर प्रशासनले बिलविजक पेश गर्ने वा बैंकिङ माध्यम प्रयोग गरी भुक्तानी गर्ने करदातालाई बिल मूल्यमा छुट दिने नीतिगत व्यवस्था गरेमा यथार्थ मूल्यका बिल जारी हुने र अन्ततोगत्वा समग्रमा कर सहभागिता बढ्ने अवस्था रहन्छ।
- ज) **नियन्त्रणका व्यवस्थाहरूको सूचक तय गर्ने:** कर सहभागिताका लागि कानूनमा गरिएका सबै व्यवस्थाहरूको कार्य सम्पादन सूचक तयार गरी कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने देखिन्छ। यसरी कार्य सम्पादन सूचकमार्फत अनुगमन वा नियमन गर्दा सबै प्रावधानहरूको कार्यान्वयनको अवस्था, सुधार गर्नुपर्ने विषय र थप गर्नुपर्ने प्रावधानहरू समेत आकलन गर्न सकिन्छ।
- झ) **विवाद समाधान संयन्त्रको स्थापना:** वित्त नीतिका व्यवस्था, कर कानूनका प्रावधान, कर प्रशासनको कार्यप्रक्रिया तथा करारोपणका विषयमा करदाता र प्रशासनबीच बुझाइमा एकरूपता नहुने कारण विवाद सिर्जना हुने हुन्छ। अन्य विषयमा भन्दा करारोपणको विषयमा दुवै पक्षबीच सृजित विवादलाई छिटो समयावधिमा फछ्यौट गर्ने संरचनाको विकास गर्नु उपयुक्त हुन्छ। करारोपणका विवादहरू समाधान गर्न कानुनी उपचारका प्रक्रियाहरू कर कानूनमा नै तोकिएका छन् तापनि ती सबै प्रक्रियाहरू पूरा गरी विवाद निरूपण हुन समय लामो गरेको पाइन्छ। करारोपणका विषय राजस्व संकलनसँग समेत सम्बन्धित रहने र समयमै रकम संकलन गर्न सक्दा सरकारलाई स्रोतको पर्याप्ततामा सघाउ पुग्ने हुन्छ। सबै देशका कर कानूनमा विवाद समाधान संयन्त्रको व्यवस्था राखिने गरिएको समेत अवस्थामा हाम्रा कानूनमा पनि यो संयन्त्रको व्यवस्था गर्न सकियो भने करदाताले संयन्त्रको निर्णयलाई तुरुन्तै कार्यान्वयन गर्ने हुँदा राजस्व संकलन मात्र नभै कर सहभागिता समेत बढ्ने हुन्छ।

अन्त्यमा,

कर कानून अप्ठ्यारा कानून हुन् भन्ने आम बुझाइ रहेको छ। सामान्य करदाताले त्यति बुझ्न नचाहने कानूनभित्र कर कानूनहरू पर्ने गर्दछन्। कर सम्बन्धी सामान्य जानकारी मात्रैले पनि करदातालाई कर कानून तथा तिनको परिपालनाको

विषयमा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने भएकोले कर प्रशासन सदैव करदातालाई सो कामको लागि प्रेरित गर्ने हुन आवश्यक छ । कर कानूनको पर्याप्त जानकारी वा ज्ञान हुने करदाताको कर सहभागिताको स्तर पनि राम्रो भएको पाइन्छ । यस अर्थमा कर कानूनको ज्ञान र कर सहभागिताको बीचमा सकारात्मक सम्बन्ध भएको पाइन्छ । यही सकारात्मक सम्बन्धलाई सदैव कायम राख्ने गरी कर प्रशासन र करदाता दुवैले आआफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्दा कर सहभागिताको स्तर अभै बढ्ने निश्चित छ ।

सन्दर्भ सामग्री

Erich Kirchler: The Economic Psychology of tax behavior, Cambridge

Alm J ., Sanchez I ., and Dejuan A . : Economic & non-economic factors in tax compliance .

आर्थिक ऐनहरूका सान्दर्भिक दफाहरू

आयकर ऐन, २०५८ का सान्दर्भिक दफाहरू

मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ का सान्दर्भिक दफाहरू

अन्तशुल्क ऐन, २०५८ का सान्दर्भिक दफाहरू

विभिन्न पत्रपत्रिका, वेबसाइटका कर सहभागितासम्बन्धी लेखहरू

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रका अध्यापन सामग्रीहरू

नेपालमा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणका समस्या तथा चुनौतीहरू

जीवनप्रकाश सिटौला

महानिर्देशक, सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग

अपराधजन्य कार्यबाट सम्पत्ति आर्जन गरी त्यस्तो सम्पत्तिको उत्पत्तिको वास्तविक स्रोत लुकाई, छिपाई, स्वरूप तथा स्वामित्व परिवर्तन वा स्थानान्तरण आदि गरी नयाँ कानुनी स्रोत सिर्जना गरी अपराधजन्य आयलाई वैधानिक बनाउने प्रक्रिया नै सम्पत्ति शुद्धीकरणको अपराध हो। अपितुयो अपराध आफैमा स्वतन्त्र प्रकृतिको अपराध नभई मुल कसुरको सह-उत्पादन मात्र हो।

मूल अपराधको सह-उत्पादनको रूपमा रहेको बहुआयामिक एवं बहिर्देशीय प्रभावयुक्त सम्पत्ति शुद्धीकरणको कसुर नवीन प्रकृतिको आर्थिक अपराध हो। अपराधिक आय उत्पत्तिको वास्तविक स्रोत लुकाउने, प्रकृति बदल्ने वा कारोबार छल्ने कार्य गरेपश्चात् मूल अपराध लुक्न गई त्यही अपराधको आडमा आर्जित सम्पत्तिलाई वैध बनाउने प्रयास गरिएको हुन्छ। यसरी वैध बनाउने प्रयास र प्रक्रियालाई कानुनको दायरामा ल्याउनु नै सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण हो जसले अपराधजन्य कार्यबाट आर्जित धनसम्पत्ति पहिचान गर्ने, कारबाही गर्ने र त्यस्ता आर्जनलाई नियन्त्रण गर्ने लगायतका एकीकृत प्रणालीलाई जनाउँछ। सम्पत्ति शुद्धीकरण राज्य संयन्त्रको दुरुपयोग गरी विभिन्न जटिल एवं बहुचक्रीय प्रक्रिया अवलम्बन गरी गर्ने गरेको समेत पाइन्छ।

विषयगत गाम्भीर्यतालाई मनन गर्दै सम्पत्ति शुद्धीकरण एवं आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारण गर्न अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रबाट थुप्रै प्रयासहरू हुँदै आएका छन्। यसै सन्दर्भमा सन् १९७८ मा जी-८ देशहरूको सक्रियतामा गठन भएको वित्तीय कार्यवाही कार्यदल (Financial Action Task Force-FATF) ले सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी मार्गदर्शनका रूपमा ४० वटा मापदण्डहरू सिफारिस गरेको छ। एसिया प्रशान्त क्षेत्रका मुलुकहरूबीच सम्पत्ति शुद्धीकरण एवं आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बन्धी कार्यमा साझा अवधारणा विकास गरी ऐक्यबद्ध भई कार्यवाही अगाडि बढाउन सहज गराउने उद्देश्यले एसिया प्रशान्त क्षेत्र समूह (Asia Pacific Group- APGAML) को स्थापना गरिएको छ। सयुक्त राष्ट्र संघको तत्वावधानमा लागू औषध नियन्त्रण, आतङ्कवाद नियन्त्रण, भ्रष्टाचार निवारण, सङ्गठित अपराध नियन्त्रणलगायतका विभिन्न महासन्धिहरू सम्पन्न भएका छन्। दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहयोग सङ्गठनस्तरमा समेत लागू औषध नियन्त्रण तथा आतङ्कवादको दमनका सम्बन्धमा क्षेत्रीय महासन्धिहरूको व्यवस्था गरिएको छ। त्यसैगरी बैंकिङ, बिमा, धितोपत्रसम्बन्धी क्षेत्रगत अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूले समेत उल्लिखित अपराधहरू नियन्त्रण गर्न विभिन्न मापदण्डहरूको विकास गरेका छन्। उपरोक्त वस्तुस्थितिका आधारमा सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीसम्बन्धी कसुर एक जघन्य आर्थिक अपराध भएकाले यसको निवारणका लागि विश्वव्यापी साझा प्रयास र प्रतिबद्धताको जरुरी रहेको पुष्टि हुन आउँछ।

नेपालको सन्दर्भमा विद्यमान कानुनअनुसार कसैले देहायका कार्यहरू गरेमा त्यस्तो कार्य सम्पत्ति शुद्धीकरणको कसुर

अपराध मानिने व्यवस्था रहेको छ ।

क) सम्पत्तिको गैरकानुनी स्रोत लुकाउने वा छल्ने वा कसुरमा संलग्न व्यक्तिलाई कानुनी कारबाहीबाट बचाउन सहयोग गर्ने उद्देश्यले कसुरबाट प्राप्त सम्पत्ति हो भन्ने थाहा पाउँदापाउँदै वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिब आधार हुँदाहुँदै त्यस्तो सम्पत्ति कुनै पनि प्रकारले रूपान्तरण वा हस्तान्तरण गर्ने,

ख) कसुरबाट प्राप्त सम्पत्ति हो भन्ने थाहा पाउँदापाउँदै वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिब आधार हुँदाहुँदै त्यस्तो सम्पत्तिको सही प्रकृति, स्रोत, स्थान, निःसर्ग, कारोबार स्वामित्व वा सो सम्पत्तिउपरको अधिकार लुकाउने, छल्ने वा बदल्ने वा

ग) कसुरबाट प्राप्त सम्पत्ति हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिब आधार हुँदाहुँदै त्यस्तो सम्पत्ति प्राप्त गर्ने, प्रयोग गर्ने वा धारण गर्ने ।

बर्सेनि Basal AML Index ले सम्पत्ति शुद्धीकरणको अवस्थाबारे अध्ययन गरी पेस गरेको प्रतिवेदनअनुसार नेपाल विश्वको १४ औँ Vulnerable देशको रूपमा रहेको र यहाँबाट अरबौँ रुपैयाँ हुण्डीरहवाला तथा अन्य तबरले विदेश पलायन भैरहेकोले यसलाई नियन्त्रण गरी सबल राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको निर्माण गर्दै देश विकासमा लगाउनु आजको अपरिहार्य आवश्यकता बनेको छ । अमेरिकामा सेप्टेम्बर ११, २००१ मा जुम्ल्याहा टावरमा भएको आतङ्कवादी आक्रमणले सम्पत्ति शुद्धीकरण र आतङ्कवादी क्रियाकलापमा हुने वित्तीय लगानीको विषय अझ महत्वपूर्ण र पेचिलो मुद्दा बन्दै आएको छ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीसम्बन्धी कसुर सीमाविहीन वित्तीय अपराध भएको र सबैजसो मुलुकहरू प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा यस प्रकारको अपराधबाट प्रभावित भएको अवस्थामा नेपालमा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन, २०६४ जारी भई पारस्परिक कानुनी सहायता ऐन र नियमावली २०७०, सुपुर्दगी ऐन २०७०, सङ्गठित अपराध निवारण ऐन, २०७०, कसुरजन्य सम्पत्ति तथा साधन रोक्का नियन्त्रण र जफत ऐन २०७०, जस्ता ऐनहरू परिपुरक ऐनको रूपमा जारी भएका छन् । सम्पत्ति शुद्धीकरण ऐन, २०६४ को दोस्रो संशोधनपछि नियमावली, २०७३ जारी भएको छ ।

विश्वका हरेक मुलुकहरूले वित्तीय कारबाही कार्यदलका सिफारिसहरू अनुसार दायित्व कार्यान्वयन गर्न आफ्नो कानुन प्रणालीमा आन्तरिकीकरण गर्दै यो अपराध नियन्त्रण गर्नुपर्ने बाध्यकारी व्यवस्था छ । हरेक देशहरूको निश्चित समयको अन्तरालमा यी सिफारिसको आधारमा पारस्परिक मूल्याङ्कन गराउनु पर्ने हुन्छ । नेपालको पारस्परिक मूल्याङ्कन सन् २०२०र२१ मा हुने भएको छ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण र आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीको सन्दर्भमा मूलतः बाह्य र आन्तरिक चुनौतीहरू छन् । वित्तीय कारबाही कार्यदलबाट प्रस्तुत भएका सिफारिसहरूको कार्यान्वयन गरी कसरी राम्रो अङ्क हासिल गर्ने र मुलुकमा सबल अर्थतन्त्रको निर्माण एवं वित्तीय सुशासन अब्बल राखी वैदेशिक लगानीको गन्तव्य मुलुक बनाउनु बाह्य चुनौती हो । यसका लागि राज्यका सूचक संस्थाहरू, नियमनकारी निकायहरू, कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायहरू, सक्षम सबल र प्रभावकारी हुनु नितान्त जरुरी छ । देहायका आन्तरिक चुनौतीहरू अझ व्यापक र संवेदनशील छन् ।

- सम्पत्ति शुद्धीकरण ऐन तथा नियमावली र यसको परिपुरक रूपमा आएका ऐनका प्रावधानहरूले बृहत् र जटिल अवधारणालाई आत्मसात् गरेको अवस्था छ । सोअनुसार अझ पनि जोखिमका क्षेत्रहरूको पहिचान गर्न सकिएको छैन । कतिपय जोखिमका क्षेत्रहरू जस्तो घरजग्गा कारोबार, सुनचाँदी व्यवसाय, सहकारीजस्ता क्षेत्रहरूलाई नियमन गर्ने नियमनकारी निकाय र कानुनसमेत बन्न सकेको छैन । फलस्वरूप राजस्व हिनामिना,

कर हिनामिना र आर्थिक क्रियाकलापलाई देशको अर्थतन्त्रको वास्तविक दायरामा समावेश गर्न सकिएको छैन । यो विषय चुनौतीपूर्ण छ ।

- सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण अभियानलाई राष्ट्रिय प्राथमिकतामा राखी यस विरुद्धको सूचना सङ्कलन, कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकाय तथा सूचक संस्थाका नियमनकारी निकायहरूलाई अभि जागरूक बनाउनुपर्ने देखिन्छ । कानुनको पालना र कार्यान्वयन गर्ने संस्कृतिको विकासको अभावमा अपराधिक क्रियाकलापलाई कानुनको दायरामा ल्याउन जटिलताहरू छन् । वित्तीय सुशासनको पक्ष कमजोर छ । राज्य संयन्त्रको निष्क्रियताको फाइदा अनौपचारिक क्षेत्रहरूले लिइरहेका कारण औपचारिक राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको संरचनामा समेत सङ्कुचन आएको छ । अनौपचारिक क्षेत्रको दर्बिलो उपस्थिति देखिँदै गएको छ । यसलाई नियमन गर्ने विषय चुनौतीपूर्ण बन्दै गइरहेको छ ।
- बैंक तथा वित्तीय संस्थामा खाता खोल्दा नै व्यक्तिको पहिचान (KYC), रकमको स्रोत पुष्टि गर्ने र त्यसलाई समर्थन गर्ने कागज प्रमाण गर्नुपर्ने व्यवस्था लागू हुन सकेको छैन । यसले गर्दा अपराधजन्य कार्यबाट आर्जित रकम बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा शुद्धीकरण हुने गरेको छ । नक्कली मुद्राको कारोबार गरी हुने सम्पत्ति शुद्धीकरणलाई निवारण गर्ने विषय चुनौतीपूर्ण देखिएको छ ।
- वैदेशिक रोजगारको क्षेत्रलाई मर्यादित र विश्वसनीय एवं पारदर्शी बनाउन सकिएको छैन । वैदेशिक रोजगारको आवरणमा हुने ठगी, भ्रष्टाचार तथा मानवतस्करीजस्ता जघन्य अपराधिक क्रियाकलापलाई कानुनको दायरामा ल्याउन सकिएको छैन । स्वदेश तथा विदेशका एजेन्ट तथा दलालहरू मार्फत हुने गरेको पुँजी पलायनलाई नियन्त्रण गर्न नसक्नु र यस क्षेत्रमा सरकारका नीति र कानुनहरू प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन गर्ने विषय चुनौतीपूर्ण बन्दै गइरहेको छ ।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणविरुद्धको अनुसन्धान अभियोजन र न्याय निरूपण समेत अपराध नियन्त्रण, वित्तीय अनुशासन र अर्थतन्त्रको मजबुतीकरणसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित विषय भएकाले यसको सफलता र सार्थकतामा समग्र राज्यको उद्देश्य नै निहित छ भन्ने तथ्यलाई हेरिएको छैन । तसर्थ यी सबै पक्षहरूलाई समायोजन गरी सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणविरुद्धको अभियानलाई दर्बिलो बनाउने विषयलाई राजनीतिको अपराधीकरण र अपराधको राजनीतिकरणले प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा प्रभाव पारेको छ । यसलाई अन्त्य गर्ने विषय अत्यन्त चुनौतीपूर्ण छ ।
- अनुसन्धान र अभियोजनलाई प्रभावकारी बनाउन कानुनकार्यान्वयन गर्ने निकाय, सूचक संस्था तथा न्याय निरूपण गर्ने निकाय र सम्बद्ध कसुरमा कारबाही गर्ने प्राथमिक निकायहरू पनि सशक्त हुनुपर्ने विषय चुनौतीपूर्ण कमजोरीको रूपमा रहँदै आएको छ । यी निकायहरूको सार्थक प्रयास, प्रभावकारी समन्वय र दृढ इच्छा शक्तिबाट सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण एवं आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीजस्तो बहुआयामिक आर्थिक अपराध नियन्त्रण गर्न सम्भव छ ।
- उच्च पदस्थ व्यक्तिहरूको सम्पत्तिको नियमन तथा अभिलेखीकरण नहुनु ।
- MLA /Extradition सन्धि नहुँदा सम्पत्ति तथा साधन फिर्ता तथा कसुरमा संलग्नलाई सुपुर्दगी गरी कसुरमा संलग्नलाई कानुनको दायरामा ल्याउने कार्य चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीसम्बन्धी समस्याहरू जटिल र बहुआयामिक प्रकृतिका छन् ।

समस्या

- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीसम्बन्धी कसुर सीमाविहीन आर्थिक अपराध भई Transnational चरित्र राख्ने हुँदा संजाल पत्ता लगाउन कठिनाई रहेको ।
- ऐनको उद्देश्यअनुरूप सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीसम्बन्धी कसुरको अनुसन्धान तर्किकतामा Control Delivery (नियन्त्रित भुक्तानी विधि) Under cover operation जस्ता आधुनिक अनुसन्धान पद्धति अवलम्बन गरी हरेक अनुसन्धानलाई प्रविधि तथा पद्धतिमा आधारित बनाई सार्थक नतिजा हासिल गर्नुपर्नेमा अनुसन्धान सम्बद्ध दक्ष जनशक्तिको अभाव, सकारात्मक सोच एवं उच्च मनोबलयुक्त उत्प्रेरित जनशक्तिको अभावका कारण विशेष प्रविधि र पद्धति अवलम्बन गर्न नसकिएको ।
- व्यापारमा आधारित सम्पत्ति शुद्धीकरण (Trade based Money laundering) गर्न Under invoicing, Over invoicing गर्ने र Multiple invoicing गरी व्यापार गर्ने सोको आधारमा कालोधनलाई कानुनी बनाउने प्रचलन बढेको छ ।
- सम्बद्ध कसुरलाई अपराधको आगम (proceed of crime) को रूपमा तुलनात्मक रूपले कसुरको गाम्भीर्यता, सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीसम्बन्धी कसुरको जोखिमको मूल्याङ्कन तथा सजायको मात्रा समेतका आधारमा फौज्दारी कसुरमा दण्ड सजायको नीति अवलम्बन गर्न कानुनी व्यवस्था नभएको ।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीसम्बन्धी कसुरलाई अपराधीकरण र दण्डित गर्ने कार्य सभ्य तथा न्यायपूर्ण समाज निर्माणको आधारका रूपमा स्थापित हुन नसकेको ।
- हाल सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐनले स्थापित गरेको दायित्वअनुरूपको संरचना अपर्याप्त रहेको अनुभूति भइरहेको ।
- ऐनलाई सामयिक पुनरावलोकन गरी र हालसम्मको न्यायिक सफलता र असफलतासमेतका आधारमा ऐनका कमजोरीहरूको उजागर गरी संशोधन परिमार्जनको कार्य नभएको ।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण अभियानलाई राष्ट्रिय प्राथमिकतामा राखी यस विरुद्धको सूचना संकलन, कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकाय तथा सूचक संस्थाका नियमनकारी निकायहरूलाई अभि जागरूक बनाउनुपर्ने देखिन्छ । कानुनको पालना र कार्यान्वयन गर्ने संस्कृतिको विकासको अभावमा आपराधिक क्रियाकलापलाई कानुनको दायरामा ल्याउन जटिलताहरू छन् । वित्तीय सुशासन र वित्तीय समावेशीकरणको पक्ष कमजोर छ । राज्य संयन्त्रको निष्क्रियताको फाइदा अनौपचारिक क्षेत्रहरूले लिइरहेका कारण औपचारिक राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको संरचनामा समेत संकुचन आएको छ । अनौपचारिक क्षेत्रको दुर्बिलो उपस्थिति देखिँदै गएको छ । यसलाई नियमन गर्ने विषय चुनौतीपूर्ण समस्याको रूपमा रहेको छ ।
- बैंक तथा वित्तीय संस्थामा खाता खोल्दा नै व्यक्तिको पहिचान रकमको स्रोत पुष्टि गर्ने र त्यसलाई समर्थन गर्ने कागज प्रमाण गर्नुपर्ने व्यवस्था लागू हुन सकेको छैन । यसले गर्दा अपराधजन्य कार्यबाट आर्जित रकम बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा शुद्धीकरण हुने गरेको छ । नक्कली मुद्राको कारोबार गरी हुने सम्पत्ति शुद्धीकरणलाई निवारण गर्ने विषय चुनौतीपूर्ण देखिएको छ । बैंकहरूले आफ्ना शङ्कास्पद ग्राहकहरूको Enhance Due Diligence (सघन ग्राहक पहिचान) निरन्तर रूपमा गर्ने र सोको प्रतिवेदन वित्तीय जानकारी इकाईलाई दिने कार्य नहुनु पनि मुख्य समस्याको रूपमा रहेको छ ।

- वैदेशिक रोजगारको क्षेत्रलाई मर्यादित र विश्वसनीय एवं पारदर्शी बनाउन सकिएको छैन । वैदेशिक रोजगारको आवरणमा हुने ठगी, भ्रष्टाचार तथा मानव तस्करीजस्ता जघन्य अपराधिक क्रियाकलापलाई कानुनको दायरामा ल्याउन सकिएको छैन । स्वदेश तथा विदेशका एजेन्ट तथा दलालहरूमार्फत हुने गरेको पुँजी पलायनलाई नियन्त्रण गर्न नसक्नु र यस क्षेत्रमा सरकारका नीति र कानुनहरू प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयन गर्ने विषय चुनौतीपूर्ण बन्दै गइरहेको छ ।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणविरुद्धको अनुसन्धान अभियोजन र न्याय निरूपणसमेत अपराध नियन्त्रण, वित्तीय अनुशासन र अर्थतन्त्रको मजबुतीकरणसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित विषय भएकाले यसको सफलता र सार्थकतामा समग्र राज्यको उद्देश्य नै निहित छ भन्ने तथ्यलाई हेरिएको छैन । तसर्थ यी सबै पक्षहरूलाई समायोजन गरी सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणविरुद्धको अभियानलाई दुर्बिलो बनाउने विषयलाई राजनीतिको अपराधीकरण र अपराधको राजनीतिकरणले प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा प्रभाव पारेको छ । यसलाई अन्त्य गर्ने विषय अत्यन्त चुनौतीपूर्ण छ ।
- अनुसन्धान र अभियोजनलाई प्रभावकारी बनाउन कानुनकार्यान्वयन गर्ने निकाय, सूचक संस्था तथा न्याय निरूपण गर्ने निकाय र सम्बद्ध कसुरमा कारबाही गर्ने प्राथमिक निकायहरू पनि सशक्त हुनुपर्ने विषय चुनौतीपूर्ण कमजोरीको रूपमा रहँदै आएको छ । यी निकायहरूको सार्थक प्रयास, प्रभावकारी समन्वय र दृढ इच्छाशक्तिबाट सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण एवं आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी जस्तो बहुआयामिक आर्थिक अपराध नियन्त्रण गर्न सम्भव छ ।

उपरोक्त समस्या तथा चुनौतीहरूको पृष्ठभूमिमा सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा हुने वित्तीय लगानी निवारणका लागि देहायका व्यवस्थाहरूलाई रणनीतिक रूपमा लागू गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा हुने वित्तीय लगानी निवारणका लागि सञ्चालन हुने क्रियाकलापहरूको प्रभावकारी समन्वय सुनिश्चित गर्ने ।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा हुने वित्तीय लगानी निवारणका लागि सबल कानुनी संरचनाको विकास गर्ने तथा अभियोजन र न्याय निरूपणको लागि प्रभावकारी व्यवस्था गर्ने ।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापबाट वित्तीय क्षेत्रलाई जोगाउन रोकथामसम्बन्धी विस्तृत तथा प्रभावकारी उपाय अवलम्बन गर्ने तथा सबल र सक्षम सुपरीवेक्षकीय प्रणालीको व्यवस्था गर्ने ।
- Financial Information Unit लाई Financial Intelligence Unit को रूपमा रूपान्तरण गरी क्षमता र प्रभाकारिता अभिवृद्धि गर्ने ।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा हुने वित्तीय लगानी र सम्बद्ध कसुरको अनुसन्धानसँग सम्बन्धित निकायको सक्षमता र अनुसन्धानको प्रभाकारिता अभिवृद्धि गर्ने ।
- अन्तराष्ट्रिय सहयोग तथा सहकार्यका लागि आवश्यक संयन्त्रहरूको व्यवस्था गर्ने ।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा हुने वित्तीय लगानीको जोखिम मूल्याङ्कन गर्ने ।
- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा हुने वित्तीय लगानी निवारणसम्बन्धी विद्यमान राष्ट्रिय क्षमताको सम्बन्धमा राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय अध्ययनबाट देखिएका कमीकमजोरीलाई सुधार गर्न समन्वयात्मक पद्धति अपनाउने ।

- सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा हुने वित्तीय लगानी निवारण गर्न सचेतना अभिवृद्धि गर्ने ।
- वित्तीय कारबाही कार्यदलका ४० सिफारिसहरूलाई समन्वयात्मक र प्रभावकारी ढङ्गले कार्यान्वयन गर्न सम्बद्ध सरोकारवाला निकायहरूलाई जबाफदेही बनाउने ।

निष्कर्ष

सम्पत्ति शुद्धीकरण एक जघन्य आर्थिक अपराध भएकोले सम्पत्ति शुद्धीकरणबाट प्रभावित हुने क्षेत्रहरूलाई प्रभावमुक्त राख्नुका अतिरिक्त यसको निवारण मूलतः शङ्कास्पद कारोबार पहिचान गरी सम्भावित अभियुक्तलाई अनुसन्धान, तहकिकात एवं अभियोजन गरी कानुनी दायरामा ल्याउन, सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा हुने लगानीलाई अपराध मानी कानुनी दायरामा ल्याउन, सम्पत्ति शुद्धीकरण गर्ने अपराधीलाई कानुनको दायरामा ल्याई दण्ड सजाय गर्न, बैंक, वित्तीय क्षेत्र तथा आर्थिक क्रियाकलापहरूमा पारदर्शिता कायम गर्न सम्पत्ति शुद्धीकरणले राष्ट्रको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र कानुनी पक्षमा पर्ने नकारात्मक असरहरू हटाउन, सम्पत्ति शुद्धीकरण र आतङ्ककारी कार्यमा वित्तीय लगानी हुने कार्यबाट आर्जित सम्पत्ति जफत गर्न, सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणमा राष्ट्रिय, क्षेत्रीय एवं अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको अदानप्रदान गर्न, भविष्यमा अपराधीहरूले गैरकानुनी कार्यबाट सम्पत्ति शुद्धीकरण गर्न नसक्ने वातावरण सिर्जना गर्न र राष्ट्रिय, क्षेत्रीय एवं अन्तर्राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको स्वस्थ ढङ्गले विकास गर्न समेत आवश्यक देखिएको छ । सम्बद्ध कसुरको स्रोत, कारण र परिणामलाई घटाई सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा हुने वित्तीय लगानी र सम्बद्ध कसुरको अनुसन्धान तथा तहकिकातको कार्यक्षमतालाई अभिवृद्धि गर्नु नेपालको सन्दर्भमा नवीन चुनौतीहरू पनि रहेका छन् । आर्थिक कारोबारमा विभिन्न जोखिमहरू हुन्छन् । सम्पत्ति शुद्धीकरणको आयामलाई दृष्टिगत गर्ने हो भने रकम हस्तान्तरण (Fund Transfer), Mobile internet banking, Shell Company मा भएको लगानी, Tax Heaven देशहरूमा भएको कारोबारको पहिचान अत्यन्तै जटिल प्रकृतिका हुन्छन् । यी जोखिम र समस्याहरू निवारण गर्न ग्राहक पहिचान (उच्च पदस्थ समेत), उच्च जोखिम भएको ग्राहकको प्रभावकारी व्यवस्थापन (Enhance Customer Due Deligence), AML Complaince बढाउने, जोखिममा आधारित अनुसन्धान प्रक्रिया प्रभावकारी बनाउनु अनिवार्य छ । यो Cross cutting र Multifaceted वित्तीय अपराध भएको हुनाले यसको निवारण राज्यका सम्बन्धित निकायहरूको साभ्भा जिम्मेवारी हो । प्रविधिको उचित प्रयोग र विशेष अनुसन्धान पद्धतिद्वारा सम्पत्ति शुद्धीकरण र आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीलाई निवारण गर्न जरुरी छ । राज्यका सबै निकायहरूको सक्रियता एवं प्रतिबद्धता बढ्यो भने सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारण गर्ने कार्यमा सफलता प्राप्त गर्ने कुरामा सन्देह रहँदैन । अर्कोतर्फ सन् २०२०/२१ मा हुने पारिस्परिक मूल्याङ्कनमा समेत सकारात्मक परिणाम प्राप्त हुने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउन्डरिङ) निवारण ऐन, २०६४

वित्तीय कारबाही कार्यदलका ४० सिफारिसहरू

www.dml.gov.np

सरकारी वित्त र मौद्रिक नीतिबीच अन्तर्सम्बन्ध तथा समन्वय

नरबहादुर थापा
कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

विषय प्रवेश

१. सरकारी वित्त र मौद्रिक नीतिबीचको अन्तर्सम्बन्धको बारे चर्चा गर्नुपूर्व सरकारी वित्त के हो र मौद्रिक नीति के हो ? बुझ्न जरुरी हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा सरकारी वित्त नीतिनेपाल सरकारले सामाजिक तथा आर्थिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि अवलम्बन गर्ने समष्टिगत आर्थिक नीति हो । नेपालको सन्दर्भमा सरकारी वित्त नीतिका (क) उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने, (ख) सामाजिक तथा आर्थिक पूर्वाधारहरूको निर्माण गर्ने, (ग) गरिबी न्यूनीकरण गर्ने, (घ) उच्च लगानीको लागि साधन परिचालन गर्ने, (ङ) रोजगारीको अवसरहरू सिर्जनागर्ने, (च) अन्तर व्यक्ति आय असमानता कम गर्ने, (छ) क्षेत्रीय असन्तुलन घटाउने, (ज) मूल्य नियन्त्रण गर्ने, शोधनान्तर तथा विनिमयदरमा स्थायित्व प्राप्त गर्ने र (झ) वित्तीय क्षेत्रमा स्थायित्व कायम गर्ने जस्ता विविध उद्देश्यहरू रहेका हुन्छन् ।
२. छोटकरीमा आर्थिक वृद्धि, आयमा समानता र आर्थिक स्थायित्व गरी तीन उद्देश्य सरकारी वित्त नीतिका रहेका हुन्छन् ।
३. कर, खर्च, बजेटरी रकमान्तर, सार्वजनिक ऋण र विदेशी सहयोग गरी पाँच सरकारी वित्त नीतिका उपकरणहरू रहेका हुन्छन् । सरकारी वित्त नीतिले समष्टिगत माग र आपूर्तिलाई समेटेको हुन्छ ।
४. अर्कोतर्फ मौद्रिक नीति केन्द्रीय बैंकले समष्टिगत आर्थिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि प्रयोग गर्ने नीति हो । मुद्रा प्रदाय, बैंक कर्जा, मौद्रिक तरलता र ब्याजदरसित मौद्रिक नीति सम्बन्धित हुन्छ । मूल्य, बाह्य क्षेत्र तथा वित्तीय क्षेत्र स्थिरता कायम गरी उच्च तथा दिगो आर्थिक विकासको वातावरण सिर्जना गर्ने मौद्रिक नीतिको उद्देश्य हुन्छ ।

सरकारी वित्त नीति र मौद्रिक नीति समष्टिगत आर्थिक नीतिका दुइटै पाटा भएकाले यी दुई नीतिबीच अन्तर्सम्बन्ध छ र यी दुवै नीतिको प्रभावकारिता बढाउन समन्वय हुनु जरुरी हुन्छ । यी दुई नीतिबीचको अन्तर्सम्बन्धको विन्दुहरूको पहिचानपश्चात् मात्र अन्तर्सम्बन्ध थाहा हुन्छ ।

प्रस्तुत आलेखमा समष्टिगत आर्थिक नीतिका यिनै दुइटै पाटा वित्त नीति र मौद्रिक नीतिबीचको अन्तर्सम्बन्धका बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

अन्तर्सम्बन्धका बिन्दुहरू

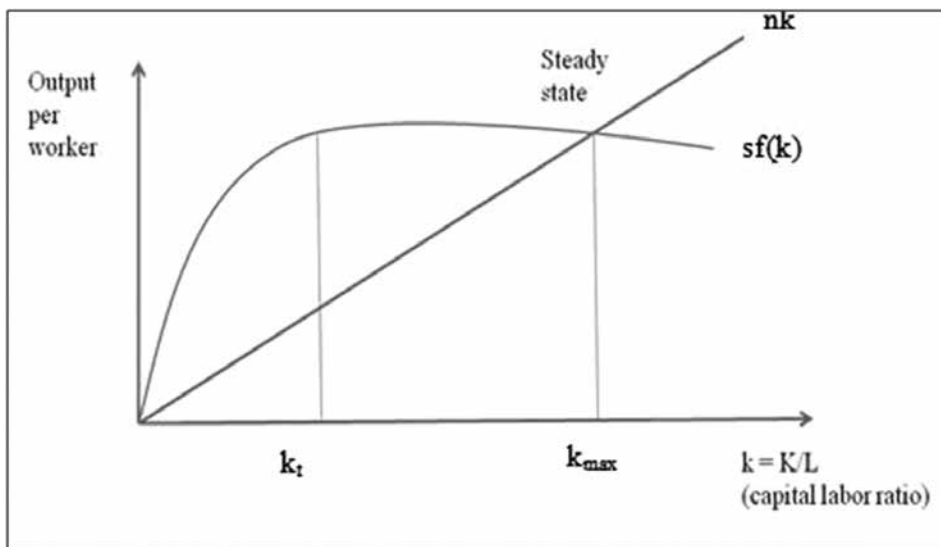
अन्तर्सम्बन्धका बिन्दुनिम्न रहेका छन् :

- (क) घाटा बजेट पूर्तिका स्रोतहरू
- (ख) मौद्रिक नीतिको कार्यदिशाको प्रभाव
- (ग) सरकारी वित्त नीतिको रणनीति
- (घ) केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तताको स्थिति
- (ङ) अन्तर्सम्बन्धको लागि गरिएको संस्थागत व्यवस्था
- (च) सञ्चालन तहमा गरिएको संस्थागत व्यवस्था

सरकारी वित्त नीति र मौद्रिक नीतिलाई जोड्ने निम्न सैद्धान्तिक बिन्दुहरू रहेका छन् ।

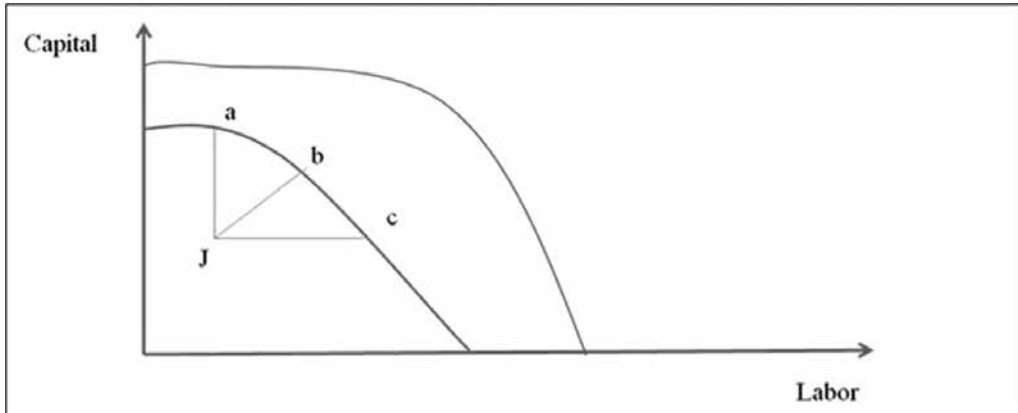
- (क) सोलो मोडेल

ग्राफ १ : दीर्घकालीन आर्थिक वृद्धि र सोलो मोडेल

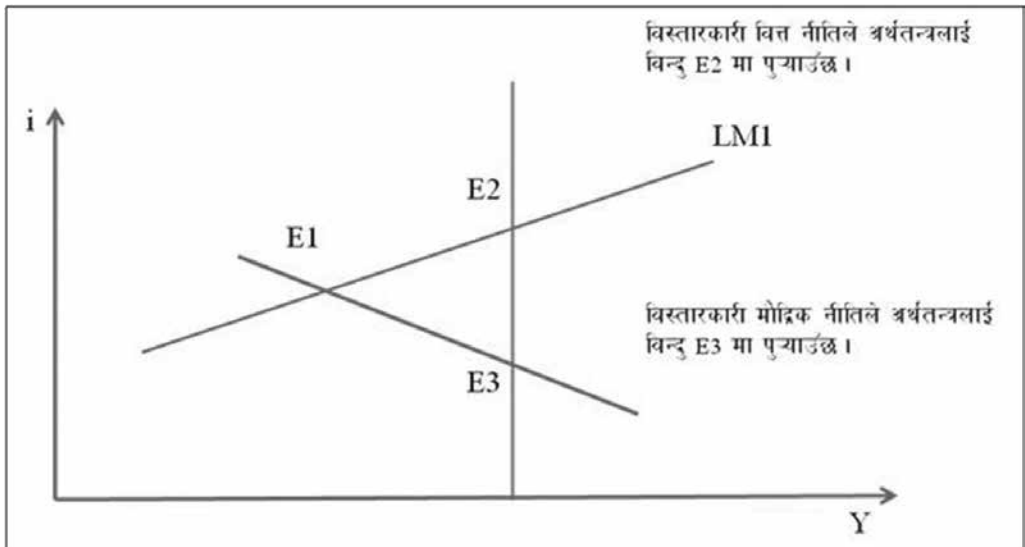
सोलो मोडेलले पुँजीलाई महत्व दिन्छ तर आर्थिक वृद्धिका लागि महत्वपूर्ण मानिने उत्पादकत्वको व्याख्या गर्न सक्दैन (ग्राफ १) । यो मोडेलले सरकारी वित्त र मौद्रिक नीतिलाई जोड्दैन । यसै सन्दर्भमा इन्डोजेनस ग्रोथ मोडेलको विकास भएको छ, जसले आर्थिक विकासमा सरकारी वित्त नीति र मौद्रिक नीतिलाई भूमिका दिन्छ । यो मोडेलले सरकारी वित्त नीति र मौद्रिक नीतिमार्फत (१) पूर्वाधार, (२) मानव संशाध, (घ) अनुसन्धान तथा विस्तार र (४) औद्योगिक नीतिको व्यवस्था हुन सके आर्थिक विकास हुन सक्ने देखाएको छ ।

ग्राफ २ : उत्पादन सम्भाव्य वक्र

उत्पादनको सम्भावनाको रेखा (Production Possibility Frontier - PPF)पनि आर्थिक विकासका सन्दर्भमा प्रयोग गरिने सैद्धान्तिक तथा विश्लेषणात्मक उपकरण हो (ग्राफ २) । यदि अर्थतन्त्र PPF अर्थात् आफ्नो क्षमताभन्दा तल रहेको छ भने सरकारी वित्त नीति र मौद्रिक नीति प्रयोगले उकास्न सकिन्छ । अर्थतन्त्र PPF भित्र छ भने एउटा मात्र नीति प्रयोग गर्दा सो रेखामा ल्याउन त सकिन्छ तर त्यो रेखाको कुन बिन्दु त्यस देशका जनताको लागि उचित हो भन्ने निकर्षौल गर्न सकिँदैन । तर दुवै नीतिमा संयोजन गर्न सकियो र दुवै नीतिको समन्वयात्मक ढङ्गले कार्यान्वयन गर्न सकियो भने मुलुकको उत्पादन सामाजिक हिसाबले औचित्यपूर्ण हुन सक्छ (ग्राफ ३) ।

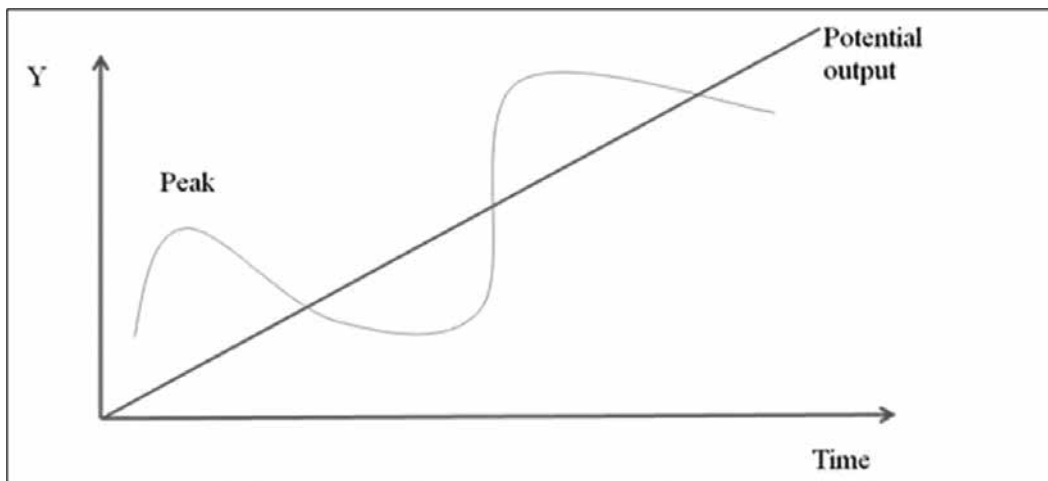
ग्राफ ३ : IS – LM Model: Policy Mix

सरकारी वित्त नीति र मौद्रिक नीतिबीचको अन्तर्सम्बन्ध स्थापित गर्ने अर्को सैद्धान्तिक विन्दु व्यापार चक्र पनि हो (ग्राफ ४) । आर्थिक मन्दी र समृद्धिको उचित किसिमले व्यवस्थापन गर्न सरकारी वित्त र मौद्रिक नीतिबीच

समन्वय हुन जरूरी हुन्छ । यदि अर्थतन्त्र मन्दीको अवस्थामा छ भने फिस्कल स्टिम्युलस(Fiscal Stimulus) को नीति प्रभावकारी हुन सक्छ । यस्तो अवस्थामा परम्परागत मौद्रिक नीति प्रभावकारी नहुन सक्छ किनभने अर्थतन्त्र तरलताको पासो (Liquidity Trap) मा फसेको हुन्छ । तरलताको पासोको अवस्थामा परम्परागत मौद्रिक नीति प्रभावकारी हुन सक्दैन, विस्तारकारी सरकारी वित्त नीति प्रभावकारी हुन्छ ।

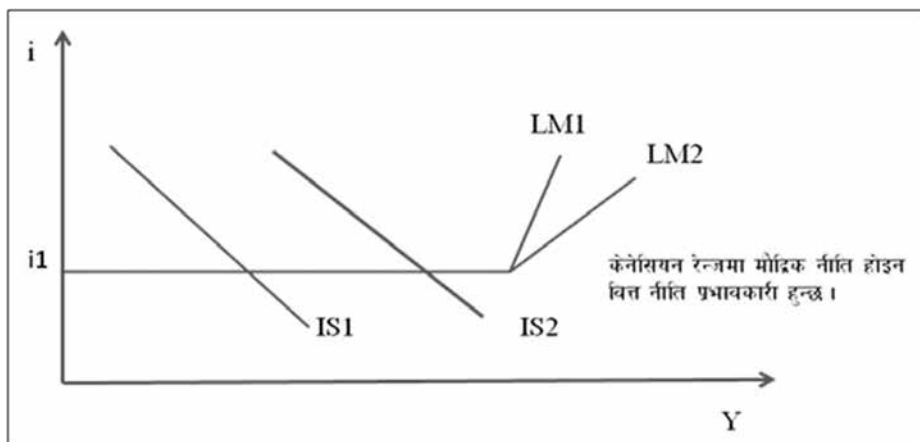
ग्राफ ४ : व्यापार चक्र

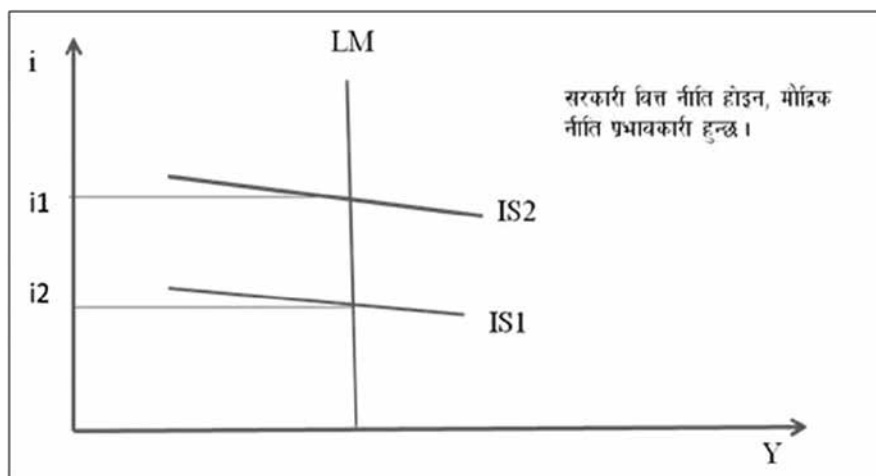
यदि अर्थतन्त्र आर्थिक मन्दीको अवस्थामा छ भने मौद्रिक नीति प्रभावकारी हुँदैन, सरकारी वित्त नीति प्रभावकारी हुन्छ । यस्तो अवस्थाको चित्रण IS - LM रेखाले गर्दछ (ग्राफ ५) ।

अर्थतन्त्र केनेसियन रेन्जमा रहेको अवस्थामा सरकारले संसदमार्फत विस्तारकारी सरकारी वित्त नीति पारित गरेर कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ । तर कतिपय अवस्थामा सिद्धान्तको हिसाबले संसदले विस्तारकारी वित्त नीति पारित गर्न सक्दैन र राजनैतिक दलहरूबीच सहमति हुन सक्दैन । विस्तारकारी वित्त नीति ल्याइएपनि सोको कार्यान्वयन नहुन सक्छ । उदाहरणको लागि नेपालमा विगत केही वर्षदेखि २१ वटा राष्ट्रिय गौरवको आयोजनाहरू चयन भएका छन् । बजेट पनि विनियोजन गरिन्छ तर कार्यान्वयन हुन सकिराखेको छैन । यही कारणले पनि नेपालमा अर्थतन्त्रलाई दिगो विकासको बाटोमा ल्याउन सकिएको छैन । यस्तो अवस्थामा गैर-परम्परागत विस्तारकारी मौद्रिक नीति ल्याउनुपर्ने हुन्छ । परिमाणात्मक मौद्रिक सहजीकरण (Quantitative Easing), कर्जा सहजीकरणजस्ता गैर-परम्परागत मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

ग्राफ ५ : IS-LM मोडेल : केनेसियन रेन्ज

ग्राफ ६ : सोभो LM रेखा

कतिपय अवस्थामा मुलुकमा हुने लगानी ब्याजदरसित अधिक-लोचक रहने हुन्छ (ग्राफ ६) । यस्तो अवस्थामा सरकारी वित्त नीतिको आर्थिक वृद्धिमा भूमिका रहँदैन । सरकारी लगानीले निजी क्षेत्रको लगानी पूर्णतया विस्थापित गर्दछ र सरकारी लगानीको प्रतिफल निजी क्षेत्रको लगानीभन्दा न्यून रहने भएकोले यस्तो लगानीले सिर्जना गर्ने आर्थिक वृद्धि न्यून रहने हुन्छ । यस्तो अवस्थाको चित्रण भर्टिकल एलएम रेखाले गर्दछ (ग्राफ ६) । यसप्रकारको स्थितिमा मौद्रिक नीति प्रभावकारी हुन्छ ।

सरकारी वित्त र मौद्रिक नीति संयोजनका क्षेत्रहरू

सरकारी वित्त र मौद्रिक नीति संयोजनका निम्न क्षेत्रहरू रहेका छन् ।

(क) उद्देश्यहरूमा समन्वय

आर्थिक वृद्धिको सन्दर्भमा मौद्रिक नीतिभन्दा वित्त नीति प्रभावकारी हुन्छ भने मूल्य स्थिरताको सन्दर्भमा मौद्रिक

नीति प्रभावकारी हुन्छ । तसर्थ सरकारी वित्त नीति आर्थिक वृद्धिमा र मौद्रिक नीति मूल्य स्थिरतामा केन्द्रित गरी यी दुई नीतिबीच समन्वय गरिनुपर्दछ ।

(ख) बजेट घाटा पूर्तिको स्रोतको प्रयोगमा संयोजन

बजेट घाटा पूर्तिको स्रोतहरूको प्रयोगमा सरकारी वित्त र मौद्रिक नीतिमा समन्वय हुनु जरुरी हुन्छ । यसप्रकार कति घाटा केन्द्रीय बैंकबाट पूर्ति गर्ने र कति बजारबाट सो कार्यका लागि संयोजन गरिनुपर्दछ । केन्द्रीय बैंकबाट अत्यधिक मात्रामा घाटा पूर्ति गरियो भने मौद्रिक नीतिको प्रमुख उद्देश्य मूल्य स्थिरतामा आँच आउँछ भने बजारबाट अत्यधिक मात्रामा घाटा पूर्ति गरियो भने बजार ब्याजदर माथि जान्छ र निजी क्षेत्रको लगानी विस्थापित हुन्छ । निजी क्षेत्रको लगानी विस्थापित हुँदा आर्थिक वृद्धि जुन वित्त नीतिको प्रमुख लक्ष्य हो, सोमा आँच आउँछ । यदि समन्वय गरिएन भने समष्टिगत आर्थिक असन्तुलनको समस्या देशले भोग्नुपर्ने हुन्छ । नेपालले संघीयता कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । यसै क्रममा प्रान्तीय र स्थानीय तहलाई कर संकलन गर्ने अधिकार दिनुको साथै आन्तरिक ऋण परिचालन गर्न सक्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । यसको लागि केन्द्रीय सरकारको अनुमति चाहिन्छ । तथापि प्रान्तीय सरकारले उल्लेख्य रूपमा आन्तरिक ऋण परिचालन गर्न खोजे भने आर्थिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि वित्त नीति र मौद्रिक नीतिबीच कसरी संयोजन गर्ने भन्ने चुनौती रहने देखिन्छ ।

(ग) तरलताको व्यवस्थापन

अर्थतन्त्रमा मौद्रिक तरलतामा उतारचढावको स्थिति बारम्बार आउँदा दिगो आर्थिक विकास सम्भव हुँदैन । विविध कारणहरूले गर्दा अर्थतन्त्रमा कहिले अधिक र कहिले न्यून तरलताको स्थिति आउँछ । तरलताको उचित व्यवस्थापन गर्न सरकारी वित्त नीति र मौद्रिक नीतिबीच समन्वय हुनु जरुरी हुन्छ । अधिक तरलता छ र सो दीर्घकालीन प्रकृतिको छ भने सरकारले सोको प्रशोचनको लागि निस्तेजकारी ऋणपत्र निष्काशन गर्न तयार हुनुपर्छ । अर्कोतर्फ यदि अर्थतन्त्र न्यून तरलताको स्थितिमा छ भने आर्थिक वृद्धिदरमा असर नपरोस् भनेर केन्द्रीय बैंकले तरलता प्रवाह गरी व्यवस्थित गर्नुपर्ने हुन्छ ।

(घ) ब्याजदरको व्यवस्थापन

तरलता सँगसँगै ब्याजदरमा उतारचढाव आउने हुन्छ । अधिक घाटा बजेटको कारण ब्याजदर आकासिने र बचत बजेटको कारण पनि कतिपय अवस्थामा तरलताको अभाव हुने हुन्छ । यस्तो अवस्थामा पनि सरकारी वित्त नीति र मौद्रिक नीतिबीच सहकार्य हुनु आवश्यक हुन्छ ।

नीतिगत समन्वय कसरी ?

निम्न तरिकाले मौद्रिक र सरकारी वित्त नीतिबीच समन्वय गर्न सकिन्छ ।

- (क) **उत्तरदायी बजेट व्यवस्थापन ऐन** : उत्तरदायी बजेट व्यवस्थापन ऐनले वित्त अनुशासन पालना गर्न सघाउँछ । बजेटरी कार्य र वित्तबीच संयोजन गर्ने कार्य यस ऐनले गर्दछ । संरचनामा अन्तरसरकारी निकायबीच वित्त सन्तुलन तथा समन्वयको लागि यसप्रकारको ऐनले मद्दत पुऱ्याउँछ ।
- (ख) **सन्तुलित बजेट नियमन** : सकभर बजेट सन्तुलनमा राख्ने नियमनहरू बनाउने र पालना गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ । अत्यधिक बजेट घाटा र बजेट बचतले समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वमा असर गर्दछ र मौद्रिक नीतिका उद्देश्यहरूमा यसप्रकारको स्थितिको प्रतिकूल असर पर्ने हुन्छ ।

- (ग) केन्द्रीय बैंकबाट सरकारले उपयोग गर्ने ऋणको सीमा : केन्द्रीय बैंकबाट सरकारले उपयोग गर्ने ऋणको सीमा कायम गर्दा वित्त नीति र मौद्रिक नीतिबीच समन्वयन गर्न सहज हुन्छ । राष्ट्र बैंक ऐन २०५८ मा नेपाल सरकारले राष्ट्र बैंकबाट उपयोग गर्न सक्ने अधिविकर्ष ऋणको सीमा अधिल्लो वर्षको राजस्वको ५ प्रतिशत कायम गरिएको छ ।
- (घ) केन्द्रीय बैंकको स्वायत्तता : केन्द्रीय बैंकलाई स्वायत्तता प्रदान गर्दा स्वतः पूर्ण रूपमा वित्त नीति र मौद्रिक नीतिबीच समन्वय गर्न सकिन्छ । राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ ले राष्ट्र बैंकलाई स्वायत्तता प्रदान गरेको छ ।
- (ङ) अन्तरनिकाय नीतिगत समन्वय समिति : अर्थ मन्त्रालय, राष्ट्र बैंक, नेपाल धितोपत्र बोर्ड, बीमा समिति र सहकारी विभाग सम्मिलित एक उच्चस्तरीय अन्तर निकाय समन्वय समिति गठन हुन आवश्यक छ । यो समिति औपचारिक प्रकृतिको हुन आवश्यक छ । यसले सरकारी वित्त नीति, वित्तीय र मौद्रिक नीति कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरूको छलफल र समस्या समाधानका उपायहरू खोज्नुपर्ने हुन्छ ।
- (च) अन्तरनिकाय प्राविधिक समन्वय समिति : सरकारी वित्त नीति र मौद्रिक नीति कार्यान्वयनका लागि अन्तरनिकाय प्राविधिक समन्वय समितिको गठन हुन जरुरी छ । हाल राष्ट्र बैंकमा रहेको खुलाबजार सम्बन्धी दुई समितिहरू छन् । यी दुई समितिले आन्तरिक ऋण परिचालन र तरलता व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्य गरिरहेका छन् । सरकारी वित्त र मौद्रिक नीति कार्यान्वयन गर्दा उत्पन्न हुने प्राविधिक विषयवस्तु अनुगमन र प्राविधिक विषयमा राय सुझाव दिनुपर्ने अन्तरनिकाय प्राविधिक समन्वय समिति आवश्यक पर्छ ।

निष्कर्ष

सरकारी वित्त र मौद्रिक नीतिबीचको अन्तर्सम्बन्धमा सैद्धान्तिक र व्यवहारिक पक्षहरू रहेका छन् । यी दुवै पक्षहरूको राम्रो ज्ञानले सरकारी वित्त र मौद्रिक नीतिको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन कार्य प्रभावकारी ढङ्गले अगाडी बढाउन सकिन्छ । समन्वयको लागि अन्तर्सम्बन्धीय वस्तुहरूको पहिचान पहिल्याउन जरुरी हुन्छ । त्यसै गरी समन्वयका लागि कानुनी र संस्थागत व्यवस्थापनको पनि आवश्यकता पर्दछ । नेपाल संघीयतामा गइसकेको परिप्रेक्ष्यमा समेत सरकारी वित्त र मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयनमा आउन सक्ने चुनौतीको सामना र यी दुवै नीतिको प्रभावकारिता बढाउन अन्तरनिकाय समन्वयको संस्थागत व्यवस्था हुन जरुरी देखिएको छ ।

नेपालमा संघीय सरकारी वित्त व्यवस्थापन

डा. प्रकाशकुमार श्रेष्ठ
उपाध्यक्ष, प्रदेश योजना आयोग, प्रदेश नं ५

विषय प्रवेश

कुनै पनि देशको अर्थतन्त्रमा त्यस देशको वित्त नीतिको गहन भूमिका रहेको हुन्छ। वित्त नीतिले सरकारको राजस्व, खर्च र ऋणको सम्बन्धमा के गर्ने भन्ने निकर्षण गर्दछ। सरकारले लिने वित्त नीतिले समष्टिगत मागको साथै अर्थतन्त्रको उत्पादनशील क्षमतामा समेत प्रभाव पार्दछ। आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सिर्जना, आर्थिक स्थायित्व, सन्तुलित र समन्यायिक विकासको लागि वित्त नीतिले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ। भौतिक पूर्वाधार निर्माण, शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था र सामाजिक क्षेत्रको विकासको लागि सरकारी भूमिकाको आवश्यकता हुन्छ, जसका लागि वित्त व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ। संघीयतामा वित्त नीति केन्द्र सरकारसँगै प्रान्तीय सरकार र स्थानीय सरकारमा पनि वितरित हुन जान्छ। वित्त नीति कार्यान्वयन गर्न गरिने सरकारी वित्त व्यवस्थापनभित्र सरकारी खर्च, राजस्व तथा आय व्यवस्थापन र ऋण व्यवस्थापन पर्दछन्। संघीयतामा सरकारी वित्त व्यवस्थापनका सबै काम तीनै तहको सरकारहरूमा विभाजन हुन्छ।

२०७२ साल असोजमा जारी भएको नेपालको संविधानले नेपाललाई विधिवत रूपमा संघीयतामा लगेको छ। त्यसमा पनि २०७४ सालमा भएको तीन तहकै निर्वाचन पश्चात नेपाल तीन तहको सरकार गठनसँगै संघीयता कार्यान्वयनको चरणमा गएको छ। अहिले संघीय सरकार, सातवटा प्रदेश र ७५३ वटा स्थानीय सरकार भएको संघीय प्रणालीको सुरुवात भएको छ। यससँगै नेपालको वित्त नीति तीन तहको सरकारमा बाँडिएको छ। तीन तहमा बाँडिएको सरकारको कामसँगै स्रोत परिचालनको सन्दर्भमा पनि तीनै तहलाई विशेष व्यवस्था गरिएको छ। नयाँ व्यवस्थाअनुसार संघले जेट १५ गते बजेट प्रस्तुत गर्दछ, प्रदेशले असार १ गते र स्थानीय सरकारले असार १० गते बजेट प्रस्तुत गर्दछन्। बजेटको तर्जुमा र कार्यान्वयनसँगै वित्त व्यवस्थापनको काम हुने गर्दछ।

सिंहदरबारको अधिकार जनताको घरदेलोमा पुऱ्याउने भनी संघीयतामा देशलाई लगिएको छ। अन्य संघीय मुलुकहरूभन्दा भिन्न तबरबाट नेपालमा माथिबाट संघीयता तर्जुमा गरिएकोले सुरुवातमा केही अन्यौलता कायम रहेको छ। त्यसैले केही समय प्रशासनिक संक्रमण रहने देखिन्छ। लामो समयसम्मको केन्द्रीकृत परिपाटी, मानसिकता र संरचना परिवर्तन हुन भने केही समय लाग्ने देखिन्छ।

संघीयतामा वित्त व्यवस्थापन कुशलतापूर्वक गर्न सक्ने हो भने जनताका विकासका आकाङ्क्षाहरू पुरा गर्न सहज हुने हुन्छ। गरिबी निवारण गर्न, सन्तुलित विकास गर्न, प्रभावकारी सरकारी खर्चको लागि पनि संघीय वित्त व्यवस्थापनले सहज पार्ने हुन्छ। यदि संघीयतामा वित्त व्यवस्थापन सही ढङ्गले हुन नसकेमा सरकारी खर्च बढ्ने, फजुल खर्च बढ्ने र करको भार बढ्ने सम्भावना पनि त्यतिकै रहेको छ। यस लेखले नेपालमा भर्खर सुरु भएको संघीयतामा वित्त व्यवस्थापनको लागि भएका प्रावधानहरूको चर्चा गरेको छ। संघीयता अवलम्बन गरेका देशहरूबाट वित्त व्यवस्थापनका सन्दर्भमा थप सिक्नुपर्ने खाँचो छ।

सरकारी खर्चतर्फको विद्यमान व्यवस्था

नेपालको संविधान २०७२ ले राजकीय सत्तालाई तीन तहमा बाँडेको छ । सो अनुरूप तीनै तहलाई अधिकार सूचीको व्यवस्था गरेको छ । तीनै जिम्मेवारीले खर्चको दायित्व सिर्जना गरेको छ । अनुसूची ५ मा संघको अधिकार सूचीको व्यवस्था गरेको छ भने अनुसूची ६ मा प्रदेश सरकारको, अनुसूची ७ मा संघ र प्रदेशको साभा अधिकार सूची रहेको छ । अनुसूची ८ ले स्थानीय तहको अधिकार सूची र अनुसूची ९ ले तीनै तहको साभा अधिकार सूचीको व्यवस्था गरेको छ । संविधानमा भएका यी अनुसूचीहरूले तीनै तहको काम गर्ने कार्यक्षेत्र र स्रोत परिचालन गर्ने स्रोतका बारेमा व्यवस्था गरेको छ । यसरी नेपालको संविधानमा भएको व्यवस्था अनुरूप तीनै तहका सरकारले काम गर्ने र सो को लागि आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्रको राजस्व परिचालन गर्न सक्ने अवस्था छ । अहिलेको यस किसिमको व्यवस्थाले तीनै तहका सरकारले आफ्नो वित्त व्यवस्थापन गर्नुपर्ने भएको छ । देशको समग्र वित्त व्यवस्थापन भनेको तीनै तहका सरकारहरूको वित्त व्यवस्थापनको एकीकृत रूप हुने भएको छ ।

नेपालको संविधानको अनुसूची ५ मा भएको व्यवस्थाअनुसार संघले रक्षा, केन्द्रीय र सशस्त्र प्रहरी, शान्ति सुरक्षा, परराष्ट्र सम्बन्ध, रेडियो, टेलिभिजन र हुलाक, संघीय निजामती सेवा, न्याय सेवा, अन्तरदेशीय र अन्तरप्रदेश विद्युत प्रसारण, केन्द्रीय तथ्यांक, ठूला विद्युत, सिंचाइ आयोजना, केन्द्रीय विश्वविद्यालय, केन्द्रीय स्तरका प्रज्ञा प्रतिष्ठान, विश्वविद्यालय मापदण्ड र नियमन, केन्द्रीय पुस्तकालय, स्वास्थ्य नीति तथा मापदण्ड, राष्ट्रिय वा विशिष्ट सेवाप्रदायक अस्पताल, सरुवा रोग नियन्त्रण, संघीय संसद, संघीय कार्यपालिका, हवाई उड्डयन, अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल, राष्ट्रिय यातायात नीति, रेल तथा राष्ट्रिय लोकमार्ग, अदालत, नागरिकता, राहदानी, भिसा, अध्यागमन, आणविक ऊर्जा, वायुमण्डल र अन्तरिक्ष, बौद्धिक सम्पति, नापतौल, खानी उत्खनन, राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष तथा सिमसार क्षेत्र, राष्ट्रिय वन नीति, बीमा, धितोपत्र, सहकारी नियमन, भूउपयोग नीति, वस्ती विकास नीति, पर्यटन नीति, फौजदारी र देवानी कानून निर्माण, सुरक्षित छापाखाना, सामाजिक सुरक्षा र गरिबी निवारण, संवैधानिक निकायहरू, राष्ट्रिय महत्वका आयोगहरू, पुरातात्विक महत्वका स्थान र प्राचीन स्मारकहरू हेर्नुपर्ने भएको छ ।

प्रदेशको एकल कार्यक्षेत्रको रूपमा नेपालको संविधानको अनुसूची ६ मा व्यवस्था भएअनुसार प्रदेश प्रहरी र शान्ति सुरक्षा, प्रादेशिक वित्तीय संस्था, रेडियो, एफ. एम. र टेलिभिजन सञ्चालन, प्रदेश तथ्यांक, प्रदेशस्तरको विद्युत, सिंचाइ र खानेपानी सेवा, परिवहन, प्रदेश विश्वविद्यालय, उच्च शिक्षा, पुस्तकालय, सङ्ग्रहालय, स्वास्थ्य सेवा, प्रदेश सभा, प्रदेश मन्त्रपरिषद, प्रदेशभित्रको व्यापार, प्रदेश लोकमार्ग, प्रदेश अनुसन्धान ब्युरो, प्रदेश सरकारी कार्यलयको भौतिक व्यवस्थापन, प्रदेश लोक सेवा आयोग, भूमि व्यवस्थापन, जग्गाको अभिलेख, खानी अन्वेषण र व्यवस्थापन, भाषा, लिपि, संस्कृति, ललितकला, राष्ट्रिय वन, जल उपयोग तथा वातावरण व्यवस्थापन, कृषि तथा पशु विकास, कलकारखाना, औद्योगिकीकरण, व्यापार व्यवसाय, यातायातर गुठी व्यवस्थापन पर्दछन् ।

त्यस्तै, अनुसूची ८ ले स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रभित्र नगर प्रहरी, सहकारी संस्था, एफ. एम.सञ्चालन, स्थानीय सेवाको व्यवस्थापन, स्थानीय तथ्याङ्क र अभिलेख सङ्कलन, स्थानीय स्तरका विकास आयोजनाहरू, आधार भूत र माध्यमिक शिक्षा, आधारभूत स्वास्थ्य र सरसफाइ, स्थानीय बजार व्यवस्थापन, वातावरण संरक्षण र जैविक विविधता, स्थानीय सडक, ग्रामीण सडक, कृषि सडक र सिंचाइ, गाँउ तथा नगरसभा, जिल्लासभा, स्थानीय अदालत, स्थानीय अभिलेख व्यवस्थापन, घरजग्गा धनी पुर्जा वितरण, कृषि तथा पशुपालन, कृषि उत्पादन व्यवस्थापन, पशु स्वास्थ्य, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापन, बेरोजगारहरूको तथ्याङ्क संकलन, कृषि प्रसारको व्यवस्थापन, सञ्चालन र नियन्त्रण, खानेपानी, साना जलविद्युत आयोजना, वैकल्पिक ऊर्जा, विपद्

व्यवस्थापन, जलाधार, वन्यजन्तु, खानी तथा खनिज पदार्थको संरक्षण, भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकास राखेको छ ।

यी तीनै तहका सरकारहरूले संविधानले दिएको कार्यक्षेत्रभित्रको काम सम्पन्न गर्न बजेट विनियोजन गर्नेछन् । आफ्नो क्षेत्रको आवश्यकताअनुसार बजेट विनियोजनमा प्राथमिकता छुट्ट्याई बजेट खर्च गर्न तीनै तहका सरकारलेसक्छन् । यसरी सरकारी वित्त व्यवस्थापनको मुख्य पाटोको रूपमा रहेको सरकारी खर्च व्यवस्थापन तीनै तहका सरकारहरूले संविधान प्रदत्त जिम्मेवारी सम्पन्न गर्नको लागि गर्दछन् । स्थानीय तह कार्य सन्चालनलाई व्यवस्थित गर्न स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ पनि कार्यन्वयनमा रहेको छ । साभ्ना सूचीमा रहेका कार्यहरूको स्पष्टताको लागि आवश्यक कानूनहरू बन्न भने अझै बाँकी छन् ।

राजस्व परिचालनतर्फको विद्यमान व्यवस्था

नेपालको संविधानको अनुसूची ५, ६, ८ र ९ ले तीनै तहको सरकारहरूले राजस्व परिचालन गर्न सक्ने क्षेत्राधिकार तोकेको छ, जसलाई तालिका १ मा दिइएको छ । मुख्य करहरू जस्तै भंसार, अन्तःशुल्क, मूल्य अभिवृद्धिकर र आयकर संघीय सरकारले मात्र उठाउन पाउँछ । प्रदेश सरकारले ५ वटा करहरू मात्र लगाउन पाउँछः । घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर, मनोरन्जन कर, विज्ञापन कर र कृषि आयमा कर । पछिल्लो कृषि आयकर बाहेक अन्य चार वटा प्रदेशले उठाउने करहरू स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्र भित्र पनि पर्दछन् ।

तालिका १: राजस्व संकलनका क्षेत्राधिकार

क्र.स.	संघ	प्रदेश	स्थानीय
१	भंसार	घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क	घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क
२	अन्तःशुल्क	सवारी साधन कर	सवारी साधन कर
३	मूल्य अभिवृद्धि	मनोरन्जन कर	मनोरन्जन कर
४	संस्थागत र व्यक्तिगत आयकर	विज्ञापन कर	विज्ञापन कर
५	पारिश्रमिक कर	कृषि आयमा कर	सम्पती कर
६	राहदानी शुल्क	पर्यटन शुल्क	घर बहाल कर
७	भिसा शुल्क	सेवा शुल्क दस्तुर	भूमी कर (मालपोत)
८	पर्यटन दस्तुर	दण्ड जरिवाना	पर्यटन शुल्क
९	सेवा शुल्क दस्तुर		सेवा शुल्क दस्तुर
१०	दण्ड जरिवाना		दण्ड जरिवाना

स्थानीय तहले भने प्रदेशले पनि उठाउने चारवटा करहरूसहित थप सम्पत्ति कर, घरबहाल कर र भूमि कर (मालपोत कर) उठाउन सक्छ । गैरकरतर्फ संघले राहदानी शुल्क र भिसा शुल्कका अतिरिक्त पर्यटन दस्तुर, सेवा शुल्क दस्तुर र

दण्ड जरिवाना लगाउन सक्छ । प्रदेश र स्थानीय तहले पनि गैर कर राजस्व तर्फ पर्यटन शुल्क, सेवा शुल्क दस्तुर र दण्ड जरिवाना लगाउने अधिकार संविधानले दिएको छ । पर्यटन दस्तुर तथा शुल्क भने तीनै तहको सरकारको कार्य क्षेत्रभित्र पर्दछ । अनुसूची ९ ले प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयाल्टीलाई भने तीनै तहको साभ्भा अधिकार क्षेत्रभित्र राखेको छ ।

अन्तरसरकारी वित्त हस्तान्तरण ऐन, २०७४ ले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच राजस्वको अधिकार, राजस्व बाँडफाँट, अनुदान, ऋण, बजेट व्यवस्थापन, सार्वजनिक खर्च र वित्तीय अनुशासन सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको छ । एकभन्दा बढी सरकारको क्षेत्राधिकारका कर भए पनि एकल कर प्रशासनबाट कर उठाउनुपर्ने व्यवस्था यस ऐनले गरेको छ । प्रदेश र स्थानीय तहबीच दोहोरिएका कर सम्बन्धमा सवारी साधन कर प्रदेशले उठाउने र अन्य कर स्थानीयले उठाउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

मूल्य अभिवृद्धि कर र आन्तरिक उत्पादनबाट उठेको अन्तःशुल्क नेपाल सरकारले एक संघीय विभाज्य कोषमा जम्मा गरी संकलित रकमको ७० प्रतिशत संघीय सरकारलाई र १५ प्रतिशत प्रदेश सरकारहरूलाई र १५ प्रतिशत स्थानीय तह सरकारहरूलाई दिनुपर्ने प्रावधान रहेको छ । प्रदेश र स्थानीय तहहरूको लागि बाँडफाँट गर्न छुट्याइएको त्यस्तो रकम प्रदेश विभाज्य कोष र स्थानीय विभाज्य कोषमा जम्मा गरी राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले निर्धारण गरेको आधार र ढाँचाबमोजिम प्रदेशहरू र स्थानीय तहहरूबीच बाँडफाँट गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । त्यस्तै, प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयाल्टी एक संघीय विभाज्य कोषमा जम्मा गरी सम्बन्धित स्थानीय तहलाई २५ प्रतिशत र सम्बन्धित प्रदेशलाई २५ प्रतिशतका दरले बाँड्ने व्यवस्था रहेको छ । ५० प्रतिशत संघीय सरकार आफैले राख्ने व्यवस्था रहेको छ ।

मूल्य अभिवृद्धि कर, आन्तरिक उत्पादनको अन्तःशुल्क र प्राकृतिक स्रोतको बाँडफाँटका अतिरिक्त नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजस्वको क्षमताको आधार प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिसमा प्रदेश र स्थानीय तहलाई वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । साथै, नेपाल सरकारले प्रदेश वा स्थानीय तह वा नेपाल सरकारको कुनै योजना कार्यान्वयन गर्न प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त व्यवस्थापन आयोगले तोकेको आधारबमोजिम प्रदेश र स्थानीय तहलाई सशर्त अनुदान प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । प्रदेशले प्रदेश कानूनले तोकेबमोजिम त्यस्तै किसिमले स्थानीय तहलाई सशर्त अनुदान प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ ।

नेपाल सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई पूर्वाधार विकाससम्बन्धी कुनै योजना कार्यान्वयन गर्न **समपुरक अनुदान** प्रदान गर्न सक्ने व्यवस्था अन्तरसरकारी वित्त हस्तान्तरण ऐन, २०७४ ले गरेको छ । प्रदेशले पनि प्रदेश कानूनबमोजिम स्थानीय तहहरूलाई समपुरक अनुदान प्रदान गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

नेपाल सरकारले शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी जस्ता आधारभूत सेवाको विकास र आपूर्ति गर्न, अन्तर प्रदेश वा अन्तर स्थानीय तहको सन्तुलित विकास गर्न, आर्थिक, सामाजिक वा अन्य कुनै प्रकारको विभेदमा परेका वर्ग वा समुदायको उत्थान तथा विकास गर्ने गरी प्रदेश वा स्थानीय तहबाट सञ्चालन गरिने कुनै खास योजनाको लागि विशेष अनुदान दिन सक्ने व्यवस्था पनि रहेको छ । प्रदेश सरकारले पनि प्रदेश कानूनबमोजिम स्थानीय तहलाई विशेष अनुदान दिन सक्छ ।

यसरी प्रदेश सरकारको आयको स्रोतको रूपमा आफूले उठाउने राजस्व, संघीय सरकारबाट राजस्व बाँडफाँटबाट प्राप्त हुने रकम, प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने रोयाल्टी र संघीय सरकारबाट प्राप्त हुने वित्तीय समानीकरण अनुदान, सशर्त अनुदान, समपुरक अनुदान र विशेष अनुदान रहेका छन् । प्रदेशको जस्तै स्थानीय सरकारको पनि आयको स्रोत रहेको छ । स्थानीय तहले आफूले उठाउने राजस्व र संघबाट प्राप्त हुने राजस्व बाँडफाँटका अतिरिक्त प्रदेश सरकारबाट राजस्व बाँडफाँटको रूपमा पाउने रकम र प्रदेश सरकारले प्रदान गर्ने वित्तीय समानीकरण, सशर्त, समपुरक र विशेष अनुदान समेत पाउँछ (तालिका २) ।

तालिका २: प्रदेश र स्थानीय तहको आयस्रोत

प्रदेश सरकार	स्थानीय तह
आन्तरिक राजस्व	आन्तरिक राजस्व
संघबाट प्राप्त राजस्व बाँडफाँटबाट प्राप्त रकम	संघबाट प्राप्त राजस्व बाँडफाँटबाट प्राप्त रकम
संघबाट प्राप्त -वित्तीय समानीकरण अनुदान -सशर्त अनुदान -समपुरक अनुदान -विशेष अनुदान	संघबाट प्राप्त -वित्तीय समानीकरण अनुदान -सशर्त अनुदान -समपुरक अनुदान -विशेष अनुदान
	प्रदेशबाट राजस्व बाँडफाँटबाट प्राप्त हुने रकम
	प्रदेशबाट प्राप्त -वित्तीय समानीकरण अनुदान -सशर्त अनुदान -समपुरक अनुदान -विशेष अनुदान

आर्थिक ऐन, २०७५ ले प्रदेश र स्थानीय तहको साभ्ना सूचीमा रहेका कर उठाउने सम्बन्धमा केही व्यवस्था गरेको छ । यस ऐन अनुसार सवारी साधन कर र घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क प्रदेशले निर्धारण गरेबमोजिम प्रदेश तथा स्थानीय तहको क्षमता विकास नभएसम्म नेपाल सरकारले तोकेका कार्यालयहरूले उठाई प्रदेशको विभाज्य तथा सञ्चित कोषमा जम्मा गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

साथै, जनतालाई दोहोरो कर भार नपरोस् भनेर उक्त आर्थिक ऐनले अन्तर सरकारी वित्त हस्तान्तरण ऐन, २०७४ मा पनि संशोधन गरेको छ । सवारी साधन कर प्रदेशले लगाउने र उठाउने (तर टाँगा, रिक्सा, अटा रिक्सा र विद्युतीय रिक्सामा सवारी साधन कर पालिकाले लगाउने र उठाउने) व्यवस्था गरेको छ । घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क र मनोरन्जन कर प्रदेशले लगाउने र पालिकाहरूले उठाउने प्रावधान राखेको छ । विज्ञापन कर भने पालिकाले लगाउने र उठाउने व्यवस्था भएको छ ।

सवारी साधन करबाट उठेको रकम प्रदेश सरकारले प्रदेश विभाज्य कोषमा जम्मा गरी ६० प्रतिशत प्रदेश सञ्चित कोषमा र ४० प्रतिशत स्थानीय विभाज्य कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको छ । उक्त ४० प्रतिशतले हुन आउने रकम प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले निर्धारण गरेको आधार र ढाँचाबमोजिम स्थानीय तहहरूलाई बाँडफाँट गर्नुपर्ने प्रावधान राखेको छ । यसरी बाँडफाँट प्राप्त हुने रकम मासिक रूपमा स्थानीय तहको सञ्चित कोषमा जम्मा गरिदिनुपर्दछ । घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, मनोरन्जन कर र विज्ञापन कर भने स्थानीय तहले संकलन गरी ६० प्रतिशत आफ्नो सञ्चित कोषमा र बाँकी ४० प्रतिशत प्रदेशको सञ्चित कोषमा मासिक रूपमा जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ अनुसार पदयात्रा तथा पर्यटन शुल्कको दर प्रदेशले निर्धारण र संकलन गर्ने; उद्यान, पार्क, चिडियाखाना, ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक सम्पदा, सङ्ग्रहालय जस्ता सम्पदा उपयोग, प्रवेश

शुल्क पालिकाले निर्धारण र संकलन गर्ने; र ढुङ्गा, गिट्टी, स्लेट, बालुवा, चुनढुङ्गा, खरीढुङ्गा, अभ्रख, दहतर बहतरमा प्राकृतिक स्रोतको दर र प्रक्रिया प्रदेशले निर्धारण गर्ने र पालिकाले उठाउने व्यवस्था रहेको छ । पर्वतारोहण शुल्क, राष्ट्रिय निकुन्ज, वन्यजन्तु आरक्ष र संरक्षण क्षेत्रको प्रवेशशुल्कको निर्धारण र संकलन संघीय सरकारले गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

बजेट घाटा र ऋण परिचालन सम्बन्धी व्यवस्था

अन्तर सरकारी वित्त हस्तान्तरण ऐन, २०७४ ले तीनै तहका सरकारले पूर्ति गर्ने स्रोतसहित घाटा बजेट पेस गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । तर वैदेशिक अनुदान र ऋण लिने अधिकार संघीय सरकारलाई मात्र रहेको छ । संघीय सरकारले प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट कार्यान्वयन हुने योजना वा कार्यक्रमको लागि वैदेशिक सहयोग र ऋण लिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । प्रदेश तथा स्थानीय तहले संघीय सरकारको पूर्व स्वीकृतीबिना कुनै पनि किसिमको वैदेशिक अनुदान वा सहयोग लिन सक्दैनन् ।

संघीय, प्रदेश र स्थानीय सरकारले प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले सिफारिस गरेको सीमाभित्र रहेर आन्तरिक ऋण लिन सक्ने व्यवस्था छ । प्रदेश र स्थानीय तहले आन्तरिक ऋण लिन अघि संघीय सरकारको सहमति लिनुपर्दछ । प्रदेश र स्थानीय तहले सहमति माग गर्दा आन्तरिक ऋण लिन खोजिएको योजना र यसबाट प्राप्त हुन सक्ने प्रतिफल, ऋण भुक्तानी योजना र ऋण दिने संस्थाको विवरण सहमतिको लागि संघीय सरकारसमक्ष पेस गर्नुपर्नेछ । नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई ऋण दिन सक्ने व्यवस्था पनि छ ।

निष्कर्ष

संघीयतामा वित्त व्यवस्थापनको जिम्मेवारी तीन तहको सरकारमा बाँडिएको छ । तीनै तहको सरकारले आफ्ना विभिन्न उद्देश्यहरू पूरा गर्न बजेट तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरेर वित्त व्यवस्थापन गर्न सुरु गरेका छन् । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को लागि विधिवत रूपमा ७६१ वटा बजेटहरू तर्जुमा भएका छन् । यसले एकातर्फ सरकारी कामकाजलाई जनताको घरेलु नजिक पुऱ्याएको छ । आफ्नो आफ्नो क्षेत्रको आवश्यकता र प्राथमिकतालाई मध्यनजर राखेर बजेट तर्जुमा गर्ने परिपाटी सुरु भएको छ । तर वित्त व्यवस्थापनको प्रक्रियामा तहहरूथपिँदा यो कार्य पहिलाभन्दा जटिल पनि भएको छ । हिजोसम्म सिंहदरबारले मात्र गरिरहेको कार्य आज ७६० ठाउँमा पुनरावृत्ति गर्नुपर्ने भएको छ । सुरुवाती वर्षहरूमा संघीयताको वित्त व्यवस्थापनबारे सबै तहमा पर्याप्त जानकारी नहुँदासम्म वित्त व्यवस्थापन कार्य त्यति प्रभावकारी बन्दैन कि भन्ने शङ्का पनि रहेको छ । वित्त संघीयतालाई प्रभावकारी बनाउन क्षमता विकास र स्पस्ट कार्यविधिहरूको खाँचो छ । दोहोरो खर्च र जनतालाई दोहोरो करको भार नपार्नको लागि प्रभावकारी सरकारी वित्त व्यवस्थापनसँगै प्रभावकारी अनुगमन र नियमन गर्नुपर्ने पनि देखिन्छ । अन्यथा जनताले तिरेको राजस्व दुरुपयोग हुने सम्भावना पनि त्यतिकै देखिन्छ । तर प्रभावकारी ढङ्गले वित्त संघीयता कार्यान्वयन भएमा देशले अभिलाषा राखेको आर्थिक समृद्धि हांसिल गर्न सहज हुने भन्ने देखिन्छ ।

नेपालमा वित्तीय क्षेत्रको विकास र स्थायित्व : उपलब्धि र चुनौतीहरू

रामु पौडेल
निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

(क) परिभाषा

वित्तीय क्षेत्रको विकासले मौद्रिक तथा कर्जा विस्तारको माध्यमबाट देशको आर्थिक विकासको लागि गरिबी निवारण र आर्थिक असमानता कम गराई रोजगारी सृजना गर्ने, वित्तीय स्रोतको समुचित बाँडफाँट गर्ने र वित्तीय पहुँचको अभिवृद्धिका लागि वित्तीय मध्यस्थको रूपमा कार्य गर्दछ । नेपालमा वित्तीय क्षेत्रको विकास विशेष गरि आर्थिक उदारीकरण तथा विश्वव्यापीकरणको आर्थिक नीति अवलम्बन गरेसगँसगैँ सुरुवात भएको हो । सन् १९८० को दशकदेखि सुरुवात भएको वित्तीय क्षेत्रको विकासले सन् २००० को दशकसम्म आइपुग्दा शिखर चुमेको देखिन्छ । यस अवधिमा वित्तीय क्षेत्रको विकास संख्यात्मक, संरचनात्मक, कर्जा, निक्षेप तथा पहुँच जस्ता धेरैजसो वित्तीय क्षेत्रका परिसूचकहरूको दृष्टिकोणबाट हेर्दा धेरै नै प्रगति भएको देखिन्छ । यद्यपि, संख्यात्मक होडबाजीको विस्तारमा केन्द्रित रहेको विकाससगँसगैँ सीमित समयमा यथेष्ट नाफाको लागि प्रेरित भई अगाडी बढेकोले नेपालको वित्तीय क्षेत्र सन् २०१० सम्म आइपुग्दाको अवस्थामा विभिन्न प्रकारका जोखिमहरूबाट विभिन्न प्रकारका झड्काहरू खेप्नुपरेको अत्यन्तै दुःखलाग्दो अवस्थाबाट समेत गुज्रेको देखिन्छ । छोटो समयमा संख्यात्मक रूपमा अति उचाइमा पुगेको नेपालको वित्तीय क्षेत्रको ग्राफ कर्जा सङ्कट, तरलता सङ्कट, तिव्र मुद्रास्फितीजस्ता झड्काहरूबाट भनभनाहट भई उपर्युक्त विस्तारलाई दिगो गराउनुपर्ने आवश्यकता महसुस गरी वित्तीय स्थायित्वको अवधारणाअनुसार विभिन्न नीति तथा कार्यनीतिहरू तर्जुमा गरी वित्तीय क्षेत्रको विकास र विस्तारसगँसगैँ वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने रणनीति नेपाल राष्ट्र बैंकले अख्तियारी गरेको हो ।

वित्तीय स्थायित्वलाई विभिन्न देशका केन्द्रीय बैंक तथा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरूले विभिन्न तरिकाबाट परिभाषित गर्ने गरेको पाइन्छ । वित्तीय बजारको अवस्था, बजारमा उपलब्ध उपकरणहरू, बण्ड तथा ऋणपत्र बजार र उपकरणहरू एवं केन्द्रीय बैंकको नियमन तथा सुपरिवेक्षण पद्धति आदि अवस्थाले वित्तीय स्थायित्वको गतिशीलतालाई बुझाउँछ । प्रस्तुत सन्दर्भमा बजारको अवस्था एवं जोखिमको आधारमा वित्तीय स्थायित्वलाई सारभुत रूपमा परिभाषित गरी व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

नेपालमा वित्तीय स्थायित्व भन्नाले समग्रमा वित्तीय प्रणालीमा रहेका संस्थाहरूमा अर्थतन्त्रमा आउने कुनै पनि प्रकारका आर्थिक तथा वित्तीय एवं बैंकिङ घात तथा प्रतिघातहरूबाट सुरक्षित रही जोखिमबाट जोगिरहन सक्ने अवस्थालाई बुझिन्छ ।

यसको साथै, वित्तीय स्थायित्व भन्नाले निरन्तर रूपमा वित्तीय मध्यस्थाताको कार्यमा सुनिश्चितताका साथै वित्तीय तथा भुक्तानी प्रणालीमाथि सर्वसाधारण जनताको अटुट विश्वास रहिरहनुलाई बुझिन्छ ।

यसै गरी वित्तीय स्थायित्वले जोखिम व्यवस्थापन, प्रभावकारी नियमन तथा सुपरिवेक्षण, पारदर्शी वित्तीय प्रणाली, वित्तीय पहुँच तथा समावेशीकरण एवं समावेशी आर्थिक वृद्धि र वित्तीय प्रणालीमा रहेको बचत उत्पादनशिल क्षेत्रमा लगानी गरी वित्तीय प्रणालीको विकासले आर्थिक वृद्धि तथा विकाससँग दरिलो सहसम्बन्ध स्थापित गर्नुपर्ने कुरालाई वकालत गर्दछ ।

(ख) वित्तीय स्थायित्व र नेपाल राष्ट्र बैंक

वित्तीय स्थायित्वको विषय मुख्यतः वित्तीय सङ्कटहरूको सुरुवात संगसंगै केन्द्रीय बैंकहरूको जिम्मेवारीमा आएको हुनाले आर्थिक तथा बैंकिङ सङ्कटहरूको सुरुवातसगै विश्वका केन्द्रीय बैंकहरूले तदअनुरूप आफ्ना उद्देश्य, ढाँचा कार्यप्रक्रिया, नीति, नियम, रणनीति र संरचनात्मक ढाँचामा समेत परिवर्तन गर्दै मौद्रिक तथा वित्तीय नीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयनमार्फत आजभोलि विशेष महत्व दिएको पाइन्छ ।

विश्वमा हालैका वर्षमा आएको वित्तीय सङ्कट सन् २००८ पश्चात् केन्द्रीय बैंकका लागि वित्तीय प्रणालीको सफल सञ्चालन, नियमन तथा सुपरिवेक्षण एवं वित्तीय स्थायित्व कायम गर्नु एक प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेको देखिन्छ । बैंकिङ प्रणालीको सफल सञ्चालनको लागि केन्द्रीय बैंकले अर्थतन्त्रका मुख्यमुख्य परिसूचक, वित्तीय प्रणालीमा अन्तर्निहित जोखिम र वित्तीय प्रणालीको गतिशीलताका बारेमा पूर्ण रूपमा अवगत हुनुपर्दछ । केन्द्रीय मौद्रिक तथा वित्तीय अधिकारीको हैसियतले नेपाल राष्ट्र बैंक वित्तीय प्रणालीको जबाफदेही भूमिकामा महत्वपूर्ण स्थानमा रहेको हुनाले वित्तीय स्थायित्वको विकास र विस्तार गर्ने सम्पूर्ण उत्तरदायित्वसमेत नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ (संशोधित २०७३) अनुसार यस बैंकअन्तर्गत नै रहेको छ । वित्तीय प्रणाली अन्तर्गत बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू सूचारु रूपबाट सञ्चालन भए नभएको तथा वित्तीय प्रणालीका परिसूचकहरू सही दिशातर्फ रहे नरहेको यकिन गर्न वित्तीय स्थायित्वको अवस्था मापन हुनुपर्ने हुन्छ ।

वित्तीय स्थायित्वको विश्लेषणले वित्तीय प्रणाली तथा यसका परिसूचकहरू सही दिशामा नभएमा वा प्रणालीमा जोखिम सृजना भएमा वा हुने अवस्थाको संकेत भएमा तदअनुरूप त्यस्तो अवस्था सुधार गर्न नीति निर्माताहरूलाई सुझाव प्रदान गर्ने गर्दछ । यसको लागि विश्वमा केन्द्रीय बैंकहरूले वित्तीय प्रणालीको सारभुत मूल्याङ्कनका लागि उपयुक्त संस्थागत संरचना खडा गरी दक्ष तथा तालिम प्राप्त जनशक्तिको माध्यमबाट गुणात्मक तथा परिमाणात्मक वित्तीय स्थायित्व प्रतिवेदन तयार गर्ने र सर्वसधारणलाई समयमै सुसूचित तथा जानकारी गराउने प्रक्रियाको सुरुवात गरेको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैंकले पनि सन् २०१२ को अन्ततिरबाट वित्तीय स्थायित्व एकाइ खडा गरी अर्धवार्षिक रूपमा वित्तीय स्थायित्व प्रतिवेदन प्रकाशन गर्ने तथा वित्तीय क्षेत्र नियमन तथा सुपरिवेक्षण पद्धतिमा देखिएका कमीकमजोरीहरूलाई सुधार गर्न सुझाव प्रदान गर्दै वित्तीय प्रणालीमा अन्तर्निहित जोखिमहरू घटाउने सन्दर्भमा विभिन्न नीति तथा कार्यक्रम अवलम्बन गर्न सुझाव दिने व्यवस्थाको सुरुवात गरेको छ ।

यो एउटा असल सुरुवात हो, यद्यपि अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुकूलको संस्थागत संरचना र विभागीय स्वरूप गठनमा र अन्य यस अन्तर्गतको जोखिम विश्लेषण तथा कार्यप्रक्रियामा निष्क्रियताको कारणले हालैका दिनमा यसप्रतिको विश्वसनीयता कम हुने हो कि भन्ने शंका उत्पन्न भएकोले नेपाल राष्ट्र बैंकले अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन र मान्यताअनुकूल यस सम्बन्धै छुट्टै स्वायत्त महाशाखा वा विभाग गठन गरी वित्तीय क्षेत्रको समग्र जोखिम विश्लेषण गर्ने, विवेकशील नियमनको अनुगमन गर्ने र वित्तीय स्थायित्व प्रतिवेदन नियमित रूपमा समयमै प्रकाशन गर्ने पद्धतिको सुरुवात गर्नु उपयुक्त हुने देखी यसतर्फ समेत बहस सुरु भएको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकको वित्तीय स्थायित्व कायम राख्ने प्रयासको फलस्वरूप वित्तीय प्रणालीका जोखिमहरूको बारेमा

सर्वसाधारण पनि अवगत हुने र नीतिनिर्माता एवं यस क्षेत्रमा संलग्न अन्य व्यक्ति तथा संस्थाहरूसमेत सुसूचित भई जोखिमरहित वित्तीय प्रणालीको विकास तथा विस्तार गर्न ठूलो टेवा मिलेको आशा गरिएको छ । यसबाहेक वित्तीय स्थायित्वको विश्लेषण गर्ने प्रक्रियाको फलस्वरूप वित्तीय अर्थशास्त्रमा रुची राख्नेहरूलाई पनि वित्तीय प्रणालीको संरचना एवं दिशा सहित यसले समाष्टगत अर्थतन्त्रमा पार्ने प्रभावको सम्बन्धमा जानकारी हुने र यस सम्बन्धी अन्य सान्दर्भिक अध्ययन तथा अनुसन्धानलाई पनि सहयोग पुग्ने विश्वास गरिएको छ । वित्तीय स्थायित्वको विश्लेषण गर्ने प्रक्रियाको सुरुवातबाट वित्तीय प्रणालीमा पारदर्शिताको विकास हुन जाने र जोखिमहरूलाई समयमै पहिचान गर्न सहयोग पुगेको छ । यसको साथै, वित्तीय स्थायित्वको विश्लेषणबाट अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा विकास भएका नियमन तथा सुपरिवेक्षण पद्धतिहरूको पहिचान एवं उपर्युक्त पद्धतिहरू नेपालमा समेत लागू गराउने दिशामा योगदान पुग्ने आशा गर्न सकिन्छ ।

(ग) वित्तीय स्थायित्व कायम राख्न भएका प्रयास तथा उपलब्धीहरू

समाष्टगत आर्थिक स्थायित्वको लागि वित्तीय स्थायित्व अपरिहार्य रहेको हुन्छ । वित्तीय संस्थाहरू सवल र सक्षम रहे मात्र वित्तीय स्थायित्व कायम हुन सक्छ । हालसम्म नेपालमा चरम वित्तीय सङ्कट नआए पनि वित्तीय क्षेत्रको उल्लेख्य विस्तारसँगै केही बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको वित्तीय स्थिति कमजोर रहेको अवस्थामा वित्तीय स्थायित्व कायम राख्न चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

वित्तीय स्थायित्वलाई मध्यनजर राखेर नै विगतका समयदेखि नै वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको र यसअन्तर्गत नेपाल राष्ट्र बैंकको रि-इन्जिनियरिङ, नेपाल बैंक लिमिटेड र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको पुनर्संरचना र समग्र वित्तीय क्षेत्रको क्षमता अभिवृद्धि जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएका थिए । वित्तीय स्थायित्वको लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले सुपरिवेक्षकीय क्षमताको विस्तार र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूपका उचित नियम, विनियम र निर्देशिकाहरूको तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने काम जारी राखेको छ । सो अनुरूप बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आफ्नो वित्तीय कामकारबाहीहरू गरे नगरेको निरीक्षण एवं सुपरिवेक्षण गर्ने, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणबाट प्राप्त कमीकमजोरीहरू औँल्याउने, सुधार गर्न लगाउने, सचेत गराउने र कारबाही गर्ने कार्य गर्दै आएको छ । यस बाहेक वित्तीय कारोबारहरूलाई पारदर्शी, विश्वसनीय, सुरक्षित एवं स्वस्थ बनाई वित्तीय साधनहरूको प्रभावकारी परिचालन गर्न बैंक तथा वित्तीय क्षेत्र सुधार सम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् ।

वित्तीय क्षेत्रलाई आधुनिक र गतिशील बनाउन यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित ऐन, कानून, नीति नियम एवं विनियमहरूमा आवश्यक सुधार तथा परिमार्जन गरिदै लगेको छ भने केन्द्रीय बैंकको कामकारबाहीलाई पारदर्शी एवं प्रभावकारी बनाउन मानव संसाधनको विकास गर्ने, नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमन व्यवस्था र निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण प्रणालीलाई अभू बढी सशक्त एवं प्रभावकारी बनाउन बैंकको कार्यको आधारमा सांगठनिक पुनर्संरचना गर्ने, कम्प्युटराइज्ड गर्ने र बैंकको लेखाप्रणालीलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूपको बनाउने कार्यहरूलाई निरन्तर रूपमा सञ्चालन गरिँदै आएको छ । वित्तीय स्थायित्व कायम राख्न र यस क्षेत्रलाई सबल बनाउन केही वित्तीय कानूनहरू सुधार र संशोधन सहित लागू भएका छन् । अपराधजन्य कार्यबाट प्राप्त सम्पत्ति शुद्धिकरण गर्ने कार्यलाई नियन्त्रण गरी सर्वसाधारणलाई स्वच्छ आर्थिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्यले यस बैंकको सक्रियतामा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण ऐन, २०६४ लागू भएको छ । उक्त ऐन लागू भएपश्चात् गैरकानुनी तरिकाबाट सम्पत्ति आर्जन गरी सोको शुद्धीकरण गर्ने कार्यमा नियन्त्रण हुन गई कानूनबमोजिम स्वच्छ रूपमा आर्थिक कारोबार सञ्चालन हुने अपेक्षा गरिएको छ । वित्तीय स्थायित्व कायम राख्न र वित्तीय क्षेत्रको विस्तार र क्षमता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक विभिन्न ऐन कानूनहरू

तर्जुमा भई हालै पनि महत्वपूर्ण ऐन संशोधन तथा परिमार्जनसहित कार्यान्वयनमा आएका छन् जस्तै, बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, ऋण असुली ऐन, नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, राष्ट्र ऋण ऐन, सुरक्षित कारोबार ऐन, दामासाही ऐन आदि ।

उपर्युक्त प्रयासहरूका साथसाथै आर्थिक समावेशीकरणमार्फत व्यापक जनसंख्यालाई अवसरहरू उपलब्ध गराउन र ती अवसरहरूको उपयोग गर्न सक्ने क्षमताको विस्तार गर्न उनीहरूको वित्तीय स्रोत र साधनमाथिको सहज पहुँचलाई सुनिश्चित र वित्तीय समावेशीकरणलाई सशक्त बनाउन विभिन्न प्रयासहरू गरिएका छन् । वित्तीय समावेशीकरणको अभावमा जनसंख्याको ठूलो तप्का औपचारिक वित्तीय सेवाको पहुँचबाट बाहिर रहन्छन् । वित्तीय समावेशीकरणले बचत र लागानीलाई बढवा दिँदै आर्थिक वृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउँछ । तर, वर्तमान अवस्थामा नेपालको अधिकांश ग्रामीण क्षेत्र औपचारिक वित्तीय सेवाबाट बञ्चित रहेको छ ।

वित्तीय सेवाको विस्तार भए पनि यस्तो सेवा तल्ला तह र गरिबको पहुँचसम्म पुग्न सकेको छैन । अनौपचारिक वित्तीय सेवा महँगो र जोखीमपूर्ण रहेकोले साधन परिचालन प्रभावकारी रहन नसकेको यथार्थ रहिआएको छ । औपचारिक वित्तीय सेवाको अभावमा घरेलु बचत व्यवस्थापन र घरेलु तथा साना कुटिर उद्योग सञ्चालनमा कठिनाई भएको भन्ने गुनासाहरू उठेका छन् । वित्तीय समावेशीकरण सम्बन्धी कार्यक्रमलाई कार्यान्वयनमा ल्याउँदा पिछडिएको वर्ग र समुदायले लिन सक्ने फाइदाहरू धेरै छन् । एकातर्फ, यसले सर्वसाधारणको बचत परिचालन गर्ने र अर्कोतर्फ, समग्र रूपमा स्रोत परिचालन हुने हुनाले लगानी बढी आर्थिक वृद्धिदर बढ्न जान्छ । यसर्थ वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न वित्तीय पहुँच र समावेशीकरणका विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमहरू समेत तर्जुमा र कार्यान्वयन गरी नेपाल राष्ट्र बैंकले विगतदेखि नै विभिन्न उपलब्धिहरू हासिल गरेको छ ।

(घ) वित्तीय स्थायित्वका चुनौती र समाधानका उपायहरू

१. नेपालमा छोटो समयको अन्तरालमै बैंक तथा वित्तीय संस्थाको स्थापना तथा विस्तारमार्फत वित्तीय क्षेत्रको विकास सँगसँगै सन् २०१० को सुरुवातभन्दा केही अगाडिदेखि नै वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व एकदमै जोखिमपूर्ण स्थितिमा रहेको थियो । यस अवधिमा घर तथा जग्गा क्षेत्रमा बैंकहरूको अत्यधिक लगानी केन्द्रित भएको कुरा कुल ऋणमा करिब ३५ देखि ४० प्रतिशतसम्म घरजग्गा क्षेत्रमा रहेको त्यति बेलाको तथ्याङ्कले स्पष्ट पार्दछ । वित्तीय प्रणालीमाथि सर्वसाधारण जनताको विश्वास हराउँदै गएको उक्त अवस्थामा बैकिङ्ग प्रणालीमाथि सर्वसाधारणको विश्वासको जगेर्ना गर्नु त्यति बेलाका सबैभन्दा ठूलो चुनौती नै थियो । यसै तथ्यलाई विचार गरी विभिन्न प्रकारका विवेकशील नियमहरू जारी गरी कार्यान्वयन गरिएको थियो जुन त्यति बेलाको समयमा प्रभावकारी भए पनि हालको परिवर्तित अवस्थामा अन्य नियमन तथा निर्देशनहरू जारी गरी हालको वित्तीय स्थायित्वको चुनौतीलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।
२. यस्तो अवस्थालाई व्यवस्थापन गर्न विभिन्न प्रकारका Macroprudential Policy हरूको तर्जुमा र कार्यान्वयन सँगै नेपाल राष्ट्र बैंकले समस्याग्रस्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई कारबाही गर्ने ढाँचामा परिवर्तन गरी मर्जर तथा एक्विजिसनको घुमाउरो तरिकाबाट वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने र सम्भावित समस्याग्रस्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाको हलुका अवतरण गर्ने नीतिको अवलम्बन गरी कार्यान्वयन गरेपछि प्रणालीगत जोखिम (Systemic risk) को खतराबाट धेरै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू सुरक्षित रहन सकेको पाइन्छ । यसै गरी त्यति बेलाको अवस्थाको सूक्ष्म विश्लेषण गर्ने हो भने वित्तीय क्षेत्रमा संस्थागत सुशासनको अवस्था एकदमै नाजुक रहेको जुन हाल केही कम भए तापनि सोको अवस्था कुनै पनि बेला भन्ने बल्भन सक्ने वा अभ्र डरलाग्दो बन्न सक्ने अबस्था कायमै छ तापनि केही कम भई यस दिशामा क्रमशः सुधार

भएको पाइन्छ । यसकारण यी चुनौतीहरूलाई समाधान गर्न बैंकका कतिपय नियमन र निरीक्षण तथा संस्थागत सुशासनका निर्देशनहरूलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गराउनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

३. त्यस्तै उपर्युक्त नीतिगत सुधारका बाबजुद पनि वित्तीय प्रणालीमा प्रणालीगत जोखिमका संकेतहरू जस्तै बहु-बैंकिङ्ग, इन्साइडर लगानी र इन्टरकनेक्टेडनेस जस्ता वित्तीय स्थायित्वलाई सिधै चुनौती दिने प्रणालीगत जोखिमका खतराजनक सूचकहरू हाम्रो अर्थतन्त्रमा यद्यपि कायमै छन् । विगतमा समष्टिगत अर्थतन्त्रका प्रमुख परिसूचकहरू सन्तोषप्रद नरहेको अवस्था जस्तै उच्च शोधनान्तर घाटा, अत्यधिक मुद्रा प्रदाय एवं दोहोरो अंकको मुद्रास्फीति, वित्तीय क्षेत्रको उच्च खराब कर्जा, न्यून वित्तीय पहुँच र समावेशीकरण तथा वित्तीय क्षेत्रको विकास र आर्थिक वृद्धिबीचमा दरिलो सम्बन्ध नदेखिएको तर अत्यधिक वित्तीय संस्थाको उपस्थिति, वित्तीय संस्थाहरूबीच अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा जस्ता वित्तीय क्षेत्रसँग सम्बन्धित विभिन्न प्रकारका समस्याहरूले पनि वित्तीय स्थायित्वको अवस्थालाई अभै चुनौतीपूर्ण बनाइरहेका छन् । हाल त्यस्ता परिसूचकहरू केही सकारात्मक अवस्थामा रहेको भए तापनि सन्तोषप्रद तरिकासँग दिगो स्थायित्व हुने अवस्थामा रहन सकेका छैनन् ।
४. यस पृष्ठभूमिमा वित्तीय स्थायित्व नै अर्थतन्त्रको स्थायित्व र विकासका लागि सर्वोपरी हो भन्ने तथ्यलाई नेपाल राष्ट्र बैंकले स्वीकार गरी वित्तीय स्थायित्वलाई टेवा दिन केही महत्वपूर्ण नीति तथा कार्यक्रमहरूको घोषणा गरी क्रमशः लागू गरेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा सर्वप्रथम तत्कालको जोखिमपूर्ण अवस्थाबाट अर्थतन्त्रलाई सुरक्षित गर्न अन्तर्राष्ट्रिय उत्कृष्ट मान्यतामा आधारित विवेकशील नियमनहरू (Macroprudential regulations) जारी गरेको पाइन्छ भने नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमन तथा सुपरिवेक्षण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन आन्तरिक नियम र कार्यविधिहरूमा सुधार गरी नियमन र सुपरिवेक्षण पद्धतिलाई अन्तर्राष्ट्रिय उत्कृष्ट अभ्यास र सिद्धान्तअनुसार सञ्चालन गर्ने प्रक्रियाको थालनी गरेको देखिन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको सुपरिवेक्षण गर्ने त्यति बेलाको विद्यमान परम्परागत प्रक्रिया तथा दृष्टिकोण सहितका समग्र पक्षहरूमा सुधार गरी जोखिममा आधारित सुपरिवेक्षण र त्यसैअनुसार बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको सूक्ष्म अफ साईट अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने तथा सोही आधारमा सूक्ष्म तथा विवेकशील नियमन गर्ने प्रक्रियाको सुरुवात सहित वित्तीय प्रणालीको समग्र नियमन तथा सुपरिवेक्षण कार्यमा सुधारहरूको आवश्यकता महसुस गरी विवेकशील नियमन विधिहरू विभिन्न चरणमा लागू गरेको पाइन्छ तापनि तिनीहरूको प्रभावकारी अनुगमन र कार्यान्वयन हुन नसकेको वर्तमान अवस्थामा यो चुनौतीलाई पनि समाधान गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
५. नेपाल राष्ट्र बैंकले अन्तर्राष्ट्रिय उत्कृष्ट मान्यतामा आधारित तथा वासेलद्वारा प्रतिपादित नियमन तथा सुपरिवेक्षणका पद्धतिहरू तथा सिद्धान्तमा आधारित नियमन तथा निर्देशन, अनुशासनात्मक पद्धतिमा आधारित बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको सुपरिवेक्षण, अर्थतन्त्रको आवश्यकतामा आधारित बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको लागि इजाजत नीति, आर्थिक वृद्धि तथा विकासमा सहयोग हुने गरी वित्तीय पहुँच तथा समावेशीकरणको नीति र भुक्तानी तथा फछ्यौट पद्धतिको आधुनिकीकरणबाट वित्तीय स्थायित्वमा बल पुऱ्याउने बृहत् प्रकारका नीति तथा कार्यक्रमहरूको तर्जुमा तथा कार्यान्वयनको सुरुवात गरेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले गरेका उपर्युक्त प्रयासहरूको फलस्वरूप वित्तीय पहुँच, जोखिम न्युनीकरण र वित्तीय स्थायित्वमा केही सन्तोषजनक प्रगति भएको भएतापनि प्रायः जसो नीति तथा कार्यक्रमहरू यद्यपि सुरुवातको चरणमै भएकाले वित्तीय पहुँच र समावेशीकरणको आयामबाट वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न यी र अन्य समग्र कार्यक्रमहरूको पुर्नसंरचना तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि निरन्तरताको आवश्यकता टङ्कारो रूपमा

रहेको देखिन्छ ।

६. यस बाहेक वित्तीय स्थायित्वको अवस्था विश्लेषणको लागि वित्तीय स्थायित्व प्रतिवेदनको तयारी तथा प्रकाशन गर्ने कार्य सुरुवात गरिएको भए तापनि यससँग सम्बन्धित अन्य कतिपय विषयहरूले अभै पनि सोचे अनुरूप महत्व नपाउँदा अन्तर्राष्ट्रिय उत्कृष्ट मान्यतामा आधारित अवस्थामा वित्तीय स्थायित्वको विश्लेषण गर्न र सो अनुरूपका कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्न सकिएको छैन । त्यस्तै भुक्तानी तथा फछ्यौट प्रणाली र वित्तीय स्थायित्व प्रतिवेदन जस्ता वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न केन्द्रीय बैंकको व्यवस्थापनलाई सिधै सघाउ पुऱ्याउने महत्वपूर्ण विषयहरूले अभिसम्म पनि साधन, स्रोत तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनमा आधारित भूमिका तथा संगठनात्मक संरचना नपाउँदा नेपालको अवस्था विश्वमा र दक्षिण एसियामा समेत तुलनात्मक रूपमा कमजोर तथा संकुचित कार्यक्षेत्रको दायरामा रही कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने चुनौतीले गर्दा सोचेअनुरूप कार्य गर्न सकिएको छैन । अतः आगामी दिनमा वित्तीय स्थायित्वको विषयलाई उल्लिखित समग्र पक्षहरूको माध्यमबाट व्यापक र विस्तार बनाउनुपर्ने आवश्यकता रहेको देखिन्छ ।
७. नेपाल राष्ट्र बैंकले परिवर्तित विश्व वित्तीय रिइन्जनीयरिङ (Financial re-engineering) पद्धति अनुरूप ढिला नगरी केन्द्रीय बैंकको वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने उद्देश्यलाई मध्यनजर गरी वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न व्यापक अध्ययन, अनुसन्धान तथा विश्लेषण र विवेकशील नियमनहरूको कार्यान्वयनको निगरानी (Surveillance) नगर्ने हो भने भविष्यमा यही कमजोर अध्ययन, विश्लेषण तथा सुपरिवेक्षकीय एवं परम्परागत भुक्तानी प्रणालीको अस्तित्व कायम रहेबाट वित्तीय स्थायित्वमा सड्कट आउन सक्ने कुरालाई नकार्न सकिदैन । नेपाल राष्ट्र बैंकले विगतमा वित्तीय स्थायित्वको पाटो विश्लेषण गर्न वित्तीय स्थायित्व इकाई तथा हालै भुक्तानी प्रणालीको विकास गर्न भुक्तानी तथा फछ्यौट विभाग गठन गरी कार्य गर्दै आएको भएतापनि यी दुवै नयाँ संगठनात्मक स्वरूपहरूले अपेक्षा अनुरूपको महत्व पाउन सकेका छैनन् ।
८. यसैगरी वित्तीय पहुँच अभिवृद्धि गर्न चालिएका पहलहरूमा योगदान पुग्ने गरी नीतिगत पृष्ठपोषण प्रदान गर्न समेत यो पक्षको अध्ययन तथा विश्लेषण कमजोर रहेबाट पनि नेपालमा वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न आवश्यक वित्तीय पहुँचका परिसूचकहरू के के हुन् र तिनको अवस्था केकस्तो छ भन्ने कुरासमेत केन्द्रीय बैंकको नाताले स्पष्ट भन्न सक्ने अवस्था छैन । तसर्थ यस्ता कमजोरीहरूलाई सुधार गर्दै सम्भावित वित्तीय सड्कटबाट अर्थतन्त्रलाई जोगाइराख्नका लागि नियमन, निरीक्षण, अनुसन्धान र वित्तीय पहुँचसँग सम्बन्धित विविध कार्यहरूलाई फरक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरी कार्यान्वयन गर्ने प्रकृयमा जोड दिनुपर्ने आवश्यकता छ ।
९. नेपाल राष्ट्र बैंकले गरेका यी समग्र प्रयासहरूका बाबजुद पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू तथा ती संस्थाका सहभागीहरूबीच बढ्दो अन्तर्सम्बन्धले गर्दा एक संस्थामा समस्या आएको खण्डमा समस्त प्रणालीमा नै सड्कट आउन सक्ने अवस्था रहेको देखिन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले अबलम्बन गरेको वित्तीय नीतिबाट यस दिशामा क्रमशः सफलता प्राप्त हुँदै गएको भए तापनि मर्जर तथा एक्विजिसनको नीतिमार्फत वित्तीय संस्थाहरूको संख्यामा अपेक्षाअनुरूप कमी आउन नसकेको एवं तिनीहरूबीचको बढ्दो अन्तर्सम्बन्धले संस्थाहरूबीचमा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा बढ्दै गएको साथै वित्तीय पहुँच वृद्धि गर्न गरेका प्रयासहरू एवं समग्र सहकारी संस्थाहरूको कारोबारबाट नेपालको समग्र वित्तीय स्थायित्वमा सड्कट आउन सक्ने सम्भावनाहरू समेत त्यही अनुपातमा बढ्दै गएको देखिन्छ । यसबाहेक अनौपचारिक एवं नियमन बाहिरको वित्तीय सेवाको ठूलो प्रभाव भएको हाम्रो जस्तो देशमा संस्थाहरूको समग्र वित्तीय पक्षको विश्लेषण नगर्ने हो भने वित्तीय

प्रणालीको प्रणालीगत जोखिमको सङ्कट आउन सक्ने सम्भावना त्यतिकै रहेको देखिन्छ ।

१०. वित्तीय प्रणालीका सरोकारवालाहरूबीच पर्याप्त सहकार्यको अभाव भएको, पर्याप्त वित्तीय पूर्वाधारहरूको अभाव भएको एवं बहु-बैंकिङ अभ्यास निरुत्साहित गर्न नसकिएको वर्तमान परिवेशमा छरिएर सञ्चालन गरिएका कतिपय नीति तथा कार्यक्रमहरू पनि वित्तीय सङ्कटका लागि कोशेदुङ्गा नहोलान् भन्न सकिने अवस्था देखिँदैन । बैंक तथा वित्तीय संस्थाको संख्याको तुलनामा सुपरिवेक्षकीय जनशक्ति न्यून रहेको र बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा संस्थागत सुशासन कमजोर भएको साथै तथ्यांक एवं सूचना व्यवस्थापनको लागि आवश्यक पूर्वाधार एवं व्यवस्था कमजोर भएको यस अवस्थामा वित्तीय सेवाको दायरा फराकिलो हुँदै गएको भए तापनि कमजोर भुक्तानी तथा फछ्यौँट प्रणाली एवं वित्तीय स्थायित्वलाई प्रभावकारी रूपमा विश्लेषण गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनअनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकमा उपयुक्त संरचना खडा गर्न नसकिएको साथै दक्ष जनशक्तिको अभाव रहेको अवस्थालाई यथार्थ रूपमा मूल्याङ्कन गरी तद्अनुरूप कार्य अगाडि बढाउनुपर्ने हुन्छ ।
११. वित्तीय पहुँचको अवस्थाको तर्कसंगत र तथ्यपूर्ण विश्लेषणसहित तत् सम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्न सकेमा मात्र वित्तीय पहुँच अभिवृद्धिका प्रयासहरूबाट उत्पादनमूलक क्षेत्रमा कर्जा विस्तार हुने, वित्तीय सेवाको पहुँच बढ्ने, वित्तीय समावेशीकरण हुने र वित्तीय पहुँचको असमानता कम भई वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न योगदान हुन सक्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।
१२. भूकम्पको कारण सृजना भएको असहज अवस्थालाई ध्यानमा राखी भूकम्पबाट आवासीय घर क्षतिग्रस्त भएका पीडित परिवारहरूलाई आवासीय घर पुनर्निर्माणका लागि २ प्रतिशत ब्याजदरमा कर्जा उपलब्ध गराउन बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई शून्य ब्याजदरमा पुनर्कर्जा सुविधा प्रदान गर्ने नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रयासमा प्राप्त हुन नसकेको उपलब्धिले पनि थप लगानी तथा रोजगार एवं आर्थिक क्रियाकलापमा पुनरुत्थान हुन नसकेको कारणबाट वित्तीय स्थायित्वमा असर पुग्न सक्ने देखिन्छ ।
१३. मूल्य स्थिति, कर्जा प्रवाह, निक्षेप संकलन तथा बाह्य क्षेत्र स्थितिलगायतका परिसूचकहरूको अवस्था सन्तोषजनक रहे तापनि भूकम्पबाट भएको क्षति तथा आर्थिक नाकाबन्दी र तराई क्षेत्र एवं मुख्यमुख्य औद्योगिक कारिडोरहरूमा आर्थिक गतिविधिमा आएको अकल्पनीय सङ्कटका कारण आर्थिक गतिविधिमा आएको संकुचनले आर्थिक वृद्धिदर लक्षित स्तरभन्दा कम रहन जाने आशांका, सैद्धान्तिक र व्यावहारिक मुद्रास्फितिको हालको अवस्था, कालो तथा छाया अर्थतन्त्रको विद्यमान अवस्था, व्यापार घाटा अत्यधिक बढ्ने, कर्जाप्रवाहमा मागको सृजना नै नहुने तथा बैकिङ्ग क्षेत्रमा कहिले तरलता सङ्कट त कहिले कर्जा सङ्कट लामो समय कायम रहने तर लगानीको अवस्था खस्कँदै जाने एवं ब्याजदरमा अत्यधिक उथलपुथल भई बचत र नाफाको साथै कर्जाको असुलीमा ठूलो सङ्कट आउन सक्ने पछिल्लो अवस्थाको आकलनले बैकिङ्ग क्षेत्रमा खराब सम्पत्तिको मात्रामा अत्यधिक वृद्धि हुने एवं सम्पत्तिको गुणस्तरमा हास आई समग्र वित्तीय प्रगाढता परिसूचकहरू नकारात्मक हुने अनुमानको आशांका बढेको अवस्था वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने नेपाल राष्ट्र बैंकलाई आगामी दिनहरू चुनौतीपूर्ण नै रहन सक्ने सम्भावनालाई बिर्सन नहुने देखिन्छ ।
१४. सरकारी राजस्व संकलन र खर्च प्रणालीले बैकिङ्ग क्षेत्रको तरलतामा प्रभाव पार्ने गर्दछ । हालैका वर्षहरूमा सरकारी खर्चभन्दा साधन परिचालन बढी भई सरकारको नेपाल राष्ट्र बैंकमा अत्यधिक नगद जम्मा हुन गइरहेको छ । यो लगायत अन्य कारणहरूले गर्दा बैंकहरूले अल्पकालीन रूपमा तरलताको तथा कर्जा सङ्कटको अवस्था भैल्लु परिरहेको अवस्था छ । तसर्थ सरकारले आफ्नो साधन परिचालन र खर्च प्रणाली

व्यस्थित गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । यसको लागि राजस्व परिचालन र खर्च सम्बन्धमा अग्रिम रोलिङ्ग खालको प्रक्षेपण गर्दै सरकारी खर्च व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसले गर्दा बैकिङ्ग प्रणालीको तरलता व्यवस्थापन सहज हुने भई वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न सहयोग हुने देखिन्छ ।

१५. बढी बजेट घाटा भएमा त्यसमा पनि केन्द्रीय बैंकबाट ऋण लिएमा मुद्राप्रदाय बढ्न गई मुद्रास्फिति बढ्छ । यस अवस्थामा मौद्रिक नीतिले मूल्य स्थिरता कायम गर्न कठिन हुन जान्छ । तसर्थ सरकारी खर्च र राजस्व परिचालनबीच तालमेल ल्याई बजेट घाटालाई वाञ्छित सीमामा राख्ने प्रतिबद्धता र बजेट घाटा पूर्ति गर्ने स्रोतबारे स्पष्ट व्यवस्थाको लागि वित्तीय उतरदायित्व तथा बजेट व्यवस्थापन ऐन (Fiscal Responsibility and Budget Management Act) जारी गरी सोको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न सरकारको तर्फबाट सहयोग हुनुपर्ने देखिन्छ ।
१६. मौद्रिक नीतिले समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व हाँसिल गर्नमा सहयोग पुऱ्याउनु पर्दछ । मौद्रिक नीतिको सञ्चालनमा पुराना सरकारी ऋणपत्रहरू प्रयोग गरी खुला बजार कारोबार गर्ने गरिन्छ । हाल नेपाल राष्ट्र बैंकले मौद्रिक नीतिको लागि खुला बजार कारोबार र वित्त नीतिसँग सम्बन्धित बजेट घाटा पुरा गर्न आन्तरिक ऋण उठाउने र यसको व्यवस्थापन गर्ने काम गर्दै आएको छ । यस अवस्थामा कहिलेकहीं मौद्रिक नीति र वित्त नीतिबीच विरोधाभासपूर्ण स्थिति आउने गरेको छ । उदाहरणका लागि मूल्य स्थिरता कायम राख्न अधिक तरलताको स्थितिमा मौद्रिक नीतिले तरलता प्रशोचन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसो गर्दा मुद्राबजारमा व्याजदर बढ्न जान्छ । व्याजदर बढेको बेला सरकारको आन्तरिक ऋण परिचालन महँगो हुन जान्छ । यस अवस्थामा वित्त नीतिले बढी प्रभाव पारेमा मौद्रिक नीतिको उद्देश्य गौण हुन जान्छ । तसर्थ, बजेट घाटा पूरा गर्न उठाउने आन्तरिक ऋणको समय मिलाउने र तरलता व्यवस्थापन गर्ने नेपाल राष्ट्र बैंकको कार्यमा सरकारको तर्फबाट महत्वपूर्ण सहयोग गर्न वित्त नीति र मौद्रिक नीतिको कार्यान्वयनमा गतिलो समन्वय हुने गरी वित्तीय स्थायित्व कायम गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
१७. केही ऋणीहरूले नियतवश ऋण नतिर्दा यी बैंकहरू वित्तीय रूपले सबल हुन सक्दैनन् । यसले गर्दा पनि बैकिङ्ग क्षेत्रमा अपेक्षित प्रतिस्पर्धा बढ्न सकेको छैन । तसर्थ नियतवश ऋण नतिर्ने ऋणीहरूलाई कारबाही गर्ने प्रक्रिया अभ्यसक्त पार्दै वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने दिशामा थप कदम उठाउनुपर्ने देखिन्छ ।
१८. वित्तीय क्षेत्रको क्षमता अभिवृद्धि गर्न वित्तीय क्षेत्रसँग सम्बन्धित कानुनहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । एकातर्फ जारी भइसकेका वित्तीय क्षेत्रसँग सम्बन्धित कानुनहरू प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन आवश्यक छ भने अर्कोतर्फ नयाँ कानुन जारी गर्ने अथवा भएका कानुनहरू समसामयिक संशोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।
१९. वित्तीय समावेशीकरण ज्वलन्त मुद्दाको रूपमा देखिएको छ । आफूसँग रहेको बचत जम्मा गर्न पाउनु र आवश्यक पर्दा कर्जा लिन पाउनुलाई आधारभूत अधिकारको रूपमा लिनुपर्ने देखिन्छ । तर अधिकांश ग्रामीण क्षेत्र यस प्रकारको वित्तीय सेवाबाट वञ्चित रहेको अवस्था छ । तसर्थ ग्रामीण क्षेत्रमा बैंक तथा वित्तीय संस्था आकर्षित गर्न सो क्षेत्रमा सञ्चालित बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई अभ्य बढी प्रोत्साहन गर्नुपर्ने देखिन्छ । फलस्वरूप यसले वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न अभ्य सहयोग पुग्ने देखिन्छ । ग्रामीण क्षेत्रमा नगई सहरी क्षेत्रमा मात्र केन्द्रित बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई ग्रामीण वित्तीय सेवा शुल्क लगाई त्यसबाट उठेको रकम ग्रामीण क्षेत्रतर्फ वित्तीय सेवाको विस्तारमा खर्च गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
२०. शेयर बजारमा देखिएको अप्रत्याशित आरोह अवरोहले नेपालको शेयर बजारमा सट्टेबाजी प्रवृत्ति हावी

भएको संकेत मिलेको छ । सट्टेबाजी प्रवृत्ति शेयर बजारको एउटा विशेषता भए तापनि नेपालको पुँजी बजार प्रारम्भिक चरणमा रहेकाले दीर्घकालीन हितका लागि यस्तो प्रवृत्ति प्रत्युत्पादक हुने जोखिम बढी देखिन्छ । सट्टेबाजी प्रवृत्ति हावी भएको अवस्थामा सर्वसाधारण लगानीकर्ताहरूमा पुँजी बजारप्रतिको विश्वासमा ह्रास आउने सम्भावना हुन्छ । यसर्थ पुँजी बजारको दिगो विकासका लागि सट्टेबाजी प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्ने गरी आवश्यक व्यवस्था हुन जरूरी छ ।

२१. धितोपत्रको कारोबार हुनासाथ तत्काल स्वामित्व परिवर्तन हुने व्यवस्था भएमा धितोपत्र बजारको क्षमता अभिवृद्धि भई लगानीकर्ताका साथै सम्बद्ध अन्य पक्षहरूलाई सुविधा पुग्ने र धितोपत्र बजारको आधुनिकीकरणमा समेत सहयोग पुग्ने हुन्छ । यस कार्यका लागि Central Depository System, नेपाल सरकार, धितोपत्र बोर्ड र नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लि. का बीचमा आवश्यक समन्वय गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।
२२. दीर्घकालीन प्रकृतिको बचत परिचालन गर्ने कर्मचारी संचय कोष, नागरिक लगानी कोषका अतिरिक्त Mutual Fund व्यवसायमा संलग्न हुन इच्छुक सम्भावित नयाँ संस्थाहरूलाई नियमन र सुपरिवेक्षण गर्न एउटा नियामक निकायको गठन हुनुपर्ने देखिन्छ । यस प्रकारको निकायको अभावमा कोष व्यवस्थापनमा संलग्न निकायहरूको नियमन र सुपरिवेक्षण हुन नसकेको यथार्थ एकातिर छ भने सामूहिक लगानी (Mutual Fund) व्यवसायको विकाससमेत पछाडि परिरहेको छ । छिमेकी मुलुक भारतमा सन् १९६३ देखि नै Mutual Fund को कारोबार हुँदै आएको र यस्तो कारोबारलाई प्रोत्साहन दिने खालका नीति/नियमहरू समयसमयमा परिमार्जन भइरहेको परिप्रेक्ष्यमा समेत नेपालमा पनि Trust Act को तर्जुमाका साथै अन्य आवश्यक कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थासमेत गरी नियामक निकायको गठन गर्ने र जोखिम व्यवस्थापन गर्न र लगानी सुरक्षित बनाई वित्तीय क्षेत्रलाई थप स्थिरता दिन एक उपयुक्त नियमन र सुपरिवेक्षण गर्ने निकायको गठन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
२३. संस्था दर्ता ऐन, २०३४ र सहकारी ऐन, २०४८ अन्तर्गत दर्ता भई वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गर्ने संस्थासम्बन्धी ऐन, २०५५ अन्तर्गत स्थापित भई सहकारी विभागबाट स्वीकृति प्राप्त बचत तथा ऋणसम्बन्धी कारोबार गर्दै आएका वित्तीय सहकारी संस्थाहरूको प्रभावकारी नियमन, निरीक्षण र सुपरिवेक्षण गरी वित्तीय स्थायित्वलाई सुदृढ तुल्याउन आवश्यक भइसकेको छ । यद्यपि यसै उद्देश्यका साथ एउटा Second Tier Institution (STI) स्थापना गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई यसअघि नै महसुस गरिसकेको भए तापनि यससम्बन्धी कार्य अगाडि बढ्न सकेको छैन । यसर्थ यस कार्यलाई अगाडि बढाउँदै वचत एवम् ऋणसम्बन्धी कारोवार गर्ने सहकारी संस्थाहरू तथा गैरसरकारी संस्थाहरूलाई समेत अविलम्ब नियमनको दायरामा ल्याई नियमन र सुपरिवेक्षणको दायराबाट वित्तीय स्थायित्व कायम गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
२४. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको वित्तीय उपलब्धिको मूल्याङ्कन गर्नुका साथै यी संस्थाहरूको कार्य सञ्चालन, लेखा अभिलेख, लेखा परीक्षण आदि विषयमा समेत पारदर्शिता ल्याउनु जरूरी छ । यस कार्यका लागि विदेशी Credit Rating Agency को शाखा वा त्यस्ता Agency समेतको संयुक्त लगानीमा देशभित्र प्रतिस्पर्धी संख्यामा Credit Rating Agency को स्थापना हुनुपर्ने देखिन्छ । यसको स्थापना पश्चात् बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको उपलब्धिको मूल्याङ्कन गर्ने कार्यका लागि केन्द्रीय बैंकिङ्ग सुपरिवेक्षणमा मात्र निर्भर नभई निजी क्षेत्रको अनुगमनमा समेत स्वाभाविक रूपमा विस्तार हुन आउने भई वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न सघाउ पुग्ने देखिन्छ ।

२५. हालै संशोधन भएका र हुने क्रममा रहेका कतिपय वित्तीय क्षेत्रसँग सम्बन्धित ऐन तथा कानून, नियम तथा विनियम र विनियमावलीमा राजनैतिक नेतृत्व र बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रसँग संलग्न रहेका कतिपय व्यक्ति र ती नियम बनाउने प्रकृयमा संलग्न कतिपय संस्थाहरूको तीव्र Conflict of Interest रहेका विषयहरू जानकारीमा आउनु वित्तीय स्थायित्वको सैद्धान्तिक र व्यावहारिक पक्षबाट अत्यन्तै दुर्भाग्यपूर्ण रहेका छन् । यसर्थ यस्ता कमीकमजोरीहरू समयमै सुधार गरी केन्द्रीय बैंकको गरिमा र स्वायत्ततालाई अभि सुदृढ गरी वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने नेपाल राष्ट्र बैंकको अभियानमा नीति निर्माण र कार्यान्वयन तहका हरेक प्रक्रिया, संस्था र व्यक्तिहरूबाट सहयोग हुनुपर्ने जरुरी आवश्यकता देखिन्छ ।

निष्कर्ष

कुनै पनि क्षेत्रको विकास दिगो र दीर्घकालीन दृष्टिकोणबाट स्थायित्व हुने किसिमबाट अगाडि बढनुपर्ने अपरिहार्य आवश्यकता हुन्छ । आर्थिक वृद्धि, उच्च मुद्रास्फिति, छोटो समयमा अत्यधिक कर्जा विस्तार, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको अत्यधिक संख्या विस्तार, अल्पकालीन तथा उनुत्पादक क्षेत्रहरूमा कर्जाको विस्तारलगायतका कारणले वित्तीय स्थायित्वमा समस्या सृजना हुने हुन्छ । नेपालमा छोटो समयमा अत्यधिक संख्यामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको संख्यात्मक वृद्धि पनि भयो र यसले वित्तीय सेवा र सुविधाहरूको विस्तार पनि भयो तर त्यही अनुपातमा आर्थिक वृद्धि हुन नसक्दा एवं अर्थतन्त्रमा कुल गार्हस्थ उत्पादनको आकार सोही अनुरूप अगाडि बढ्न नसक्दा वित्तीय स्थायित्वमा समस्याहरू उत्पन्न भएको हो ।

समग्रमा वित्तीय स्थायित्व कायम गर्ने जिम्मेवारी केन्द्रीय बैंकको भएको र धेरैजसो वित्तीय क्षेत्रसँग सम्बन्धित कार्यहरूको कारणले वित्तीय स्थायित्वमा समस्या आउने भए तापनि सरकारी ऋण विस्तार, सरकारी राजश्व र खर्च लगायत पुँजीको प्रवाह र आप्रवाहको कारणले पनि वित्तीय स्थायित्वमा सङ्कटहरू आउन सक्ने उतिकै सम्भावना रहेको हुन्छ । नेपाल जस्तो देशमा शेयर बजारको विकास र विस्तार पनि अत्यन्तै उतारचढावपूर्ण रहेकोले पनि वित्तीय स्थायित्वमा सङ्कट आउन सक्ने उतिकै जोखिम रहेको छ । यसै गरी, अनौपचारिक अर्थतन्त्र र व्यापारको कारणले पनि वित्तीय स्थायित्वमा सङ्कट आउन सक्ने भएकोले केन्द्रीय बैंकलगायत वित्तीय क्षेत्रका अन्य नियमनकारी निकाय जस्तै धितोपत्र बोर्ड, विमा समिति, सहकारी विभाग, कर्जा सुरक्षण निगमलगायत अर्थ मन्त्रालय र सरकारका वित्तीय क्षेत्रका अंगहरू उतिकै जिम्मेवार भई कार्य गर्दा वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न सजिलो हुन्छ ।

समृद्धि, सामाजिक सुरक्षा र सञ्चय कोष

अर्जुनकुमार गौतम
विभागीय प्रमुख, कर्मचारी सञ्चय कोष

१. पृष्ठभूमि

समृद्धि आजको आवश्यकता र समयको माग हो। यो मुलुकको राजनीतिक एवम आर्थिक एजेन्डा पनि हो। राजनीतिक परिवर्तन र लोकतान्त्रीकरणको प्रवर्द्धनसँगै जनतामा विकास भएको सचेतना र अपेक्षाको स्तर, अन्य मुलुकले हासिल गरेको विकासका उपलब्धि र असल अभ्यासहरू, विज्ञान, सूचना तथा सञ्चार प्रणालीमा भएको आधुनिकीकरण र विश्वव्यापीकरणको प्रभावका कारण मुलुकमा समृद्धिको आवश्यकता र माग बढ्दै गइरहेको छ। कुनै पनि मुलुकको समृद्धि त्यस देशको आर्थिक विकाससँग मात्र सम्बन्धित छैन। आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शासकीय र वातावरणीय पक्षको समग्र विकास र सुधारको माध्यमबाट मात्र जनताले चाहेको समृद्धि प्राप्त गर्न सकिन्छ।

नेपाल सरकारले अघि सारेको 'समृद्ध नेपाल र सुखी नेपाली' भन्ने नारालाई साकार पार्न उच्च, दिगो एवम् फराकिलो आधारशिलासहितको आर्थिक वृद्धि कायम गर्दै सामाजिक न्याय र सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूको विकासका माध्यमबाट प्राप्त आर्थिक उपलब्धिहरूको न्यायोचित वितरणको व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ। सबैको लागि पर्याप्त सामाजिक सुरक्षा (Adequate Social Security for All) को सुनिश्चितता बिना समृद्धिको लक्ष्य प्राप्त धेरै कठिन छ। यस अर्थमा सामाजिक सुरक्षा मुलुकको समृद्धिको लक्ष्य पूरा गर्ने एक प्रमुख साधन हो।

मुलुकको सामाजिक सुरक्षाको विकासको अभियानमा कर्मचारी सञ्चय कोषले महत्वपूर्ण भूमिका र जिम्मेवारी निर्वाह गर्न सक्दछ। सामाजिक सुरक्षाका योजना तथा कार्यक्रमहरूको विकास र कार्यान्वयन गर्न कर्मचारी सञ्चय कोषसँग भएको अनुभव र अभ्यास निश्चयनै सार्थक हुनेछन्। विगत ५५ वर्ष देखि सामाजिक सुरक्षाको क्षेत्रमा क्रियाशील रही थोरै मात्रामा भए पनि यस क्षेत्रको विकासमा योगदान गरिरहेको यस कोषले 'राष्ट्रिय सामाजिक सुरक्षण प्रदायकको अग्रणी भूमिका निर्वाह गरी कोषलाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरको सामाजिक सुरक्षण संस्थाको रूपमा स्थापित गर्ने' दूरदृष्टि निर्धारण गरी तदनुसृत रणनीति, योजना तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ। यसै सन्दर्भमा प्रस्तुत लेखमा समृद्धि, सामाजिक सुरक्षा र कर्मचारी सञ्चय कोषको अन्तर्सम्बन्धको विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

समृद्धि

नेपालको संविधानको धारा ५० ले राज्यको आर्थिक उद्देश्यअन्तर्गत 'सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता र विकासको माध्यमबाट राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतिशील बनाउँदै समाजवाद उन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने' परिकल्पना गरेको छ। संविधान जारी भई राज्यको संघीय संरचनाका तीनवटै तहको निर्वाचन सम्पन्न भएसँगै मुलुकमा करिब दुई दशक लामो राजनीतिक द्वन्द्व, अशान्ति र अस्थिरताको अन्त्य भएको छ। सात दशकसम्म निरन्तर लागि रहेका राजनीतिक नाराहरू साकार रूप ग्रहण गर्ने क्रममा छन्। स्वभाविकरूपमा अब

मुलुकको ध्यान आर्थिक विकास र समृद्धितर्फ उन्मुख हुनु पर्दछ र भइरहेको पनि छ ।

समृद्धि लोकतान्त्रिक एवम् लोककल्याणकारी शासन व्यवस्थाको आधार स्तम्भ हो । दिगो, फराकिलो एवम् उच्चस्तरको आर्थिक वृद्धि, सामाजिक न्याय र सामाजिक सुरक्षाको सुनिश्चितता, समावेशी र जनउत्तरदायी शासनप्रणाली नै समृद्धिको यात्रा तय गर्ने प्रमुख मार्गहरू हुन । लोक कल्याणकारी शासन व्यवस्थामा जनताले आफूलाई सुरक्षित महसुस गर्दछन् । राज्यप्रति जनताको विश्वास र अपनत्व कायम हुन्छ ।

कतिपयले समृद्धिलाई मुलुकको आर्थिक वृद्धि वा आर्थिक विकासको पर्यायको रूपमा परिभाषित गर्ने गरेको पाइन्छ । तर आर्थिक वृद्धि वा आर्थिक विकासबाट मात्र समृद्धि सम्भव हुँदैन । यसअन्तर्गत आर्थिक समृद्धि, सामाजिक समृद्धि, सांस्कृतिक समृद्धि, वातावरणीय समृद्धि र राजनीतिक एवम् शासकीय समृद्धि पर्दछन् । सन् २०३० सम्ममा पूरा गर्नुपर्ने भनी संयुक्त राष्ट्रसंघले आफ्ना सदस्य राष्ट्रहरूका लागि सन् २०१५ मा जारी गरेको दिगो विकासका सत्रवटा लक्ष्यहरूले यी सबै प्रकारका समृद्धिहरूलाई समावेश गरेको छ ।

आर्थिक समृद्धिअन्तर्गत दिगो, फराकिलो एवम् उच्च दरको आर्थिक वृद्धि, आर्थिक उपलब्धि न्यायोचित वितरणको माध्यमबाट गरिबी न्यूनीकरण र सबैका लागि न्यूनतम रोजगारीको प्रत्याभूति आदि पर्दछन् । यसका लागि दीर्घकालीन बचतको माध्यमबाट आन्तरिक पुँजीको प्रवर्द्धन एवम् परिचालन, निजी क्षेत्रको प्रवर्द्धन एवम् वैदेशिक लगानीलाई प्रोत्साहन गरी तुलनात्मक लाभका क्षेत्रहरूमा लगानी अभिवृद्धि गर्ने, यातायात, सञ्चार, विद्युत, आवासलगायतका पूर्वाधार क्षेत्रको विकास गर्ने, औद्योगीकरणको माध्यमबाट परनिर्भरता कम गरी रोजगारीको सृजना गर्ने आदि रणनीति अवलम्बन गर्न आवश्यक पर्दछ ।

सामाजिक समृद्धिअन्तर्गत शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, खानेपानी जस्ता आधारभूत सामाजिक सेवाको सुनिश्चितता, गरिब, असहाय, असक्त, वृद्ध एवम् पिछडिएको वर्ग र जनजातिका लागि सामाजिक न्यायसहितको सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति, समावेशी एवम् जनसहभागितामा आधारित विकास प्रशासन आदि समावेश हुन्छन् । सांस्कृतिक समृद्धिले धार्मिक, सांस्कृतिक एवम् ऐतिहासिक धरोहर र सम्पदाहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धन, जातीय, धार्मिक, भाषिक, सांस्कृतिक एकताको प्रवर्द्धन तथा विभिन्न भाषा, धर्म संस्कृतिहरूको संरक्षण र प्रवर्द्धन आदिलाई जनाउँदछ ।

वातावरणीय समृद्धिले प्राकृतिक सम्पदाको दिगो उपयोग एवम् वातावरण संरक्षणसहितको विकासलाई जनाउँदछ । मानवीय हस्तक्षेप एवम् विकासका क्रियाकलापहरूबाट जैविक विविधता तथा वातावरणीय सन्तुलनमा नकारात्मक असर पर्न नदिनु नै वातावरणीय समृद्धि हो । राजनीतिक एवम् शासकीय समृद्धिअन्तर्गत जनउत्तरदायी निर्वाचित प्रतिनिधिहरूबाट शासन सञ्चालन, पारदर्शी, जनमैत्री एवम् जनउत्तरदायी सार्वजनिक प्रशासन, राजनीतिक दलहरूभित्रको आन्तरिक लोकतान्त्रीकरणको प्रवर्द्धन, सार्वजनिक सेवाको आधुनिकीकरण आदि समावेश हुन्छन् ।

३. सामाजिक सुरक्षा

३.१ सामाजिक सुरक्षाको परिचय

मनिसले आफ्नो जीवनचक्र(Life Cycle) को जन्मदेखि मृत्युसम्मको विभिन्न चरणमा स्वाभाविक एवम् अस्वाभाविकरूपले सृजना हुन सक्ने विभिन्न प्रकारका सामाजिक जोखिमको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । कार्यस्थलमा हुनसक्ने दुर्घटना, व्यवसायजन्य रोगहरू, शारीरिक तथा मानसिक अक्षमता, सुत्केरी तथा प्रजनन स्वास्थ्य, बिरामी, वृद्ध अवस्था तथा मृत्यु आदि सामाजिक जोखिमका केही उदाहरणहरू हुन् । अर्कोतर्फ गरिबी, पछोटेपन, बेरोजगारी, वञ्चनीकरण र अपाङ्गताजस्ता आर्थिक तथा सामाजिक विपन्नता एवम् दुर्घटना, प्राकृतिक प्रकोप, आगलागी आदि

जस्ता अस्वाभाविक भवितव्यका कारण मानिसको जीवन थप जोखिमपूर्ण हुने गरेको छ ।

यस्ता सामाजिक जोखिम तथा अस्वाभाविक भवितव्यका कारण मानिसको नियमित आयमा क्षति हुन्छ । साथै त्यस्तो परिस्थितिको सामना गर्न थप आर्थिक स्रोतको आवश्यकता पर्दछ । यसको परिणामस्वरूप पीडित तथा आश्रितको गुणस्तरीय जीवन (Quality Life)यापनमा कठिनाइका साथै, मानवोचित आधारभूत सुविधाको उपयोगबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था सृजना हुन सक्दछ । गरिबी, बेरोजगारी, सामाजिक वञ्चितीकरण र अपाङ्गताजस्ता आर्थिक तथा सामाजिक विपन्नताले मानिसको दैनिक जीवन यापन नै कष्टकर हुन जान्छ । यसरी सामाजिक जोखिम, अस्वाभाविक भवितव्य एवम् आर्थिक तथा सामाजिक विपन्नताका कारण मानिसको जीवनमा सृजना हुने आर्थिक तथा सामाजिक असरलाई न्यूनीकरण गरी गुणस्तरीय जीवन (Quality Life)यापनको सुनिश्चितता गर्न राज्य वा रोजगारदाताबाट लागू गरिएका सुरक्षाका योजना तथा कार्यक्रमहरूलाई समग्रमा सामाजिक सुरक्षा भनिन्छ ।

आजकल सामाजिक सुरक्षा र सामाजिक संरक्षणलाई एक अर्काको परिपूरक र पर्यायवाची शब्दको रूपमा बुझ्ने र प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । तथापि, यी दुई शब्दावलीमा अन्तरनिहित विषयवस्तुमा केही भिन्नता रहेको छ । औपचारिक अर्थतन्त्र भएका विकसित मुलुकहरू जहाँ अधिकांश श्रमशक्तिहरू औपचारिक रूपमा रोजगारीमा संलग्न भएका हुन्छन्, त्यस्तो रोजगारीमा रोजगारदाता तथा श्रमिकको सम्बन्ध कायम भएको हुन्छ, आफ्नो आयको निश्चित प्रतिशत रकम भविष्यको लागि बचत गर्न जनता सक्षम हुन्छन्, जनतालाई राज्यको संरक्षणको आवश्यकता कम हुन्छ । त्यस्तो राष्ट्रमा सामाजिक सुरक्षा शब्दको प्रयोग बढी सान्दर्भिक हुन्छ । सामाजिक सुरक्षाका योजनाहरू रोजगारदाता, श्रमिक तथा कर्मचारी र सरकारको त्रिपक्षीय योगदानमा आधारित हुन्छन् । यसअन्तर्गतका कार्यक्रमहरू Define Benefits र Define Contribution दुवै प्रकृतिका हुन्छन् । यसको उद्देश्य पूर्वनिर्धारित अवस्थामा गुणस्तरीय जीवन यापन सुनिश्चित गर्नु हो । यसमा जोखिमको हस्तान्तरण र व्यवस्थापन हुन्छ ।

अनौपचारिक अर्थतन्त्रको बाहुल्यता भएका विकासोन्मुख मुलुकहरू जहाँ जनताको आयस्तर र बचत गर्ने क्षमता कमजोर हुन्छ, जनतालाई राज्यको संरक्षण आवश्यक हुन्छ, त्यहाँ सामाजिक संरक्षण शब्दको प्रयोग बढी सान्दर्भिक हुन्छ । सामाजिक संरक्षणअन्तर्गतका कार्यक्रममा राज्यको पहिलो दायित्व हुन्छ । यस अन्तर्गतका कार्यक्रमहरू सामान्यतः योगदानरहित र कोषरहित हुन्छ । यसको दायित्व सरकारी ढुकुटीबाट व्यहोरिन्छ । यसको प्रमुख उद्देश्य पीडित तथा आश्रितको न्यूनतम आवश्यकताको परिपूर्ति गरी गरिबी न्यूनीकरण गर्नु हो । सामाजिक संरक्षणका कार्यक्रमले सामान्यतः सम्पूर्ण जनतालाई समेट्दछ । यसले लोककल्याणकारी उद्देश्य लिएको हुन्छ ।

३.२ सामाजिक सुरक्षाको सान्दर्भिकता

सामाजिक सुरक्षाको सुनिश्चितता जनताको आधारभूत मानव अधिकार र राज्यको जनताप्रतिको दायित्व पनि हो । सामाजिक एवम् आर्थिक समावेशीकरणको माध्यमबाट गरिबी निवारणको आधार विकास गर्ने तथा सामाजिक न्याय, सामाजिक शान्ति तथा आर्थिक एवम् सामाजिक स्थायित्व कायम गर्दै समृद्धि हासिल गर्ने राज्यको मूल लक्ष्य प्राप्तिका लागि सामाजिक सुरक्षा अनिवार्य शर्त हो । सामाजिक सुरक्षा बिना सामाजिक न्याय, शान्ति, स्थायित्व, समावेशी विकास र समृद्धि सम्भव छैन, जुन अहिलेको पूर्व आवश्यकता हो । यो राज्यलाई कल्याणकारी राज्यतर्फ उन्मुख गराउने प्रमुख साधन पनि हो ।

बालबालिका, अशक्त, अपाङ्ग, असहाय र वृद्धवृद्धाको भरणपोषण तथा रेखदेख परिवारका सक्षम सदस्य तथा समाजबाट नै हुने पूर्वीया संस्कार नै नेपालको सामाजिक सुरक्षाको मूलभूत आधारस्तम्भ हो । तर समयको प्रवाहसँगै मुलुकको पारिवारिक, सामाजिक एवम् आर्थिक संरचनामा आएको व्यापक परिवर्तनका कारण हाम्रा परम्परागत सामाजिक

सुरक्षाका आधारस्तम्भ कमजोर हुँदै गएका छन् । राज्यसँग औपचारिक सामाजिक सुरक्षा योजनाको आवश्यकता र माग बढ्दै गएको छ ।

स्वाभाविक एवम् अस्वाभाविक रूपमा सिर्जना हुनसक्ने सामाजिक जोखिमको आर्थिक एवम् सामाजिक प्रभाव न्यूनीकरण गर्न, अस्वाभाविक भवितव्यबाट हुन सक्ने हानी नोक्सानीबाट सिर्जना हुने आर्थिक असुरक्षा कम गर्न, पारिवारिक एवम् सामाजिक संरचनामा आएको परिवर्तन एवम् जनसंख्याको स्वरूप(Population Mix)का कारण सृजित समस्यालाई सम्बोधन गर्न तथा गरिबी, बेरोजगारी, वञ्चितीकरण र अपाङ्गताजस्ता सामाजिक एवम् आर्थिक समस्यालाई सम्बोधन गर्न विभिन्न प्रकारका सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूको आवश्यकता पर्दछ ।

अर्कोतर्फ सन् २०३० सम्ममा दिगो विकासका लक्ष्यहरू पूरा गरी नेपाललाई मध्य आय भएको मुलुकको रूपमा स्तरोन्नति गरी क्रमशः समृद्ध, शान्त, न्यायपूर्ण नेपाल बनाउने दीर्घकालीन सोचअनुरूप नेपालको विकासप्रक्रियालाई अघि बढाउन तथा मुलुकमा सदियौंदेखि विद्यमान आर्थिक तथा सामाजिक असमानता, क्षेत्रीय असन्तुलन, सामाजिक वञ्चितीकरण आदिलाई सम्बोधन गर्न समेत 'सबैका लागि पर्याप्त सामाजिक सुरक्षा' को अवधारणाबमोजिम सामाजिक सुरक्षा योजनाको विकास र कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ ।

३.३ सामाजिक सुरक्षाको सिद्धान्त र हाम्रो सन्दर्भ

राज्यद्वारा निर्देशित तथा स्वतन्त्र र सक्षम निकायबाट एकीकृतरूपमा योजनाको सञ्चालन, योजनामा सबै जनताको अनिवार्य र सहज सहभागिता, पूर्वनिर्धारित अवस्था (Prequalifying Condition)लाई सम्बोधन गर्न सुविधाको पर्याप्तता, योजनाको दिगोपना र विश्वसनीयताको सुनिश्चितता एवम् असक्षम नागरिकहरूका लागि राज्यबाट विशेष संरक्षण आदिलाई सामाजिक सुरक्षाको आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ ।

सामाजिक सुरक्षाका उल्लिखित सिद्धान्तहरूको कसीमा नेपालको सामाजिक सुरक्षाको अवस्थालाई विश्लेषण गर्ने हो भने परिस्थिति अत्यन्त दयनीय देखिन्छ । सामाजिक सुरक्षाका योजनाहरू अत्यन्त सीमित छन् । अधिकांश जनता सामाजिक सुरक्षा योजनाको दायरामा नै आउन सकेका छैनन् । योजनाका सहभागीहरूले पाउने सुविधाको रकम पनि अत्यन्त अपर्याप्त छ । समान प्रकृतिका योजनाहरू एकभन्दा बढी निकायबाट सञ्चालित छन् । त्यस्ता निकायबीच समन्वय र सहकार्यको अभाव छ । सामाजिक सुरक्षाको आवश्यकता र सान्दर्भिकताको सन्दर्भमा मत्यैक्य छैन, तर मुलुकमा सामाजिक सुरक्षाको सन्दर्भमा स्पष्ट नीति र दृष्टिकोणको विकास हुन सकेको छैन ।

नेपालको सामाजिक सुरक्षाका योजना कर्मचारीमुखी रहेको छ । सरकारी सेवाका राष्ट्रसेवकहरूले मात्र पर्याप्त सामाजिक सुरक्षा पाएका छन् । सामाजिक सुरक्षाको दायरा अत्यन्त सीमित रहेको छ । कुल जनतामध्ये करिब ४ प्रतिशतभन्दा कमले मात्र पर्याप्त सामाजिक सुरक्षा पाएका छन् । करिब २५ लाख (१० प्रतिशत भन्दा) जनताले मात्र कुनै न कुनै प्रकारको सामाजिक सुरक्षा पाएका छन् । सामाजिक सुरक्षाको पर्याप्तताको लागि प्रतिस्थापन दर ७० देखि ८० प्रतिशतसम्म हुनुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता रहेको छ । तर राज्यबाट प्रदान गरिने सामाजिक सुरक्षा सुविधा अत्यन्त न्यून रहेको छ ।

३.४ सामाजिक सुरक्षाका चुनौतीहरू

हाल विश्वमा प्रत्येक तीन जनामा एक जनाले मात्र पर्याप्त सामाजिक सुरक्षा पाइरहेका छन् । तसर्थ, सबैका लागि पर्याप्त सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्नु विश्वव्यापी चुनौतीको रूपमा रहेको छ । नेपालमा सामाजिक सुरक्षाको विषयमा सैद्धान्तिक विचलन र नीतिगत अन्यायलता कायमै छ । कमजोर राष्ट्रिय अर्थतन्त्र, अनौपचारिक अर्थतन्त्रको

बाहुल्यता, जनताको कमजोर आयस्तर, वैदेशिक रोजगारीमा अधिक निर्भरता, सामाजिक सुरक्षाका उपयुक्त योजनाको अभाव आदि सामाजिक सुरक्षाको विकासका प्रमुख चुनौतीहरू हुन् ।

मुलुकमा उपलब्ध श्रमशक्तिमा अनौपचारिक अर्थतन्त्रको बाहुल्यता रहेको छ । वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार ९० प्रतिशत श्रमशक्ति अनौपचारिक क्षेत्रमा रहेका छन् । अनौपचारिक क्षेत्रको ठूलो श्रमशक्तिलाई कसरी सामाजिक सुरक्षाको मूल प्रवाहमा ल्याउने भन्ने सन्दर्भमा हालसम्म पनि स्पष्ट दृष्टिकोण नै बन्न सकेको छैन । हाल करिब ४० लाख श्रमशक्ति विदेशमा कार्यरत रहेका छन् । त्यो श्रमशक्तिबाट वार्षिक रेमिट्यान्स रु. ४०० अर्ब (प्रतिव्यक्ति प्रतिमहिना रु.११ हजार) प्राप्त हुने गरेको छ । रेमिट्यान्सको ८० प्रतिशतभन्दा बढी रकम विदेश जाँदाको ऋण तिर्न र परिवारका सदस्यहरूको दैनिक उपभोगमा नै खर्च हुने गरेको पाइएको छ । यसरी वैदेशिक रोजगारीमा संलग्न श्रमशक्तिको सामाजिक सुरक्षाको विषय भविष्यका लागि निकै चुनौतीपूर्ण हुने देखिएको छ ।

विभिन्न प्रकारका सामाजिक सुरक्षाका लागि प्रत्येक वर्ष करिब रु.८० अर्बभन्दा बढी खर्च हुने गरेको छ । त्यो सम्पूर्ण रकम राष्ट्रिय ढुकुटीबाट नै खर्च भइरहेको छ । सामाजिक सुरक्षाको वित्तीय व्यवस्थापनका लागि दिगो वित्तीय स्रोतको अभाव देखिएको छ । सबै प्रकारको सरकारी सेवाका राष्ट्र सेवकको लागि कोषरहित र योगदानरहित सरकारी निवृत्तिभरण प्रणाली विद्यमान छ । हाल २ लाख ५० हजारले निवृत्तिभरण पाइरहेका छन् । वार्षिक खर्च करिब रु. २० अर्ब रहेको छ । विद्यमान निवृत्तिभरण प्रणालीमा सुधार गरी योगदानमा आधारित बनाउन अति आवश्यक भइसकेको छ । तर यो विषय त्यतिनै चुनौतीपूर्ण पनि छ ।

विगत केही वर्षयता मुलुकको पारिवारिक तथा सामाजिक संरचना र जनसंख्याको स्वरूपमा व्यापक परिवर्तन आएको छ । यसबाट हाम्रा परम्परागत पारिवारिक एवम् सामाजिक मूल्यमान्यताहरू ओभरलमा परेका छन् । कुल जनसंख्यामा जेष्ठ नागरिकको संख्यामा निरन्तर वृद्धि भइरहेको छ । वि.सं.२०१८ सालमा कुल जनसंख्यामा जेष्ठ नागरिकको अनुपात १.९१ प्रतिशत थियो भने वि.सं. २०६८ मा आइपुग्दा यो अनुपात ६.७२ प्रतिशत पुगेको छ ।

कमजोर अर्थतन्त्र, गरिबी र विपन्नता, आयको असमान वितरण नेपालको सामाजिक सुरक्षाको लागि अर्को प्रमुख चुनौती हो । न्यून आर्थिक वृद्धि र उच्च मुद्रास्फितिका कारण सामाजिक सुरक्षाका सानातिना कार्यक्रमहरू प्रभावहीन बन्न पुगेका छन् । प्रत्येक पाँच जनामा एक जना गरिबीको रेखामुनि रहेका छन् । कुल श्रमशक्तिमध्ये करिब एक तिहाइको भविष्यको लागि बचत गर्न सक्ने क्षमता नै छैन । त्यस्तो श्रमशक्तिलाई योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाको दायरामा ल्याउन कठिन छ । तिनलाई राज्यको संरक्षणको आवश्यकता पर्दछ ।

सामाजिक सुरक्षाका योजनाहरूको वित्तीय व्यवस्थापनलाई सहज बनाउन आठ वर्षअघि लागू गरिएको सामाजिक सुरक्षा कर बापत रु. २० अर्बभन्दा बढी रकम संकलन भइसकेको छ । करिब २० लाख श्रमशक्ति सामाजिक सुरक्षा करको दायरामा समाहित भइसकेका छन् । तर सामाजिक सुरक्षा कर बापत संकलित रकमलाई सामाजिक सुरक्षाको क्षेत्रमा उपयोग गर्न सकिएको छैन । अपारदर्शी वित्तीय व्यवस्थापन, कमजोर वितरण प्रणाली, कमजोर अभिलेख प्रणाली र दिगो वित्तीय स्रोतको अभावका कारण हाल लागू भइरहेको सामाजिक सुरक्षा भत्ताको विश्वसनीयता र प्रभावकारिताको अभिवृद्धि गर्ने कार्य निकै चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

सामाजिक सुरक्षाका कतिपय कार्यक्रमहरू छरिएर रहेका छन् । कार्यक्रमहरूमा दोहोरौपना देखिएको छ । समान प्रकृतिका योजनाहरू एकभन्दा बढी निकायबाट सञ्चालित छन् । सम्बन्धित विभिन्न निकायहरूबीच समन्वयको अभाव देखिएको छ । कमजोर संरचनात्मक व्यवस्था र संस्थागत क्षमताका कारण जनताको अपेक्षा र राज्यको क्षमताबीच सन्तुलन कायम गर्न कठिनाई देखिएको छ । राष्ट्रिय अभिलेख र प्रभावकारी सूचना प्रणालीको अभाव

रहेको छ । सामाजिक सुरक्षाका क्षेत्रमा आवश्यक पर्ने सामाजिक सुरक्षा विज्ञ, बिमा विज्ञ, Actuary, लगायतका दक्ष जनशक्तिको अभाव खड्किएको छ ।

३.४ सामाजिक सुरक्षामा सुधारको आवश्यकता र सम्भावना

सामाजिक सुरक्षा सुविधाको रूपमा बर्सेनी वृद्धि हुँदै गइरहेको सरकारको आर्थिक दायित्व राज्यको आर्थिक स्रोतले अब धान्न सक्ने अवस्थामा छैन । तसर्थ मौजुदा निवृत्तिभरण प्रणालीमा तत्काल सुधार गरी यसलाई योगदानमा आधारित बनाउन आवश्यक छ । सरकारले सामाजिक सुरक्षा भत्ताको रूपमा सबैलाई एउटै बास्केटमा राखेर नगद वितरण गर्नु सामाजिक न्यायको सिद्धान्तअनुकूल हुन सक्दैन । आर्थिक रूपले सक्षम र असक्षम नागरिक छुट्टयाउन सक्नुपर्दछ । नगद सुविधा (Cash Benefits) को विकल्पको रूपमा यस योजनालाई स्वास्थ्य सुरक्षा योजनामा रूपान्तरण गरी सबै नागरिकको स्वास्थ्य सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्नेतर्फ सोचन आवश्यक देखिएको छ ।

सामाजिक सुरक्षाका उपयुक्त योजनाहरूको विकास गर्न नसकिएका कारण योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा प्रणालीमा आबद्ध भई योगदान गर्न सक्ने लाखौं श्रमशक्ति पनि सामाजिक सुरक्षा योजनाको दायरामा आउन सकेका छैनन् । यसका लागि एकातर्फ उपयुक्त सामाजिक सुरक्षा योजनाहरूको विकास गर्न आवश्यक छ भने, अर्कोतर्फ योजना व्यवस्थापकहरूको संस्थागत क्षमताको विकास गर्न आवश्यक छ । सामाजिक सुरक्षाका क्षेत्रमा नीतिगत एवम् कानुनी अस्पष्टता र दोहारोपना देखिएको छ । कानूनहरू आपसमा बाभिएको हुँदा ती कानूनहरूको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर देखिएको छ ।

सामाजिक सुरक्षाका योजनाहरूलाई एकीकृतरूपमा सञ्चालन गर्नेगरी एकीकृत श्रम तथा सामाजिक सुरक्षा नीति तर्जुमा गरी तदनु रूप सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी कानूनहरू बनाउनुपर्दछ । राज्यको दायित्वको रूपमा रहेको सामाजिक सुरक्षा भत्तालाई नागरिकको बृहद् स्वास्थ्य सुरक्षा योजनाको रूपमा रूपान्तरण गर्न सकिने सम्भावनातर्फ अध्ययन गर्न आवश्यक छ । सामाजिक सुरक्षा ऐन र कर्मचारी सञ्चय कोष ऐनमा रहेका आपसी दोहारोपना र अस्पष्टताहरूलाई स्पष्ट गरी सामाजिक सुरक्षा कोष र कर्मचारी सञ्चय कोषको भूमिका र जिम्मेवारी प्रस्ट गर्नुपर्दछ । यसका लागि अवकाश बचत र उपदान तथा निवृत्तिभरणको व्यवस्थापन कर्मचारी सञ्चय कोषबाट र स्वास्थ्य बिमालगायतका अन्य सामाजिक सुरक्षा योजनाहरूको व्यवस्थापन सामाजिक सुरक्षा कोषबाट गर्नेगरी जिम्मेवारी निर्धारण गर्न सकिन्छ ।

कर्मचारी सञ्चय कोष र नागरिक लगानी कोषको कार्यमा समेत दोहारोपना रहेको छ । नागरिक लगानी कोषलाई पुँजी बजारका उपकरणहरू र सामूहिक लगानी कोष (Mutual Fund) को सञ्चालन गर्ने जिम्मेवारी दिएर अवकाश कोषको व्यवस्थापन एकीकृत रूपमा कर्मचारी सञ्चय कोषमार्फत नै गर्नु उपयुक्त हुन्छ । नेपाल सरकारबाट निजामती कर्मचारी, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरीलगायतका राष्ट्रसेवकहरूलाई प्रदान गर्ने गरिएको मौजुदा निवृत्तिभरण प्रणालीको सुधार गरी योगदानमा आधारित निवृत्तिभरण प्रणालीमा रूपान्तरण गरी त्यसको कार्यान्वयन कर्मचारी सञ्चय कोषमार्फत गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष, सामाजिक सुरक्षा कोषलगायत सम्भौतित बचत परिचालन गर्ने निकायहरूले परिचालन गरेको दीर्घकालीन वित्तीय स्रोतलाई मुलुकको आन्तरिक पुँजीको आवश्यकता पूर्ति हुनेगरी मुलुकको आर्थिक विकासका क्षेत्रमा परिचालन गर्न प्राथमिकता दिनु पर्दछ । कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष, सामाजिक सुरक्षा कोष लगायत सम्भौतित बचत परिचालन गर्ने निकायहरूको नियमनको लागि स्वतन्त्र नियामकको व्यवस्था गर्न आवश्यक छ । सामाजिक सुरक्षा प्रणालीको मेरुदण्डको रूपमा रहेको स्वास्थ्य सुरक्षा योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सामाजिक सुरक्षाप्रदायक निकायहरूको लगानीमा सातवटै प्रदेशमा शिक्षण

अस्पतालको स्थापना गरी त्यसमार्फत स्वास्थ्य सुरक्षा योजनाको कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।

४. सामाजिक सुरक्षाको विकासमा कर्मचारी सञ्चय कोषको अबको भूमिका

नेपाल सरकार एवम् संगठित संस्थाका कर्मचारी र अन्य कर्मचारीको लागी सञ्चय कोषको व्यवस्थापन गर्ने उद्देश्यले कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ बमोजिम २०१९ भदौ ३१ गते स्थापना भएको कर्मचारी सञ्चय कोषले ५५ बसन्त पार गरिसकेको छ । आधा शताब्दीभन्दा लामो इतिहास बोकेको कोषले यस अवधिमा केही निजी क्षेत्रका कामदार तथा कर्मचारीलाई आफ्नो दायरामा ल्याउने, सञ्चय कोष योगदान रकमकै व्यवस्थापनको माध्यमबाट सञ्चयकर्तालाई सीमित सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने, सञ्चयकर्ताका सेवाकालीन आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सहुलियतपूर्ण सापटीहरू प्रदान गर्ने बाहेक मुलुकको समग्र सामाजिक सुरक्षालाई लक्षित गरी आफ्नो कार्यक्षेत्र र दायरामा खासै विस्तार गर्न सकिरहेको थिएन । तर गत वर्ष भएको कर्मचारी सञ्चय कोष ऐन, २०१९ को नवौं संशोधनले कर्मचारी सञ्चय कोषको कार्यक्षेत्र र दायरा व्यापक बनाइदिएको छ । यसले कोषलाई सामाजिक सुरक्षा संस्थाको रूपमा रूपान्तरित हुने अवसर प्रदान गरेको छ ।

मुलुकमा हाल १ करोड ८० लाखश्रमशक्ति रहेका छन् । त्यसमध्ये करिब २० लाख संगठित रोजगारीमा संलग्न छन् । तर हाल ५ लाख९० हजार कामदार तथा कर्मचारी मात्र कर्मचारी सञ्चय कोषमा आबद्ध छन् । यो संख्या कूल श्रमशक्तिको ४ प्रतिशतभन्दा कम र संगठित रोजगारीको ३० प्रतिशतभन्दा कम हो । अर्थात् हाल ९६ प्रतिशत श्रमशक्ति योगदानमा आधारित समाजिक सुरक्षाबाट वञ्चित रहेका छन् । कोषमा आबद्ध सञ्चयकर्तामध्ये ८० प्रतिशतभन्दा बढी अवकाशपश्चात् सरकारी ढुकुटीबाट मासिक निवृत्तिभरण पाउने विभिन्न सरकारी सेवाका राष्ट्रसेवक तथा सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकहरू समावेश छन् । कोषमा आबद्ध निजी एवम् संगठित क्षेत्रका कामदार तथा कर्मचारीको संख्या १ लाखको हाराहारीमा मात्र रहेको छ । निजी एवम् संगठित क्षेत्रका अन्य कामदार तथा कर्मचारीहरू, विभिन्न पेसा व्यवसायमा संलग्न स्वरोजगारहरू एवम् वैदेशिक रोजगारहरूलाई कोषको दायरामा ल्याउन अबै बाँकी नै छ ।

सञ्चय कोषकै व्यवस्थापन गर्न अन्य देशमा स्थापना गरिएका समकालीन संस्थाहरू आज सामाजिक सुरक्षाको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरी मुलुकको प्रमुख सामाजिक सुरक्षाप्रदायक संस्थाको रूपमा स्थापित भइसकेका छन् । सन् १९३१ मा स्थापना भएको इरानको सञ्चय कोष सन् १९७५ मा सामाजिक सुरक्षा संस्थामा रूपान्तरण भई हाल कुल ८ करोड जनतामध्ये ४ करोड १० लाख अर्थात् ५०% भन्दा बढी इरानी जनतालाई सम्पूर्ण प्रकारको सामाजिक सुरक्षा प्रदान गरिरहेको छ । सन् १९५५ मा स्थापना भएको सिंगापुरको केन्द्रीय सञ्चय कोष संगठन (CPFO)ले हाल ३७ लाख कामदार, कर्मचारी एवम् स्वरोजगारहरूलाई आबद्ध गराई योगदानकर्ता र तिनका आश्रितको सामाजिक सुरक्षाको पूर्ण प्रत्याभूति गराइरहेको छ । यो संख्या त्यहाँको कूल श्रमशक्तिको ९०% भन्दा बढी हो । छिमेकी मुलुक भारतमा सन् १९५१ मा स्थापना भएको कर्मचारी सञ्चय कोषले निजी प्रतिष्ठानका कामदार तथा कर्मचारीहरूको लागि सञ्चय कोष, निवृत्तिभरण कोष र औषधोपचारको व्यवस्थापन गरिरहेको छ । त्यहाँ केन्द्रीय सरकारले तोकेको १८७ प्रकारका प्रतिष्ठानहरूमा सञ्चय कोष अनिवार्य गरिएको छ । तदनुरूप ४ लाख ५० हजारभन्दा बढी प्रतिष्ठानका ४ करोडभन्दा बढी कामदार तथा कर्मचारी त्यहाँको सञ्चय कोष प्रणालीमा आबद्ध रहेका छन् । त्यसैगरी विभिन्न देशको वैदेशिक रोजगारमा संलग्न भारतीय नागरिकहरूले समेत सञ्चयकोषमा आबद्ध हुन पाउने व्यवस्था भएअनुरूप हाल २२ देशका वैदेशिक रोजगारहरू त्यहाँको सञ्चय कोष प्रणालीमा आबद्ध रहेका छन् ।

सामाजिक सुरक्षाका विभिन्न कार्यक्रम कार्यान्वयनको लागि योजनाको स्वरूप निर्धारण (Product Design)गर्न कोषबाट प्रारम्भिक गृहकार्यसमेत क्रमिक रूपमा भैरहेको छ । स्वरोजगारहरूका लागि सञ्चय कोष योजना लागू गर्न

अवधारणा पत्र र नियमावलीको मस्यौदा तयार भइसकेको छ । कोषमा आबद्ध सञ्चयकर्ताका लागि स्वास्थ्य बीमा योजना कार्यान्वयन गर्न सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग समेत छलफल गरी सञ्चयकर्ता स्वास्थ्य बीमा योजनाको वृद्धाका कोषले २ वर्षअगाडि नै तयार गरिसकेको थियो । जसअनुसार, कर्मचारी र रोजगारादाताको तीन/तीन सयको योगदान एवम् कोषसमेतबाट हुने थप योगदानका आधारमा सम्बन्धित सञ्चयकर्तालगायत परिवारका चारजना सम्म सदस्यलाई समेत समेट्ने गरी एकीकृत स्वास्थ्य बीमा योजना कार्यान्वयन गर्न सकिने देखिएको छ । यस योजनाको कार्यान्वयनबाट तत्काल २० लाख जनता लाभान्वित हुने देखिन्छ । भविष्यमा स्वास्थ्य बीमा योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकार, कर्मचारी सञ्चयकोष लगायत अन्य निकायको लगानीमा प्रत्येक प्रदेशमा मेडिकल कलेजको स्थापना गर्न सकिन्छ । यसका लागि इरानमा त्यहाँको सामाजिक सुरक्षा संस्थाले स्थापना गरेको मिलान अस्पतालको अनुभव हाम्रो लागि सान्दर्भिक र अनुकरणीय हुन सक्दछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको प्राविधिक सहयोगमा निजी एवम् संगठित क्षेत्रका कामदार कर्मचारी एवम् स्वरोजगार हरूलाई समेत समेट्ने गरी योगदानमा आधारित निवृत्तिभरण योजनाको वृद्धाका कोषले तयार गरिसकेको छ । सो योजनाअनुसार नियमित २० प्रतिशतको योगदानबाट ६० प्रतिशत प्रतिस्थापन दर (Replacement Rate)कायम हुने गरी वृद्धावस्था निवृत्तिभरण योजना, असक्षमता निवृत्तिभरण योजना तथा आश्रित निवृत्तिभरण योजना समेत तीनवटा निवृत्तिभरण योजना कार्यान्वयन गर्न सकिने देखिएको छ । यस योजनामा कोषमा योगदान गरिरहेका सार्वजनिक संस्थान एवम् निजी क्षेत्रका करिब १ लाख ४० हजार सञ्चयकर्तालाई तत्काल आबद्ध गराउन सकिन्छ । भविष्यमा निजी एवम् संगठित क्षेत्रका २० लाख श्रमशक्तिलाई यस योजनामा समावेश गराउन सकिन्छ । सञ्चय कोषका अलावा निवृत्तिभरणका लागि थप योगदान गर्न नसक्नेहरूको लागि सञ्चय कोषलाई नै निवृत्तिभरण कोषमा रूपान्तरण गरी अवकाशपश्चात् मासिक निवृत्तिभरण प्रदान गर्न सकिन्छ । नेपाल सरकारको विभिन्न सेवामा कार्यरत कर्मचारीको लागि भविष्यमा नेपाल सरकारले लागू गर्ने योगदानमा आधारित निवृत्तिभरण योजना कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने सबै प्रकारको पूर्वाधार कोषले विकास गरिसकेको छ ।

कर्मचारी सञ्चय कोषले स्वरोजगार सञ्चय कोष योजनाको खाका तयार गरिसकेको छ । यस योजनाबाट मुलुकभित्रका करिब १० लाख स्वरोजगार र वैदेशिक रोजगारमा संलग्न करिब ४० लाख वैदेशिक कामदारहरू कोषको दायारमा आउनेछन् । वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त वार्षिक रेमिट्यान्सको न्यूनतम १० प्रतिशत रकम सामाजिक सुरक्षाका लागि बचत गर्न प्रोत्साहित गर्ने हो भने पनि यसबाट वार्षिक ३० अर्ब थप आन्तरिक स्रोत परिचानल हुन सक्ने देखिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान ।

आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बजेट वक्तव्य ।

कर्मचारी सञ्चय कोषका वार्षिक प्रतिवेदनहरू ।

अर्जुनकुमार गौतम, सामाजिक सुरक्षाको रणनीतिक दृष्टिकोण, कोष पत्रिका, कर्मचारी सञ्चय कोष ।

नेपालमा वैदेशिक सहायताको महत्व

गम्भीरबहादुर हाडा

सह-प्राध्यापक (अर्थशास्त्र) भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस

परिचय

व्यापक अर्थमा एक राष्ट्रले अर्को राष्ट्रलाई सहयोग स्वरूप प्रदान गरिने कुनै पनि वस्तु वा सेवालाई वैदेशिक सहायता भनिन्छ। तर आर्थिक परिभाषाअनुसार आर्थिक रूपले कम विकसित देशलाई आर्थिक तथा सामाजिक विकासको लागि सक्षम राष्ट्रहरूले दिने आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग नै वैदेशिक सहायता हो। कुनै पनि देशमा विकासका गतिविधिहरू सञ्चालन गर्न चाहिने स्रोत, साधन र जनशक्ति जुटाउने काममा सहयोग पुऱ्याउने कुरा नै वैदेशिक सहायता हो। वैदेशिक सहायताको दीर्घकालीन लक्ष्य मध्ये भविष्यमा वैदेशिक सहायता लिनु नपर्ने स्थितिको सिर्जना गर्नु हो। देशको भौगोलिक घेराभन्दा बाहिर निर्मित पूजा देशभित्र आयात गर्ने कार्य दुई प्रकारबाट गरिन्छ। (क) वैदेशिक सहायता (ख) वैदेशिक लगानी। वैदेशिक सहायता पनि बद्ध (Tied) र अबद्ध (untied) दुई किसिमका हुन्छन्। वैदेशिक लगानी पनि दुई किसिमका छन्। (क) प्रत्यक्ष लगानी (ख) अप्रत्यक्ष लगानी। विदेशी सहयोग अनुदान र प्राविधिक सहयोगका रूपमा पनि प्राप्त हुन्छ।

द्वितीय विश्वयुद्धको संहारकारी प्रभावबाट अन्तर्राष्ट्रिय सद्भावना र पारस्परिक सहयोगको भावनाको निकै विकास भयो। युद्धको संहारबाट क्षतिग्रस्त भएका राष्ट्रहरूको पुनरुत्थानको निमित्त धनी र सम्पन्न राष्ट्रहरूले आर्थिक सहायता प्रदान गर्ने प्रथाको थालनी भयो। हुन त लडाईं वा युद्धको निमित्त आफ्नो गुटको कमजोर राष्ट्रलाई आर्थिक र सैनिक सहायता दिने चलन धेरै पहिले देखिनै विद्यमान थियो। तर शान्ति र सृजनात्मक विकासको लागि प्रदान गरिने आर्थिक सहायता युद्धको निमित्त प्रदान गरिने सैनिक सहायता भन्दा पृथक रहेको कुरा स्मरणीय छ। तसर्थ धनी र सम्पन्न राष्ट्रले गरीब राष्ट्रलाई आर्थिक सहायता दिने चलन द्वितीय विश्वयुद्धपछि शुरुवात भएको मानिन्छ। आर्थिक विकासको यस पुनित भावनालाई दुई रूपले कार्यान्वित गरिएका छन्। विकासोन्मुख वा अविकसित राष्ट्रहरूको आर्थिक विकासको निमित्त सहायता उपलब्ध गराउन अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू खडा गरिए र तिनीहरूको माध्यमबाट प्रदान गरिने संस्थागत सहायता प्रणाली एक हो भने अर्को राष्ट्र विशेषले प्रदान गर्ने आर्थिक सहायता।

आर्थिक विकासको लहर आएको बेलादेखि नै विदेशी सहायताको प्रादुर्भाव भएको देखिन्छ। तर नेपालको आर्थिक विकासमा विदेशी सहायताको भूमिका पञ्चवर्षीय योजना पूर्व देखिएन। साना साना राज्यहरूलाई एकीकरण गरी विशाल नेपालको स्थापना १८ औं शताब्दीको तेस्रो दशक तिर भयो। त्यसपछि नेपालले चौतर्फी विकास गर्ने बाटो खोज्यो तर राणाकालीन नेपालमा खास आर्थिक विकास हुन सकेन। जंग बहादुरको उदयले एक शताब्दीसम्म नेपाललाई बाह्य जगतबाट पूरै टाढा राख्यो। पहिलो पञ्चवर्षीय योजना (२०१३-२०१७) देखि मात्र नेपालको आर्थिक विकासमा विदेशी सहायताको भूमिका सुरु भएको पाइन्छ। वैदेशिक ऋण उपयोगको ढाँचालाई हेर्दा सबभन्दा बढी रकम यातायात, विद्युत र सञ्चारमा खर्च भएको देखिन्छ भने सिंचाई, कृषि र खानेपानी आयोजनामा पनि उल्लेखनीय ऋण रकम खर्च भएको पाइन्छ।

नेपालको आर्थिक विकासको निमित्त विदेशी सहायता अत्यन्त महत्वपूर्ण देखिएको छ ।

वैदेशिक सहायता सम्बन्धी अवधारणाहरू	
यथार्थवादी (realist)	<ul style="list-style-type: none"> वैदेशिक सहायता वास्तवमा व्यवहारिक कूटनीतिको औजार संयन्त्र हो । दाता राष्ट्रहरूको बढ्दो सुरक्षा र साम्यवाद तथा आतंकवादको प्रलोभन हटाउने माध्यम वैदेशिक सहायता हो । राजनीतिक शक्तिको औजारको रूपमा वैदेशिक सहायता रहेको छ र रहिरहनेछ (हान्स मोर्गेन थाउं)
मार्क्सवादी (marxist)	<ul style="list-style-type: none"> धनी राष्ट्रहरूले गरीब राष्ट्रहरूमाथि प्रभाव जमाउने औजार वैदेशिक सहायता हो । पुँजीवादको विस्तार गर्ने भरपर्दो साधन वैदेशिक सहायता हो
उदारवादी (liberalist)	<ul style="list-style-type: none"> अन्तर निर्भरता र विश्वव्यापीकरणका समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न सहयोग गर्ने औजार माध्यम वैदेशिक सहायता हो ।
सुधारवादी (constructive)	<ul style="list-style-type: none"> धनी राष्ट्रले गरीब राष्ट्रका जनताको जीवनस्तर सुधार गर्न मद्दत गर्नका लागि वैदेशिक सहायता उपलब्ध गराउनुपर्दछ ।

नेपालमा पुँजीको साधन मात्र कमी भएको होइन, आधुनिक उपकरण, अनुसन्धान, प्राविधिक ज्ञान तथा प्रशिक्षणको पनि कमी छ । यसबाट पनि नेपालमा आर्थिक समुन्नतिको निमित्त विदेशी सहायताको आवश्यकता पर्दछ । भारत, बंगलादेश, कोरिया, बर्मा, श्रीलंका, मिश्र, ब्राजिल, मेक्सिको, अफ्रिका र ल्याटिन अमेरिका आदि देशको आर्थिक विकासमा विदेशी सहायताको बढी महत्वपूर्ण भूमिका पाईन्छ । आन्तरिक साधनको राम्रोसँग परिचालन नभएसम्म कुनै पनि देशको आर्थिक विकासको लागि विदेशी सहायता आवश्यकता पर्छ । यिनै देश स्वावलम्बी नबनेसम्म विदेशी सहायताको उपयोग आवश्यकता पर्छ । तर सँधै विदेशी सहायताको मात्र भर परिरहेमा राम्रो हुँदैन । बाह्य लगानीलाई बढी आकर्षित गर्न हामीले आफ्नो साधन र क्षमता पनि बढाउँदै लैजानु परेको छ । हामी पूरा वैदेशिक सहयोग मै निर्भर गर्नेतर्फ लाग्यो र आन्तरिक साधनको परिचालन गर्ने दिशामा सन्तोषजनक प्रयास भएको दाता मुलुकहरूले अनुभव गर्न सकेनन् भने वाह्य सहयोग बढ्दै जानुको साटो घट्दै जाने बढी सम्भावना हुन्छ । सहयोग प्रदान गर्ने मुलुकहरू कोही पनि कुनै मुलुक अविच्छिन्न सहयोग मै निर्भर रहन परोस् भन्ने चाहन्न । वैदेशिक सहयोगको महत्व तथा यसको सफल प्रयोग त्यस बेला हुन जान्छ जब यसबाट आन्तरिक साधनको बढी परिचालन गर्ने आर्थिक क्रियाकलाप मुलुकमै बढ्न जान्छन् । जसले गर्दा वाह्य सहयोगको परिमाण क्रमशः कम हुन जान्छ । तर आजसम्म विदेशी सहायताबाट खास गरेर पूर्वाधारहरूको विकास गर्ने आयोजनाहरूमा नै बढी प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जसको प्रभावहरू यति थोरै समयमा निर्धारित गर्न सकिन्न र जसको असर ठोस रूपमा तुरुन्त बताउन सकिन्न ।

वैदेशिक सहायतासम्बन्धी शिद्धान्तहरू	
शिद्धान्त	आशय
परिपूर्ति सिद्धान्त (supplementary theory)	<ul style="list-style-type: none"> बचत र लगानी बीचको खाडल पूर्ति गर्न, निर्यात आयातबीचको खाडल पूर्ति गर्न, प्रविधिकको खाडल पूर्ति गर्न आदिका लागि सहयोग परिचालन गरिन्छ भन्ने सिद्धान्त

वैदेशिक सहायतासम्बन्धी शिद्धान्तहरू	
सिद्धान्त	आशय
विस्थापन सिद्धान्त (displacement theory)	Local initiative समाप्त पार्न, aid addiction बढाउन, dependency syndrome बढाउन, substitution effect सिर्जन गर्न सहयोग परिचालन हुन्छ भन्ने सिद्धान्त
क्षतिपूर्ति सिद्धान्त (compensation theory)	विकासोन्मुख मुलुकबाट braindrain गराएबापत त्यसको क्षतिपूर्ति गर्नका लागि सहयोग परिचालन हुन्छ भन्ने सिद्धान्त
परनिर्भरता सिद्धान्त (dependency theory)	सहयोग दिने राष्ट्रप्रति परनिर्भरता बढाउन सहयोग दिइन्छ भन्ने सिद्धान्त

आर्थिक विकासमा वैदेशिक सहायताको आवश्यकता तथा महत्व

नेपालमा प्रचुर मात्रामा जलविद्युत् शक्ति र प्राकृतिक साधनहरू छन् । तर पूँजीको अभावले गर्दा पर्याप्त मात्रामा उपयोग गर्न सकिएको छैन । यसको लागि पनि विदेशी पूँजी या सहायताको आवश्यकता पर्दछ । पूर्वाधारको विकासका साथै गरीबीको विषम कुचक्रबाट निस्कन पनि विदेशी सहायता आवश्यक देखिन्छ । त्यति मात्र हैन, विदेशी पूँजीबाट देशको स्थायी सम्पत्ती बढ्ने र यसबाट राष्ट्रिय आयमा वृद्धि भएर देशको औद्योगीकरणमा सहायता मिल्छ । विदेशी पूँजीबाट उत्पादनको नयाँ नयाँ तरिका र नविनता टेक्निकल जानकारी पनि देशलाई प्राप्त हुन्छ र देश यस क्षेत्रमा अरू देशसँग होड गर्न सकिन्छ । नेपालजस्तो विकासोन्मुख देशका लागि खास गरेर वैदेशिक सहायताको आवश्यकता तथा महत्वहरूलाई निम्नलिखित रूपबाट विवेचना गर्ने कोसिस गरिएको छ-

- (१) **लगानी र बचतको दर बढाउनु** : आर्थिक विकासको लागि सर्वप्रथम लगानी र बचतको दर वृद्धि गर्नुपर्छ । तर नेपाल एक गरिब मुलुक भएको हुनाले हाम्रो राष्ट्रिय बचत यति न्यून छ कि यसबाट देश विकासको लागि आवश्यक लगानीको दर बढाउन सकिँदैन । वैदेशिक सहायताले स्वदेशी बचतको यो कमीलाई परिपूर्ति गरेर लगानी दरलाई बढाई देशको आर्थिक विकास गर्दछ । विदेशी सहायताको अभावमा स्वदेशी बचतद्वारा नियन्त्रित लगानी दर कम भई देशको आर्थिक विकास हुन सक्दैन ।
- (२) **शोधनान्तर स्थिति हटाउन** : नेपालबाट निकासी गर्ने मुख्य वस्तुहरू खाद्यान्न नै हुन । जसको उत्पादन मौसमी वर्षामा निर्भर छ । यसैले यस्तो उत्पादन कहिले बढ्ने कहिले घट्ने हुन्छ । बढी उत्पादन हुने बेलामा बढी निर्यात गर्न सकिने र कम उत्पादन हुने बेलामा त्यतिमात्र निर्यात गर्न नसकिने हुनाले विदेशी मुद्रा आर्जनमा पनि घटबढ भईरहेको हुन्छ । आयात बढ्दै गएको छ र निर्यात र निर्यात योग्य वस्तुहरू कम हुँदै गएको अवस्थामा उत्पन्न विदेशी विनिमय र शोधनान्तर स्थितिको समस्याको निराकरण विदेशी आर्थिक सहायताले गर्दछ ।
- (३) **प्राविधिक सहायता** : वैदेशिक आर्थिक सहायता अन्तर्गत मित्र राष्ट्रहरूबाट विभिन्न आधुनिक औजार र उपकरणहरूका अतिरिक्त प्रशिक्षण एवं अनुसन्धानको व्यवस्था विशेषज्ञहरूको सेवा सल्लाहकार आदिमा सहयोग पनि प्राप्त गरेको छ । सहायता, दक्ष सेवाहरूको व्यवस्था, शिक्षण तथा प्रशिक्षण संस्थाहरूको स्थापना, यान्त्रिक ज्ञान बढाउनको साथै व्यावहारिक तालिम दिनु आदि क्षेत्रमा यस सहायताको भूमिका अद्वितीय मानिन्छ ।
- (४) **प्राकृतिक साधनहरूको उपयोग** : पूँजीको अभावले गर्दा नेपालमा प्रचुर मात्रामा प्राकृतिक साधनहरूको उपयोग गर्न सकेको छैन । विदेशी पूँजीको सहायताबाट प्राकृतिक साधनहरूको समुचित उपयोग गरी आर्थिक विकासको

प्रकृया तीव्र गर्न सकिन्छ ।

- (५) **रोजगारमा र जीवनस्तरमा सुधार** : विदेशी पुँजीको आगमनबाट नयाँ नयाँ उद्योगहरूको स्थापना हुन्छ, जसबाट रोजगार, उत्पादन र आयमा वृद्धि हुन्छ । राष्ट्रिय आय र प्रतिव्यक्ति आयमा वृद्धि भएमा मानिसहरूको रहन सहन पनि उन्नति हुन जान्छ ।

वैदेशिक सहायता लिने कारण

राज्यले वैदेशिक सहयोग लिने गर्दछ यस सन्दर्भमा विभिन्न कारणहरूले गर्दा राज्यले वैदेशिक सहायता लिने गरेको पाइन्छ त्यसलाई निम्नानुसार व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

१ बचतको सीमितता

राज्यले जनताको हितकोलागि गर्नुपर्ने असिमीत कार्यसम्पादन गर्न अर्थतन्त्रसंग पर्याप्त बचत हुँदैन । अतः बचत र लगानीबीचको खाडल पूरा गर्न वैदेशिक सहायता लिनुपर्दछ ।

२ वैदेशिक मुद्रा व्यापारको सीमितता

राज्यले निर्यातको तुलनामा आयात बढी गरेमा वैदेशिक मुद्रा सीमित हुँदै जान्छ । वैदेशिक मुद्राआर्जन र खर्चबीचको खाडल पूरा गर्न वैदेशिक सहायता लिनुपर्ने हुन्छ ।

३ विश्व भाइचारा बाध्यात्मक सम्भौताहरू

विश्वमा आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक सम्बन्ध बढाउन र विश्वव्यापीकरणसँगै सिर्जना भएका अवसरलाई उपयोग गर्न एवं चुनौतिलाई सामाना गर्न थप कार्य गर्नुपर्ने भएकोले त्यसका लागि पनि सहयोग लिनु पर्दछ ।

अर्थशास्त्री क्यारोल लेन्वेस्टरको विचारमा वैदेशिक सहायताका उद्देश्यहरू	
कूटनीतिक उद्देश्य	अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा, अन्तर्राष्ट्रिय राजनीति लक्ष्य, सरकार-सरकार बीचको सम्बन्धको व्यवस्थापन गर्ने
विकासमूलक उद्देश्य	आर्थिक एवम् सामाजिक विकास गरी गरिबी घटाउने
मानवीय उद्देश्य	मानवको दैनिक आवश्यकता पूरा गर्ने र द्वन्द्व दैवी प्रकोप, भोक मरी आदिमा सहयोग एवम् सामाजिक गतिविधि सञ्चालन गर्ने
व्यापारिक उद्देश्य	देशको व्यापारिक क्षमता बढाउने- व्यापार, निर्यात, उत्पादन आदि
सामाजिक एवम् सांस्कृतिक उद्देश्य	दुई देशबीच सामाजिक सांस्कृतिक मूल्यमान्यता, ज्ञान, सीप, कार्य संस्कृति साटासाट गर्ने, exposure visit, छात्रवृत्ति, ऐतिहासिक सांस्कृतिक उत्थान अन्वेषण गर्ने आदि

वैदेशिक सहायताका प्रकारहरू

वैदेशिक सहायताका प्रकारलाई मुख्यतया ऋण सहायता, अनुदान सहायता, प्राविधिक सहायता, द्विपक्षीय सहयोग र

बहुपक्षीय सहयोग गरी विभिन्न प्रकारमा बर्गिकरण गरेतापनि सहयोगको प्रकृति, प्राप्त गर्ने आधार आदिका दृष्टिकोणले सहयोगको विभिन्न प्रकारमा बर्गिकरण गर्न सकिन्छ ।

- (क) **आयोजना सहयोग** : कुनै निश्चित आयोजनाका लागि दिइन्छ ।
- (ख) **कार्यक्रम सहयोग** : कुनै निश्चित क्षेत्रका लागि दिइने सहयोग ।
- (ग) **बजेटका लागि सहयोग** : सहयोग प्राप्त गर्ने देशको आर्थिक प्रणालीमा आबद्ध भई आउने एक प्रकारको कार्यक्रम सहयोग
- (घ) **स्वतन्त्र सहयोग** : स्वतन्त्र सहयोग प्राप्त गर्ने राष्ट्रको छनौट अनुसार खर्च गर्न दिने सहयोग ।
- (ङ) **खाद्य सहयोग** : खाद्य संकटको व्यवस्थापन गर्न यस्तो सहयोग आउने गर्दछ ।
- (च) **बन्धनमुक्त सहयोग** : यस्तो सहयोग दिने देश वा कुनै निश्चित समुहबाट वस्तु सेवा खरिद गर्ने गरी लिइएको सहयोग, त्यसैगरी प्राविधिक सहायता, प्राविधिक ज्ञान, सीप, प्राविधिको रूपमा दिइने सहयोग । द्विपक्षिय सहयोग कुनै एउटा देशले अर्को देशलाई सोभै दिने सहयोग ।

वैदेशिक सहायताको सुरुवात र यसको वर्तमान अवस्था र स्थिति

नेपालमा वैदेशिक सहायता आउने क्रम चन्द्रशमसेरको बेला देखि नै सुरु भएको हो । त्यसबेला सन् १९११ मा फर्पिङ र सुन्दरीजल, जलविद्युत आयोजनाको लागि बेलायतबाट सहायता प्राप्त भएको थियो । प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा पनि ४३ करोड ६४ लाख वैदेशिक अनुदान लिइएको थियो । नेपालमा वैदेशिक सहायताको सुत्रपात त विकासको प्रादुर्भाव हुनु अगावै सैनिक सहयोग, प्राविधिक सहयोग तथा शासन सञ्चालनार्थ तत्कालीन सरकार प्रमुखहरूलाई मैत्रीको रूपमा प्रदान गर्दै आएको थियो तथापि त्यो विकासको प्रयोजनको लागि थिएन । २००७ साल पछिको प्रजातान्त्रिक सरकार पश्चात् जब योजनाबद्ध तवरले विकासको कार्यहरूको थालनी हुन थाल्यो तब वैदेशिक सहायताको सुरुवात भयो । सन् १९७६ (वि.सं. २०३२ साल) मा नेपाल सहयोग समुहको उदय भएपछि नेपालमा वैदेशिक सहायता प्रवाहित हुने क्रम अभै बढेको छ । नेपालमा पहिलो पञ्चवर्षीय योजनामा प्रवाहित वैदेशिक सहायताको हिसाव गरेको खण्डमा सो अवधिमा साधारण खर्च पनि वैदेशिक सहयोगबाट व्यहोरिएको पाइन्छ । त्यसपछि चौथो योजनाकालसम्म देशको कुल विकास खर्चमा वैदेशिक सहायताको अनुपात घट्दै गई उक्त योजनामा भएको कुल विकास खर्चमा वैदेशिक सहायताको अनुपात ४५.६ प्रतिशतमा भरेको देखिन्छ । पाचौ योजनाकालदेखि यसको अनुपात पुनः बढी सातौ योजनाकालमा ७०.६ प्रतिशत रकम वैदेशिक सहायताबाट नै व्यहोरिएको पाइन्छ । आठौं योजनाकाल (२०४९-२०५४) मा वैदेशिक सहायताको अनुपात ६५.५ प्रतिशतमा भरे तापनि विकास प्रयासमा वैदेशिक सहायताले महत्वपूर्ण भूमिका निभाएको बुझिन आउँछ । नवौ योजना मा ५८.५, दशौ योजनामा ५७.५ प्रतिशत, ३ वर्षे अन्तरिम योजनामा ४४ प्रतिशत र त्रिबर्षिय योजनामा २४.४४ प्रतिशत रहेको छ भने तेही योजनामा खुद वैदेशिक ऋण ४३.९ प्रतिशत रहेको छ ।

तीन वर्षीय अन्तरिम योजना अर्वाधमा (२०६४/६५-२०६६/६७) वैदेशिक अनुदानतर्फ रु. ८४ अर्ब १४ करोड र वैदेशिक ऋणतर्फ रु. ५६ अर्ब ५२ करोड गरी रु. १४०.६६ अर्ब जुटाउने प्रक्षेपण गरिएकोमा २०६७ असार मसान्तसम्ममा रु. १ खर्ब ९३ अर्ब ९७ करोड सहयोगका लागि सम्झौता सम्पन्न भएको थियो । त्यस मध्ये रु. १ खर्ब ५४ अर्ब ६२ करोड अनुदानतर्फ रहेको छ भने ऋणतर्फ रु. ३९ अर्ब ३५ करोड रहेको छ । यस अर्वाधमा वैदेशिक अनुदान तथा ऋण सहायता रकम प्रचलित मूल्यमा रु. १ खर्ब १५ अर्ब ५२ करोड र आ.व. २०६३/६४ को स्थिर मूल्यमा रु. ९३ अर्ब ५५ करोड उपयोग भएको देखिन्छ । तर आर्थिक वर्ष २०६६/६७ मा दातृ निकायसँग माग गर्नुपर्ने शोधभर्ना वापतको रकमको ठूलो अंश बाँकी रहेको हुनाले सहायता रकमभन्दा खर्च रकम बढी देखिन आएको छ । योजनाको अन्तिम वर्ष आ. व. २०६६/६७ मा कूल गार्हस्थ उत्पादनमा वैदेशिक अनुदानको अंश ३.३ र वैदेशिक ऋणको अंश १.० प्रतिशत रहेको छ । कूल सरकारी खर्चमा वैदेशिक अनुदानको अंश १४.८ प्रतिशत र वैदेशिक ऋणको अंश ४.३ प्रतिशत रहेको छ । यस अर्वाधमा वैदेशिक सहयोगको नक्सान्न कार्य सम्पन्न भएको छ । सबै प्रकारका वैदेशिक सहायतालाई राष्ट्रिय बजेटमा समावेश गराउन जोड दिइएको छ । गैरसरकारी संस्थालाई प्राप्त हुने वैदेशिक सहयोगको परिचालन राष्ट्रिय प्राथमिकता र नीतिअनुरूप तुल्याउन तथा पारदर्शिता बढाउन सरोकारवाला निकायहरूलाई प्रोत्साहित गरिएको छ । पेरिस घोषणापत्र तथा आक्रा कार्ययोजना समेतलाई ध्यानमा राखेर “वैदेशिक सहायता नीति” को परिमार्जन एवं “सहायता कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता कार्य योजना” को मस्यौदा तयार पारिएको छ । तथापि पेरिस घोषणा, आक्रा कार्यान्वयन योजनाको बाबजुद अर्भै थुप्रै वैदेशिक सहायता राष्ट्रिय बजेट र लेखा पद्धतिभित्र समाहित हुन सकेको देखिँदैन । आवश्यक नीति, संस्थागत व्यवस्था र क्रियाकलापहरूको कमीले गर्दा प्रतिबद्ध भइसकेको सहायता समेत परिचालन गर्न सकेको देखिँदैन ।

नेपालमा वैदेशिक सहयोगप्रति निर्भरता किन बढेको हो र विकास खर्चअनुसार आन्तरिक राजश्व संकलन कहिले बढ्न नसक्नु नै यसको मुख्य समस्या हो भनी एक्सन एड नेपालको प्रतिवेदनले देखाएको छ । उक्त प्रतिवेदनअनुसार देशको बाह्य ऋण बढ्दै जानुको कारण नै उपयुक्त रूपमा आयोजना छनौट हुन नसक्नु हो । वैदेशिक सहयोगका आयोजनाहरूमा सहभागिताको कमी, दक्ष व्यवसायी न्यूनता र अनुपयुक्त कार्य पद्धति रहेको ठहर गरेको छ । सरकार तथा दातृ पक्षले गरिबी निवारणमा प्रशस्त जोड दिन खोजे पनि विगतमा त्यसमाथि खास प्रभाव पर्न नसकेको भनी प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । विदेशी ऋण बढेको बढ्दै छ भने गरिबी निवारण प्रभावकारी हुन सकेको छैन । प्रतिवेदनले त अर्भ विदेशी सहयोगले नेपालमा भ्रष्टाचार बढाएको कितान समेत गरेको पाइन्छ । नेपालले प्राप्त गर्ने विदेशी सहायता परिचालन गर्नुका लागि हालसम्म कुनै नीति नियम बनेको छैन भने यसका लागि अन्य कुनै ठोस कदम पनि चालिएको पाइँदैन । विदेशी ऋण तथा अनुदान सम्बन्धी नीति नभएकाले दातृराष्ट्र र निकायले जहाँ जसरी चाह्यो त्यसरी नै ऋण र अनुदान दिने गरेको देखिन्छ । वैदेशिक सहायता भनेको सानो समयमा देशलाई अगाडि बढाउने स्रोत प्राप्त गर्नु हो । वैदेशिक सहायतामा अनुदानको अंश निकै घटिरहेको छ छैन यो पनि हेरिएको छैन भने कुल ऋणको ४०/५० प्रतिशत मात्र उपयोग भएको छ । ४० वर्ष अगाडि लिएको ऋणको साँवा र व्याज अब तिर्नुपर्ने भएकाले नेपालको अर्थतन्त्रले धान्न नसक्ने देखिन आउँछ । वैदेशिक सहायताको अनुपात क्रमिक रूपमा घटाउँदै लैजाने भनिए तापनि बढ्दो विकास कार्यहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने र साधारण खर्चमा पनि सोहीअनुसार वृद्धि हुँदै गएकोले वैदेशिक सहायताको निर्भरता अर्भ निकै समयसम्म महत्वपूर्ण रहनेछ ।

नेपालले नीतिगत रूपमा नै वैदेशिक सहायता तथा लगानीका प्राथमिकता तोकेको छ । जसलाई अल्पकालीन र दीर्घकालीन गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ ।

(क) अल्पकालीन प्राथमिकताहरू : गरिबी निवारण रणनीति पत्र । सञ्चालन र मर्मत सम्भारको व्यवस्था । बजेट

विनियोजन र व्यवस्थापन प्रक्रियामा गरिने सुधार । चालु आयोजना सम्पन्न भएपछि मात्र नयाँ आयोजना थप गर्ने । क्षेत्रगत कार्यक्रम सञ्चालन गर्न Basket Funding Approach लाई प्रोत्साहित गर्ने ।

गरिबी निवारण रणनीति पत्रले सेवा प्रदायी पक्ष, परिणाम र उपलब्धिको पक्षमा जोड दिने । Fungibility Concern मा सरकार सचेत रहने । वित्तीय उत्तरदायित्व परीक्षणमा जोड दिने ।

(ख) दीर्घकालीन प्राथमिकताहरू: राष्ट्रिय प्राथमिकता क्षेत्र तथा उपक्षेत्रमा प्रवाहित गर्ने : यी क्षेत्र निम्न छन्- पूर्वाधार विकास (ऊर्जा, यातायात, पर्यटन, विज्ञान र प्रविधि)- कृषि, सिंचाइ, वन र वातावरण- मानवीय साधन र सामाजिक विकास- शिक्षा, स्वास्थ्य, जनसंख्या- गरिबी निवारण (रोजगार, पिछडिएको क्षेत्र विकास आदि), उच्च आर्थिक र सामाजिक प्रतिफल दिने क्षेत्रमा लगानी गर्ने, Spill Over Effect लाई ध्यान दिइने । वैदेशिक सहायता परिचालनमा समूच्चा र एकीकृत अवधारणा लिइने साभा सवालमा ध्यान दिइने । सालबसाली खर्च सरकारले नै बेहोर्ने ।

वैदेशिक सहायताको नेपालको वर्तमान अवस्था

आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को प्रथम आठ महिनामा वैदेशिक अनुदान रु. ६२ अर्ब ५५ करोड र वैदेशिक ऋण रु. ८८ अर्ब ३३ करोड गरी रु. १ खर्ब ५० अर्ब ५५ करोड र वैदेशिक सहयोगको प्रतिबद्धता प्राप्त भएको छ । यस अवधिको वैदेशिक सहयोगको प्रतिबद्धता मध्ये वैदेशिक अनुदान र वैदेशिक ऋणको अनुपात क्रमशः ४१ प्रतिशत र ५९ प्रतिशत रहेको छ । गत वर्षको सोही अवधिमा यस्तो अनुपात क्रमश २२ प्रतिशत र ७८ प्रतिशत रहेको थियो । आर्थिक वर्ष २०७३/२०७४ मा ऋण तथा अनुदान दुवै गरी रु. २ खर्ब ५० अर्ब २४ करोड बराबरको वैदेशिक सहायता प्रतिबद्धता प्राप्त भएको थियो । गत वर्ष कुल वैदेशिक सहायता प्रतिबद्धतामा वैदेशिक अनुदान र वैदेशिक ऋणको अनुपात क्रमश ३९ प्रतिशत र ६१ प्रतिशत रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७/२०७५ को पहिलो आठ महिनामा वैदेशिक अनुदान र ऋण गरी रु. ५५ अर्ब ३५ लाख बराबरको वैदेशिक सहायता उपयोग भएको छ । यस अवधिमा कुल वैदेशिक सहायता उपयोगमा वैदेशिक अनुदान र ऋणको अनुपात र ऋणको अनुपात क्रमशः ३६ प्रतिशत र ६४ प्रतिशत रहेको छ । अधिल्लो आर्थिक वर्षमा यस्तो अनुपात ४१ प्रतिशत र ५९ प्रतिशत थियो पछिल्लो १० वर्षमा गत आर्थिक वर्ष बाहेक प्रत्येक वर्ष कुल वैदेशिक सहायता परिचालनमा वैदेशिक ऋणको तुलनामा वैदेशिक अनुदानको अनुपात उच्च रहँदै आएको छ ।

पछिल्लो ५ वर्षमा कुल वैदेशिक सहायता उपयोगमा वैदेशिक अनुदानको अंश हरेक वर्ष घटाँदै गएको छ । यद्यपि वैदेशिक सहायता उपयोगको आकारमा भने आर्थिक वर्ष २०६९ २०७० पश्चात क्रमशः बढाँदै गएको छ । यस अवधिमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा वैदेशिक सहायता उपयोगको अनुपात वार्षिक औसत ३.२ प्रतिशत रहेको छ । अधिल्लो आर्थिक वर्षमा यस्तो अनुपात ३.८ प्रतिशत थियो । पछिल्लो ५ वर्षमा वैदेशिक सहायता परिचालन हुने विकास सहायताको हिस्सा वार्षिक औसत ३३.३ प्रतिशत रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७३ .२०७४ मा परिचालित कुल अन्तराष्ट्रिय विकास सहायतामध्ये गैरबजेट संयन्त्रमार्फत परिचालित सहायताको अंश २७ प्रतिशतमा भरेको छ । आर्थिक वर्ष २०७२ .२०७३ मा उक्त अनुपात ३७ प्रतिशत रहेको थियो ।

आर्थिक वर्ष २०७४ .२०७५ को प्रथम आठ महिना सम्ममा भुक्तानी गर्न बाँकी कुल सार्वजनिक ऋण रु ८ खर्ब ४३ अर्ब पुगेको छ । त्यसमध्ये आन्तरिक र बाह्य ऋणको अनुपात क्रमश ४६.१ प्रतिशत र ५३.९ प्रतिशत पुगेको छ । आर्थिक वर्ष २०७३ २०७४ सम्म कुल तिर्न बाँकी सार्वजनिक ऋण रु. ६ खर्ब ९७ अर्ब रहेको थियो । सो वर्ष आन्तरिक र बाह्य ऋणको अनुपात क्रमश ४०.७ प्रतिशत र ५९.३ प्रतिशत थियो । आर्थिक वर्ष २०७४ २०७५

को प्रथम आठ महिनामा साँवा र व्याज गरी सार्वजनिक ऋणको कुल भुक्तानी खर्च रु ३२ अर्ब ७९ करोड रहेको छ । कुल सरकारी खर्चमा ऋण भुक्तानी खर्चको अनुपात ६.२ प्रतिशत रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७३ २०७४ मा यस्तो अनुपात ८.५ प्रतिशत थियो । चालु आर्थिक वर्षको प्रथम आठ महिनासम्मको भुक्तानी गर्न बाँकी कुल ऋणलाई आधारमान्दा प्रतिव्यक्ति ऋण रु २८ हजार ९ सय ६३ पुगेको छ । आर्थिक वर्ष २०७३ २०७४ मा प्रतिव्यक्ति ऋण रु २४ हजार २ सय ७० रहेको थियो । यस अवधिमा आन्तरिक ऋण परिचालनमा उल्लेख्य वृद्धि भएको कारण पनि प्रतिव्यक्ति सार्वजनिक ऋण गत वर्ष भन्दा १९.३ प्रतिशत अर्थात ४ हजार ६ सय ९४ ले बढेको हो । आर्थिक वर्ष २०७४ २०७५ को प्रथम आठ महिनामा रु १ खर्ब १९ अर्ब ८० करोड बराबरको आन्तरिक ऋण परिचालन भएको छ । यस अवधिमा आन्तरिक ऋणको भुक्तानी रु १५ अर्ब २५ करोड रहेको छ । चालु आर्थिक वर्ष २०७४ २०७५ को प्रथम आठ महिनामा कुल आन्तरिक ऋण निष्कासन मध्ये विकास ऋणपत्रको अंश ६०.१ प्रतिशत, ट्रेजरी बिलको अंश ३९.७ प्रतिशत, नागरिक बचतपत्रको अंश ०.२ प्रतिशत र वैदेशिक रमेजगार बचतपत्रको अंश ०.०३ प्रतिशत रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७३ २०७४ मा कुल आन्तरिक ऋण निष्कासन मध्ये विकास ऋणपत्रवाट ६२.३ प्रतिशत, ट्रेजरी बिल निष्कासनबाट ३७.४ प्रतिशत र अन्य उपकरणमार्फत ०.४ प्रतिशत परिचालन भएको थियो ।

आर्थिक वर्ष २०७५ /७६ को नेपाल सरकारको संघीय सरकारको बजेटमा उल्लेख भए अनुसार नीति तथा कार्यक्रम कार्यन्वयन गर्न रु १३ खर्ब १३ अर्ब १६ करोड १७ लाख बजेट विनियोजन गरिएको छ । कुल विनियोजन मध्ये चालु तर्फ ८ खर्ब ४५ अर्ब ४४ करोड ७५ लाख अर्थात ६४ प्रतिशत र पुर्जागत तर्फ ३ खर्ब १३ अर्ब ९९ करोड ८२ लाख अर्थात २३.९ प्रतिशत र वित्तीय व्यवस्ता तर्फ १ खर्ब ५५ अर्ब ७१ करोड ६० लाख अर्थात ११.८ प्रतिशत रहेको छ । यस आर्थिक वर्षको लागि अनुमान गरिएको खर्च वेहोर्ने स्रोत मध्ये राजस्ववाट ८ खर्ब ३१ अर्ब ३१ करोड ८० लाख र वैदेशिक अनुदानबाट ५८ अर्ब ८१ करोड ५५ लाख व्यहोर्दा ४ खर्ब २५ अर्ब २ करोड ८२ लाख न्यून हुनेछ । सो न्यून पूर्तिगर्न वैदेशिक ऋणवाट २ खर्ब ५३ अर्ब २ करोड ८२ लाख जुटाईने छ । राजस्व परिचालन र वैदेशिक अनुदान तथा ऋण सहायता परिचालन गर्दा पनि नपुग हुने खुद १ खर्ब ७२ अर्ब आन्तरिक ऋणवाट बेहोरिने छ ।

तालिका न २

स्वीकृत वैदेशिक सहायता रकम (स्रोत अनुसार)

रु करोडमा

शीर्षक	आर्थिक वर्ष				प्रथम आठ महिना		
	२०७०/७१	२०७१ /७२	२०७२/७३	२०७३ /७४	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४ /७५
१. द्विपक्षीय	५५२७.२०	१७८३६.९०	९१०६.९०	१४६१९.२४	७२६०.२९	१०९३५.४५	५३१३.५१
ऋणुदान	४८६८.५०	८०३४.००	७६३१.२०	९४९०.५०	४९९०.५९	१४४५.९५	५३१३.५१
ऋण	६५८.७०	९८०२.९०	४४७५.७०	५१२८.७४	२२६९.७०	९४९०.५०	०.००
२. बहुपक्षीय	७८१७.२०	४७७४.०३	१०४५२.९७	१०४०५.२२	८३५८.९७	१०२६८.९४	९७७४.४६
अनुदान	२४२३.३०	११२६.३१	३२८९.१७	२७७.०८	११९५.१७	३११६.३०	९४१.००

शीर्षक	आर्थिक वर्ष				प्रथम आठ महिना		
	५३९३.९०	३६१८.७२	७१६३.८०	१०१२८.१४	७१६३.८०	७१५२.६४	८८३३.४६
ऋण	५३९३.९०	३६१८.७२	७१६३.८०	१०१२८.१४	७१६३.८०	७१५२.६४	८८३३.४६
३. जम्मा	१३३४४.५०	२२५८१.९३	१९५५९.८७	२५०२४.४६	१५६१९.२६	२१२०४.३९	१५०८७.९७
ऋणदान	७२९१.८०	९१६०.३१	७९२०.३७	९७६७.५८	६१८५.७६	४५६१.२५	६२५४.५१
ऋण	७९५०.५०	१३४२१.६२	११६३९.५०	१५२५६.८८	९४३३.५०	१६६४३.१४	८८३३.४६

स्रोत : अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण २०७४ २०७५

वैदेशिक सहायताको व्यवस्थापनमा नेपालप्रति दाताहरूको धारणा

अनुकूल परिस्थिति नभएका कारण अपेक्षित रूपमा सहायता आउन नसकेको यथार्थ तथ्य बिच नेपालमा लगानी गर्दै आएका दाताहरूले नेपालको राजनीति एवं प्रशासनिक नेतृत्वबाट सहायता ल्याउने र परिचालन गर्ने कार्यमा सकारात्मक भूमिका प्राप्त हुन नसकेको गुनासोहरू राख्ने गरेका छन् । विकास परियोजनाहरूमा सरकारी स्वामीत्व तथा नेतृत्वको कमी रहेको, सरोकारवालाहरूलाई कार्यक्रमको तर्जुमा प्रक्रियामा सहभागी नगराइएको, स्थानीय क्षमताले धान्न नसक्ने गरी परियोजना तथा कार्यक्रमको संख्यामा बृद्धि भएको, कमजोर संस्थागत संरचना तथा पर्याप्त तालिमको अभावका कारण न्यून क्षमताको अवस्था रहेको, सेवा प्रति न्यून समर्पण भएका कर्मचारीहरूको बाहुल्यता रहेको, आयोजनाका कर्मचारीहरूको बारम्बार सरुवा भै रहेको र खाली पदहरूमा पदपूर्ति हुन नसकेको, सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली (public financial management system) लगायत परियोजना व्यवस्थापनसँग सम्बद्ध राष्ट्रिय प्रणालीको स्तर अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूप नभएको र नीतिगत असंगतिहरूको बाहुल्यता भएको आदि धारणासमेत दाताहरूले राख्दै आएका छन् ।

दातृ राष्ट्रहरूको ईच्छा आफुले उपलब्ध गराएको रकमको उच्चतम उपयोग भई उचित नतिजा प्राप्त होस् भन्ने हुन्छ । दातृ राष्ट्रहरूका यस्ता धारणाहरूमा मुलतः उनीहरूले प्रदान गर्ने रकममा रहन सक्ने वित्तीय जोखिमको त्रास रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । उनीहरूले असल शासन, समावेशीकरण, स्थानीय सहभागिता, लैंगिक सवाल आदि जस्ता सबै क्षेत्रमा लागू हुने मुद्दालाई संवोधन गरी नीतिगत एवं संस्थागत वातावरणको सुधार गर्न सकेमा जोखिम न्यून हुँदै जाने विश्वास गरेका हुन्छन् ।

दाताहरूप्रति नेपालको धारणा

नेपालले दाताहरू प्रति गर्ने गुनासाहरूः दाताहरूको प्राथमिकता र नेपालको राष्ट्रिय प्राथमिकता बीच मेल नखानु, कार्यक्रममा दोहोरोपनको अवस्था रहेको दाताहरूको कुनै क्षेत्रमा अधिक र कुनै क्षेत्रमा न्यून सहभागिता हुने गरेको, दाता निर्देशित कार्यक्रमहरूमा पर्याप्त गृहकार्य नहुने गरेको, साना परियोजनाहरूमा छरपस्ट रूपमा वैदेशिक सहायता प्रवाहित हुने गरेको, अपेक्षित रूपमा प्राविधिक सहायताको योगदान हुन नसकेको, ऋणको रूपमा प्राप्त हुने प्राविधिक सहायताहरू राष्ट्रका लागि ठूलो बोझ हुने गरेको, सहायतासँग जोडिएर आउने नीतिगत एवं प्रकृयागत शर्तहरूले सहायताको प्रभावकारिता घटाएको, सम्झौता भै सकेको सहायता उपलब्धतामा चुस्तता आउन नसकेको, गैससहरू मार्फत आउने सहयोगलाई राष्ट्रिय नीति, प्राथमिकतामा समेट्न नसकिएको, दातृपक्षले वेलाबखत सरकारलाई जानकारी नै नदिई आयोजनाको खातामा सोभै रकम जम्मा गर्ने गरेको, सहायता खर्चको पारदर्शिता, अनुगमन, मूल्याङ्कन, लेखा

राख्ने कार्य कमजोर भएको ।

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोष र विश्व बैंकको सदस्य राष्ट्र भएको र त्यसमा पनि निम्न आय भएका देशहरूमा पर्ने भएकोले नेपालले पनि आफ्नो वैदेशिक ऋणभार घटाउन HIPC Initiative मा प्रवेशका लागि पहलकदमी गर्न उपयुक्त हुन्छ । यद्यपि नेपालको वैदेशिक ऋणभार धान्ने क्षमतामा ह्रास आएको देखिँदैन तापनि सुधारका कार्यक्रमहरूलाई निरन्तरता दिइरहेको र गरिबी निवारण रणनीतिपत्र तयार पारिसकेको परिप्रेक्ष्यमा नेपालको आफ्नो विद्यमान असहज आर्थिक अवस्थालाई अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय समुदायसमक्ष प्रस्तुत गर्दै HIPC Initiative मा प्रवेशका लागि प्रयास गर्नु वर्तमान परिस्थितिले प्रदान गरेको अवसर हो । निर्यातको विस्तृत, दिगो र स्वफूर्त आधार नभएको, विप्रेषण आयका माध्यमबाट चालू खाता घाटा पूर्ति गरिरहेको, विद्यमान द्वन्द्वका कारण अर्थतन्त्र असहज अवस्थामा पुगेको र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ५०.० प्रतिशत भन्दा बढी वैदेशिक ऋणभार बहन गरिरहेको कारण नेपाल जस्तो निम्न आय भएको मुलुकले ऋण घटाउने एउटा महत्वपूर्ण अवसरको रूपमा HIPC Initiative लाई लिनेतर्फ आवश्यक पहलकदमी गर्नु वाञ्छनीय हुने देखिन्छ ।

वैदेशिक सहायता परिचालनलाई प्रभावकारी रूपमा परिचालन गर्नका लागि चाल्नुपर्ने आवश्यक सुझावहरू

१. वैदेशिक सहायता प्राप्त गर्नुपूर्व पयौप्त अध्ययन, लागत लाभ विश्लेषण गरेर उपयुक्त देखिएको खण्डमा मात्र सहायता प्राप्त गर्ने । वैदेशिक सहायताको लेखाइकन पारदर्शी ढंगले गर्ने । वैदेशिक सहायता supply driven बन्दै गइरहेको अवस्थामा यसलाई आवश्यकताहरूको विश्लेषण गरेर यसलाई सकेसम्म supply driven बनाउने ।
२. वैदेशिक सहायता सम्भौता गर्दा आफ्नो पक्षको अडान राख्न सक्ने संयन्त्र वा दक्ष कर्मचारीको विकास गर्ने, यसो गर्दा दातृपक्ष हावी हुने सम्भावना कम रहन्छ । वैदेशिक सहायता, प्राप्ती, उपयोग र मूल्याइकनको लागि अनुगमन प्रणालीको विकास गर्ने यसले गर्दा एकातिर जथाभावी वैदेशिक सहायता लिने प्रवृत्तिको नियन्त्रण हुन्छ भने अर्कोतर्फ प्राप्त वैदेशिक सहायताको प्रभावकारी उपयोग हुन्छ । संविधानतः जुनसुकै स्रोतबाट प्राप्त रकम राज्यकोषमा जनिनु पर्ने र सोही कोषबाट ऐनले तोके बमोजिम मात्र खर्च हुने व्यवस्था भए पनि सो को पालना हुन सकेको छैन । विदेशी सहायता बजेट प्रणाली भन्दा बाहिरबाट आउने र खर्च हुने प्रवृत्ति बढेर गएको हुँदा यसलाई पुर्णतया बजेटरी प्रणालीमा ल्याउनुपर्ने ।
३. आन्तरिक सरोकारवाला पक्षहरू, अर्थमन्त्रालय, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय,सम्बन्धित मन्त्रालय र दातृ निकायबिच सूचना प्रवाहको प्रभावकारी संयन्त्रको निर्माण गर्ने । यसो गर्दा अनुगमन तथा नियन्त्रण कार्य प्रभावकारी भई सहायताको परिचालन उच्चतम हुन पुग्दछ । सरोकारवाला पक्षको महालेखा परीक्षकको कार्यालयबाट लेखा परीक्षण गरी सो को पारदर्शिता तथा जबाफदेहिताको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने ।
४. वैदेशिक सहायता, कार्यक्रम तथा आयोजनामुखी बनाउन बजेटरी सपोर्टको रूपमा उपयुक्त हुन्छ । वैदेशिक सहायता दातृ निकायको स्वार्थको रूपमा आउन सक्ने हुँदा यसको उपयोग राष्ट्रिय हितमा नहुन सक्छ । तसर्थ बढी भन्दा बढी त्यस्तो सहयोगलाई बजेटरी प्रणाली भित्र आउने बनाउन सके आफ्नो देशको आवश्यकता र अनुकूलता बमोजिम खर्च गर्न सकिन्छ ।
५. आयोजना छनौटमा अत्यधिक राजनैतिक हस्तक्षेप छ । योजना, बजेट र आयोजनाहरूको छनौटलाई राजनैतिक, हस्तक्षेपबाट मुक्त पार्नु जरुरी छ । राजनैतिक स्थिति र प्रतिबद्धताबिना वैदेशिक सहयोगको परिचालन, उपयोग, कार्यान्वयन हुन सक्दैन । अतः कठोर राजनैतिक प्रतिबद्धतासहित वैदेशिक सहयोगबाट सञ्चालित योजनाहरूको

अनुगमन, मूल्याङ्कन र सुपरिवेक्षण गर्ने हो भने नेपालको वैदेशिक सहयोगको वर्तमान उत्पादनशीलतालाई राम्रो गर्न सकिने सम्भावना बढी छ ।

६. वैदेशिक सहायता स्वीकार गर्दा ऋणको सदुपयोगिता उत्पादकत्व आदिका आधारमा मात्र छनौट प्रणाली लागू गर्नुपर्दछ । राजश्व परिचालन तर्फ नयाँ उपाय र स्रोततर्फ ध्यान जानुपर्ने भएको छ । सीमित स्रोत र साधनका प्रत्येक एकाईको महत्त्वमा उपलब्धि हासिल गरी निर्माण गर्न साधनको दुरुपयोग चुहावट आदिमा नियन्त्रण गर्न र वित्तीय अनुशासनलाई सुदृढ गर्न कार्यक्रम बजेट पद्धति अंगाल्नु जरूरी छ ।
७. दुई राष्ट्रको हित हुने विषय भएकोमा पूर्व तयारी गरी राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक कानुनी आदि सम्पूर्ण, विषयहरूमा नेपालले के कस्तो नीतिबाट राष्ट्रिय उद्देश्य हासिल गर्न सकिन्छ भन्ने विषयको जानकारी भएमा हामी बढी सक्षम हुन सक्छौं । आर्थिक तथा प्राविधिक दृष्टिले सम्भाव्य नहुने आयोजनाको पुनरावलोकन गरी चालु राख्नुपर्छ ।
८. नेपालले आफ्नो कर प्रणालीमा सुधार ल्याउनु आवश्यक छ । (क) कर प्रणालीको सुधारबाट करका आधारहरू विस्तृत हुन गई बढी राजश्व परिचालन हुन सकोस् र (ख) कर प्रणाली प्रगतिशील सिद्धान्तमा आधारित हुन गई उसले सम्पत्ति र आयको वितरणमा समानता ल्याओस् ।
९. वैदेशिक ऋणको प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गर्नका लागि आयोजनाको प्रारम्भिक सर्वेक्षणमा उचित ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने भएको छ । विदेशी सहायताले समष्टि रूपमा आर्थिक विकासमा के कति देन दिन सक्छ यो प्रश्न विदेशी सहायतालाई प्राप्त गर्नुअघि नै सोच्नुपर्छ ।
१०. सम्झौताको उद्देश्य र प्रकृति नेपालको राष्ट्रिय हितसँग सम्बन्धित भएमा नेपालले सर्वप्रथम आफ्नो राष्ट्रको हितलाई उच्च प्राथमिकता दिनुपर्छ । त्यसपछि मात्र आयोजनाको उपयोगिता कार्यान्वयनको प्रक्रियाहरू र प्रभावकारिता जस्ता विषयहरूमा अडान लिनुपर्ने हुन्छ । द्विपक्षीय ऋण सहायताभन्दा बहुपक्षीय ऋण लिनेतर्फ प्रयास गरिनु राम्रो हुनेछ ।
११. कम्तिमा १५% आन्तरिक प्रतिफल दर भएको आयोजनामा मात्र वैदेशिक ऋणको उपयोग गर्ने । हाम्रा आवश्यकताका आधारमा मात्र वैदेशिक सहायता स्वीकार गर्ने र वैदेशिक सहायतामा संचालित आयोजना तथा कार्यक्रमहरूको खर्चलाई पारदर्शी बनाउन जनलेखा परीक्षण, जनसुनुवाई जस्ता प्रक्रियाहरूको अनुसरण गर्ने ।
१२. लक्ष्य अनुसार प्रगति हासिल गर्न प्रयत्न गर्ने । लक्ष्य हासिल गर्न सक्ने/नसक्ने जिम्मेवार पदाधिकारहरूलाई पुरस्कार/दण्डको व्यवस्था व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्ने । सुपरिवेक्षण, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई प्रभावकारी बनाउन ३६० डिग्री मूल्याङ्कन पद्धतिलाई आत्मसाथ गर्ने । जनशक्ति विकासमा जोड दिने र Matching fund को अभावले वैदेशिक सहायताको पूर्ण उपयोग हुन नसकेको स्थितिको अन्त्य गर्ने ।

सहायक ग्रन्थहरू (Bibliography)

बद्रीबहादुर कार्की, गोविन्दप्रसाद चौलागाई (सम्पादक), नेपाली प्रशासनले खोजेको नयाँ नेपाल-विशेष सँगालो, २०६४ चैत्र, प्रकाशन : सम्पत्ति आर्थिक पत्रिका, काठमाडौं ।

पुष्करराज रिजाल, Fundamentals of Public Policy Analysis, Pairabi Prakashan, Kathmandu, 2nd Edition, January 2003.

कृष्णहरि बास्कोटा, आर्थिक विकास- विचार र विवेचना, एम.के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स, प्रथम संस्करण २०६६ ।

चुडामणि शर्मा, सार्वजनिक प्रशासनका मूलभूत पक्षहरू (Fundamental Aspects of Public Administration),
तेस्रो संस्करण माघ २०६५ ।

शुकदेव भट्टराई (खत्री), गोविन्दप्रसाद चौलागाईं, नेपालको प्रशासन एवं आर्थिक सुधारका पक्षहरू, सम्पत्ति आर्थिक
पत्रिका, प्रकाशक : असोज २०६२ ।

राजन खनाल, सार्वजनिक नीति, प्रशासन र व्यवस्थापन-संक्षिप्त टिप्पणी, सोपान (मासिक), दिल्लीबजार, काठमाडौं,
प्रकाशन मिति : २०६३, फागुन ।

श्याम श्रेष्ठ (सम्पादक), नेपालको नयाँ संविधान-नयाँ राज्य संरचना, बहुआयामिक चिन्तन र दृष्टिकोणहरू, प्रकाशक-
सामाजिक अनुसन्धान र सामग्री विकासका लागि प्राज्ञिक मञ्च (एफो नेपाल), प्रकाशन मिति २०६६ ।

मनोज भट्टराई, व्यवसायिक नीति तथा रणनीतिगत व्यवस्थापन (Business Policy & Strategic Management),
धौलागिरी बुक्स एन्ड स्टेसनरी काठमाडौं, चौथो संस्करण २०६३ ।

प्राध्यापक डा.रामकुमार दाहाल, राज्य र ग्रामीण विकास (State & Rural Development), दीक्षान्त पुस्तक
प्रकाशन, कीर्तिपुर काठमाडौं, दोस्रो संस्करण, वैशाख १, २०६२ ।

आर्थिक सर्वेक्षण, आर्थिक वर्ष २०७४/७५, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, २०७५ ।

आ. व. २०७५-७६ को आयव्ययको सार्वजनिक जानकारी वक्तव्य, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, २०७५ ।

दशौं योजना (२०५९-२०६४), श्री ५ को सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपाल २०५९ फागुन ।

तेह्रौं योजना (२०७०/७१-२०७२/७३), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७१ असार ।

बर्तमान चौधौं योजना (२०७३/७४-२०७५/७६), नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७३ असार ।

दुर्गाप्रसाद उपाध्याय, नेपालको विकासमा वैदेशिक सहयोग-एक विवेचना, लेखापरीक्षण पत्रिका, वर्ष १५, पूर्णाङ्क
४६, पुस १४, २०५४, महालेखा परिक्षकको विभाग काठमाडौं ।

महेशप्रसाद दहाल, वैदेशिक सहायता र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग, प्रशासनिक सुधार मासिक, वर्ष ३ अङ्क ९, मिति २०७०
काठमाडौं नेपाल

विमलप्रसाद ढकाल, वैदेशिक ऋणको भूक्तानी तथा सोधभर्ना प्रक्रिया, लेखापरीक्षण पत्रिका, वर्ष १५, पूर्णाङ्क ४६,
पुस १४, २०५४, महालेखा परिक्षकको विभाग काठमाडौं ।

गम्भीरबहादुर हाडा, न्यून वित्तको असर तथा प्रभाव, नेपाल राष्ट्र बैंक समाचार, ६१ औं वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क, वैशाख
१४, २०७३ ।

अविनाथ राई, राष्ट्रिय बजेट प्रणालीमा वैदेशिक सहायता, राजस्व वर्ष ३६ २०७२ पुस, अङ्क १ राजस्व प्रशासन
तालिम केन्द्र ।

थानेश्वर गौतम, नेपालमा वैदेशिक सहायता, गन्तव्य आर्थिक सुशासन, २०६९ कमारी चौक, तथा केन्द्रीय तहसिल
कार्यालय बबरमहल काठमाडौं ।

गौतम विष्णुप्रसाद, नेपालको आर्थिक विकासमा वैदेशिक सहायताको भूमिका : सार्वजनिक व्यवस्थापन स्रोत सामग्री,

(सार्वजनिक प्रशासन : व्यवस्थापन, विकास विशेष) द्रोमो संस्करण, सारथि अध्ययन तथा अनुसन्धान केन्द्र, सोपान, मासिक, डिल्लीबजार काठमाडौं ।

सुवेदी, नेत्र प्रयास, वित्तीय व्यवस्थापनमा सूचना प्रविधिको प्रयोग, सार्वजनिक व्यवस्थापन स्रोत सामग्री, (सार्वजनिक प्रशासन : व्यवस्थापन, विकास विशेष) द्रोमो संस्करण, सारथि अध्ययन तथा अनुसन्धान केन्द्र, सोपान, मासिक, डिल्लीबजार काठमाडौं ।

पदमराज पौडेल, वैदेशिक सहयोगको उपयोग तथा शोधभर्ना, लेखापरीक्षण पत्रिका वर्ष ३६, अङ्क ८५, पुस २०७४ महालेखक परिक्षकको कार्यालय बबरमहल, काठमाडौं, नेपाल ।

Narendra Kumar Mishra, Foreign Aid: Role and Impact on Nepalese Economy, "A Bi-annual South Asian Journal of Research and Innovation, A publication of city education foundation", Kathmandu, Nepal, Volume-6, Issue-2, January 2016 .

नेपालमा वैदेशिक सहायता : अबको आवश्यकता

डम्बरबहादुर कार्की

लेखा सदस्य, राजस्व न्यायाधीकरण, काठमाडौं

विषय प्रवेश

स्रोतको आवश्यकता र अपर्याप्तता शाश्वत सत्य हुन् । विकासको क्रमअनुसार प्राथमिकता मात्र फरक पर्दछ । विकसित र समृद्ध अर्थतन्त्र भएका मुलुकको आन्तरिक स्रोत बढी हुने भई बाह्य निर्भरता कम हुन सक्दछ, तर विकासशील र विपन्न मुलुकको अर्थतन्त्रको आकार नै सानो हुने भई आन्तरिक स्रोतको न्यूनता हुने तर पूर्वाधार विकासको खाँचो पूरा गर्ने अत्यधिक स्रोत चाहिने भएकाले बाह्य निर्भरता बढी देखिन्छ ।

ऋणभन्दा अनुदानको अंश बढी माग गर्न चाहने मुलुकले क्षमता विकासमा अग्रसरता देखाउन कठिन पर्दछ । प्रतिस्पर्धी क्षमताको विकासमा हास आउँछ र गुणात्मक विकास सुस्त हुन्छ । यसैले हामी अनुदानबाट ऋणतर्फ र द्विपक्षीयबाट बहुपक्षीयतर्फ रूपान्तरित हुँदैछौं, जसको अर्थ हामीले सहायताको प्राप्त र उपयोगमा प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्न थालेका छौं ।

हिजोको नीतिगत रिक्ततालाई पूरा गर्दै, अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा भएका बहस, छलफल र सम्मेलनहरूका घोषणापत्रप्रति प्रतिबद्धता र ऐक्यबद्धता जाहेर गर्दै हामी अघि बढिरहेका छौं । पूर्वाधार र सामाजिक विकासका लागि प्राप्त सहायतालाई नतिजामूलक तुल्याउन आवश्यक मापदण्ड, सूचकसहितका नीतिगत, कानुनी, संरचनागत र कार्यमूलक पद्धति विकास गरेर “वर्तमानमा भरथेग गरौं, भविष्यमा लिइरहन नपरोस्” भन्ने दीर्घकालीन सोच राखेर सहायताको उपयोग गर्न थालिएको छ ।

१. वैदेशिक सहायताको प्रादुर्भाव

१.१ विश्वमा वैदेशिक सहायताको थालनी

दोस्रो विश्वयुद्धपछि युद्धग्रस्त मुलुकहरूलाई उद्धार, राहत, पूर्वाधारको पुनर्निर्माण एवं जनजीविकाको व्यवस्थाका लागि सम्पन्न र विकसित मुलुकले उपलब्ध गराउने मानवीय सहायताका रूपमा वैदेशिक सहायताको थालनी भएको पाइन्छ । दोस्रो विश्वयुद्ध (सन् १९३९-१९४५) को उत्तरार्ध सन् १९४४ मा अमेरिकाको ब्रेटनवुडसमा पुनर्निर्माण तथा विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषको स्थापना गर्न र अमेरिकाले सनफ्रान्सिस्कोमा संयुक्त राष्ट्र संघ स्थापना गर्ने क्रममा भएका दुईवटा सम्मेलनलाई औपचारिक रूपमा वैदेशिक सहायताकोसुरुवात मान्न सकिन्छ ।

वैदेशिक सहायताको थालनी भुकम्प, बाढीपहिरो, आगलागी, महामारी, युद्धजस्ता प्रकोपमा परेका जनताको उद्धार र राहतबाट विकसित हुँदै आएको इतिहास पाइन्छ । २० औं शताब्दीको ८० को दशकसम्म बढीभन्दा बढी वैदेशिक सहायतामा राजनीतिक स्वार्थ र सत्ताको साभेदारी लुकेको भएतापनि तत् पश्चात्का दिनहरूमा विकासका लागि सहायताको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुँदै आएको छ ।

अवको वैदेशिक सहायता केवल हुनेले नहुनेलाई, सक्नेले नसक्नेलाई, धनीले गरिबलाई, सक्षमले असक्षमलाई मात्र होइन क्षमता र दक्षताले प्राथमिकतायुक्त आवश्यकतामा माग राख्न सक्नेलाई पूँजी, प्रविधि, वस्तु, सेवा र ज्ञानसीपको हस्तान्तरणमा परिणत भैसकेको छ ।

कम विकसित मुलुकहरूको आर्थिक वृद्धिदरमार्फत आर्थिक उन्नति हासिल गर्नका लागि पूँजीको अन्तर्राष्ट्रियकरण (Internationalization of Capital Market) गरी पूँजी र प्रविधिको माध्यमबाट विकास क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न सकिन्छ । पूँजीको अन्तर्राष्ट्रियकरणको महत्वका बारेमा प्रकाश पार्ने David Walkerले राखेको भनाइलाई सान्दर्भिक देखि यहाँ उद्धरण गरिएको छ । उनका अनुसार "The Process of Internationalization is Which National Barriers are Transcended by Technology, Competition and unrestricted flow is basically healthy, this is because, it promotes the allocation of capital by competitive merit, through the international markets and forms that are the most efficient and provides effective meanings for managing risks."

१.२ नेपालमा वैदेशिक सहायताको प्रवेश

अमेरिकी राष्ट्रपति Harry Truman ले सन् १९४९ मा घोषणा गरेको Point four Programme अन्तर्गत US \$ 2000 राशिको January 23, 1951 मा प्राप्त सहायता नै नेपालको लागि पहिलो वैदेशिक सहायता हो । विश्वयुद्धको प्रभाव परेको नभएतापनि Point four Programme ले राखेका, (१) विश्वमा अमेरिकी स्वार्थ कायम राख्ने, (२) उदारवादी अर्थ व्यवस्था लागू गर्ने र (३) अविकसित क्षेत्रहरूको समस्या समाधान गरी विकासोन्मुख देशहरूमा शान्ति र समृद्धि कायम गर्ने उद्देश्यअनुरूप हामीले सहायता पाएको देखिन्छ ।

धरासायी भैसकेको राणाशासनको राज्यसत्ता जोगाउन (राणा सरकार ढल्नुभन्दा १ महिनाअघि मात्र सहायता प्राप्त) र एसिया क्षेत्रमा फैलँदो साम्यवादी प्रभाव कम गर्न प्रदान गरिएको वैदेशिक सहायता स्वार्थहरूबीचको Marriage प्रबन्धको रूपमा आएको, सोभो मनले अपेक्षा गरेजस्तो विकासका लागि होइन ।

सुरुका दिनमा वैदेशिक सहायता नगण्य आकारमा अनुदानका रूपमा मात्र आउने गरेकोमा पछिल्ला दिनमा यसको मात्रा मात्र होइन गुण, विशेषता, पद्धति र प्रक्रियामा समेत परिवर्तन हुँदै आएको छ । अमेरिकाबाट सहयोगको थालनी हुनासाथ भारत र बेलायतबाट पनि सहयोग प्राप्त हुन थाल्यो । कोलम्बो योजना (Colombo Plan) अन्तर्गत विद्यार्थीहरूले भारतीय सहयोगस्वरूप विभिन्न प्राविधिक विषयहरूमा उच्चशिक्षा हासिल गर्न छात्रवृत्तिको अवसर पाउन थाले । तत्पश्चात् नै भारत, अमेरिका, रुस, बेलायतका अतिरिक्त न्युजिलैन्ड, स्विट्जरल्यान्ड, अस्ट्रेलिया र संयुक्त राष्ट्रसंघबाट सहयोगको थालनी भयो र सन् १९७० पछि विश्व बैंक र एसियाली विकास बैंकले नेपालमा सहायताको विस्तार गर्दै आएका छन् । सुरुका दिनमा वैदेशिक सहायतामा अनुदानको अंश बढी हुने, द्विपक्षीय सहायताको आकार ठूलो हुने अवस्था थियो भने पछिल्ला दिनमा ऋणको अंश बढेको र बहुपक्षीय सहायताको आकारमा विस्तार भएको देखिन्छ ।

२. वैदेशिक सहायताको परिचय

२.१ अर्थ र परिभाषा

शब्दिक अर्थमा एक देशबाट अर्को देशमा स्रोत स्थानान्तरण गर्ने प्रक्रिया नै वैदेशिक सहायता हो । विकासशील देशको प्रगतिता लागि बाह्य सहायता प्रमुख आधारशिला हो । भनाइ छ की विकासशील देशलाई विकसित तुल्याउने कार्य सहायताको टेवा नै हो । वैदेशिक सहायता, बाह्य सहयोग, विकास सहायतालाई समानार्थी शब्दका रूपमा लिने गरिन्छ । केही तात्विक सन्दर्भमा फरक भएतापनि व्यापक अर्थमा यी शब्दावली समान रूपमै प्रयोग हुने गरेका छन् ।

व्यापक अर्थमा पुँजी, प्रविधि, मालसामान, जनशक्ति आदि कुनै धनी देशका सरकार संस्था वा व्यक्तिबाट अनुदान वा ऋणका रूपमा अर्को गरिब देशका सरकार, संस्था वा व्यक्तिलाई प्रदान गरिने सहयोगलाई नै वैदेशिक सहायता भनिन्छ। विश्वमा स्रोतसाधनको सीमितता रहने तर विकासको क्रमअनुसार सबैको आवश्यकता बढ्दै जाने कारणबाट सामूहिक तवरले स्रोतको परिचालन गर्ने उद्देश्य राखी विश्व बैंक, एसियाली विकास बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, अन्तर्राष्ट्रिय वित्त विकास, आयात निर्यात बैंक (Exim Bank) जस्ता वित्तीय संस्था र साभेदारी प्रवर्द्धन गर्न युरोपियन युनियन, एसियन, सार्क, विमस्टेक जस्ता संस्थाहरूको समेत स्थापना भएका छन्। पछिल्लो समयमा चीनको सक्रियता र नेतृत्वमा एसियाको पूर्वाधार विकास गर्ने उद्देश्यले समेत बैंक स्थापना भएको पाइन्छ।

दाता र प्रापकबीच भएको सम्झौतानुसार वैदेशिक सहायताको लेनदेनका विभिन्न पद्धति एवं प्रक्रिया निर्धारण गरिएका हुन्छन्। जसमध्ये नगद ऋण/अनुदान, सोधभर्ना हुने ऋण/अनुदान, साभै भुक्तानी हुने ऋण/अनुदान, वस्तुगत सहायता, प्राविधिक सहायता, टर्न-कीआयोजना (Turn Key Project) आदि प्रचलनमा रहेका छन्। वैदेशिक सहायतामा संलग्न हुने ऋणको ब्याजदर, फिर्ता गर्नुपर्ने अवधि सरल सहज, लामो एवं प्रापक मैत्री हुने भएकाले ऋणलाई समेत सहायताकै नामले चिनिन्छ। तसर्थ वैदेशिक सहायता भन्नाले ऋण र अनुदान दुवैलाई बफाउँछ।

"Foreign aid is the financial flows, Technical assistances and commodities that are (i) designed to promote Economic development and welfare as their main objectives and (ii) are provided as either grants or subsidized loans.-OECD development assistance committee-DAC.

Dose foreign aid works ? भन्ने सन्दर्भमा केही अर्थशास्त्रीहरूले “वृहत अर्थतन्त्रको स्तरमा विश्लेषण गर्दा बाह्य सहायताले प्रापक मुलुकमा परिनिर्भरता र भ्रष्टाचारलाई मलजल गर्दछ” भनेको पाइन्छ। विश्व बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले समेत प्रापक मुलुकले वस्तुगत अनुदानमा प्राप्त वैदेशिक सहायता खर्च गर्दा वस्तुको मूल्य बढेर उपभोक्ता मारमा पर्ने गरेको प्रस्ट्याएका छन्।

२.२ महत्व र सीमा

वैदेशिक सहायता नदीको पानी जस्तो निरन्तर बग्ने, पोखिने वा खनिने र अग्लोबाट होचोतर्फ बग्ने नभै स्रोतसाधनको व्यवस्थित र प्रभावकारी परिचालन भएको आर्थिक क्षेत्रबाट अर्थतन्त्रको ढाँचा परिपक्व हुँदै गरेको (विकासशील) क्षेत्रतर्फ मात्र बग्ने स्रोतको स्वरूप हो। यसमा अथाहपन र निशर्तता हुँदैन। मुलतः साधनको न्यूनता पूर्ति गर्ने र ज्ञानसीप, प्रविधि हस्तान्तरण गर्ने उद्देश्यले नै वैदेशिक सहायता प्रवाह गरिन्छ।

वैदेशिक सहायताले अपर्याप्त स्रोतसाधन भएका मुलुकहरूलाई पर्याप्त स्रोतसाधन भएका मुलुक र सामूहिक स्रोत परिचालन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संघसंस्था एवं मौद्रिक निकायबाट प्राप्त हुने पुँजी प्रविधिले गरिब मुलुकको आर्थिक विकास, गरिबी निवारण, मानव विकास, भौतिक पूर्वाधारहरूको विकास सँगसँगै आगामी दशकको दिगो विकास एजेन्डा पूरा गर्न सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्य राखेको छ। वैदेशिक सहायताको महत्वपूर्ण उद्देश्यलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- (क) उत्पादन र सोको गुणस्तर वृद्धि गर्ने स्रोत वा साधन,
- (ख) लगानी वृद्धि गर्ने साधनका रूपमा,
- (ग) व्यापार घाटा पूर्ति गर्ने साधनका रूपमा
- (घ) रोजगारी अभिवृद्धि गर्ने स्रोतका रूपमा

- (ड) सरकारी राजस्व वृद्धिको स्रोतका रूपमा,
- (च) बाह्य अर्थतन्त्रसँग संयोजन गर्ने स्रोतका रूपमा,
- (छ) विकासको गति र दर अभिवृद्धि गर्ने साधनका रूपमा
- (ज) भाइचारा र प्रेमभाव वृद्धि गर्ने सह-सम्बन्धका रूपमा ।

सामान्यतः सम्पन्न/विकसित मुलुकहरूले र बहुपक्षीय वित्तीय संस्थाहरूले गरिब देशको समग्र आर्थिक उन्नति तथा जनताको जीवनस्तर अभिवृद्धि गर्न निःस्वार्थ रूपमा प्रवाह गर्ने सहायतालाई वैदेशिक सहायता भनिन्छ । यस्तो भनाइसहित उद्देश्य र महत्वबारे चर्चा गर्दागर्दै पनि दाताका आफ्नै राजनीतिक, सामरिक, सैनिक स्वार्थ, कूटनीतिक पहुँच विस्तार र वित्तीय संस्थाहरूमा स्रोतगत शर्तहरू पनि वैदेशिक सहायतासँग कुनै न कुनै रूपमा गाँसिएका हुन्छन् । यस्ता स्वार्थ र शर्तले निम्न सीमाहरू (Limitations) उजागर गरिरहेका छन् ।

- (क) बढ्दो ऋणको बोझ/भार
- (ख)सावाँ ब्याज भुक्तानीको दायित्व
- (ग) राष्ट्रिय स्वतन्त्रतामा अवरोधको सम्भावना,
- (घ) सशर्त ऋणको मात्रामा वृद्धि
- (ङ) दाताबाट प्रतिबद्ध गरिएको सहायता प्राप्तमा विलम्ब
- (च) बाह्य निर्भरतामा वृद्धि,
- (छ) आयोजनागत सहायतामा दाताको प्रभाव,

३. नेपालका वैदेशिक सहायताको प्रवाह र प्रभाव

३.१ योजनाबद्ध विकासमा क्षेत्रगत लगानी

योजनाबद्ध विकासको क्रममा पहिलो योजना अवधिमा विकास खर्चको शतप्रतिशत रकम वैदेशिक सहायताबाट व्यहोरिएकोमा प्रत्येक पछिल्ला योजना अवधिमा आन्तरिक स्रोतको अभिवृद्धि गरी बाह्य स्रोतको निर्भरता घटाउँदै लगेर चौधौँ योजनाकाल (२०७३-१०७४-२०७५-१७६) सम्म आइपुग्दा औसत २० प्रतिशत मात्र वैदेशिक सहायतामा भर पर्ने अवस्थामा आइपुगेको छ । योजनाबद्ध विकासको सिलसिलामा प्रत्येक योजनाले निर्धारण गरेका प्राथमिकताबमोजिम स्रोत बाँडफाँड गरिएको हुँदा क्षेत्रगतरूपमा योजनाबद्ध विकासकै ढाँचामा लगानी भएको पाइन्छ । कृषि, यातायात, सञ्चार, विद्युत् विकास, उद्योग, शिक्षा, स्वास्थ्यलगायत सामाजिक विकासमा क्षेत्रले समेत प्राथमिकता प्राप्त गरेबमोजिम वैदेशिक सहायताको अंश लगानी हुने गरेको देखिन्छ ।

वैदेशिक सहायताको प्राप्त कतिपय विशिष्ट प्रकृतिका आयोजनाहरूमा शतप्रतिशत भएको छ । यसबाहेक वस्तुगत सहायता, कृषिमल तथा बिउमा अनुदान, कृषिको आधुनिकीकरणका संरचना निर्माणमा सहभागिता, प्राविधिक सहायतामा विज्ञहरूको सेवा र तालिम/प्रशिक्षण, कृषि तथा स्वास्थ्य क्षेत्रमा आयोजनागत लगानी अमेरिकी Exim Bank को सन् १९७०-१९८८ सम्मको लगानी र OPEC Fund तर्फको सन् १९७९-१९८९ सम्मको लगानीले हाम्रो मुलुकको पूर्वाधार विकासमा उल्लेख्य योगदान दिएको पाइन्छ ।

३.२ नीतिगत रिक्तता र प्रयास

हामीले सन् १९५१ देखि नै वैदेशिक सहायता प्राप्त गर्थौं, तत्कालैबाट योजनाबद्ध विकासको थालनी गर्थौं, संयुक्त

राष्ट्र संघको सदस्यता प्राप्त गर्‍यो, मुलुकी प्रशासन सञ्चालन गर्ने निजामती सेवा ऐन, नियमावली, विकास समिति ऐन जस्ता नीतिगत र कानुनी संस्था निर्माण गर्‍यो। सार्वजनिक प्रशासन सुधारका लागि निरन्तर प्रयास गर्‍यो। आर्थिक क्रियाकलाप सम्बद्ध ऐन, नियमहरूको तर्जुमा, कार्यान्वयन र परिमार्जन गर्‍यो। तर बढ्दो वैदेशिक सहायताको व्यवस्थित र प्रभावकारी उपयोग गर्न आवश्यक नीतिगत र कानुनी व्यवस्था गर्न सकेनौं। यस अवधिमा जसले जति जसरी जुन कामका लागि दियो सो सम्बद्ध सबै शर्त र स्वार्थमा लिएर प्रतिफलको आंकलन र अपेक्षा नै नगरी सहायता लिइयो। जसको कारण अनुदानको अंश गरिवले गरेको भिक्षाटन र ऋणको अंश टाउका माथिको जाँतो सावित भयो। फलतः हामीसँगै सहायता प्राप्तमा सहभागी दक्षिण कोरिया, सिंगापुर, मलेसिया लगातका मुलुकहरू सहायता प्रदान गर्ने सक्ने अवस्थामा पुग्दा सम्म हामी गरिव मुलुककै दर्जामा स्थापित छौं। सहायता प्राप्त र खर्च गर्ने नीतिगत एवं कानुनी प्रबन्ध बेगर आवश्यकताको प्राथमिकीकरण नहुने, स्रोतको वितरणमा मापदण्ड नहुने, फजुल खर्चले अनियमितता र भ्रष्टाचारलाई मलजल गर्ने, अनियन्त्रित सहायताको आप्रवाह (Inflow) ले परावलम्बी बनाउने, मूल्यस्फिति बढेर उपभोग्य सामान खरिद गर्न कठिन हुने भयो।

सहायताको प्रतिफल आकलन नै नगरी सहायता लिने र खर्च गर्ने प्रवृत्तिबाट निराशाजनक अवस्थामा पुगेपछि अन्य क्षेत्र (प्रशासनिक, आर्थिक, सामाजिक) का सुधारका प्रतिवेदनहरू बाह्य मुलुक र वित्तीय एवं मौद्रिक संस्थाहरूको गुनासो बढे पछि वि.सं. २०५९ (२००२A.D.) मा सहायता लिन थालेको आधा शताब्दीपछि मात्र नीतिगत रिक्तताको परिपूरण गरियो।

सहायताको प्रभावकारिता खोजी गर्ने क्रममा सन् १९८१ को पेरिस कार्ययोजना, २००१ को ब्रसेल्स कार्ययोजना, २००२ को मन्ट्रे सम्मेलन, २००३ को रोम सम्मेलन र नेपाल विकास मञ्चको सक्रियता र अन्तर्राष्ट्रिय सभासम्मेलन, बहस छलफल एवं अनुसन्धानबाट नेपालका लागि सहायताको प्राप्त र उपलब्धिलाई प्रभावकारी तुल्याउन पेरिसमा सम्पन्न Paris declaration 2005 का ५ सिद्धान्तप्रतिको प्रतिबद्धताले कोशे ढुङ्गाको काम गरेको छ। यस सम्मेलनको घोषणापत्रलाई Paris Principles on aid Effectiveness (वैदेशिक सहायता प्रभावकारिताको सिद्धान्त) भनिन्छ।

यस घोषणापत्रपछि सहायताको सन्दर्भलाई सौहार्दता, स्वामित्व, संलग्नता, परिणाम तथा आपसी उत्तरदायित्वसँग तादाम्य राख्ने आधारमा नतिजासँग आबद्ध गर्न थालियो। यस घोषणापछि सन् २००८ मा Accra agenda for action, 2008, Busan Conference, 2011 जस्ता निरन्तरका प्रयासबाट सहायताको प्राप्त र उपलब्धि मापन गर्ने थ्रुपै मापदण्ड, सूचक आदि तयार गरेर मुलुकको आवश्यकतानुसार दाता र प्रापकबीच सहसम्बन्ध कायम राखी सहायताको आप्रवाह हुन थालेकोले नीतिगत सुधारको चासो समेत बढेर आएको छ। लामो समयको नीतिगत रिक्तताका कारण हामीले Project aid बाट अघि बढेर Programme aid हुँदै Budgetary support एवं Policy Support सम्म आइपुग्नुपर्नेमा Sectorwide Approach सम्म मात्र आइपुगेका छौं। लामो अवधिको नीतिगत रिक्तताका कारण हामी सहायता प्राप्त र उपयोगमा परिस्कृत हुन नै सकेनौं।

हामीले नीतिगत व्यवस्था गर्दागर्दै विश्वपरिवेशमा आएको परिवर्तन Paris Declaration, 2005, Accra agenda for action 2008 र Busan conference, 2011 का प्रतिबद्धतालाई स्वीकार गरिसकेको र सन् २०१४ मा मेक्सिको बैठकमा सक्रिय सहभागिता जनाई सुधारका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भइरहेका सामूहिक प्रयासमा ऐक्यबद्धता जाहेर गरिसकेको अवस्थामा नीतिगत सुधारको खाँचो टड्कारो भएर आएको छ।

वैदेशिक सहायता नीति, २०५९ मा समयानुकूल परिवर्तन गर्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा फेरबदल आएको, विकास साभेदारहरूले नयाँ विकास सहायता नीतिको सुभावसमेत दिएको, हाम्रो राजनीतिक प्रणाली र संवैधानिक परिवर्तनले समेत नवीनता खोजेको, जनअपेक्षा बढेको, नवीन परिस्थितिको राज्यले सम्बोधन गर्नुपरेको अवस्थाका कारण

भाग ६ र ३८ विषयगत सन्दर्भ समावेश गरी विकास सहायता नीति २०७१ तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

यस सहायता नीतिले विकास सहायताको प्रभावकारी परिचालनको माध्यमबाट आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको निर्माण गर्दै नेपाललाई एक समृद्ध लोकतान्त्रिक मुलुकमा रूपान्तरित गर्न सहयोग पुऱ्याउने दीर्घकालीन सोच राखेको छ ।

मुलुकलाई सन २०२२ सम्ममा अतिकम विकसित राष्ट्रको सूचीबाट विकासशील राष्ट्रमा लैजाने लक्ष्य र यस नीतिको समेत उद्देश्य रहेकोमा नीति कार्यान्वयनको आवधिक मूल्याङ्कन गरी प्राप्त सुभावहरूको आधारमा नीतिमा सामायिक परिमार्जन गर्दै लगिने गरी यसै नीतिले आफ्नो कार्यदिशा तय गरेको छ ।

४. आर्थिक कूटनीति र हाम्रो अभ्यास

नेपालले प्राय सबै विकसित देशहरू, बैंकहरू र वित्तीय संस्थाहरूबाट सहयोग प्राप्त गरेको देखिन्छ । अहिलेसम्म ४० वटाभन्दा बढी दाताहरूबाट सहायता प्राप्त हुँदै आएको छ ।

विकास कार्यक्रममा लगानी गर्न, व्यापार, पर्यटन, रोजगारीका अवसर बढाउन र विविधीकरण गर्नका लागि आधिकारिक वैदेशिक सहायता (Official Development Assistance-ODA) को आवश्यकता बढ्दै गएको सन्दर्भमा कूटनीतिक सम्बन्धमा आर्थिक विषयवस्तुलाई समेट्नु जरूरी हुँदै आएको छ । राष्ट्रका प्रमुख आर्थिक मामिलामा जानकारी राख्न, बुझ्न र छलफल गर्न सम्बन्धित संस्थाहरूमा दक्ष जनशक्ति हुनुपर्ने परिकल्पना आर्थिक कूटनीतिको विषयभित्र पर्दछ । वैदेशिक नियोगहरूको क्षमता विकास गरी अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा देशको आर्थिक हितलाई बढावा दिन र हित अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ । नियोगमा कार्यरत जनशक्तिलाई विकास सहायताको विषयगत सुरुवात, र छलफल एवं वार्तामा सहभागी गराउनुपर्दछ । त्यस सम्बन्धी तालिम र अभिमुखीकरण गर्न विलम्ब भैसकेको छ ।

देशहरूबीचको सम्बन्ध नियमित गर्ने सिलसिलामा परम्परागत कूटनीतिको आयामिक परिस्कारका रूपमा आर्थिक आयामलाई समेटेटी आर्थिक कूटनीतिको अभ्यास सुरु भएको हो । वैदेशिक मुलुकको अर्थ व्यवस्था र नीतिहरू अध्ययन गरी आफ्नो देशको परराष्ट्र नीतिमा देशको आर्थिक हित प्रवर्द्धन गर्ने अभ्यासको उन्नयनबाटै आर्थिक कूटनीतिकको सोच अधि बढेको हो । वास्तवमा सहायता मागेर लिने वस्तु होइन । नतीजामूलक उपयोग गरी क्षमता विकास गरेर प्रतिस्पर्धी र लाभप्रद क्षेत्रमा लगानी भित्र्याउने अवस्था सिर्जना भएको छ भन्नु नै आर्थिक कूटनीतिक हो । परिवर्तित भनाई छ Aid for trade यसलाई यदाकदा Economic State Craft पनि भन्ने गरिन्छ । आर्थिक कूटनीतिलाई यसरी चिनाउन सकिन्छ: "Economic Development as the process through which countries trackle the outside world, to maximize their national gain in all the fields of activity including trade, investment and other forms of economically beneficial exchanges, where they enjoy comparative advantages . it has bilateral, regional and multilateral dimensions each of which is important ."K .S . Rana (2007)

आर्थिक कूटनीतिले देशको आर्थिक हित र स्वार्थको प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य राखेको हुन्छ । प्रतिस्पर्धात्मक विश्व व्यापीकरणको युगमा आर्थिक विकास र उन्नतलाई टेवा पुऱ्याउन आर्थिक कूटनीतिलाई आधारभूत प्रयत्न मानिन्छ । अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा एकीकृत र समन्वयात्मक ढंगले देशको आर्थिक हितलाई कूटनीतिको माध्यमबाट पूर्ति गर्न सकिने विश्वास गरी यसको थालनी भएको पाइन्छ । सन् १९९० को दशकबाट मात्र हाम्रोमा यस विषयले चर्चा पाउन थालेको हो ।

परम्परागत परराष्ट्र नीतिका तीन क्षेत्रहरू सार्वभौमिकताको सुरक्षा, प्रादेशिक अखण्डता र देशको स्वाधिनतामा आर्थिक विकासको अनिवार्यतालाई समावेश गरी आर्थिक कूटनीतिको अभ्यास थालनी गरिएको हो ।

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धभित्र राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र जनसम्बन्ध समेत पर्दै आएको पृष्ठभूमिबाट आर्थिक सम्बन्ध उजागर गरी आर्थिक कुटनीतिको परिवेशलाई नवीनतामा ढालिएको पाइन्छ ।

नेपालमा परराष्ट्र मन्त्रालय र विदेशस्थित नेपाली नियोगहरूमार्फत आर्थिक कूटनीतिको सञ्चालन गर्ने गरिन्छ । हाम्रा आर्थिक कुटनीतिका अवयवहरूमा वैदेशिक सहायता, विदेशी लगानी आकर्षण, निर्यात प्रवर्द्धन, पर्यटन विकास, उर्जा विकास, पूर्वाधार विकास, वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धन आदि प्राथमिकता क्रममा छन् । साथै थप भएका उपक्षेत्रहरू प्रविधि हस्तान्तरण, जलवायु परिवर्तन, सांस्कृतिक पर्यटन आदि समेत सान्दर्भिक भएकाले आर्थिक कूटनीतिमा नै समावेश गरिएका छन् । आर्थिक कुटनीतिका यी क्षेत्रहरू बहुपक्षीय र बहुसरोकारका विषय भएकाले State and non state दुवै पक्षले आ-आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । आर्थिक कुटनीतिका सन्दर्भमा उल्लिखित विषय सन्दर्भलाई भन्दा हिजोको वैदेशिक सहायताको स्वरूपमा परिवर्तन आदि आज बृहत् अर्थमा आर्थिक कुटनीतिभित्र समेटिएको पाइन्छ ।

५. वैदेशिक सहायताका चुनौती र अवसर

५.१ परिवर्तित प्रणाली र स्रोतको आवश्यकता

परिवर्तित संघीय संरचनामा पूर्वाधार विकास चुनौतीपूर्ण बनेको, प्रदेशको सरकार र स्थानीय तहका कार्य प्रक्रिया व्यवस्थित गर्न आवश्यक रकम जोहो गर्न विलम्ब भैसकेको देखिन्छ । वर्तमान संविधानले संघीय कानून बमोजिम बाहेक नेपाल सरकारले कुनै ऋण लिने र जमानत दिने छैन भनी संविधानको धारा ११५(२) र २०३(२) ले निर्दिष्ट गरेको अवस्थामा संविधानका अनुसूचीहरू ५, ६, ७, ८ र ९ बमोजिमका अधिकार कार्यान्वयन गर्न स्रोत जोहो गर्नु निकै कठिन देखिन्छ । आन्तरिक स्रोतको खर्चले यी आवश्यक पूरा गर्न नसकिएमा आवधिक र योजनाबद्ध विकासका लागि बाह्य स्रोत अनिवार्य मात्र होइन अपरिहार्यनै हुने देखिन्छ ।

५.२ चुनौतीहरू

सहायताप्रतिको निर्भरता न्यून गर्दै जाने सोच रहे तापनि २०७२ सालको विनाशकारी भूकम्पका कारण पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापना समेतका लागि आगामी वर्षहरूमा यसको आकार बढोत्तरी हुने देखिन्छ ।

- विकास सहायता नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन,
- सहायता सम्झौतापूर्वको पर्याप्त तयारी
- दिगो विकास लक्ष्य र राष्ट्रिय प्रतिफलको प्राप्तिसँग सहायताको तादाम्यता
- अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन र सहमतिको आन्तरिकीकरण
- राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकता अनुकूल आयोजनाको तयारी
- कमजोर अनुगमन र भ्रन्धटिलो खरिद प्रक्रिया
- खण्डीकृत आयोजनाहरूको बाहुल्यता
- कार्यान्वयनको कमजोर क्षमता
- राष्ट्रिय प्रणाली बाहिरबाट सहायता परिचालन
- प्रतिबद्ध सहायता रकम पूरा अंश प्राप्त नहुनु
- सहायताको न्यून यथार्थ खर्च आदि चुनौतीहरूले वैदेशिक सहायता प्राप्त र उपलब्धमूलक खर्च ब्यबस्थापनमा हामी अझै कमजोर नै छौं । उल्लिखित चुनौतीहरूको सामना गर्न आर्थिक कूटनीतिको सफलतम उपयोग गरी सात दशक लामो वैदेशिक सहायताको इतिहासलाई नतीजामूलक र फलदायी तुल्याई वर्तमानमा भरथेग

गरोस्, भविष्यमा लिडरहन नपरोस् भन्ने अवस्थाको सिर्जना गर्नु नै आजको नीतिगत, कानुनी, संरचनागत र कूटनीतिक विकासको मूल ध्येय हुनुपर्दछ ।

५.३ अवसर

आन्तरिक स्रोतबाट सङ्कलित साधनको बचत न्यून हुने तर विकास कार्यमा लगानी गर्न ठूलो परिमाणमा स्रोतसाधन आवश्यक पर्ने हुँदा आर्थिक सामाजिक विकासमा अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहायताको भूमिका भन्भन् महत्वपूर्ण हुँदै आएको छ ।

- भौगोलिक, सांस्कृतिक, सामाजिक र राजनैतिक एवं रणनीतिक विशेषताका कारण अन्तर्राष्ट्रिय सहायता परिचालनको अवसर उच्चतम भएको छ ।
- लगानी र बचतबीच, आयात र निर्यातबीचको अन्तरालले सिर्जना गरेको विकास वित्तको न्यूनता पूर्ति गर्न,
- नयाँ ज्ञानसिप र प्रविधि भित्र्याउन,
- कूटनीतिक, सांस्कृतिक, व्यापारिक एवं रणनीतिक सभ्यतालाई राष्ट्रिय स्वार्थ अनुकूल हुने गरी सञ्चालन गर्नका लागि समेत हाम्रो मुलुकले अबै केही समय प्रयाप्त सहायता परिचालन गर्न सक्ने गुन्जायस देखिन्छ ।

६. उपसंहार

वैदेशिक सहायताको थालनी तत्काल जुनसुकै स्वार्थ र आवश्यकताले जतिसुकै परिणामबाट भएको भएतापनि त्यसको आप्रवाहले सामयिक रूपमा सकारात्मक प्रभाव नै परेको देख्न सकिन्छ । नीतिगत रिक्तताको लामो अन्तराल, प्राप्ति र उपयोगमा क्षमताको अभाव, शर्त र स्वार्थको बिगबिगीमा भएको लेनदेनको ठूला अंश अप्रभावकारी एवं नतिजाविहीन हुँदाहुँदै पनि आन्तरिक स्रोतको न्यूनतामा विकासका थुप्रै खाडलपुर्न प्राप्त सहायताले हाम्रो सुरुको (वि.सं २००७ सालको अवस्था) शैक्षिक, स्वास्थ्य, यातायात, तथा सञ्चार, कृषि, उद्योगजस्ता क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदान उल्लेखनीय नै छ । समानस्तरका मुलुकले गरेको प्रगतिबाट पछाडि परेको अनुभूति भएतापनि विश्व परिवेशको गुनासो र हाम्रो पछिल्लो प्रयासले सहायताको प्राप्ति र उपलब्धि मापन मापदण्डहरू तर्जुमा गरिएका, नवीनतम सन्दर्भ सुहाउँदो विकास सहायता नीति कार्यान्वयनमा ल्याइएका, अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा प्रतिबद्धता गरे बमोजिम सक्रियता बढाइएका कारणले अब हामी वैदेशिक सहायतालाई आर्थिक कूटनीतिभित्रबाट अवलम्बन गर्न सक्ने अवस्थामा पुगेका छौं । फलतः आगामी दिनमा आवश्यक पर्ने स्रोतको पूर्ति वैदेशिक सहायताबाट गर्नुपर्ने हदसम्मका लागि हामी जबाफदेही, उत्तरदायी, प्रतिस्पर्धी र क्षमतावान हुने बाटोतर्फ लागिसकेका छौं ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान, कानून किताब व्यवस्था समिति

चौधौं योजनाको दस्तावेज, राष्ट्रिय योजना आयोग सिंहदरबार, काठमाडौं ।

राष्ट्र सेवा दर्पण २०७१, नेपाल निजामती कर्मचारी संगठन

पराग पत्रिका, तेस्रो रचौथो संस्करण, नेपाल राष्ट्रिय कर्मचारी संगठन

आर्थिक प्रशासन सम्बद्ध प्रशिक्षणका कार्यपत्रहरू- डम्बरबहादुर कार्की

Google Search.

आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली र नेपालमा यसको अभ्यास

बाबुराम ज्ञवाली

वरिष्ठ प्रशिक्षक, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, ललितपुर

१. विषय प्रवेश

सांगठनिक लक्ष्य र उद्देश्य प्राप्तिका लागि आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली एक महत्वपूर्ण औजार हो। आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको प्रभावकारिताले सबै किसिमका स्रोतहरूको समन्वयात्मक र सामञ्जस्यपूर्ण उपयोग र परिचालन भई संगठनको मूल्य अभिवृद्धि गर्दै सरोकारवालाहरूमा सन्तुष्टिसमेत प्रदान गर्दछ। तर नेपालको कथा भने अलि फरक छ। पहिलो कुरा त यस विषयलाई बुझ्ने बुझाउने सन्दर्भमा नै अन्योल र समस्या छ भने अर्कोतर्फ यस प्रणालीको स्थापना र विकास गरी सांगठनिक लक्ष्य एवं उद्देश्य हासिल गर्ने कुरामा पछाडि परेको अवस्था छ। आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीले स्रोतहरूको मितव्ययी एवं प्रभावकारी उपयोगमा जोड दिन्छ। सरकारी सम्पत्तिको सुरक्षा र संरक्षणमा ध्यान पुऱ्याउँछ। नेपालका सार्वजनिक निकायहरूमा यी विषयहरू ओझेलमा छन्। आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ मा र सरकारी निकायहरूले आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तयार गरी लागू गर्नुपर्ने प्रावधान भए पनि सोबमोजिम हुन सकेको छैन। केही २-४ वटा मन्त्रालयहरूले आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको ढाँचा तयार गरे पनि कार्यान्वयनमा आएको छैन। उनीहरूले ढाँचा तयार गरे पनि मातहत निकायहरूलाई लागू गर्ने सम्बन्धमा कुनै निर्देशन गरेको पाइँदैन। केही निकायमा मात्र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली ढाँचा कार्यान्वयनको अनुगमन सूचक तयार गरी अनुगमन गर्ने प्रयास गरे पनि मातहत निकायको असहयोग, गैरजिम्मेवारपन तथा समन्वयको अभावले गर्दा प्रभावकारी हुन सकेको छैन। यस आलेखमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको सैद्धान्तिक पक्ष, यसका प्रचलित नवीनतम ढाँचाहरू, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीसम्बन्धी नेपालको विद्यमान व्यवस्था, समस्या, नेपालमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन अपनाउन पर्ने उपायहरू सिफारिस गर्ने जमर्को गरिएको छ।

२. आन्तरिक नियन्त्रण के हो ?

आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कुनै पनि संगठनको महत्वपूर्ण अवयव हो। आर्थिक प्रशासन र व्यवस्थापनको क्षेत्रमा यसको महत्वलाई विश्वव्यापी रूपमा स्वीकार्दै आइएको छ। आधुनिक संगठनात्मक व्यवस्थापनमा शासकीय व्यवस्था (Governance), जोखिम व्यवस्थापन (Risk Management) र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली (Internal Control System) लाई अपरिहार्य आयामका रूपमा लिइने गरिन्छ। यी तीनवटा आयामहरूको सन्तुलित र सामञ्जस्यपूर्ण अभ्यासबाट नै संगठनात्मक लक्ष्य हासिल गर्न सकिन्छ। यिनीहरूलाई संगठनका तीन खम्बा (Three Pillars of Organization) मानिन्छ जसलाई GRC Model पनि भनिन्छ। शासकीय व्यवस्थाले पद्धति, प्रक्रिया र संस्थालाई इङ्गीत गर्दछ। संगठनको लक्ष्य प्राप्तमा बाधा पुऱ्याउने घटनाहरू घट्ने सम्भावनालाई जोखिम भनिन्छ, जसलाई घटना घट्ने सम्भावना र त्यसको प्रभावको उपजको रूपमा मापन गरिन्छ। संगठनमा उत्पन्न हुन सक्ने जोखिम व्यवस्थापन गरी स्थापित लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्न व्यवस्थापनले अवलम्बन गर्ने क्रियाकलापहरू नै आन्तरिक नियन्त्रण हो।

COSO प्रकाशन "Internal Control –Integrated Framework" मा आन्तरिक नियन्त्रणको परिभाषा यस प्रकार दिइएको छ–

आन्तरिक नियन्त्रण एउटा यस्तो प्रक्रिया हो जसले देहायका उद्देश्य प्राप्तिका निम्त आश्वस्तता प्रदान गर्दछ–

(क) संगठनात्मक कार्यहरूको दक्षता र प्रभावकारिता

(ख) वित्तीय विवरणहरूको विश्वसनीयता

(ग) प्रचलित नियम कानूनहरूको पालना

त्यस्तै नेपालको आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ ले “आन्तरिक नियन्त्रण” भन्नाले कानूनले निर्धारण गरेका प्रक्रिया परिपालना भयो भएन भनी तालुक कार्यालयबाट निरन्तर रूपमा गरिने सुपरिवेक्षण र अनुगमन कार्य सम्भन्धुपर्छ भनी परिभाषित गरेको छ ।

३. नियन्त्रणका किसिम नियन्त्रण विभिन्न प्रकारका हुन्छन् जस्तै- **रोकथाममूलक नियन्त्रण (Preventive Control)**

यो पूर्वक्रियाशील नियन्त्रण प्रणाली हो जसले अवाञ्छित घटनाहरू घट्ने जोखिमलाई कम गर्दछ । उदाहरणका लागि कम्प्युटरमा पासवर्ड राख्नु, घरबाहिर निस्कनुअगाडि ताला लगाउनु, घरमा अग्निसूचक यन्त्र जडान गर्नु जस्ता कार्यलाई लिन सकिन्छ ।

प्रतिक्रियात्मक नियन्त्रण (Detective Control)

यो प्रतिक्रियात्मक नियन्त्रण प्रणालीले घटिसकेका अनपेक्षित घटनाहरूको कारण एवं सत्यतथ्य पत्ता लगाउने कोसिस गर्दछ । उदाहरण : बैंकसँगको हिसाबमिलान (bank reconciliation), प्रहरीद्वारा चोरी घटनाको छानबिनलाई लिन सकिन्छ ।

निर्देशनमूलक नियन्त्रण (Directive control)

निर्देशनमूलक नियन्त्रण पूर्वक्रियाशील प्रकृतिको हुन्छ जसले राम्रा कुरालाई प्रोत्साहित गर्दछ । निर्देशिका, तालिम कार्यक्रमहरू, प्रोत्साहन योजनाहरू यसका उदाहरण हुन् । सकारात्मक क्रियाकलापको कार्यान्वयन एवं सञ्चालनबाट आन्तरिक नियन्त्रणलाई प्रभावकारी बनाउने प्रयास गरिन्छ ।

न्यूनीकरण नियन्त्रण (Mitigating Control)

न्यूनीकरण नियन्त्रणले घटित घटनाको सम्भाव्य प्रभावलाई घटाउन सहयोग गर्दछ । यसले सम्बद्ध पक्षहरूबीच जोखिम बाँडफाँड गरी नियन्त्रण प्रक्रियालाई सहयोग पुऱ्याउँछ । बिमा (Insurance) यस प्रकारको नियन्त्रणको उत्तम उदाहरण हो । यातायात व्यवसायीहरूद्वारा यात्रुका लागि गरिने तेस्रो पक्ष बिमाले दुर्घटनाका बखत सडक चक्काजाम गर्ने प्रवृत्तिमा कमी आएको छ ।

क्षतिपूर्ति नियन्त्रण (Compensating Control)

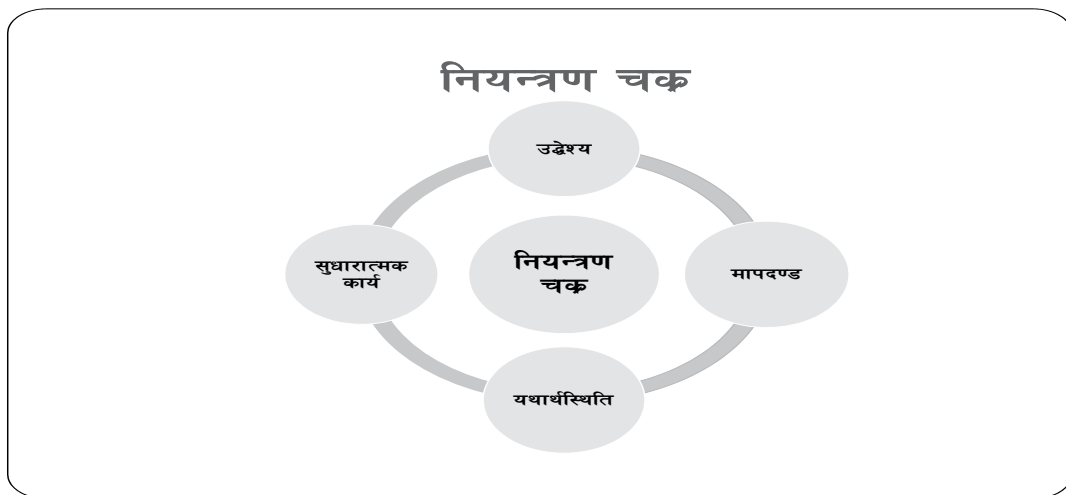
मौजुदा नियन्त्रण प्रणालीको अभावमा वा विकल्पमा यसको प्रयोग गरिन्छ । उदाहरणका लागि लोडसेडिङको बेला Generator, कार्यविभाजनको अभावको विकल्पमा राम्रो सुपरिवेक्षण कार्य ।

नियन्त्रण चक्र (Control Cycle)

नियन्त्रण प्रक्रिया व्यवस्थापनको एक अभिन्न अङ्ग हो । यसमा चारवटा क्रियाकलापहरू चक्रको रूपमा रहेका हुन्छन् । नियन्त्रण चक्रको प्रक्रिया यस प्रकार रहेको छ—

१. उद्देश्य निर्धारण गर्ने
२. मापदण्ड स्थापित गर्ने
३. मापदण्डसंग वास्तविक नतिजा तुलना गर्ने
४. सुधारात्मक कार्यहरू गर्ने

यसलाई तलको Diagram मा यस प्रकार देखाउन सकिन्छ ।

चित्र नं १

उच्च तहका पदाधिकारीहरूमा उदाहरणीय नैतिकता (Ethical tone at the top), संगठनात्मक संरचना (Organizational structure), स्पष्ट जिम्मेवारी (Clear responsibility), लिखित नीति तथा कार्यविधिहरू (Written policies and procedures), रुजु सूची (Checklists), व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Management Information System), पुरस्कृत गर्ने प्रणाली (Reward mechanism), सुपरिवेक्षण कार्य (Supervisory review), कार्यसम्पादन सूचक (Performance standards), अधिकार प्रत्यायोजन (Delegation of authority) आदि आन्तरिक नियन्त्रणका उदाहरणहरू हुन् ।

Sawyer लाई आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीका पिता भनिन्छ । उनले सात किसिमका नियन्त्रणका साधनको चर्चा गरेका छन् जसमा संगठन, नीतिहरू, कार्यविधिहरू, कर्मचारी, लेखाङ्कन, बजेट र प्रतिवेदन पर्दछन् । कुनै संगठनमा उपरोक्त साधन विद्यमान छन् भने त्यो संगठनमा आन्तरिक नियन्त्रण स्थापित हुन्छ भन्ने उनको मान्यता रहेको छ ।

विश्वमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीका नयाँनयाँ सिद्धान्त र अभ्यासहरूको विकास भएको छ । तिनमा प्रमुख आन्तरिक नियन्त्रण सम्बन्धी Framework हरू निम्न छन्—

- The Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission's COSO's Internal Control— Integrated Framework

- The Canadian Institute of Chartered Accountants' (CICA's) Criteria of Control Framework (CoCo)
- The Basel Committee on Banking Supervision's Framework for Internal Control Systems Control Objectives for Information and Related Technology (COBIT)
- International Organization for Standardization (ISO)
- Standards for Internal Control in the U.S. Federal Government

COSO के हो ?

COSO को विस्तारित रूप Committee of Sponsoring Organization हो । यसको स्थापना सन् १९८० मा अमेरिकामा भएको थियो । निम्न पाँच संगठनहरूको प्रयासले COSO को जन्म भएको थियो ।

- American Institute of Certified Public Accounts
- American Accounting Association
- Financial Executive Institute
- The Institute of Internal Auditors The Institute of management Accountants

COSO Framework ले आन्तरिक नियन्त्रणको परिभाषा गर्दै आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीका प्रमुख पाँच सम्भागहरूको चर्चा गरेको छ जसमा नियन्त्रणको वातावरण, जोखिम अनुमान, नियन्त्रण गतिविधिहरू, सूचना र सञ्चार तथा अनुगमन छन् । ती सिद्धान्तहरूको उपयोग गरी विकसित मुलुकहरूमा जोखिम व्यवस्थापन र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई प्रभावकारी तुल्याइएको छ ।

संस्थागत शासन, आन्तरिक नियन्त्रण र नीतिगत मापदण्डको माध्यमबाट वित्तीय प्रतिवेदनको गुणस्तमा प्रभावकारिता ल्याउनु COSO को प्रमुख उद्देश्य थियो । यस ढाँचाले कुनै पनि संगठनका निम्न तीनवटा उद्देश्यहरू हुन्छ भनी परिकल्पना गरेको छ ।

- (क) संगठनात्मक कार्यहरूको दक्षता र प्रभावकारिता
- (ख) वित्तीय विवरणहरूको विश्वसनीयता
- (ग) प्रचलित नियमकानुनहरूको पालना

उक्त उद्देश्य प्राप्तिका निमित्त निम्न पाँच अन्तरनिहित सम्भागहरूको अपरिहार्यताको चर्चा गरेको छ ।

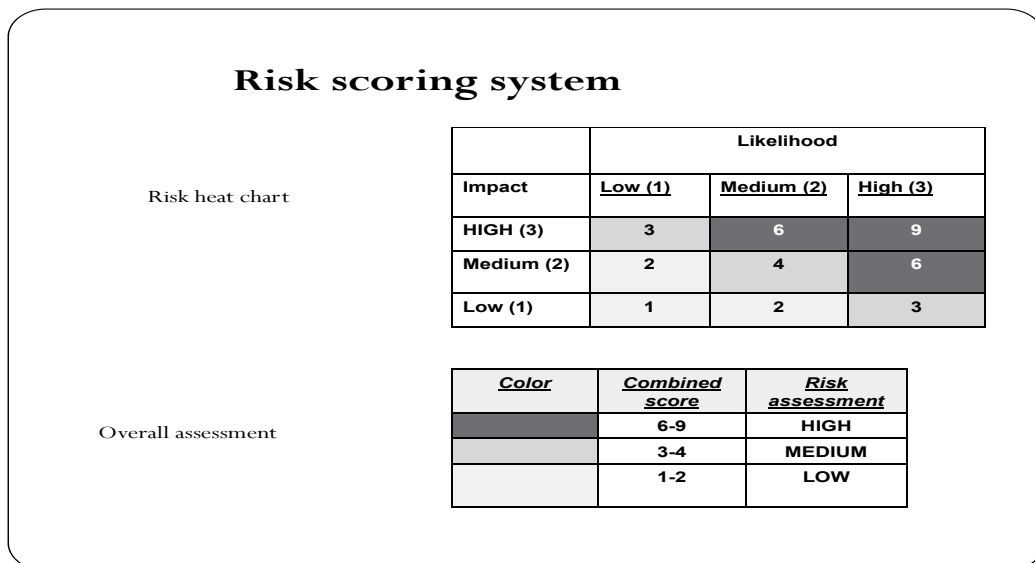
नियन्त्रणको वातावरण (Control Environment)

यसलाई आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको जग (Foundation) को रूपमा लिइन्छ । यसैको जगमा अन्य प्रणालीहरूले काम गर्दै नियन्त्रण प्रणालीमा उचाइ थप्दै जान्छन् । नियन्त्रणको वातावरणभित्र निम्न महत्वपूर्ण पक्षहरू समेटिएको हुन्छ

- सदाचारिता र नैतिक मूल्य
- व्यवस्थापनको दृष्टिकोण र नैतिक मूल्य
- संगठनात्मक संरचना
- अधिकार र जिम्मेवारीको व्यवस्था
- मानव संसाधन नीति र व्यवहारहरू
- कर्मचारीको दक्षता

जोखिम अनमान (RISK ASSESSMENT)

संगठनात्मक उद्देश्य प्राप्त सम्बन्धमा सम्भावित जोखिमहरूको पहिचान र विश्लेषण गर्दै जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनबारे यसले उपायहरूको सिफारिससमेत गरेको छ। जोखिम पहिचान र अनुमान गर्ने विधि देहायको चित्रमा देखाइएको छ।

चित्र नं २

संगठनको लक्ष्यप्राप्तिमा बाधा पुऱ्याउने घटना घट्ने सम्भावनालाई जोखिम भनिन्छ, जसलाई घटना घट्ने सम्भावना र त्यसको असरको उपजको रूपमा मापन गरिन्छ। यसलाई निम्न सूत्रमा व्यक्त गरिन्छ

RISK (जोखिम) = LIKELIHOOD (सम्भावना) X IMPACT (प्रभाव)

यस सूत्रको आधारमा जोखिम अनुमान गरी प्राथमिकताका आधारमा नियन्त्रणका गतिविधि सञ्चालन गर्नुपर्छ।

नियन्त्रण गतिविधि (Control Activities)

संगठनात्मक उद्देश्य प्राप्तिसमा सहयोग गर्ने नीति र कार्यविधि तर्जुमा गरी नियन्त्रण गतिविधि सञ्चालन गर्नुपर्दछ। जोखिम न्यूनीकरणका लागि सञ्चालित सम्पर्ण क्रियाकलाप यसअन्तर्गत पर्दछन्। संगठनात्मक कार्यविभाजन, स्रोतसाधनमाथिको अनधिकृत अतिक्रमणबाट रक्षा, दैनिक नियमित कार्यहरू यसका उदाहरणहरू हुन्।

सूचना तथा सञ्चार (Information and Communication)

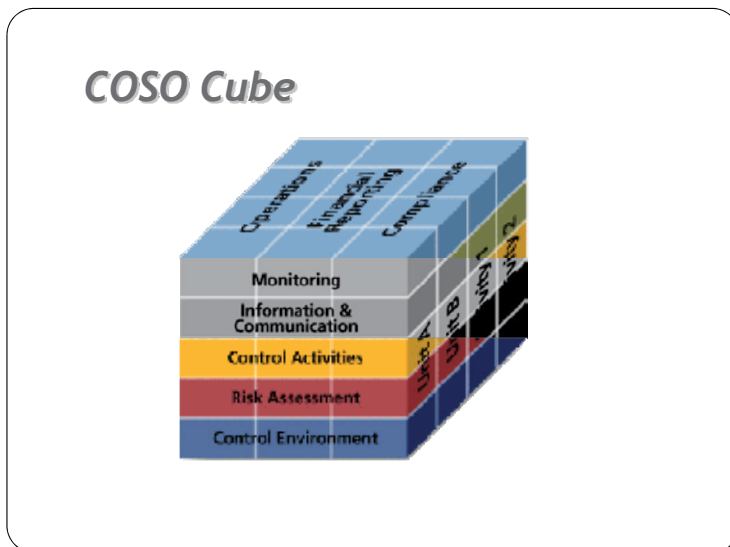
मूलभूत सूचनाहरू निर्धारित स्वरूप र समयसीमाभित्र प्राप्त गरी संगठनका कर्मचारीले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्न सक्ने सहयोग हुने किसिमले प्रवाह गर्नुपर्दछ। यस्तो प्रवाह ठाडो, तेर्सो तथा समानान्तर सबै किसिमको हुनुपर्दछ।

अनुगमन (Monitoring)

आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको अनुगमन गर्नुपर्दछ। यो उद्देश्य निरन्तर अनुगमन, फरक खालको मल्याङ्कन वा दुवैको

समष्टिबाट पनि गर्न सकिन्छ ।

COSO लाई निम्न Diagram बाट देखाउन सकिन्छ :

चित्र नं ३

माथि प्रस्तुत चित्रमा COSO ले उल्लेख गरेका सङ्गठन वा उद्देश्यहरूलाई एउटा पाटोमा देखाइएको छ भने अर्को सामुनेको पाटोमा पाँचवटा Components लाई देखाइएको छ । साइडको पाटोमा निकाय एवं क्रियाकलापहरू देखाइएको छ । यस प्रकार COSO ले निर्धारित संगठनात्मक उद्देश्य प्राप्तिका लागि विभिन्न ५ वटा सम्भागहरूको चर्चा गरेको छ । यसरी यस चित्रले COSO का सम्पूर्ण पक्षहरूलाई समेटेको पाइन्छ । COSO Framework आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीसम्बन्धी साहित्यमा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त अत्याधुनिक सिद्धान्त हो ।

CoCo के हो ?

सन् १९९५ मा the Canadian Institute of Chartered Accountants (CICA) ले Criteria of Control (CoCo) नाममा एउटा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीसम्बन्धी मोडल प्रस्तुत गर्‍यो । यस मोडलले पनि COSO ले जस्तै संगठनका निम्न तीन उद्देश्यहरू हुने ठहर गर्‍यो ।

- (क) संगठनात्मक कार्यहरूको दक्षता र प्रभावकारिता
- (ख) वित्तीय विवरणहरूको विश्वसनीयता
- (ग) प्रचलित नियम कानूनहरूको पालना

तर यी उद्देश्यहरू सम्बोधन गर्न उपयोग गरिने रणनीति भने COSO ले भन्दा भिन्न रूपमा सिफारिस गरेको छ ।

उद्देश्य (Purpose)

यसमा संगठनको mission, vision, strategy, risks and opportunities, policies, planning and performance targets जस्ता पक्षहरू पर्दछन् । संगठनको निश्चित उद्देश्य स्थापित गरी सोबारे संगठनका सबै तहमा जानकारी गराउन पर्ने पक्षमा जोड दिन्छ ।

प्रतिबद्धता (Commitment)

नैतिक मूल्य, सदाचारिता, मानव संसाधन नीतिहरू, अधिकार, उत्तरदायित्व र आपसी विश्वासजस्ता तत्वहरू जसबाट संगठनको प्रतिबद्धता प्रतिबिम्बित हुन सकोस् ।

Capability

ज्ञान, सीप, औजार, सञ्चार प्रक्रिया, संरचना, समन्वय, नियन्त्रण गतिविधिजस्ता स्रोत र सक्षमता यसमा पर्दछ ।

अनुगमन र त्यसबाट प्राप्त सिकाइ (Monitoring and Learning)

आन्तरिक एवं बाह्य वातावरण तथा कार्यसम्पादनको निरन्तर अनुगमनका साथसाथै चुनौतीहरू, सूचना आवश्यकता र सञ्चार प्रणालीको पुनः निर्धारण, नियन्त्रण प्रणालीको विश्वसनीयता र आकलन यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

४. आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीसम्बन्धी विद्यमान नीतिनियम र प्रचलनहरू

(क) आर्थिक कार्यविधि नियमावली २०६४ ले आन्तरिक नियन्त्रणको परिभाषा देहायबमोजिम गरेको छ

“आन्तरिक नियन्त्रण” भन्नाले कानुनले निर्धारण गरेका प्रक्रिया परिपालना भयो भएन भनी तालुक कार्यालयबाट निरन्तर रूपमा गरिने सुपरिवेक्षण र अनुगमन कार्य सम्भन्धुपर्छ । प्रस्तुत परिभाषा सङ्कुचित र अपुरो देखिन्छ । आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीले समेटनुपर्ने कैयौं पक्षहरू छुटेका छन् भने अनुगमन एवं मूल्याङ्कन पक्षलाई मात्र जोड दिएको पाइन्छ ।

(ख) आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम ९५ मा भएको आन्तरिक नियन्त्रणसम्बन्धी व्यवस्था

- (१) प्रत्येक मन्त्रालय, सचिवालय, संवैधानिक अङ्ग, विभागीय प्रमुखले आफू र अन्तर्गत निकायबाट सम्पादन गरिने कार्यहरू मितव्ययी, कार्यदक्षता र प्रभावकारी ढङ्गाबाट सम्पादन गर्न, वित्तीय प्रतिवेदन प्रणालीलाई विश्वसनीय बनाउन तथा प्रचलित कानुनबमोजिम कार्यसम्पादन गर्न आआफ्नो कामको प्रकृतिअनुसारको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तयार गरी यो नियम प्रारम्भ भएको एक वर्षभित्र लागू गरी सक्नुपर्नेछ ।
- (२) उपनियम (१) बमोजिमको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तयार गर्दा निकायगत कामको प्रकृतिअनुरूप आवश्यक कुराहरूको व्यवस्था गर्नुपर्नेछ र त्यसमा नियन्त्रणको वातावरण, जोखिम क्षेत्रको पहिचान, सूचनाको आदानप्रदान, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनजस्ता विषयलाई समेत समेटिनुपर्नेछ ।
- (३) उपनियम (१) र (२) बमोजिमको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको अनुगमन गर्नका लागि सम्बन्धित मन्त्रालय, सचिवालय, संवैधानिक अङ्ग तथा विभागीय प्रमुखले जिम्मेवार अधिकारी तोक्यो अनुगमन गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्नेछ ।
- (४) उपनियम (३) बमोजिम गरिएको अनुगमनबाट देखिएका त्रुटिलाई सुधार गरी आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई सुदृढ बनाउने जिम्मेवारी उपनियम (१) मा उल्लिखित निकायको हुनेछ ।
- (५) तालुक कार्यालयले यस नियमावलीबमोजिम मातहतका कार्यालयले तोकिएको कार्यहरू प्रभावकारी रूपमा परिपालना गरे नगरेको, आर्थिक अनुशासन र निर्देशनको पालना गरे नगरेको सुपरिवेक्षण र अनुगमन

गर्नुपर्नेछ ।

(६) उपनियम (५) बमोजिमको सुपरिवेक्षण र अनुगमन वर्षको कम्तीमा दुई पटक गर्नुपर्नेछ । तालुक कार्यालयले अनुगमन र सुपरिवेक्षणको आधारमा देखिएका कैफियतको सुधारका लागि मातहत कार्यालयलाई निर्देशन दिनुपर्नेछ र त्यस्तो निर्देशनको पालना गर्नु मातहतका कार्यालयको कर्तव्य हुनेछ ।

ग) निजामती सेवा ऐन २०४९ र निजामती सेवा नियमावली २०५०

संगठनात्मक ढाँचा, पदपूर्ति र कार्यविवरण, आचरण र अनुशासन, विभागीय कारबाहीजस्ता प्रावधान राखी आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई आत्मसात् गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ ।

(घ) सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली २०६४

सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी कार्यविधि, प्रक्रिया तथा निर्णयलाई अभि बढी खुला, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ र विश्वसनीय बनाउन, सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता, इमानदारी, जबाफदेही र विश्वसनीयता प्रवर्द्धन गरी मितव्ययी तथा विवेकपूर्ण ढंगबाट सार्वजनिक खर्चको अधिकतम प्रतिफल हासिल गर्न र सार्वजनिक निकायले निर्माण कार्य गर्दा गराउँदा, मालसामान, परामर्श सेवा तथा अन्य सेवा खरिद गर्दा त्यस्तो खरिदको व्यवस्थापन क्षमता अभिवृद्धि गरी उत्पादक, विक्रेता, आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवा प्रदायकलाई बिनाभेदभाव सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा सहभागी हुने समान अवसर सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

(ङ) लेखापरीक्षण ऐन, २०४८

परीक्षण गर्ने कुराहरू भनी महालेखापरीक्षकले नियमितता, मितव्ययिता, कार्यक्षमता, प्रभावकारिता, औचित्यलगायत अन्य आवश्यक दृष्टिकोणबाट समेत देहायका कुराहरूको परीक्षण गर्नेछ भनी यस ऐनमा उल्लेख गरेको छ

आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको प्रभावकारी व्यवस्था भए नभएको र सोको अनुशरण गरे नगरेको, सम्बन्धित सरकारी निकायले आवश्यक बजेट समयमा उपलब्ध गराए नगराएको ।

(च) व्यावहारिक अभ्यास

कामको विभाजन (Segregation of Duties)

संस्थाको आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी कुनै पनि कारोबारमा तलका तीन कार्यहरू फरकफरक शाखा वा क्षेत्रबाट सम्पादन गर्ने प्रचलित मान्यता रही आएको छ ।

- कारोबारको अख्तियारी (Authorization)
- कारोबारको लेखाङ्कन (Recording)
- कारोबारको जिम्मा लिने (Custody)

(छ) नेपालमा आन्तरिक नियन्त्रणसम्बन्धी अन्य व्यवस्था

- नेपाल गुणस्तर प्रमाणचिन्ह (जस्तै ISO-9000) प्रदान गरिने ।
- सूचना प्रविधिसम्बन्धी नीति र विद्युतीय कारोबारसम्बन्धी ऐन
- विभिन्न चेकलिस्टहरूको तर्जुमा जस्तै (आलेप चेकलिस्ट)

- जिन्सी र लेखासम्बन्धी कार्य अलगअलग शाखा र व्यक्तिबाट सम्पादन गर्ने व्यवस्था
- विभिन्न लेखा प्रणालीहरूको प्रयोग- विनियोजन, राजस्व, धरौटी, जिन्सी, सार्वजनिक निर्माण, आयोजना लेखाको व्यवस्था
- कार्यालय निरीक्षणसम्बन्धी व्यवस्था

(ज) नेपालमा आन्तरिक नियन्त्रणसम्बन्धी ढाँचाहरू

आर्थिक कार्यविधि नियमावली २०६४ ले उक्त नियमावली लागू भएको १ वर्षभित्र आआफ्नो संगठनको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको ढाँचा तयार गरी लागू गर्ने प्रावधान राखेको भए पनि हालसम्म निम्न निकायहरूले मात्र तयार गरी प्रचलनमा ल्याएको पाइन्छ ।

- आन्तरिक नियन्त्रण कार्यप्रणाली निर्देशिका, २०७१ प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौं
- आन्तरिक नियन्त्रण निर्देशिका, २०७३ सहरा विकास मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं
- आन्तरिक व्यवस्थापन नियन्त्रण कार्यप्रणाली, २०७३ कृषि विकास मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं
- आन्तरिक व्यवस्थापन नियन्त्रण कार्यप्रणाली, २०७३ सम्बन्धमा प्रतिवेदन (आ.व. २०७३/७४) कृषि विकास मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं
- बजेट तथा लेखापालन नियन्त्रण निर्देशिका, स्वास्थ्य मन्त्रालय
- आन्तरिक नियन्त्रण निर्देशिका, २०७०, स्वास्थ्य मन्त्रालय

४. नेपालमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीसम्बन्धी समस्या

नेपालमा जोखिम व्यवस्थापन र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको अवस्था अत्यन्त कमजोर रहेको छ । आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम ९५ ले उक्त नियमावली लागू भएको १ वर्षभित्र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली तयार गरी सञ्चालनमा ल्याउनुपर्ने प्रावधान भए पनि सोअनुसारको कार्य भएको पाइएको छैन । त्यस्तै आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५, सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ तथा सार्वजनिक खरिद नियमावली २०६४, निजामती सेवा ऐन, २०४९ तथा नियमावली, २०५० लगायत अन्य कैयौं कानूनहरूले आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीका विविध विषयहरूमा व्यवस्था गरेको भए पनि ती प्रावधानहरूको प्रभावकारी पालना नहुँदा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको अवस्था कमजोर देखिएको हो ।

नेपालमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली प्रभावकारी हुन सकेको छैन । आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली प्रभावकारी नहुनुमा मूलतः आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीसम्बन्धी कानुनी प्रावधानहरूको अज्ञानता छ, नियन्त्रणको वातावरण उपयुक्त नहुनु (नैतिकता र सदाचारको कमी, कर्मचारीको दक्षताको कमी, भद्दा सरकारी संगठन, दूरदृष्टिको अभाव, अधिकार र जिम्मेवारीको अस्पष्टता, अनुपयुक्त मानव संसाधन नीति), प्रचलित ऐन, कानूनको परिपालनाको कमी, जोखिम विश्लेषण गर्ने प्रवृत्ति कमी, आन्तरिक नियन्त्रणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था अपुरो र अस्पष्ट हुनु, आन्तरिक नियन्त्रणसम्बन्धी एकीकृत ढाँचा तयार नहुनु, आन्तरिक नियन्त्रणसम्बन्धी सचेतनाको अभाव, कानूनबमोजिम आन्तरिक नियन्त्रणसम्बन्धी प्रणाली कार्यालयहरूले तयार नगर्नु, अनुगमन र मूल्याङ्कन औपचारिकतामा सीमित, वित्तीय प्रतिवेदन प्रणालीको विश्वसनीयताको कमी आदि छन् । नेपालका सार्वजनिक निकायहरूमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली प्रभावकारी नहुनुमा

विस्तृत रूपमा निम्न कारणहरू जिम्मेवार रहेको देखिएको छ-

क. नियन्त्रणको वातावरणको अभाव (Lack of Control Environment)

संगठनको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीका सम्बन्धमा उच्च व्यवस्थापन तहमा रहेका पदाधिकारीहरूको सकारात्मक एवं नैतिक क्रियाकलाप, व्यवहार र दृष्टिकोण नै नियन्त्रणको वातावरण हो । यसले आन्तरिक नियन्त्रण स्थापनाको मूल उद्देश्य पूरा गर्न र संगठनमा अनुशासन कायम गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ । नियन्त्रणको वातावरण कायम गर्ने सम्बन्धमा निम्न समस्या देखिएका छन्-

- अ) सदाचारिता एवं नैतिक मूल्यको कमी
- आ) अवैज्ञानिक कार्यप्रणाली एवं कार्यसंस्कृति
- इ) संगठनात्मक संरचना चुस्त नहुनु
- ई) पर्याप्त जिम्मेवारी र अधिकार प्रदान नहुनु
- उ) मानव संसाधन विकासमा पर्याप्त ध्यान नदिइनु
- ऊ) कर्मचारीको क्षमता (competency) न्यून हुनु

ख. जोखिम विश्लेषण गर्ने प्रवृत्ति कम हुनु

नेपालका संगठनहरूमा उद्देश्य प्राप्तमा बाधा पुऱ्याउने तत्वहरूको समयमा पहिचान गर्ने र सोको विश्लेषण गरी आवश्यक कदमहरू चाल्ने प्रवृत्ति छैन । जोखिम विश्लेषण तथा स्तरीकरण (Ranking) गरी सोको आधारमा क्रियाकलापहरूको प्राथमिकीकरण गरी कार्यसञ्चालन गरिँदैन । द्रुत मार्ग निर्माण गर्ने जिम्मा नेपाली सेनालाई दिने सरकारी निर्णयले कानुनी व्यवस्थाको उपहास गर्नुका साथै सरकारको नीतिगत अस्पष्टता र यसले राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा मुलुकको छवि धमिल्याउन सक्ने जोखिमलाई बेवास्ता गरेको देखिन्छ । निर्माणपश्चात् सञ्चालनमा देखिन सक्ने जोखिमलाई पनि पर्याप्त विश्लेषण गरिएको पाइँदैन

ग. आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको ढाँचा नबन्नु तथा सो मुताबिक क्रियाकलापहरू सञ्चालन नहुनु

नेपालका सरकारी निकायहरूमा बाध्यात्मक कानुनी व्यवस्थाको बाबजुद आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीसम्बन्धी ढाँचा (Framework) बनाई सोही आधारमा क्रियाकलापहरूको सञ्चालन हुनुपर्नेमा सो हुन सकेको छैन । अध्ययनका क्रममा ५ वटा केन्द्रीयस्तरका निकायहरूले मात्र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको ढाँचा विकास गरी कार्य गर्न खोजेका पाइए पनि सो प्रभावकारी हुन सकेको छैन । ढाँचाले आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीले समेट्नु पर्ने सम्पूर्ण पक्षहरूलाई आत्मसात् गर्न सकेको पाइएन । ढाँचा तयार गरे पनि कुनै पनि निकायले कार्यालयको Websites मा सार्वजनिक गरेका छैनन् । आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कार्यान्वयनको अनुगमन एवं मूल्याङ्कन हुन सकेको छैन ।

घ. सूचना तथा सञ्चार प्रणालीको विकासमा पर्याप्त ध्यान नपुग्नु

संगठनात्मक लक्ष्य उद्देश्य प्राप्तिका निमित्त सूचना र सञ्चार प्रणालीको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । तर नेपालका सरकारी संगठनहरूमा प्रभावकारी व्यवस्थापन सूचना प्रणाली स्थापना गरी निर्णय प्रक्रियामा उपयोग गर्ने गरिएको छैन । कार्यालयहरूमा अभिलेख व्यवस्थित छैनन् भने संस्थागत स्मरणको पनि अभाव देखिएको छ ।

च. प्रभावकारी अनुगमन मूल्याक्तन प्रणालीको अभाव

अनुगमन मूल्याङ्कन प्रणाली संगठनात्मक लक्ष्य प्राप्तिका लागि महत्वपूर्ण साधन हो । तर नेपालमा यसको महत्वलाई नजरअन्दाज गरिएको छ । अनुगमन र मूल्याङ्कन शाखामा क्षमतावान् व्यक्तिको पदस्थापन हुनुपर्नेमा अन्यत्र काम नलाने व्यक्तहरूलाई थन्क्याउने गरिन्छ भन्ने भनाइ रहेको छ । अनुगमन मूल्याङ्कनका लागि पर्याप्त बजेट छुट्याइँदैन । अनुगमन मूल्याङ्कन प्रणाली औपचारिकतामा मात्र सीमित छ ।

छ. संगठनात्मक लक्ष्य र उद्देश्य प्रस्ट नहुनु तथा मापदण्ड र सूचकहरूको विकास नहुनु

संगठनात्मक लक्ष्य र उद्देश्य प्रस्ट कितान नगरी हचुवाका भरमा निकायहरूको स्थापना गर्ने, उस्तै प्रकृतिको कार्य गर्ने समानान्तर संगठनहरू स्थापना गर्ने, स्पष्ट उपलब्धि देखिने सूचक तयार गरी कार्य थालनी नहुनु तथा आवश्यक पर्ने मापदण्ड र कार्यविधिहरूको पनि विकास भएको देखिँदैन । यसबाट आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली स्थापनामा बाधा पुगेको देखिन्छ ।

६. आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन गरिएका प्रयासहरू

नेपालमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको प्रभावकारितामा देखिएका समस्याहरू समाधानार्थ देहायबमोजिम विभिन्न संरचनागत, नीतिगत, प्रक्रियागत र कानुनी प्रयासहरू गरिएको पाउँछौं ।

- विभिन्न संगठनात्मक संरचना (मन्त्रालय, विभाग र कार्यालयहरू) को गठन ।
- विभिन्न नीति, कार्यविधिहरू तर्जुमा गरिएको
- पेसागत आचरणसम्बन्धी व्यवस्था
- कार्यविवरणमा स्पष्ट जिम्मेवारीको व्यवस्था
- अनुगमन र मूल्याङ्कनसम्बन्धी व्यवस्था
- कार्यसम्पादन सूचक तयार गरी कार्यक्रम कायान्वयन गरिने
- पुरस्कृत गर्ने प्रणाली (विभिन्न निजामती पुरस्कारहरू)
- Accounting , Budgeting and Reporting को व्यवस्था
- भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सदाचारसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था
- अधिकार प्रत्यायोजनको व्यवस्था
- कार्यविभाजन प्रणाली
- सूचना प्रविधिसम्बन्धी नीति
- सम्पति सुरक्षासम्बन्धी भौतिक एवं कानुनी व्यवस्था

७. समस्या समाधानका लागि सुझावहरू

विभिन्न प्रावधान एवं प्रयासहरूका बाबजुद नेपालमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीले प्रभावकारिता हासिल गर्न नसकिरहेको परिप्रेक्ष्यमा निम्न उपाय एवं रणनीतिहरू अवलम्बन गर्नु जरुरी छ—

- आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको महत्वबारे सचेतना वृद्धि

आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीका कानुनी प्रावधानवारे कतिपय निकाय एवं पदाधिकारीहरूमा जानकारीको अभाव देखिन्छ। यसका नवीनतम आयाम तथा ढाँचाहरूका विषयमा पनि त्यस्तै अवस्था छ। अतः सर्वप्रथम यसबारे सचेतना अभिवृद्धिका तालिम, गोष्ठी, कार्यशाला, सार्वजनिकीकरणलगायतका कार्यक्रम राष्ट्रव्यापी रूपमा अभियान चलाउनु आवश्यक छ।

● उच्च तहमा उदाहरणीय नैतिकता (Ethical tone at the top)

नियन्त्रणसम्बन्धी विषयको सीधा सम्बन्ध नैतिकतासँग हुन्छ। त्यसमा पनि नेतृत्व तहमा रहेका पदाधिकारीहरूको उदाहरणीय आचरणको प्रदर्शन प्रभाव मातहत कर्मचारीमा पर्ने हुँदा यसको महत्व ठूलो हुन्छ। निकायमा नैतिकतासम्बन्धी पूर्वाधारहरू (Ethics Infrastructures) जस्तै Ethical Framework, Code of conduct and organizational structure for implementation of both आवश्यक हुन्छ।

● आन्तरिक नियन्त्रणसम्बन्धी नमुना ढाँचा तयार गरी लागू गर्ने

आन्तरिक नियन्त्रणसम्बन्धी Standardized ढाँचा तयार गरी आर्थिक कार्यविधि नियमावलीमा अनुसूचीका रूपमा संलग्न गराउनुपर्दछ। त्यस ढाँचालाई निकाय र कामको प्रकृतिअनुरूप Customization गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ। नमुना ढाँचा तल दिइएको छ।

निकायले तयार गर्नुपर्ने

आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको नमुना ढाँचा

क्रियाकलापको विवरण	जिम्मेवार व्यक्ति	समयसीमा	साधन स्रोत	सहायोगी व्यक्ति एवं निकाय	उपलब्धि/ कार्यसम्पादन सूचक	उत्तरदायित्व वहन/ प्रतिवेदन गर्नुपर्ने व्यक्ति एवं निकाय	सञ्चार र समन्वय	अनुगमन एवं मूल्यांकन	कार्यसम्पादन नभएमा हुने सजाय	शेखिम
१										

- **कानुनी परिभाषालाई व्यापक बनाउने**

आन्तरिक नियन्त्रणसम्बन्धी वर्तमान कानुनी परिभाषा सडकुचित र अपुरो भएकाले नवीनतम मान्यताबमोजिम यसका सबै आयामहरू शासकीय व्यवस्था, जोखिम र नियन्त्रणका पक्ष समेट्ने गरी फराकिलो बनाउनुपर्दछ ।

उदाहरणका लागि “आन्तरिक नियन्त्रण भन्नाले कार्यसम्पादनमा दक्षता एवं प्रभावकारिता, वित्तीय विवरणको विश्वसनीयता र कानूनका पालनाजस्ता संगठनात्मक लक्ष्य एवं उद्देश्य हासिल गर्ने प्रयोजनका लागि व्यवस्थापनले अवलम्बन गर्ने विश्वसनीय प्रक्रिया सम्झनुपर्दछ ।” भनी राख्न सकिन्छ ।

- **समन्वय बढाउने**

व्यवस्थापन, आन्तरिक एवं अन्तिम लेखापरीक्षकहरू, कर्मचारी कामदारबीच आवश्यक समन्वय र समझदारी बढाउन सकेमा मात्र नियन्त्रण प्रक्रिया प्रभावकारी हुन सक्दछ ।

- **नियन्त्रणको वातावरण तयार गर्ने**

- नैतिकता र सदाचारको विकास, भ्रष्टाचार र अनियमितताको न्यूनीकरण, कर्मचारीको दक्षता वृद्धि, सरकारी संगठनलाई उपयुक्ताकारमा ल्याउने, अधिकार र जिम्मेवारीको अस्पष्टता, उपयुक्त मानव संसाधन नीतिजस्ता कुरामा ध्यान दिई नियन्त्रणको वातावरणमा सुधार ल्याउन सकिन्छ ।

- **आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई संगठनको अनिवार्य क्रियाकलापको रूपमा अपनाउने**

आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई संगठनात्मक विकासको साधक बनाउनुपर्दछ । यस प्रणालीको अवलम्बन गर्न सबै निकाय र पदाधिकारीहरूलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ । सबै निकायहरूले आआफ्ना निकायको स्वरूप र प्रकृतिअनुरूप नियन्त्रण प्रणालीको स्थापना गरी त्यसको कार्यान्वयन भए नभएको बारे निरन्तर अनुगमन एवं मूल्याङ्कनसमेत गर्नुपर्दछ ।

८. कार्ययोजना

माथिका सुझावहरू देहायबमोजिम कार्ययोजना बनाई लागू गर्नुपर्दछ ।

सि.नं.	सुझावहरू	प्रमुख कार्यहरू	समयसीमा	जिम्मेवार व्यक्ति	साधनस्रोत	अनुगमन मूल्यात्कन	जोखिम
१	आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको महत्वबारे सचेतना वृद्धि	तालिम, गोष्ठी, कार्यशाला, जानकारीमूलक सामग्री प्रकाशन आदि	६ महिनाभित्र	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय एवं अन्य केन्द्रीय स्तरका मन्त्रालयहरू	नेपाल सरकार	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषदको कार्यालय/ राष्ट्रिय योजना आयोग	-
२	उच्च तहमा उदाहरणीय नैतिकता	नैतिकतासम्बन्धी पूर्वाधार तयार गर्ने, उदाहरणीय नेतृत्व आदि	तत्काल शुरु गरी निरन्तर	सम्पूर्ण सार्वजनिक निकायहरू	-	Oversight Agencies / OPMCM	Reluctancy,
३	आन्तरिक नियन्त्रणसम्बन्धी नमुना ढाँचा तयार गरी लागू गर्ने	नमूना ढाँचा तयार गर्ने, आर्थिक कार्यविधि नियमावली संशोधन गर्ने	६ महिनाभित्र	म.ले.नि.का, अर्थ मन्त्रालय,	नेपाल सरकार र सम्बन्धित निकायहरू	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषदको कार्यालय/ राष्ट्रिययोजना आयोग/सम्बन्धित केन्द्रीय निकाय	एकरूपता नआउने/ दक्षताको कमी
४	कानुनी परिभाषालाई व्यापक बनाउने	आर्थिक कार्यविधि नियमावली संशोधन गर्ने	६ महिनाभित्र	म.ले.नि.का, अर्थ मन्त्रालय	नेपाल सरकार	संसद	-
५	नियन्त्रणको वातावरण तयार गर्ने	भ्रष्टाचार न्यूनीकरण, दक्षता वृद्धि, मानवसाधन विकास, सदाचार, अधिकांश र जिम्मेवारीको व्यवस्था	तत्काल शुरु गरी निरन्तर	सम्पूर्ण सार्वजनिक निकायहरू	नेपाल सरकार/ जन परिचालन	सरकारका सबै तहहरू/ दवाव समूहहरू	स्वार्थको द्वन्द
६	समन्वय बढाउने	सञ्चार प्रक्रिया, e-governance	निरन्तर	सम्पूर्ण सार्वजनिक निकायहरू	सबै तहका सरकार	सरकारका सबै तहहरू	असहयोग
७	आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई संगठनको अनिवार्य क्रियाकलापको रूपमा अपनाउने	निकायागत नियन्त्रण ढाँचा बनाउने, लागू गर्ने एवं अनुगमन मूल्याङ्कन गर्ने	१ वर्षभित्र	सम्पूर्ण सार्वजनिक निकायहरू	नेपाल सरकार	मन्त्रपरिषद	

९. निष्कर्ष

आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको स्थापना र विकासबाट संगठनात्मक लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्न सहयोग पुग्नाको साथै संगठनका सरोकारवालाहरूको सन्तुष्टिमा समेत योगदान पुऱ्याउँछ । आन्तरिक नियन्त्रणको कार्य कठिन भए पनि असम्भवचाहिँ छैन । अर्को ध्यान दिनुपर्ने विषय भनेको एउटा राम्रो नियन्त्रण प्रणाली स्थापना गर्नु मात्र प्रयाप्त होइन । स्थापित नियन्त्रण प्रणालीले ठीक ढङ्गले काम गरिरहेको कुराको आश्वस्तता (Reasonable Assurance) समेत दिन सक्नुपर्दछ । कार्यसम्पादनका लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्ने दिशामा आएका समस्या एवं विचलनहरू (Deviations) को समयमै पहिचान गरी सुधारात्मक कदमहरूको अवलम्बन, न्यूनतम लागतमा अधिकतम उपलब्धि (Economy, Efficiency, effectiveness) को प्रत्याभूति, स्पष्ट जिम्मेवारी र उत्तरदायित्व तथा संगठनको उद्देश्य र रणनीतिबीच उचित तालमेल हुनु आवश्यक हुन्छ । आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको प्रभावकारिताको लागि संगठनका उच्च व्यवस्थापन, मध्यम स्तरीय व्यवस्थापन, आन्तरिक तथा बाह्य लेखापरीक्षकहरू र कार्यरत कामदार कर्मचारीहरूको महत्वपूर्ण भूमिका हुने गर्दछ । अर्को महत्वपूर्ण विषय भनेको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली संगठनात्मक प्रभावकारिता हासिल गराउने साधन भए पनि यो शतप्रतिशत हासिल हुने विषय होइन ।

नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्ने हो भने सीमित निकायहरूमा तयार भै लागू भएका ढाँचाहरू विस्तृत रूपमा सरकारका सबै तहका निकायहरूमा विस्तार हुनुपर्ने आवश्यकता छ । आन्तरिक नियन्त्रणका सम्पूर्ण पक्षहरू समेटिएको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको ढाँचा अवलम्बनका साथै यसका नवीनतम अवधारणाहरूको प्रचारप्रसार हुनु जरुरी छ । यसका लागि आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीसम्बन्धी कार्यशाला तथा तालिम प्रशिक्षण सञ्चालन गर्नु जरुरी छ । शासकीय व्यवस्थाका सबै पक्षहरू र जोखिम व्यवस्थापनसँग आबद्ध गर्दै संगठनमा नियन्त्रणको वातावरण, जोखिम अनुमान, पहिचान गरिएका जोखिमहरूको प्राथमिकताका साथ नियन्त्रण, सूचना र सञ्चार, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, आवश्यक मापदण्ड र सूचकहरूको विकास गरी नियन्त्रण प्रणाली प्रभावकारी बनाउनु ढिला भैसकेको छ । आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको Blue print model नहुने हुँदा हरेक निकाय र क्रियाकलापको प्रकृतिअनुसार फरकफरक आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको ढाँचा, रणनीति एवं उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं
निजामती सेवा ऐन, २०४९ र निजामती सेवा नियमावली २०५०, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल,
काठमाडौं

लेखापरीक्षण ऐन, २०४८, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल, काठमाडौं
सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली २०६४, कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल,
काठमाडौं

आन्तरिक नियन्त्रण कार्यप्रणाली निर्देशिका, २०७१ प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौं
आन्तरिक नियन्त्रण निर्देशिका, २०७३ सहरी विकास मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं

आन्तरिक व्यवस्थापन नियन्त्रण कार्यप्रणाली, २०७३ कृषि विकास मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं
आन्तरिक व्यवस्थापन नियन्त्रण कार्यप्रणाली, २०७३ सम्बन्धमा प्रतिवेदन (आ.व. २०७३/७४) कृषि विकास
मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं

CIA Learning System, Institute of Internal Auditors- IIA

CIA Learning System, Certified Government Accounting Professional (CGAP)

Gliem Books Review.

नेपालको सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिता : स्थिति, आवश्यकता र अपेक्षा

चन्द्रप्रसाद भुसाल

वरिष्ठ प्रशिक्षक, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र

पृष्ठभूमि

सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिता कायम गर्ने गराउने कार्य नितान्त आवश्यक भईकन पनि आफैमा यो एक जटिल कार्य पनि मानिन्छ। जटिल यस अर्थमा कि खरिद कानूनहरूमा पारदर्शिताको पूर्ण अवलम्बन गर्न मुलुकले कतिको तत्परता देखाउँछ र कानूनमा यसको पूर्णरूपेण अवलम्बन गर्न सकियो सकिएन भन्ने विषय पहिलो जटिलता हो भने दोस्रो जटिलता निर्मित ऐन, नियम तथा कानूनको पूर्ण परिपालनाकासाथ सार्वजनिक खरिदकार्यमा पारदर्शिता व्यवहारमा लागू गरियो कि गरिएन भन्ने कुराहरू महत्तम विषयहरू हुन्। परम्परागत सरकारहरूले गर्ने खर्च र गरिने सरकारी खरिद पनि न्युन हुने हुँदा त्यति बेला सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिताको बारेमा त्यति वास्ता गरिँदैनथियो, तर आधुनिक सरकारहरूको कार्यक्षेत्र व्यापक मात्र नभई उसले गर्ने सार्वजनिक खरिदको क्षेत्र तथा फैलावट पनि व्यापक र विशाल भएकाले सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिताको महत्व र आवश्यकता पनि उतिकै महत्वपूर्ण रहन गएको पाइन्छ, र कुनै पनि प्रजातान्त्रिक मुलुकमा यसलाई सार्वजनिक खरिदको महत्वपूर्ण र अनिवार्य तत्वको रूपमा लिने गरिन्छ।

सार्वजनिक खरिद सार्वजनिक कोष (public purse) उपयोग गरेर गरिने खरिदकार्य भएकोले विश्वव्यापी रूपमै यसको महत्व, मूल्यमान्यता र चासो रही आएको पाइन्छ। विश्वव्यापी रूपमा कुल गार्हस्थ उत्पादनको १३-२०% रकम सार्वजनिक खरिदकार्यमा खर्च हुने तथ्याङ्क एकातर्फ पाइन्छ भने अर्कोतर्फ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) को एक प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएअनुसार सार्वजनिक खरिदमा खर्च हुने बजेटको २०-२५% रकम चुहावट, अनियमितता र भ्रष्टाचार हुने तथ्य पाइनुले सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिताको महत्व, आवश्यकता र औचित्यता कति बढी छ भन्ने कुरा सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ। एक अध्ययनअनुसार नेपालको विनियोजित बजेटको करिब दुई तिहाइ बजेट सार्वजनिक खरिदकार्यमा खर्च हुने गरेको छ। राज्यको यति ठूलो रकम व्यय हुने क्षेत्रमा पारदर्शिताको पालना तथा यसको प्रवर्द्धन गर्न नसकिए वास्तवमा OECD ले भने भन्दा पनि अझ बढी भ्रष्टाचार र अनियमितता हुन गई मुलुकमा अराजकता र कुशासनले प्रश्रय पाउने हुन्छ।

परिभाषा

सार्वजनिक क्षेत्रमा पारदर्शिता भन्नाले सार्वजनिक खरिद प्रक्रियाका प्रत्येक सूचनाहरू (Informations) निर्माण व्यवसायी / आपूर्तिकर्ता / परामर्शदाता / सेवाप्रदायक र जनता सबैलाई निर्बाध रूपमा बिनाअवरोध स्वतस्फुर्त रूपमा उपलब्ध हुनु वा गराउनु वा उक्त सूचनाहरूमा सहज पहुँच हुनु भन्ने बुझिन्छ। पारदर्शिता भन्नाले खुलापन (openness) र publicity मात्र हो भनेर पनि यदाकदा संकुचित दृष्टिकोणबाट यसलाई हेरिने गरेको पाइन्छ। सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिताले व्यापक र विस्तृत अर्थ बोकेको हामी पाउँछौं। UN Procurement practitioner's handbook. UNOPS: का अनुसार सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिता भन्नाले "Transparency can be defined as

timely, easily understood access to information. Transparency assists in ensuring that any deviations from fair and equal treatment are detected very early, and makes such deviations less likely to occur. It protects the integrity of the process and the interest of the organization, stakeholders, and the public” हो भनि परिभाषा गरिएको छ ।

सार्वजनिक क्षेत्रको खरिदमा पारदर्शिता भन्नाले मुलुकको शासनपद्धति, त्यहाँको सरकार सञ्चालन गर्ने सोच/शैली कति प्रजातान्त्रिक र लोकतान्त्रिक छ, कस्तो शासनपद्धति अवलम्बन र अपनाइएको मुलुक हो, भन्ने जस्ता कुरा पनि यसबाट बुझ्न गाह्रो हुँदैन । जति मुलुक लोकतान्त्रिक र प्रजातान्त्रिक हुन्छ, त्यहाँको सार्वजनिक खरिद प्रणाली पनि पूरै पारदर्शितामा आधारित हुन्छ, शासन व्यवस्थामा सुशासन र असल पद्धतिको संस्कार रहेको पाइन्छ । सार्वजनिक खरिदमा भेदभाव विहीनता र प्रतिस्पर्धाको उचित वातावरण निर्माण भई मितव्ययी तथा गुणस्तरीय सार्वजनिक खरिदमा टेवा पुग्न जाने हुन्छ ।

सार्वजनिक खरिद खास गरी निम्न चार सिद्धान्तमा आधारित रहेको हुन्छ ।

1. The principle of equality
2. The principle of non discrimination
3. The principle of proportionality
4. The principle of Transparency

हाम्रो सन्दर्भमा पनि हेर्ने हो भने सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को प्रस्तावनामा ‘सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कार्यविधि, प्रक्रिया तथा निर्णयलाई अभि बढी खुला, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ र विश्वसनीय बनाउन, सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता, इमानदारी, जबाफदेही र विश्वसनीयता प्रवर्द्धन गरी मितव्ययी तथा विवेकपूर्ण ढङ्गबाट सार्वजनिक खर्चको अधिकतम प्रतिफल हासिल गर्न र सार्वजनिक निकायले निर्माण कार्य गर्दा गराउँदा, मालसामान, परामर्श सेवा तथा अन्य सेवा खरिद गर्दा त्यस्तो खरिदको व्यवस्थापन क्षमता अभिवृद्धि गरी उत्पादक, विक्रेता, आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवाप्रदायकलाई बिनाभेदभाव सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा सहभागी हुने समान अवसर सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले’ उल्लेख गरिएको उपरोक्तानुसारको व्यवस्थाबाट चारवटै सिद्धान्तलाई सार्वजनिक खरिदको आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा स्वीकार गरी सोहीअनुरूप विधि, प्रक्रिया र नियम तर्जुमा गर्ने प्रयास गरिएको पाइन्छ ।

सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिता, खरिदका सबै प्रक्रियाहरूमा हुनु जरुरी छ जस्तो Need assessment, development procurement plan, budget allocation, Bid invitation, bid evaluation process, implimentation आदि । सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिता एक अत्यन्त महत्वपूर्ण सिद्धान्त/तत्व हो । सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिता प्रवर्द्धन गर्ने विभिन्न तरिकाहरूमध्ये विद्युतीय माध्यम, छापा र इन्टरनेटका माध्यमहरू प्रमुख हुन् । रेडियो, एफ.एम., छलफल, सूचना सार्वजनिकीकरण र टाँस आदिको माध्यमबाट पनि खरिद सम्बन्धी सूचनाहरूलाई पारदर्शी बनाउन प्रयोग गर्ने गरिन्छ । सार्वजनिक खरिदकार्यमा प्रयोग हुने डकुमेन्टहरू भरसक फ्री अथवा अत्यन्त कम मूल्यमा उपलब्ध गराइनुपर्दछ भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन एवम् मूल्य मान्यता रहेको पाइन्छ, जसले पारदर्शितालाई प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा प्रवर्द्धन गर्न सघाउ पुऱ्याउँदछ ।

कुनै पनि लोकतान्त्रिक मुलुकमा सार्वजनिक क्षेत्रको खरिदकार्य पारदर्शी हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता विश्वव्यापी रूपमा अभि बढी रूपमा रही आएको छ । पारदर्शिता आजको सन्दर्भमा सार्वजनिक क्षेत्रमा मात्र हैन चाहे त्यो निजी क्षेत्र होस् वा

सहकारी क्षेत्र वा सरकार सञ्चालनका अन्य साभेदारहरूमा नै किन नहोस्, अत्यावश्यक तथा सर्वस्वीकृत सिद्धान्त र मूल्यमान्यताको रूपमा लिने गरिएको पाइन्छ। पारदर्शिता भन्ने शब्द नै वास्तवमा आफैमा लोकतान्त्रिक, अपेक्षित र आमअनुमोदित शब्दको रूपमा बुझ्न सकिन्छ। पारदर्शिता भनेको कुनै पनि कुरा खुला गर्नु, सरोकारवाला सम्बन्धित सबैले सहजै रूपमा हेर्न, देख्न, सुन्न एवम् पढ्न पाई बिनाभेदभाव खरिद प्रकृत्यामा भाग लिन पनि पाउनु हो। सार्वजनिक खरिदकार्यमा पारदर्शिता भन्नाले सार्वजनिक निकायले गर्ने खरिदकार्यमा सरोकारवाला जनसाधारण सबैले भाग लिन पाउनु, खरिदकार्यसँग सम्बन्धित निर्णय, निर्णयप्रक्रिया, सम्भौता तथा कार्यान्वयनदेखि सोको भुक्तानीलागायतका सबै कार्यहरू पारदर्शी हुनु, खुला हुनु वा गोप्य नराखिनु भन्ने हो। चाहे शासन सञ्चालनका अरू क्रियाकलापहरूमा होस्, चाहे सार्वजनिक साधनस्रोत एवम् public purse खर्च गरेर गरिने सबै सार्वजनिक खरिदकार्यमा होस् आजको एक्काइसौं शताब्दीमा पारदर्शिताको आफ्नै किसिमको विशिष्ट मूल्य मान्यता र महत्व रहिआएको छ।

सार्वजनिक खरिदको परिचय

सरकारी क्षेत्रको खरिदकार्य नै सार्वजनिक खरिद हो। सार्वजनिक खरिदअन्तर्गत मालसामान वा वस्तुको खरिद, सार्वजनिक निर्माणकार्य, परामर्श सेवाको खरिद तथा अन्य सेवाको प्राप्त वा खरिदकार्यहरू पर्दछन्। मालसामान वा वस्तुको खरिदअन्तर्गत सार्वजनिक निकायहरूलाई विभिन्न सन्दर्भ र उद्देश्यका लागि आवश्यक पर्ने खप्ने वा नखप्ने मालसामान अर्थात् चालु र स्थिर सम्पत्तिको खरिद गर्नुपर्दछ भने सार्वजनिक निर्माणकार्यको खरिदअन्तर्गत सरकारी स्तरबाट गर्ने वा गराउने सम्पूर्ण निर्माण कार्यहरू पर्दछन्। त्यसै गरी परामर्श सेवाको खरिदकार्यअन्तर्गत कन्सल्ट्यान्ट र कन्सल्ट्यान्सी सम्बन्धी सेवा प्राप्त गर्ने कार्यहरू पर्दछन्। अन्य सेवाको खरिदकार्यमा खास गरी मर्मतसंहार सम्बन्धी कार्य, ढुवानी र भाडा सम्बन्धी खरिदकार्यहरू पर्दछन्।

सार्वजनिक खरिदका यी समष्टिगत कार्यहरूलाई सार्वजनिक खरिदकार्य भन्ने गरिन्छ। भनिन्छ अल्पविकसित वा विकासोन्मुख मुलुकहरूको सबैभन्दा ठूलो खरिदकर्ता त्यो देशको सरकार नै हो किनभने यी मुलुकहरूको निजी क्षेत्रको विकास र फैलावट वास्तवमा त्यति सशक्त ढङ्गबाट भैनसकेका कारणले गर्दा यसो हुन गएको हो भन्न सकिन्छ। हाल हाम्रो देश नेपालको पनि जम्मा वार्षिक बजेट विनियोजनको ठूलै हिस्सा सार्वजनिक खरिदकार्यमा खर्च हुने गरेको पाइन्छ भने अर्कोतर्फ सार्वजनिक खरिदअन्तर्गत सार्वजनिक निर्माणकार्यको खरिदमा जम्मा सम्भौता भएका आयोजना/परियोजनाहरूको कार्य सम्पन्नताको अवस्था हेर्ने हो भने मुस्किलले २५ प्रतिशत मात्र समयमा र सुरु लागतमा सम्पन्न हुन सकेका छन् र कार्यको गुणस्तरको पाटोमा त यसको अर्को छुट्टै विश्लेषण गर्नुपर्ने स्थिति छ।

सार्वजनिक खरिदकार्यमा पारदर्शिताको अवलम्बन गर्दा सार्वजनिक खरिदकार्यहरूमा प्रयोग हुने document हरूको अध्ययनबाट इच्छुक निर्माण व्यवसायी/आपूर्तिकर्ता/ परामर्शदाता/सेवा प्रदायकले त्यस कार्यको प्रकृति, आवश्यकता के हो भन्ने कुरा बुझ्छन् भने त्यसको date of submission, closing date कहिले हो र selection criteria के हो भन्ने बारेमा पूर्ण जानकारी प्राप्त गर्छन्। थप जानकारीका लागि कसलाई सम्पर्क गर्ने, pre-bid meeting को schedule र site visit का बारेमा पनि जानकारी पाउँछन्। यदि त्यो solicitation document मा केही परिवर्तन भएमा सबै पक्षलाई पहिला जुन माध्यमबाट जानकारी गराइएको थियो त्यही माध्यमबाटै जानकारी गराउनुपर्छ। यस प्रकार खरिदकार्यमा प्रयोग हुने कागजातहरूमा आवश्यक सूचनाहरूको प्रयाप्त जानकारी, सोको उचित र कम मूल्यमा खरिद गर्न सक्ने प्रावधान, सूचनाको सबैमा पहुँच, सार्वजनिक मिडियाहरूबाट सूचना प्रकाशन आदिको प्रभावकारी सुप्रबन्ध गर्नुपर्ने हुन्छ।

कानुनी व्यवस्था

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ मा भएको पारदर्शिता कायम गर्ने गराउने सन्दर्भमा पारदर्शिता परिच्छेदमा उल्लेखित व्यवस्था देहायबमोजिम रहेको छ ।

खरिद कारबाहीसम्बन्धी कागजात उपलब्ध गराउनुपर्ने : लेखापरीक्षण, अनुगमन, अनुसन्धान वा निरीक्षण गर्न अधिकार प्राप्त निकायले खरिद कारबाहीसम्बन्धी कुनै कागजात माग गरेमा सम्बन्धित सार्वजनिक निकायले त्यस्तो कागजात मनासिब समयमा उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।

खरिद सम्झौताको सार्वजनिक सूचना

खरिद सम्झौता सम्पन्न भएको तीन दिनभित्र सो सूचना सम्बन्धित सार्वजनिक निकायले आफ्नो सूचना पाटीमा टाँस गरी जिल्ला समन्वय समिति, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको सूचना पाटीमा समेत टाँस गर्न लगाउने व्यवस्था गर्नुपर्नेछ । सूचना सम्बन्धित सार्वजनिक निकायले आफ्नो वेबसाइट भए त्यस्तो वेबसाइटमा वा सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको वेबसाइटमा राख्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्नेछ । सार्वजनिक निकायले उक्त सूचनामा बोलपत्र वा परामर्श सेवा मूल्याङ्कन परिणामको बोलपत्र, प्रस्ताव वा सिलबन्दी दरभाउपत्र सम्बन्धी सूचना प्रकाशन भएको मिति, समाचारपत्रको नाम, सूचना संख्या, खरिदको विषय, सम्झौता गर्ने बोलपत्रदाता, प्रस्तावदाता वा सिलबन्दी दरभाउपत्रदाताको नाम र ठेगाना र सम्झौताको मूल्य खुलाउनुपर्नेछ आदि ।

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ का खरिद सम्बन्धी केही प्रावधानहरू

- खरिद आवश्यकता पहिचान गरी विवरणहरू तयार गर्नुपर्ने : सार्वजनिक निकायले मालसामान, निर्माण कार्य वा सेवा खरिद गर्नुअघि त्यस सम्बन्धी स्पेसिफिकेसन, योजना, नक्सा, डिजाइन, विशेष आवश्यकता वा अन्य विवरणहरू तयार गर्नुपर्नेछ । बोलपत्र वा पूर्वयोग्यता सम्बन्धी कागजातमा मालसामान वा निर्माण कार्य वा अन्य सेवाको प्राविधिक वा गुणस्तरजन्य विशेषताहरूको विवरण र परीक्षण (टेस्टिङ), मार्किङ, प्याकेजिङ, लेबलिङ वा पुष्टीकरणको प्रमाणपत्र (कनफर्मिटी सर्टिफिकेट) सम्बन्धी आधार वा सङ्केत वा शब्दावली उल्लेख गर्दा त्यस्तो मालसामान वा निर्माणकार्य वा अन्य सेवाको कामसँग असम्बद्ध हुने, योग्य बोलपत्रदातालाई खरिद प्रक्रियामा सहभागी हुन कुनै किसिमले बाधा पुऱ्याउने वा औचित्यबिना प्रतिस्पर्धालाई सीमित गर्ने गरी विवरण, आधार, संकेत वा शब्दावली उल्लेख गर्न सकिने छैन ।
- स्वीकृत वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम : स्वीकृत वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रमको पारदर्शिता सम्बन्धमा सार्वजनिक खरिद ऐनले किटेर नभनेको भए तापनि खरिदसम्बन्धी अन्य व्यवस्थाअनुसार कुनै पनि सार्वजनिक निकायले आफ्नो बजेट तथा वार्षिक कार्यक्रम सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई सार्वजनिक गर्ने, पत्रपत्रिका, एफ.एम. तथा वेबसाइटबाट सार्वजनिक गरी पारदर्शिता कायम गर्न खोजेको भए तापनि अनिवार्य पारदर्शी गर्नुपर्ने व्यवस्था भने गरेको पाइँदैन ।
- वार्षिक खरिद योजना तथा खरिद गुरु योजनाको तर्जुमा र स्वीकृति : सार्वजनिक निकायले सार्वजनिक खरिदकार्य गर्नुपर्ने विषयमा वार्षिक १० लाखभन्दा बढीका कार्यक्रमको वार्षिक खरिद योजना तथा बहुवर्षीय खरिद र १० करोड रुपैयाँभन्दा बढीका खरिदका लागि खरिद गुरुयोजना बनाई खरिद गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको भए पनि यिनीहरूको पारदर्शिताको विषयमा कानुन प्रस्ट देखिँदैन । सार्वजनिक खरिद नियमावलीमा भएको व्यवस्थाअनुसार सार्वजनिक निकायको प्रमुखले चालू आर्थिक वर्षको स्वीकृत कार्यक्रम तथा बजेट प्राप्त

भएपछि सोअनुरूप तयार भएको वार्षिक खरिद योजना परिमार्जन गरी स्वीकृत गर्नुपर्नेछ र त्यस्तो योजनाको एकएक प्रति तालुक कार्यालय, कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालय र सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयमा पठाउनुपर्नेछ। तालुक कार्यालयले खरिद कारबाही निर्धारित समयमा सम्पन्न भए नभएको अनुगमन गर्नुपर्नेछ। सम्बन्धित stakeholder ले कुनै पनि कार्यालयको वार्षिक खरिद योजना तथा खरिद गुर्योजनाका विषयमा जानकारी राख्न पाउनु उसको नैसर्गिक अधिकार मानिन्छ, कुनै पनि लोकतान्त्रिक शासनव्यवस्था अँगालेका मुलुकका लागि। तर हाम्रा कानूनहरूले यी प्रावधानहरूलाई अनिवार्य सार्वजनिक गर्नुपर्छ भनेको छैन।

- लागत अनुमानको तयारि र स्वीकृति : लागत अनुमानको तयारीको चरण गोप्य नै रहने व्यवस्था सम्बद्ध कानूनहरूले गरेको पाइन्छ अपितु खरिदकार्यको निर्णय भएपश्चात् बोलपत्र आह्वान गर्ने क्रममा दुई करोड रुपैयाँसम्मको लागत अनुमान भएको निर्माणकार्यको बोलपत्र आह्वानको सूचनामा लागत अनुमान रकम खुलाउनुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको र सोभन्दा माथिका लागत अनुमानका खरिदका सन्दर्भमा बोलपत्र जमानत २ देखि ३ प्रतिशतको बीचमा माग गर्नुपर्ने व्यवस्थाले कति रकमको लागत अनुमान अंकको खरिदकार्य हो भन्ने कुराको अनुमान लगाउन सक्ने भएको हुँदा यसलाई केही पारदर्शी भएको अवस्थाको रूपमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ। लागत अनुमान रकम नखुल्ने वा इकाइ दर मात्र खुल्ने गरी बोलपत्र आह्वान गरिएको अवस्थामा चाहिँ सार्वजनिक निकायले बोलपत्रसम्बन्धी कागजात वा पूर्वयोग्यतासम्बन्धी कागजात र बोलपत्र आह्वानको सूचनामा बोलपत्र जमानतको लागि एकमुष्ट रकम तोक्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था नियमावलीले गरेको पाइन्छ।
- मौजुदा सूची तयार गर्नुपर्ने : कुनै पनि सार्वजनिक कार्यालयले सार्वजनिक खरिदका सन्दर्भमा कार्यालयमा मौजुदा सूची तयार गर्नुपर्ने र उक्त सूचीमा कुनै पनि इच्छुक फर्म, संस्था, कम्पनी र व्यक्ति सूचीकृत हुन सक्ने व्यवस्था रहेको र सो व्यवस्थाबमोजिम सार्वजनिक निकायले सिधै खरिद गर्ने प्रयोजनका लागि उक्त मौजुदा सूचीमा सूचीकृत फर्म, संस्था, कम्पनी वा व्यक्तिसँग दररेट माग गरी खरिद गर्न सक्ने भन्ने कानुनी व्यवस्था गरिएको भए पनि यो व्यवस्था त्यति पारदर्शी हुन सकेको भने पाइँदैन। आवश्यकभन्दा निकै धेरै फर्म, कम्पनी र संस्था सूचीकृत हुन आउने तथा आएका मध्ये पनि कार्यालयको तजबिजी अधिकारबाट इच्छा लागेका फर्म, संस्था, कम्पनीहरूबाट मात्र खरिद गर्न सकिने फितलो व्यवस्थाका कारण यस प्रक्रियाबाट गरिने कुनै पनि खरिदकार्यमा पारदर्शिताको अभाव रहेको कुरा भन्न करै लाग्छ।
- खरिद विधिको निर्धारण तथा निर्णय : सार्वजनिक निकायले थुप्रै खरिद विधिहरूमध्ये कुनै खरिद विधि छनौट गरी खरिद गर्न सक्छ। कुन खरिद विधि छनौट गर्ने भन्ने कुरा उक्त खरिदको प्रकृति, मूल्य तथा परिस्थिति आदि कारणहरूमा पनि भर पर्ने हुन्छ। कहिलेकाहीँ खरिदकर्ता सार्वजनिक निकायले गलत विधिको प्रयोग गरी पनि खरिदकार्यहरू गर्ने गराउने गरेको यदाकदा नसुनिने होइन। तसर्थ यो चरण पनि पारदर्शिताको ट्रिस्टिकोणबाट महत्वपूर्ण चरण नै मानिने भएतापनि खास गरि यो चरण निर्णय निर्माण प्रक्रियाभित्र पर्ने र कार्यालयको आन्तरिक कामकारबाहीभित्र रहने यो चरण पारदर्शी गरिए खरिद कारबाही प्रभावित समेत हुन सक्ने भएको हुँदा यो चरणलाई वास्तवमा गोप्य नै राखिने र सूचना प्रकाशन भएपश्चात् मात्र कुन विधि अपनाई खरिदकार्य गरिने हो तब मात्र पारदर्शी गरिने हुन्छ।
- सार्वजनिक सूचना प्रकाशन : सार्वजनिक खरिदमा यो चरण वास्तविक रूपमा पूर्ण पारदर्शी अवस्था हो कुनै पनि खरिदकार्य गर्दाखेरि खरिदको प्रकृति, मूल्य र अवस्था आदि हेरेर राष्ट्रिय दैनिक, क्षेत्रीय वा स्थानीय पत्रपत्रिकाहरूमा सूचना प्रकाशित गर्ने, रेडियो/एफ.एम. तथा वेबसाइट पोर्टलमा समेत राखी पूर्ण प्रतिस्पर्धाको

अवलम्बन गरिने यो कार्यले वास्तवमा कुनै पनि सार्वजनिक खरिदलाई पारदर्शी बनाई प्रतिस्पर्धी र मितव्ययी बनाउन सहयोग गरेको पाइन्छ। ठेकेदार व्यवसायीबाट हुने मिलेमतो, कार्टेलिङ र सिन्डिकेट आदिलाई भने यसले पनि पूर्ण रूपमा रोक्न सकेको त छैन तर निस्तेज भने अवश्य गर्दछ भन्न सकिन्छ।

- पूर्वयोग्यता निर्धारण,
- बोलपत्र आह्वान,
- परामर्श सेवा खरिदका लागि आशयपत्र सङ्कलनका लागि सूचना प्रकाशन,
- सिलबन्दी दरभाउपत्र माग गर्दा राष्ट्रिय वा स्थानीय स्तरको समाचारपत्रमा सूचना प्रकाशन गर्नुपर्ने,
- Pre-bid meeting,
- Bid opening,
- बोलपत्र/प्रस्ताव मूल्याङ्कन,
- बोलपत्र/प्रस्ताव स्वीकृति,
- स्वीकृतिको आशयको सूचना,
- सम्झौता गर्न आउने सूचना,
- खरिद सम्झौताको सार्वजनिक सूचना,
- बोलपत्र अस्वीकृत भएको वा खरिद कारबाही रद्द भएको सूचना सबै बोलपत्रदातालाई दिनुपर्ने,
- सम्झौता गरी कार्यादेश,
- कार्यारम्भको तयारी र कार्यारम्भ,
- कार्यस्थलमा hoding बोर्ड राख्नुपर्ने,
- नापी किताब/कार्यसम्पन्न प्रतिवेदन/कार्य स्वीकार प्रतिवेदन/बिलको तयारी र प्राप्ति, बिलहरूको भुक्तानी,
- वित्तीय तथा भौतिक प्रगति प्रतिवेदन,
- प्रगति समीक्षा बैठक आदि।

उपर्युक्त बमोजिमका सार्वजनिक खरिद कानूनअन्तर्गत सार्वजनिक खरिद प्रकृयाको सन्दर्भमा गर्नुपर्ने, अपनाउनुपर्ने तथा अवलम्बन गर्नुपर्ने अन्य चरण र क्रियाकलापहरू सबैमध्ये कतिपयमा अनिवार्य र प्रयाप्त, कतिपयमा अपुरो र कम तथा कतिपयमा पारदर्शिताको अभाव रहेको पाइन्छ। सो को विस्तृत व्यवस्था खरिद नियमावलीले गरेको पाइन्छ। प्रस्तुत आलेखमा सार्वजनिक खरिद कानूनमा अवलम्बन गरिएको खरिद पारदर्शितासम्बन्धी कुराहरूलाई कोट्याउने तथा उजागर गर्ने प्रयास गरिएको छ।

सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिताको अभाव

देहाय बमोजिमका खरिद प्रक्रियाहरूमा कतिपयमा आंशिक तथा कतिपयमा पूरै पारदर्शिताको अभाव रहेको पाइन्छ।

- खरिद आवश्यकता पहिचान गरी विवरणहरू तयार गर्नुपर्ने विषयमा पारदर्शिताको अभाव छ।
- स्वीकृत वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रमलाई सार्वजनिक गर्नुपर्ने अनिवार्य प्रावधानहरू नहुँदा यसमा पनि

पारदर्शिताको अभाव छ

- खरिद योजना तथा गुरुयोजनाको तर्जुमा र स्वीकृतिपश्चात् सो को सार्वजनिकीकरण गरिने व्यवस्था हुँदा खरिद प्रक्रिया बढी पारदर्शी हुने देखिन्छ तर यसलाई पारदर्शी गरिने कानुनी व्यवस्था गरिएको पाइँदैन ।
- लागत अनुमानको तयारी र स्वीकृति, मौजुदा सूची तयार गर्नुपर्ने सम्बन्धमा मौजुदा सूचीबाट खरिद गर्दा अपारदर्शी ढङ्गबाट खरिद गरिने गरेको पाइँन्छ, खरिद विधिको निर्धारण तथा निर्णय, बोलपत्र/प्रस्ताव मूल्याङ्कनको प्रक्रियामा, कार्यारम्भको तयारी/कार्यारम्भ, बिलहरूको भुक्तानी, सम्भौताको अवधि थपसम्बन्धी व्यवस्था, Implementation processes, सोभै खरिद, उपभोक्ता समितिबाट खरिद, अमानतबाट खरिद, विशेष परिस्थितिमा खरिद, ऐनबमोजिम खरिद प्रक्रिया अपनाउनु नपर्ने अवस्थाहरूमा पनि पारदर्शिताको अभाव छ ।

सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिताको अभावबाट पर्ने प्रभावहरू

सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिताको अभावका कारण देहायबमोजिमका प्रभावहरू पर्न जाने हुन्छ ।

- अनियमितता र भ्रष्टाचार बढ्ने
- गुणस्तरीय काम नहुने
- गुण्डागर्दी, अराजकता बढ्ने
- जिम्मेवारी र जबाफदेहिताको अभाव रहने
- सार्वजनिक कोषको दुरुपयोग हुन गई कोषको अभाव हुन जाने
- मिलेमतो र अधिकारको चरम दुरुपयोग बढ्ने
- उद्योगधन्दा, फर्म, कम्पनी, संघसंस्थाको प्रवर्द्धनमा कमी हुने
- व्यवसायीको मनोबल गिर्न जाने
- लोकतान्त्रिक प्रणालीको उपहास हुने
- देशमा विकासको सट्टा समग्रमा देश अधोगतितर्फ उन्मुख हुने ।

सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिता किन ?

- आर्थिक अनियमितता तथा भ्रष्टाचार हटाउन,
- सार्वजनिक खरिदकार्यमा प्रतिस्पर्धाको वातावरण सिर्जना गर्न,
- सम्बन्धित सरोकारवाला सबैलाई सार्वजनिक खरिदकार्यमा भाग लिन पाउने वातावरणको सिर्जना गर्न,
- सार्वजनिक कोषको उचित र अनुशासित तवरले उपयोग भैरहेको छ भन्ने जनता, करदाता तथा विकास साभेदारहरूलाई विश्वास दिलाउन,
- सार्वजनिक निकायका पदाधिकारी तथा सेवाप्रदायक सबैलाई अनुशासित, मर्यादित तथा जिम्मेवार बनाउन,
- सरकारप्रतिको नागरिकहरूको विश्वास अझ बढी दरिलो र भरयोग्य बनाउन,
- समग्रमा मुलुकमा सुशासन तथा विकास निर्माण कार्यलाई तीव्रता प्रदान गर्न ।

पारदर्शिता केमा ? निर्णयमा, खरिदप्रक्रियामा, सूचनामा, खर्चमा वा गुणस्तरमा ?

सार्वजनिक खरिदकार्य आफैमा चुनौतीपूर्ण पनि छ । चुनौतीपूर्ण यस मानेमा छ कि सानोभन्दा सानो जस्तो साइकिल खरिददेखि हवाईजहाज खरिदसम्मको खरिदकार्यहरू यसभित्र पर्दछन् भने एकै दिनमा २/४ हजारमा सम्पन्न हुने अमानती कार्य/सोभै खरिदकार्यदेखि दशौं वर्षमा ५० औं अर्ब खर्च गरेर समेत निर्माणकार्य सम्पन्न गर्न हम्मोहम्मो पर्ने मेलाम्ची खानेपानी आयोजना निर्माणजस्ता जटिल प्रकृतिका कार्यहरू पनि यसै सार्वजनिक खरिदकार्यअन्तर्गत पर्दछन् । यी त केवल प्रतिनिधि उदाहरण मात्र हुन् । यस्ता अन्य कैयौं प्रकारका खरिदकार्यहरू सार्वजनिक क्षेत्रले गर्नुपर्ने हुन्छ । जहाँ आर्थिक विषय जोडिएर आउँछ, त्यहाँ आर्थिक अनुशासन, वित्तीय सुशासन तथा सो कार्यमा संलग्न पदाधिकारीहरूको नैतिकता, निष्ठा, इमानदारिता र आचरणसम्बन्धी कुराहरू पनि सँगसँगै जोडिएर आउने गर्दछ । वास्तवमा पारदर्शिताले यी र यस्तै विषयवस्तुहरूलाई एउटा निश्चित सीमामा कसेर राख्न मद्दत पुऱ्याउँछ । सबैलाई आआफ्नो सीमा, मर्यादा, आचरण र अनुशासनभित्र रहेर जिम्मेवारी निभाउन सघाउ पुऱ्याउँछ । सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिताको अवलम्बनले एकातर्फ भेदभावरहितता र प्रतिस्पर्धालाई बढवा दिने कार्य गर्दछ भने अर्कोतर्फ आर्थिक क्रियाकलाप तथा खरिदको गुणस्तरमा समेत नियन्त्रण गरी उचित मूल्य र उपयुक्त गुणस्तरको सार्वजनिक खरिद कार्य सम्पन्न हुनमा समेत सघाउ पुऱ्याउँछ ।

अब प्रश्न आउँछ, पारदर्शिता सरकारी निर्णयहरूमा, खरिद प्रक्रियाहरूमा, सूचनामा वा खरिदको गुणस्तरमा के मा त ? हाम्रो सार्वजनिक खरिद कानूनहरूले सार्वजनिक खरिदकार्य पारदर्शी र निष्पक्ष हुनुपर्छ भनेर प्रस्तावनामै स्वीकार गरी सोही मुताबिक व्यवस्थाहरू पनि गरेको पाइन्छ । कतिपय निर्णयहरू, कतिपय खरिद प्रक्रिया, सम्भौता, खर्च र भुक्तानी तथा लेखापरीक्षण कार्यमा पारदर्शिताको अवलम्बन गर्ने प्रयास, प्रयत्न र उपायहरू गरेको पाइन्छ भने गुणस्तरका हकमा भने पारदर्शिताको दृष्टिकोणबाट कानुनी व्यवस्थाहरू पर्याप्त मात्रामा गरेको पाइँदैन । कार्य सम्पन्न पश्चात् सम्बन्धित प्राविधिज्ञहरूको टिमले जाँची यो यो गुणस्तर हुनुपर्नेमा पूरै गुणस्तर भएको वा केकति कमी वा हुँदै नभएको भन्ने सम्बन्धमा प्रतिवेदन गरी उक्त प्रतिवेदनलाई सम्बन्धित सेवाग्राही वा जनसाधारणको जानकारीका लागि सम्बन्धित पदाधिकारीबाट सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने हो तर यस्तो खालको व्यवस्था खरिद कानूनमा नभएका कारण प्रतिस्पर्धा र भेदभावरहिततालाई विद्यमान व्यवस्थाले बढवा त दियो, मितव्ययी खरिद पनि हुन सक्यो होला, तर गुणस्तरियतामा कतै हामीले सम्भौता त गरिरहेका छैनौं भन्ने विषय अहम् सवालका रूपमा आज हामी सबै सामु तेर्सिएर बसेको छ र हामीले देखिरहेका छौं हाम्रा खरिदकार्य/निर्माण कार्य ६ महिना/वर्ष दिन पनि नटिक्ने अवस्थामा पुगेका छन् । बर्दियाको जब्दी पुलको दृष्टान्त हाम्रा सामु ताजै छ । डूबिङ्ग, डिजाइनमा पारदर्शी नहुनु, ठेक्काका कागजपत्रहरूको तयारीमा कमजोरी रहनु, निर्माणकै क्रममा अनुगमन, निर्देशनको कमजोरी रहनु तथा कार्य सम्पन्न पश्चात् पनि उपर्युक्त कुराहरूमा पारदर्शिताको अभावका कारण आज कमसल र कम गुणस्तरिय खरिदकार्यले प्रश्रय पाइरहेको अवस्था छ । अतः सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिताको अवलम्बनले उक्त खरिदकार्यले केकति सार्वजनिक हित गऱ्यो, केकति सुशासन र दिगो विकास कायम गर्न सघाउ पुऱ्यायो र केकति भरपर्दो र टिकाउ कार्य हुन सक्यो भन्ने कुरा मूल सवालका रूपमा आउनु जरुरी छ ।

निर्णयहरूमा पारदर्शिता र प्रक्रियामा पारदर्शिताको अवलम्बनले प्रतिस्पर्धी वातावरणको सिर्जना हुन गई सम्बन्धित सबैलाई बिनाभेदभाव आआफ्नो योग्यता, क्षमता र इच्छानुरूप सार्वजनिक खरिदकार्यमा भाग लिन पाउँछन् र उक्त कार्यमा संलग्न सार्वजनिक पदाधिकारीहरू पनि आचरणको परिपालनाका माध्यमबाट आर्थिक अनुशासनमा रही कार्य गर्न कानूनबाट अनुबन्धित हुन पुग्छन्, यो सकारात्मक पक्ष नै हो तर सार्वजनिक खरिदको अन्तिम उद्देश्य भनेको गुणस्तरजन्य र प्रभावकारी सार्वजनिक खरिद गर्नु हो ।

पारदर्शिताको अभिवृद्धि तथा प्रवर्द्धनका लागि अब गर्नुपर्ने सुधार

सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिताको बढावा तथा अभिवृद्धि गर्न देहाय बमोजिम सुधार कार्यहरू गर्नु जरुरी छ ।

- ऐन तथा नियमहरूमा भएका प्राबधानहरूलाई अक्षरशः पालना गर्ने,
- सार्वजनिक खरिदकार्यमा पारदर्शिता नगर्ने नगराउने उपर कारबाही गर्ने संयन्त्रको निर्माण गरी तुरुन्त कारबाही गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने,
- वित्तीय जवाफदेहिता र पारदर्शिता सम्बन्धी कानूनको निर्माण गरी लागु गर्ने,
- सार्वजनिक खरिद सम्बन्धमा पारदर्शिता सम्बन्धी गोष्ठी, सेमिनार तथा सम्मेलनहरू बेलाबेलामा आयोजना गरी सरोकारवालाहरू सबैलाई सकेसम्म समेट्ने,
- असल आचरण, उच्च नैतिकता, निष्ठा र मानवीय मूल्य मान्यतामा हास हुँदै गैरहेको वर्तमान अवस्थामा यसको बढोत्तरीका लागि आवश्यक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने,
- अन्य मुलुकका असल अभ्यासहरूलाई अध्ययन गरी अवलम्बन गर्न सकिने ।

सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिता कायम गर्न गराउन देहायका थप व्यवस्थाहरू गर्नुपर्दछ ।

१. प्रत्येक सार्वजनिक निकायहरूले अनिवार्य रूपमा खरिद योजना तयार गरी सोहीअनुसार खरिद गर्ने र उक्त खरिद योजना कार्यालयको वेबसाइट, PPMO को वेबसाइट, पत्रपत्रिकाहरू तथा विभिन्न कार्यक्रमहरू मार्फत सार्वजनिक गर्ने ।
२. कार्यालयको बजेट तथा कार्यक्रम पनि उपरोक्तानुसार नै सार्वजनिक गर्ने ।
३. खरिदसम्बन्धी सम्पूर्ण निर्णय प्रक्रियाहरूमा पनि आवश्यकताअनुसार खुला र पारदर्शी बनाउँदै सार्वजनिक गर्न सकिने ।
४. बोलपत्रदाता/परामर्शदाताको बोलपत्र/प्रस्ताव मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई पनि आवश्यक निर्देशिका/ guidelines बनाई पारदर्शी बनाउनुपर्छ ।
५. सम्भौतापश्चात् सम्बन्धित सेवाप्रदायकले केकसरी काम गरिरहेको छ, सोको प्रगति केकस्तो छ, र सार्वजनिक निकायले पनि आफ्नो जिम्मेवारी पूर्ण रूपमा पालना गरे वा नगरेको सन्दर्भमा सम्बन्धित stakeholder हरूलाई समेत राखी बेलाबेलामा प्रगति समीक्षा तथा समस्याका बारेमा सार्वजनिक सुनुवाइ तथा छलफल कार्यक्रमहरू चलाउने ।
६. कार्यसम्पन्न प्रतिवेदन प्राप्त भैसकेपछि कार्य स्वीकार गर्नुभन्दा पहिले प्रत्यक्ष जनसरोकार राख्ने कार्यक्रमहरू जस्तो सडक, सिंचाइ, खानेपानीजस्ता आदि पूर्वाधारहरू निर्माणसम्बन्धी कार्यहरूमा जनअनुमोदन र सामाजिक लेखापरीक्षण गराई सेवाग्राहीहरूबाट समेत अनुमोदन गराउने व्यवस्था गर्ने ।
७. समयमा काम नगर्ने, कम गुणस्तरको काम गर्ने तथा कामै नगर्ने ठेकेदार कम्पनीहरूलाई कामप्रति जिम्मेवार बनाउन उनीहरूको पनि सार्वजनिक निकाय तथा सेवाग्राहीहरूबाट समेत मूल्याङ्कन गर्ने परिपाटीको विकास गर्ने ।
८. सार्वजनिक निकायहरूले बिलहरूको भुक्तानीको अनिवार्य रूपमा आफ्नो वेबसाइटमा राख्ने वा सूचना पाटीमा टाँस गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
९. लेखापरीक्षण कार्यलाई पनि पारदर्शी बनाउने । निकायहरूको बेरुजु वेबसाइटमा राख्ने तथा सार्वजनिक गर्ने ।

निष्कर्ष

सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिताको अभिवृद्धि गरी र पारदर्शिताको सबल अभ्यास, अवलम्बन र कार्यान्वयनबाट समग्र रूपमा मुलुकको हित र समुन्नतिमा अभिवृद्धि गर्न देहाय बमोजिम कार्यहरू गर्नुपर्दछ ।

१. पारदर्शिता सम्बन्धी कानूनको तर्जुमा गरी यथासक्य छिटो कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
२. खरिदकार्यमा संलग्न हुने सार्वजनिक पदाधिकारीहरूको सम्पत्ति सार्वजनिक गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनअनुरूप सुरुवातमा तोकिएबमोजिमका केही ठूलाठूला खरिदकार्यमा संलग्न पदाधिकारीहरूको सम्पत्ति सार्वजनिक गर्ने ।
३. खास गरी खुला सरकार अवलम्बन गरेका केही विकसित मुलुकहरूमा अन्य कुराहरूका अतिरिक्त सार्वजनिक खरिदकार्यहरूमा व्यापक पारदर्शिताको अवलम्बन गरिएको पाइन्छ । हामीकहाँ पनि आयोजनाको आवश्यकता, पहिचानदेखि बजेट र कार्यक्रम, बिड आह्वान र सोको कागजपत्र तयारीदेखि बिड मूल्याङ्कनसम्मका सबै प्रक्रियाहरूमा अभि बढी पारदर्शिताको खाँचो एकातर्फ छ भने अर्कोतर्फ समयमा कार्य सम्पन्न नगर्ने ठेकेदार कम्पनीउपर म्याद थपका विषयमा, खर्च र भुक्तानीका विषयमा र कार्य स्वीकारका चरणहरूमा पनि थप पारदर्शिताको खाँचो देखिन्छ ।
४. कार्य सम्पन्नपश्चात् ठेकेदार कम्पनी र कार्य स्वीकार गर्नुअघि सार्वजनिक निकायले तोकिएको ड्रविड, डिजाइन तथा स्पेसिफिकेसनबमोजिम खरिदकार्य सम्पन्न भयो या भएन भन्ने सम्बन्धमा गुणस्तरसम्बन्धी प्रतिवेदन तयार गरी सार्वजनिक गर्ने ।

पारदर्शिता भनेको ऐना हो । ऐनाले जे हो र जस्तो छ त्यसलाई छर्लङ्ग देखाउँछ । तसर्थ आधुनिक युगमा कुनै पनि मुलुक, राज्य सञ्चालनका हरेक क्रियाकलापहरूमा पारदर्शी हुनु जरुरी छ । केवल सार्वजनिक खरिदकार्यमा मात्र हैन, आर्थिक सुशासन र वित्तीय अनुशासन कायम गर्न गराउन सार्वजनिक खरिदकार्यमा जति धेरै पारदर्शिता अवलम्बन गर्न सक्थ्यो त्यति नै प्रभावकारिताको अभिवृद्धि हुन्छ । वस्तुतः मुख्य दुई तहमा पहिलो, खरिद कानूनमा पर्याप्त पारदर्शिताका कुराहरूलाई समेटेर र अर्को सोको प्राभावकारी कार्यान्वयन गरेर नै सार्वजनिक खरिदमा पारदर्शिताको अवलम्बन र अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ । शासन सञ्चालनका थुप्रै साभेदारहरू : अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदारहरू, निजी क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र, मिडिया तथा नागरिक समाजका आर्थिक क्रियाकलापहरू तथा कारोबारहरूमा समेत पारदर्शिता हुनु जरुरी छ, तब मात्र मुलुकमा वित्तीय अनुशासन, सुशासन र असल शासन कायम भई मुलुक अग्रगतिर्तर्फ लम्किन्छ र जनता पनि सुखी र समृद्ध हुन्छन् ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३

सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४

गुगल सर्च

सार्वजनिक खरिदको अवधारणा तथा नेपालमा अभ्यास

भेषप्रसाद भुर्तेल

प्रमुख कोष नियन्त्रक, को.ले.नि.का., ललितपुर

१. विषय प्रवेश

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनको सबैभन्दा जटिल कार्य सार्वजनिक खरिद हो। सरकारी खर्चको सबैभन्दा ठूलो हिस्सा खरिदका लागि नै खर्च हुने गर्दछ। सार्वजनिक स्रोतको Value for Maney हासिल हुने गरी खर्च गर्न सार्वजनिक खरिदको ज्यादै महत्वपूर्ण भूमिका रहने गर्दछ। सार्वजनिक स्रोतको Value for Maney हासिल तब मात्र हुन्छ जब यस्तो स्रोतलाई मितव्ययी, कार्यदक्ष र प्रभावकारी ढङ्गले परिचालन गर्न सकिन्छ। यस्तो स्रोतको विवेकपूर्ण ढङ्गबाट उपयोग गर्नाले मुलुकले लिका उद्देश्यहरू हासिल गर्दै जनताका अपेक्षाहरू पूरा गर्न सफलता प्राप्त हुन्छ। यसका लागि प्रचलित कानूनमा तोकिएको कार्यविधि पूरा गरेर मात्र खरिद गर्दा मात्र पुग्दैन यसरी गरिएका खरिद कार्यलाई विवाद रहित बनाउनुपर्ने हुन्छ। नेपालमा सरकारी निकायबाट हुने खरिद विवाद रहित हुने गरेका छैनन्। जसको कारण कतिपय खरिदका सम्बन्धमा सोही सार्वजनिक निकायमा नै त कतिपयमा सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयमा पुनरावलोकनका लागि उजुरी पर्ने गरेका छन्। त्यसरी नै यस्तो राष्ट्रिय सर्तकता केन्द्र, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग र अदालतमा समेत सोभै पनि उजुरी पर्ने गरेका छन्। यसरी सार्वजनिक खरिद कारबाहीका सम्बन्धमा जुनसुकै निकाय वा पक्षबाट सोधिएका सवालहरूको जबाफ दिनुपर्ने जिम्मेवारी खरिदसम्बन्धी कार्यमा संलग्नमा रहेको हुन्छ। सार्वजनिक खरिद आफैमा प्राविधिक विषय पनि हो। तसर्थ सार्वजनिक खरिद कार्य एउटा जिम्मेवारीपूर्वक गर्नुपर्ने संवेदनशील कार्य हो। यस लेखलाई सार्वजनिक खरिदको परिभाषा, नेपालमा सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी व्यवस्थाको विकासक्रम, सार्वजनिक खरिदमा देखिएका समस्याहरू र समाधानका उपायहरूमा केन्द्रित गरिएको छ।

२. सार्वजनिक खरिदको परिभाषा

सामान्यतः सार्वजनिक निकायबाट हुने खरिदलाई सार्वजनिक खरिद भनिन्छ। सार्वजनिक खरिद भन्नाले मालसामान, परामर्श सेवा वा अन्य सेवा, निर्माणकार्य खरिद गरी ४ किसिमका खरिदलाई बुझाउँछ। सार्वजनिक निकाय भन्नाले सवैधानिक निकायहरू, अदालत, मन्त्रालयहरू र मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकाय, आयोग, संस्थान, प्राधिकरण, प्रतिष्ठान, सरकारको स्वामित्व वा अनुदानमा सञ्चालित विश्वविद्यालय र संस्था, स्थानीय निकाय, सरकारको अनुदान वा ऋणबाट सञ्चालित संस्था बुझाउँछ। सार्वजनिक खरिद भन्नाले सार्वजनिक निकायबाट हुने वा गरिने खरिदलाई बुझाउँछ। यी विषयलाई अझ विस्तृत रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ।

२.१ सार्वजनिक खरिदको परिभाषा

सामान्य अर्थमा कुनै पनि मालसामान किन्ने कार्यलाई खरिद भनिन्छ। किन्ने काम, बेसाउनु र किनमेलका रूपमा अर्थ लगाउने गरिन्छ। त्यसरी नै सार्वजनिकलाई सबै जनाको, सबैसँग सम्बन्ध भएको, समान रूपले सबैलाई काम लाग्ने

रूपमा अर्थ लगाउने गरिन्छ। 'खरिद' भन्नाले सार्वजनिक निकायले यस ऐन बमोजिम कुनै मालसामान, परामर्श सेवा वा अन्य सेवा प्राप्त गर्ने वा कुनै निर्माण कार्य गर्ने वा गराउनेकार्य सम्भन्नुपर्छ। (सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ दफा २क)

'सार्वजनिक निकाय' भन्नाले संवैधानिक अङ्ग वा निकाय, अदालत, नेपाल सरकारका मन्त्रालय, सचिवालय, आयोग, विभाग वा सो अन्तर्गतका अन्य जुनसुकै सरकारी निकाय वा कार्यालय, नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको संस्थान, कम्पनी, बैंक वा समिति वा प्रचलित कानून बमोजिम सार्वजनिक स्तरमा स्थापित वा नेपाल सरकारद्वारा गठित आयोग, संस्थान, प्राधिकरण, निगम, प्रतिष्ठान, बोर्ड, केन्द्र, परिषद् र यस्तै प्रकृतिका अन्य संगठित संस्था, नेपाल सरकारद्वारा सञ्चालित वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश अनुदान प्राप्त विश्वविद्यालय, महाविद्यालय, अनुसन्धान केन्द्र र यस्तै प्रकृतिका अन्य प्राज्ञिक वा शैक्षिक संस्था, स्थानीय निकाय, विकास समिति ऐन, २०१३ बमोजिम गठित विकास समिति, नेपाल सरकारको ऋण वा अनुदानमा सञ्चालित संस्था र नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी सार्वजनिक निकाय भनी तोकेको अन्य संस्थालाई सम्भन्नुपर्छ (ऐनको दफा २ग)।

सार्वजनिक खरिदका प्रमुख तत्वहरूमा खरिद कानून तथा प्रक्रियाको पालना, तोकिएको समय, स्थान र परिमाणमा आपूर्ति, गुणस्तर मापदण्डको पालना र लागत कार्यकुशलता जस्ता पक्षहरू रहेका हुन्छन्। खरिदकर्ता पहिलो पक्ष, आपूर्तिकर्ता वा निर्माण व्यवसायी वा परामर्शदाता वा सेवाप्रदायक जस्ता पक्षलाई खरिदको दोस्रो पक्ष मानिन्छ।

२.२ सार्वजनिक खरिदको उद्देश्य

सार्वजनिक खरिद कार्यमा सुशासनको प्रत्याभूति सार्वजनिक खरिदको गन्तव्य (Vision) रहेको हुन्छ भने यसका उद्देश्यहरू निम्न लिखित रहेका छन्।

- सार्वजनिक खरिद कार्यविधि, प्रक्रिया तथा निर्णयलाई खुला, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ र विश्वसनीय बनाउने,
- खरिद प्रक्रियामा प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता, इमानदारी, जवाफदेही र विश्वसनीयता प्रवर्द्धन गर्ने,
- सार्वजनिक खर्चको अधिकतम प्रतिफल हासिल गर्ने: मितव्ययी तथा विवेकपूर्ण ढङ्गाबाट खर्च गर्नसक्ने कार्य प्रणालीको स्थापना गर्ने,
- सार्वजनिक निकायमा कार्यरत मानव संसाधन र सरोकारवाला वर्गहरू (उत्पादक, विक्रेता, आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा सेवा प्रदायकहरू) का खरिद व्यवस्थापन सम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि गर्ने गोष्ठी, कार्यशाला, सम्मेलन तथा तालिमको व्यवस्था गर्ने,
- बिना भेदभाव खरिद प्रक्रियामा सहभागी हुने सरोकारवाला वर्गहरूलाई समान अवसर सुनिश्चित गर्ने

२.३ सार्वजनिक खरिदविधि

नेपालमा सार्वजनिक खरिद सम्बन्धमा निम्न लिखित विधिहरू रहेका छन्।

(क) मालसामान, निर्माण कार्य वा अन्य सेवा खरिद

- (१) अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा खुल्ला बोलपत्र आह्वान गरी,
- (२) राष्ट्रिय स्तरमा खुल्ला बोलपत्र आह्वान गरी,
- (३) सिलबन्दी दरभाउपत्र आह्वान गरी,
- (४) सोभै खरिद,
- (५) उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायबाट निर्माण कार्य

- (६) अमानतबाट खरिद
- (७) एकमुष्ट दर विधिबाट (सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ चौथो संसोधन सहित, नियम ३१ क)
- (८) उत्पादक वा अधिकृत बिक्रेताबाट निर्धारित दरमा (क्याटलग सपिड) विधिबाट (सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ चौथो संसोधन सहित, नियम ३१ ख)
- (९) सीमित बोलपत्र विधि (लिमिटेड टेन्डरिङ) बाट (सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ चौथो संसोधन सहित, नियम ३१ ग)
- (१०) नयाँ लिने पुरानो दिने विधि (बाइ ब्याक मेथड) बाट (सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ चौथो संसोधन सहित, नियम ३१ घ)
- (११) विशेष परिस्थितिमा गरिने खरिद

(ख) परामर्श सेवा खरिद

- (१) प्रतिस्पर्धात्मक प्रस्ताव मागबाट:
 - राष्ट्रिय स्तरको प्रतिस्पर्धात्मक प्रस्ताव
 - अन्तरराष्ट्रिय स्तरको प्रतिस्पर्धात्मक प्रस्ताव
- (२) सोभै खरिद,
- (३) वार्ताबाट ।

२.४ असल सार्वजनिक खरिद व्यवस्थाका आवश्यक तत्वहरू

असल सार्वजनिक खरिद व्यवस्थाका आवश्यक तत्वहरू निम्न लिखित रहेका हुन्छन् ।

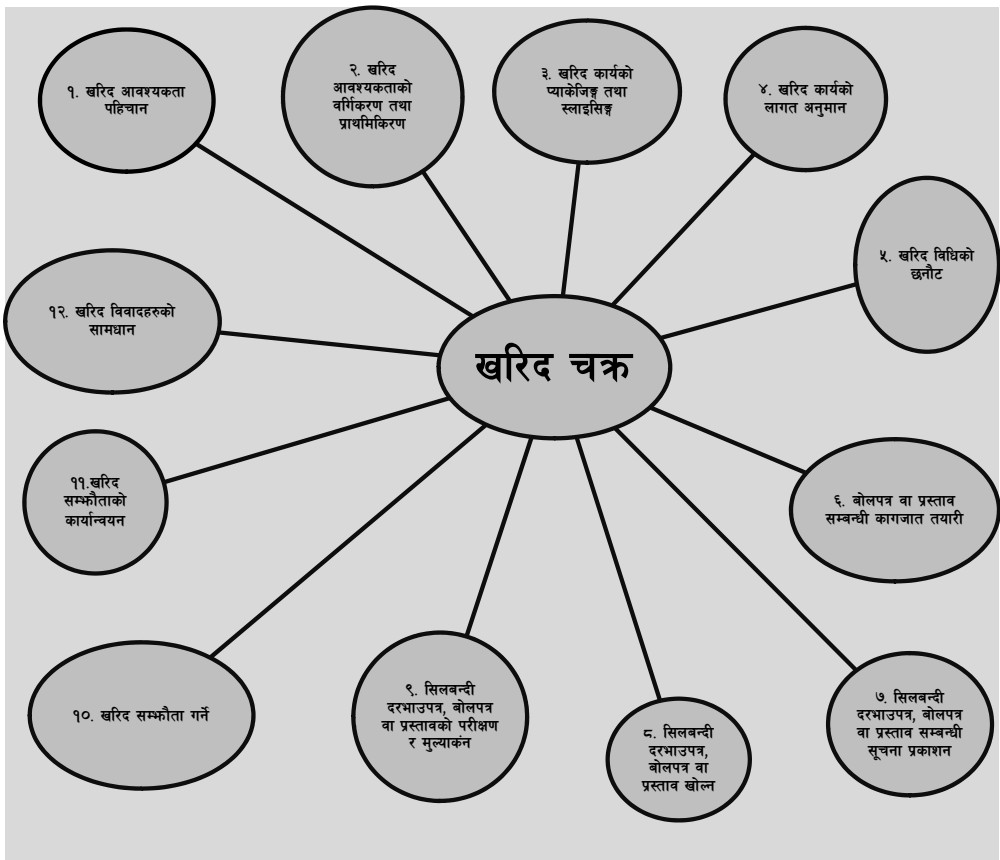
- (क) कानुनी व्यवस्था खरिद सम्बन्धी सबै व्यवस्थाहरू समेटिएको एउटै छुट्टै कानुन रहेको हुनुपर्दछ ।
- (ख) संस्थागत व्यवस्था : सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी नीति तथा अनुगमनको लागि एउटा छुट्टै स्वायत्त निकाय रहेको हुनुपर्दछ ।
- (ग) पुनरावलोकन निकाय : कुनै पनि सार्वजनिक निकायको खरिद काम कार्वहीको पुनरावलोकन गर्नका लागि छुट्टै स्वतन्त्र निकाय रहेको हुनु पर्दछ ।
- (घ) स्तरीय नमुना बोलपत्रसम्बन्धी कागजात : सबै किसिम (निर्माण कार्य, मालसमान, अन्य सेवा र परामर्श सेवा समेत) को सार्वजनिक खरिदका लागि स्तरीय नमुना बोलपत्रसम्बन्धी कागजात (Standard Bid Document) रहेको हुनुपर्दछ ।
- (ङ) मार्गदर्शन तथा निर्देशिका सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी कानुन तथा अभ्यासको आधारमा प्राविधिक मार्गदर्शन तथा निर्देशिकाहरू आवश्यकताअनुसार जारी गर्ने व्यवस्था रहेको हुनुपर्दछ ।
- (च) तालिम तथा शिक्षा सार्वजनिक खरिद विषयमा सो कार्यमा संलग्न कर्मचारीहरू तथा सबै सरोकारवाला समेतका लागि तालिम तथा शिक्षा सम्बन्धी निरन्तर व्यवस्था रहेको हुनुपर्दछ ।

३. नेपालमा सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी व्यवस्थाको विकासक्रम

खरिद सम्बन्धी व्यवस्थाहरूलाई आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी नियमहरू, २०४२ का आधारमा खरिद सम्बन्धी कामकारबाही हुने व्यवस्थाबाट नेपालको खरिद सम्बन्धी कानुनी तथा व्यवस्थापकीय विकासको पहिलो विकासित खुड्किलोको रूपमा सुरु गरिएको थियो । खरिद सम्बन्धी कामकारबाहीलाई अभ्र व्यवस्थित गर्ने कार्य भने आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ र सो अन्तर्गत बनेको आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी नियमावली, २०५६ जारी भएपछि शुरु गरिएको हो । खरिद सम्बन्धी सबै व्यवस्थाहरू समेटिएको एउटै अलग संहिताकृत कानुनको आवश्यकता महसुस गरी २०६३ पुस ३० सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ जारी गरियो । साथै सो अन्तर्गत २०६४ भदौ ३ सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ समेत जारी गरियो । सो ऐनको पहिलो संशोधन २०७३ श्रावण ३० भएको छ भने नियमावलीमा २०६५ मंसिर ९ गते पहिलो, २०६५ पुस २ गते दोस्रो, २०६८ असार ६ गते तेस्रो तथा २०७३ पुस ४ गते चौथो संशोधन समेत भइसकेको छ । कानुनमा जसरी समय समयमा परिमार्जन र सुधार भएको छ त्यसरी नै बोलपत्र कागजात तथा खरिद प्रक्रिया र पद्धतिमा पनि सुधार हुँदै गएको छ ।

४. नेपालमा सार्वजनिक खरिद प्रक्रिया

सार्वजनिक खरिदलाई व्यवस्थित रूपमा पूरा गर्न निम्न लिखित क्रियाकलापहरू स्पष्ट उल्लेख भएको खरिद चक्रका रूपमा खरिद प्रक्रिया व्यवस्थित गरिएको छ ।

(क) खरिद आवश्यकता पहिचान

सार्वजनिक खरिदका लागि सबैभन्दा पहिले सार्वजनिक निकायले प्रत्येक शाखा महाशाखाहरूले आफ्नो मताहतमा रहेका कर्मचारी वा पदाधिकारीलाई कामका सिलसिलामा आवश्यक पर्ने मालसमान, परामर्श सेवा, अन्य सेवा र गराउनुपर्ने वा गर्नुपर्ने निर्माण कार्यको वार्षिक मागहरूका आधार वार्षिक खरिद आवश्यकता पहिचान गर्नुपर्दछ ।

(ख) खरिद आवश्यकताको वर्गीकरण तथा प्राथमिकीकरण

यसरी वार्षिक खरिद आवश्यकता पहिचानका भई सकेपछि निर्माण कार्य, मालसमान खरिद, परामर्श सेवा र अन्य सेवाजस्ता चारवटा प्रकारका खरिदको मुख्य वर्गीकरण गर्नुपर्दछ । सार्वजनिक निकायको साधनस्रोतको अवस्था, बजेट मार्गदर्शन र सीमा तथा प्राप्त बजेट अख्तियार समेतका आधारमा खरिद कार्यको प्राथमिकीकरण गर्नुपर्दछ ।

(ग) खरिद कार्यको प्याकेजिङ तथा स्लाइसिङ

निर्माणकार्य, मालसमान खरिद, परामर्श सेवा र अन्य सेवा जस्ता चारवटा प्रकारका खरिदको मुख्य वर्गीकरण तथा खरिद कार्यको प्राथमिकीकरण गरिसकेपश्चात् सम्भावित निर्माण व्यवसायी, आपूर्तिकर्ता, सेवाप्रदायकहरू र परामर्शदाताहरूको उपलब्धता, तिनले गर्नसक्ने कार्य वा सेवाको प्रकृति तथा गुणस्तर आधारमा समेत विचार गरी खरिदकार्यलाई थप सूक्ष्म वर्गीकरण गर्नुपर्दछ । सोही आधारमा खरिदकार्यको प्याकेजिङ गर्नुपर्दछ । साथै सबै खालका निर्माण व्यवसायी, आपूर्तिकर्ता, सेवाप्रदायकहरू र परामर्शदाताहरूको समान प्रतिस्पर्धाको अवसरको सङ्कुचन रोक्न तथा स्तरीय कामका लागि बढी योग्य र अनुभवीलाई अवसर दिन एउटै प्याकेजलाई स्लाइसिङ समेत गर्नुपर्दछ । प्याकेजिङ तथा स्लाइसिङमा क्रस डिस्काउन्ट अफरको सम्भावना रहने हुनाले सोको लाभसमेत लिनसक्ने गरी बोलपत्र कागजातको निर्माण गरेको हुनुपर्दछ । यस्तो गर्न सकेमा खरिदलाई मितव्ययी बनाउन थप सहयोग पुग्दछ ।

(घ) खरिदकार्यको लागत अनुमान

उपरोक्त अनुसार तयार भएको प्रत्येक प्याकेज वा स्लाइसको लागत अनुमान तयार गरी स्वीकृत गर्नु गराउनुपर्दछ । लागत अनुमान स्वीकृत खर्च मापदण्ड तथा दर रेटका आधार तयार गर्नुपर्दछ ।

(ङ) खरिद विधिको छनौट

स्वीकृत लागत अनुमान, खरिदको कार्यको प्रकृति तथा कार्यक्रमको ढाँचा तथा संगठनको उद्देश्य र आवश्यकता समेतका आधारमा खरिद विधिको छनौट गर्नुपर्दछ ।

(च) बोलपत्र वा प्रस्तावसम्बन्धी कागजात तयार

सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले तयार गरेको नमुना बोलपत्र कागजात वा अन्तर्राष्ट्रिय सहायतामा सञ्चालित आयोजनाका दातृपक्षको नमुना बोलपत्र कागजात आधारमा बोलपत्र वा प्रस्तावसम्बन्धी कागजात तयार गरी स्वीकृत गर्नु गराउनुपर्दछ । यस्तो कागजातमा बोलपत्र निर्देशिका तथा बोलपत्र फाराम, बोलपत्र जमानतको ढाँचा, कार्य सम्पादन जमानतको ढाँचा, पेस्की भुक्तानी जमानतको ढाँचा, खरिद सम्झौताको शर्त र नमुना, स्पेसिफिकेसन र नक्सा, कार्यप्रारम्भ र सम्पन्न गर्ने समयको कार्यतालिका, भुक्तानी गरिने मुद्रा, सामग्री उपलब्ध हुन सक्ने स्रोत र स्थान र अन्य आवश्यक कागजातजस्ता विषयवस्तुहरू समावेश भएको हुनुपर्दछ ।

(छ) सिलबन्दी दरभाउपत्र, बोलपत्र वा प्रस्तावसम्बन्धी सूचना प्रकाशन

सिलबन्दी दरभाउपत्र वा बोलपत्र वा प्रस्ताव सार्वजनिक रूपमा आह्वान गरी सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गर्नुपर्दछ । यस्तो सूचनामा बोलपत्र आह्वान गर्ने सार्वजनिक निकायको नाम र ठेगाना, खरिद कार्यको प्रकृति र समय सीमा, मालसामान आपूर्ति गर्नुपर्ने, सेवा प्रदान गर्नुपर्ने वा निर्माण कार्य गर्नुपर्ने स्थान, बोलपत्र जमानत आवश्यक पर्ने भए सोको रकम र मान्य अवधि, बोलपत्र जमानत आवश्यक पर्ने भए बोलपत्रको मान्य हुने अवधि, बोलपत्रसम्बन्धी कागजात वा पूर्वयोग्यता सम्बन्धी कागजात पाइने स्थान, प्राप्त गर्ने तरिका र सो बापत लामे दस्तुर, बोलपत्र वा पूर्वयोग्यता सम्बन्धी प्रस्ताव पेस गर्ने वा पठाउने स्थान, तरिका, अन्तिम मिति र समय, बोलपत्र वा पूर्वयोग्यतासम्बन्धी प्रस्ताव खोल्ने मिति, समय, स्थान र बोलपत्र खोल्ने समयमा बोलपत्रदाता वा निजको अधिकारप्राप्त प्रतिनिधिलाई आमन्त्रण गर्ने कुरा र अन्य आवश्यक कुराहरू उल्लेख भएको हुनुपर्दछ ।

(ज) सिलबन्दी दरभाउपत्र, बोलपत्र वा प्रस्ताव खोल्ने

सूचनामा उल्लेख भएको समय र स्थानमा सार्वजनिक निकायले बोलपत्रदाता वा निजको प्रतिनिधिको रोहबरमा बोलपत्र खोल्नुपर्नेछ । तर बोलपत्रदाता वा निजको प्रतिनिधि उपस्थित नभएको बोलपत्र खोल्न कुनै बाधा पर्दैन । सार्वजनिक निकायले दाखिला भएका बोलपत्र क्रमसँग नै खोली बोलपत्रदाताको नाम र ठेगाना, बोलपत्रको कबोल अङ्क र प्रत्येक एकाई दररेट, बोलपत्रमा कुनै छुट दिन प्रस्ताव गरिएको भए सोको व्यहोरा, प्राविधिक स्पेसिफिकेसनको विकल्प प्रस्ताव गरिएको भए सोको कबोल अङ्क, बोलपत्र जमानत भए वा नभएको, अङ्क र अक्षरकाबीच भिन्नता भए सो भिन्नताको विवरण, बोलपत्र फाराममा बोलपत्रदाता वा निजको प्रतिनिधिको हस्ताक्षर भए वा नभएको, बोलपत्रसम्बन्धी कागजातमा सच्याइएको वा केरेमेट गरेकोमा केरेमेट गरी उल्लेख गरेको रकम र व्यहोरा, बोलपत्रदाता वा निजको प्रतिनिधिले हस्ताक्षर गरे वा नगरेको, बोलपत्र फाराममा बोलपत्रदाताले कुनै कैफियत उल्लेख गरेको भए सोको व्यहोरार दररेट विवरण माग गरेको भए सोको विवरण र अन्य आवश्यक कुरा जस्ता विवरण सहितको मुचुल्का तयार गर्नुपर्दछ ।

(झ) सिलबन्दी दरभाउपत्र, बोलपत्र वा प्रस्तावको परीक्षण, मूल्याङ्कन तथा खरिद सम्भौता गर्ने

सिलबन्दी दरभाउपत्र बोलपत्र वा प्रस्तावको कानुनी ग्राह्यतासम्बन्धी विवरणहरू, बोलपत्र पूर्णताको परीक्षण र बोलपत्रको अंकगणितीय शुद्धता परीक्षण गर्ने, बोलपत्रको मूल्याङ्कन (प्राविधिक परीक्षण, व्यापारिक परीक्षण, आर्थिक परीक्षण), न्यूनतम मूल्यांकित बोलपत्र निर्धारण र सारभूतरूपमा प्रभावग्राही न्यूनतम मूल्याङ्कित बोलपत्रको निर्धारण गरी खरिद सम्भौताको लागि मूल्याङ्कन समितिले सिफारिस गर्दछ ।

(ञ) खरिद सम्भौता गर्ने

मूल्याङ्कन समितिले खरिद सम्भौताको लागि सिफारिस गरेपछि सोका आधारमा सार्वजनिक निकायले खरिद सम्भौताको कारबाही अगाडि बढाउनुपर्दछ । सिलबन्दी दरभाउपत्र भए सबै सिलबन्दी दरभाउपत्रदातालाई जानकारी दिएर खरिद सम्भौता गर्नुपर्दछ । बोलपत्रका हकमा भने खरिद सम्भौताको आशयको ७ दिनभित्र प्रशासनिक पुनरावलोकनको अनुरोधको अवसर दिएर निवेदन नपरेमा खरिद सम्भौता गर्नुपर्दछ । तर प्रशासनिक पुनरावलोकनको निवेदन प्राप्त भएमा सोउपर कारबाहीपश्चात् मात्र खरिद सम्भौता वा कमीकमजोरी सच्याएर हुने परिणामअनुसार गर्नुपर्दछ ।

(ट) खरिद सम्भौता सम्बन्धित विवादहरूको समाधान

खरिद सम्भौताका भएपछि सम्भौता कार्यान्वयनका क्रममा विभिन्न किसिमका समस्याहरू उत्पन्न हुन गई विवादको अवस्थाहरू सिर्जना हुन सक्दछ । यस्ता विवादहरू खरिद कार्यको गुणस्तर, समयसीमा, भुक्तानी, काबु बाहिरको परिस्थिति परी उत्पन्न समस्याहरूका कारण सिर्जना हुने गर्दछ । यस्ता विवादहरूको कानून सङ्गत समाधान गर्नुपर्दछ ।

५. सार्वजनिक खरिदमा देखिएका समस्याहरू

(क) कानून परिपालनाको अभावका कारण उत्पन्न समस्याहरू

- गुणस्तरीय कार्य, सेवा वा निर्माण कार्य नहुनु,
- समयमा कार्य, सेवा वा निर्माण कार्य नहुनु,
- खरिद प्रक्रियामा मिलेमतो बढी तिरेर खरिद गर्नुपर्ने अवस्था विद्यमान रहनु,
- पेस्की मात्र लिएर कार्य नगर्ने अवस्था विद्यमान रहनु,
- वारेन्टी वा त्रुटि सच्याउने अविधिका कार्यहरू गर्दै नगर्ने प्रवृत्ति विद्यमान रहनु,
- म्याद थप गर्न औचित्य सावित हुने आधार नहुँदा पनि म्याद थप प्रवृत्ति विद्यमान रहनु,
- भेरिएसन आदेश स्वीकृत गर्दा लागत अनुमानभन्दा न्यून कबोल अड्क भएका आइटममा न्यून परिमाण तथा लागत अनुमानभन्दा बढी काबोल अड्क भएका आइटममा बढी परिमाण हुने गरी स्वीकृत गरी सरकारी हानिनोक्सानी गर्ने प्रवृत्ति विद्यमान रहनु,
- खरिद विधि तय गर्दा नै आवश्यकता नहुँदा पनि सोभौ खरिदविधि वा सोभै खरिद विधिसरह हुने मालसमान खरिद वा सार्वजनिक खरिदमा पूर्वयोग्यता राखी दुई चरणको बोलपत्र तथा परामर्श सेवामा गुणको आधारमा छनौट विधि (Quality Based Selection Method) को प्रयोग गरी सरकारलाई हानिनोक्सानी गर्ने प्रवृत्ति विद्यमान रहनु,
- सेवा करारका लागि गरिएका कानुनी व्यवस्थाको प्रतिकूल हुने गरी अस्थायी वा स्थायी कर्मचारीसहको सुविधा र व्यवस्था हुने गरी निर्णय गरी सेवा लिने प्रवृत्ति विद्यमान रहनु,
- उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायबाट गरिने कार्यमा श्रमप्रधान कार्यका अतिरिक्त विशेष दक्षता आवश्यक पर्ने कार्यहरू समेत गर्नु, डोजरलगायत भारी मेसिन औजारको प्रयोग गर्नु, उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदाय काम लिएर ठेक्कामा लगाउनु जस्ता गलत अभ्यासहरू विद्यमान रहनु,
- सिलबन्दी दरभाउपत्र वा बोलपत्र छल्ने उद्देश्यले खरिद कार्यलाई टुक्रा पार्ने प्रवृत्ति विद्यमान रहनु साथै खरिद कारबाहीमा बोलपत्र कागजात र सम्भौता तयार गर्दा नमुना बोलपत्र कागजात प्रयोग नगर्ने तथा कमजोर खालको बोलपत्र कागजात र सम्भौता तयार गर्नाले विवाद हुँदा प्राय सबै सार्वजनिक निकायले हार्ने अवस्था रहेको छ ।
- सार्वजनिक खरिद विषयमा सो कार्यमा संलग्न कर्मचारीहरू तथा सबै सरोकारवाला समेतका लागि तालिम तथा शिक्षा सम्बन्धी क्रियाकलाप सञ्चालनको कमजोर अवस्था रहेको छ ।

(ख) कानून व्यवस्था सम्बन्धी समस्याहरू

- खर्चको मापदण्ड (Expenditure Standard) नहुनु,

- मालसमान खरिदमा वारेन्टीको व्यवस्था त रहेको तर सोका लागि धरौटी वा जमानतको व्यवस्था नहुँदा वारेन्टीको प्रत्याभूति हुनसक्ने अवस्था विद्यमान नरहनु,
- उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायबाट गरिने कार्य, अमानतबाट गरिने कार्य, एकमुष्ठ दर विधिबाट गरिने कार्य, उत्पादक वा अधिकृत विक्रेताबाट निर्धारित दरमा (क्याटलग सपिड) विधिबाट गरिने कार्य, सिमित बोलपत्र विधि (लिमिटेड टेन्डरिड)बाट गरिने कार्य, नयाँ लिने पुरानो दिने विधि (बाइ ब्याक मेथड) बाट गरिने कार्यलगायतका विधिबाट गरिने खरिद सम्बन्धी निर्देशिकाहरू जारी हुन नसक्दा सो विधिहरूको प्रभावकारी उपयोग गर्न सकिएको छैन ।
- बोलपत्रको मूल्याङ्कनमा समग्र योग्यता अवश्यकता (Agregated Qualification Requirement) को व्यवस्था गर्न नसक्नाले ठेक्का सम्भौताहरू अपुरा रहेका वा ठेक्का सम्भौताहरू कुनै कार्य नगरेका निर्माण व्यवसायी, आपूर्तिकर्ता, सेवाप्रदायकहरू र परामर्शदाताहरूलाई (Non-performing contractor) समेत योग्यता भएको पक्षका रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने अवस्था रहेका छ । यसले गर्दा काम जिम्मा लिएर काम नगर्ने प्रवृत्ति मौलाउन पुगेको छ ।
- सामान्य कार्य तालिका मात्र राख्ने र सो कार्य तालिका अनुसार कार्य सीमा (Milestone) तयार गरी सो Milestone अनुसार पूर्वीनिर्धारित क्षतिपूर्ति राख्ने व्यवस्था गर्न नसकिएको मौजुदा अवस्था रहेको छ ।

६. नेपालमा सार्वजनिक खरिदमा गर्नुपर्ने सुधार कार्यहरू

(क) कानून परिपालनाको अभावका कारण उत्पन्न समस्याहरू हल गर्ने उपायहरू

- मन्त्रालय तथा विभागहरूले दरिलो आन्तरिक नियन्त्रण कार्ययोजना बनाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयबाट सार्वजनिक निकायहरूको खरिद कारबाहीको अनुगमनलाई प्रभाकारी बनाई खरिद कानूनको परिपालनाको स्तरलाई माथि उठाउन सकिन्छ ।
- आन्तरिक लेखापरीक्षण र अन्तिम लेखापरीक्षणबाट पनि सार्वजनिक खरिदका व्यवस्थाहरूको परिपालनस्तरलाई माथि उठाउन थप योगदान पुग्ने गरी प्रभावकारी पहलकदमी लिन आवश्यक छ ।
- राष्ट्रिय सर्तकता केन्द्रबाट गराइने प्राविधिक परीक्षण, आन्तरिक लेखापरीक्षण र अन्तिम लेखापरीक्षण लगायतका लेखापरीक्षणबाट दिइने सुझावको इमानदार कार्यान्वयन गर्न उच्च व्यवस्थापनमा पनि उत्तिकै तत्परता र अग्रसरता जरूरी देखिन्छ ।
- प्रस्तुत सबै प्रयासहरूबाट पनि कानून परिपालनाको अभाव रहेका सार्वजनिक निकाय वा खरिद कारबाहीहरूमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको समेत निगरानीलाई प्रभावकारी बनाउन सकिएमा कानून परिपालना सहज रूपमा हुन सक्दछ ।

(ख) सूचना प्रविधिमा आधारित खरिद प्रणाली विकास

सार्वजनिक निकायहरूले बोलपत्र मूल्याङ्कनका लागि सबै बढी समय र जनशक्तिको उपयोग गरिरहेका छन् । तर पनि यसलाई वस्तुनिष्ठ बनाउन सकिएको छैन । सार्वजनिक खरिदमा सबैभन्दा बढी विवादित विषय पनि बोलपत्र मूल्याङ्कन नै हुने गरेको छ । कतिपय अवस्थामा बोलपत्र मूल्याङ्कन सार्वजनिक खरिदमा गलत अभ्यासको प्रमुख क्षेत्र (Key Area of Malpractice of Public Procurement) हुन पुगेको छ । एउटै निर्माण व्यवसायी वा आपूर्तिकर्ता वा सेवा प्रदायकको योग्यताको मूल्याङ्कन प्रत्येक सार्वजनिक निकायले खरिद नै पिच्छे गर्नुपर्ने हुन्छ । तसर्थ सार्वजनिक

खरिद अनुगमन कार्यालयको एउटा सूचना प्रविधिमा आधारित (Information Technology Based) सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Public Procurement Management Information System) निर्माण र सञ्चालन गर्नुपर्दछ । यसको निर्माण र सञ्चालनमा विचार गर्नुपर्ने सबैभन्दा महत्वपूर्ण विषय निर्माण व्यवसायी वा आपूर्तिकर्ता वा सेवाप्रदायकको व्यावसायिक गोपनीयता कायम राख्नु रहेको छ । यसको निर्माण र सञ्चालनले मूल्याङ्कनलाई सरल, सहज, कम खर्चिलो र समयको खपत कम गर्ने होइन बरु मूल्याङ्कनलाई विवादरहित र विश्वसनीय समेत बनाउनेछ । यसले एउटै निर्माण व्यवसायी वा आपूर्तिकर्ता वा सेवाप्रदायकको योग्यताको परीक्षणका लागि प्रत्येक निकायले हिसाब गरेर बस्नुपर्ने अवस्था समाप्त हुनेछ ।

(ग) बोलपत्र मूल्याङ्कनलाई वस्तुनिष्ठ बनाउने

नमुना बोलपत्र कागजातमा समग्र योग्यता अवश्यकता (Agregated Qualification Requirement) को व्यवस्था गर्नुपर्दछ । यसमा बोलपत्र मूल्याङ्कनका क्रममा आवश्यक पर्ने योग्यता खाली बोलपत्रमा माग गरिएको कार्यका लागि चाहिने योग्यता पूरा गरेर हुँदैन बरु जिम्मामा रहेका बाँकी कार्यहरू समेतका लागि आवश्यक योग्यता पूरा गर्नुपर्दछ । भट्ट हेर्दा समग्र योग्यता अवश्यकता (Agregated Qualification Requirement) मापन कार्य कठिन देखिन्छ । तर उपरोक्त 'ख' प्रकरणमा उल्लेख भए अनुसार बोलपत्र मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक सूचनाहरूको आधुनिक खरिद सूचना प्रणाली निर्माण गर्न सकेमा यस काम सहज बनाउन सकिन्छ । यो गर्न नसकिएमा हातमा काम भएकालाई कामको जिम्मेबारी दिई Non-performing contracts को संख्या बढाउने अवस्था मात्र हुनेछ ।

(घ) वस्तुनिष्ठ कार्यसीमा बनाउने र सोको पूर्व निर्धारित क्षतिपूर्ति आबद्धता

सामान्य कार्यतालिका मात्र राख्ने प्रणालीको सट्टा कार्य तालिकाअनुसार कार्यसीमा (Milestone) तयार गर्ने तथा Milestone अनुसार पूर्व निर्धारित क्षतिपूर्ति राख्ने व्यवस्था सबै सार्वजनिक खरिदमा अनिवार्य रूपमा लागू गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

७. निष्कर्ष

विगत केही वर्षहरूमा समग्र सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका क्षेत्रमा भएका सुधार प्रयासबाट नेपालको सार्वजनिक खरिदको क्षेत्र पनि अछुतो रहेको छैन । नेपालको सार्वजनिक खरिदका क्षेत्रमा धेरै सुधारका प्रयासहरू भएका छन् । सार्वजनिक खरिद ऐन तथा नियमहरूलाई संहिताकृत (Codification) गरी सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी सबै व्यवस्थाहरू एउटै छाता कानुनमा समेटिएका छन् । विकास साभेदारहरूसँगको अनुभव साभेदारी (विशेष गरी लामो समयसम्म विकास साभेदारहरूका खरिद निर्देशिकाहरूको प्रयोग) र सुभाषका आधारमा सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासहरूलाई कानुनी व्यवस्थाका रूपमा समेटिएका छन् ।

सार्वजनिक खरिदलाई विभिन्न विभाग तथा मन्त्रालयहरूले विद्युतीय प्रणालीमा आबद्ध गर्न गरेका प्रयासहरूलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा रहेका यस्ता प्रणालीहरूको सट्टा एउटै एकीकृत प्रणाली बनाई सार्वजनिक खरिदमा विद्युतीय प्रणालीको उपयोगलाई बढाउँदै लगेको छ । त्यसका बाबजुद पनि कानुनमा भएका व्यवस्थाहरूको कमजोर बुझाई तथा सार्वजनिक निकाय वा खरिदमा संलग्न व्यक्ति अनुसार नै आ-आफ्नै फरकपत्रक बुझाई हुने गरेको छ । अज्ञानता वा गलत नियतका दुवै कारणले खरिद कानुन परिपालनस्तर कमजोर भएको छ । अभ्यासका क्रममा भएका कमी कमजोरी सुधार गर्ने भन्दा त्रासका रूपमा लिने परिपाटीले सार्वजनिक निकायहरूको निर्णय क्षमता कमजोर हुन पुगेको छ ।

उपरोक्त सुभावहरू अनुभवीसिद्ध ज्ञानका आधारमा प्रस्तुत गरिएका छन् । यी सुभावको इमानदार कार्यान्वयनले

सार्वजनिक खरिदलाई थप व्यवस्थित गरी अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासहरूलाई स्थापित गर्न सफलता प्राप्त गर्न सके खरिदका क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरू त समाधान हुन्छ नै त्यसभन्दा बढी सार्वजनिक स्रोतको Value for Maney हासिल हुन गई मुलुकको समग्र विकासमा समेत यसबाट थप योगदान पुग्ने विषयमा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

तिम्सिना, कृष्णप्रसाद, (२०६८), आर्थिक प्रशासन(आर्थिक ऐन, नियम सङ्ग्रह र विश्लेषण,सुश्री दीपिका तिम्सिना, काठमाडौं ।

नेपाल सरकार, कानुन, न्याय तथा संसदीय मन्त्रालय, कानुन किताबव्यवस्था समिति,(२०६४), सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ सार्वजनिक खरिद नियमावली,२०६४, काठमाडौं ।

नेपाल सरकार,(२०७३), नेपाल राजपत्र:सार्वजनिक खरिद (चौथो संशोधन) २०७३, काठमाडौं ।

नेपाल सरकार,(२०७३),नेपाल राजपत्र:सार्वजनिक खरिद(पहिलो संशोधन) ऐन, २०७३, काठमाडौं ।

बुढाथोकी, इच्छाबहादुर, (२०६५),राजस्व : बोलपत्र विधिको माध्यमबाट सार्वजनिक खरिद,राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र, ललितपुर ।

भुर्तेल,भेषप्रसाद,(२०७४),गन्तव्य आर्थिक सुशासन :नेपालको सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी अभ्यास र सुधारको आवश्यकता, नेपाल सरकार,अर्थ मन्त्रालय, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, कुमारीचोक तथा केन्द्रीय तहशील कार्यालय, काठमाडौं ।

शर्मा तिम्सिना, रमेशकुमार र ढुङ्गाना, प्रेमप्रसाद(२०६४),नेपालको सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन सम्बन्धी कानुन, विणा ढुङ्गाना, काठमाडौं ।

ASIAN DEVELOPMENT BANK, (2015), **USER'S GUIDE TO PROCUREMENT OF GOODS STANDARD BIDDING DOCUMENT, December 2015**, Metro Manila, Philippines .

ASIAN DEVELOPMENT BANK,(2015)**USER'S GUIDETO PROCUREMENT OF WORKSSTANDARD Bidding DOCUMENTDecember 2015**, Metro Manila, Philippines .

The International Bank for Reconstructionand Development/The World Bank, (2004), **GUIDELINESPROCUREMENTUNDERIBRDLOANSANDIDACREDITS**.Washington D .C ., U .S .A .

The International Bank for Reconstructionand Development/ The World Bank, (2006), **GUIDELINESPROCUREMENTUNDERIBRDLOANSANDIDACREDITS**.Washington D .C ., U .S .A .

The International Bank for Reconstructionand Development/ The World Bank, (2010), **GUIDELINESPROCUREMENTUNDERIBRDLOANSANDIDACREDITS**,Washington D .C ., U .S .A .

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र : एक परिचय

डिलाराम सापकोटा

वरिष्ठ प्रशिक्षक

१ विषय प्रवेश

निजामती सेवालाई व्यवस्थित गर्न वि.सं. २०१३ सालमा निजामती सेवा ऐन जारी भई लागू भएदेखि नै निजामती कर्मचारीहरूलाई कुनै न कुनै रूपमा तालिम दिने कार्यको आरम्भ भएको हो। आर्थिक प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई वि.सं. २०१८ सालमा नयाँ म्रेस्ता प्रणाली लागू भएपछि सो सम्बन्धमा जानकारी दिन र कार्यान्वयनका लागि सक्षम बनाउन अर्थ मन्त्रालयअन्तर्गतको एकाउन्टेन्ट जनरल कार्यालयको एकाउन्टेन्ट तालिम कार्यक्रम योजना द्वारा तालिम प्रारम्भ गरिएको थियो। सो कार्यक्रमले वि.सं. २०२६ सालसम्म केन्द्रका साथै क्षेत्र र जिल्ला स्तरमा तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको थियो।

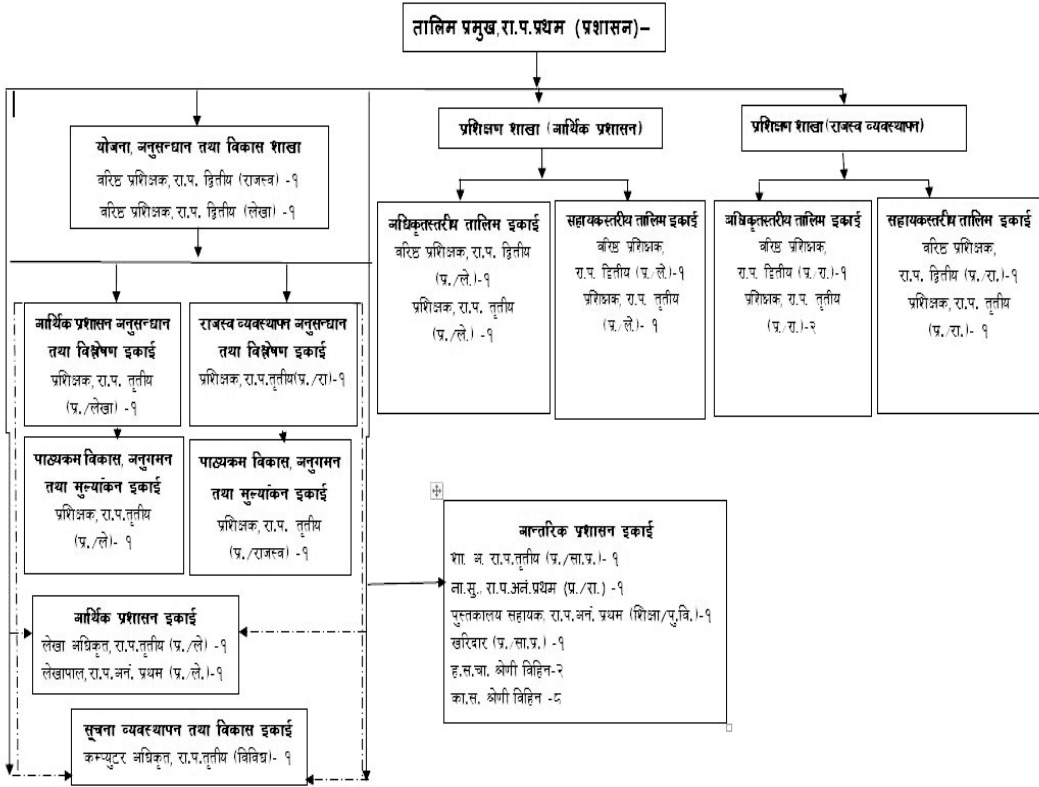
राजस्व प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरूका लागि पनि तालिमका सम्बन्धमा संस्थागत व्यवस्था नभएकोले सम्बन्धित विभागहरूले आआफ्ना कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित अल्पकालीन प्रकृतिका विभिन्न तालिमहरू सञ्चालन गर्ने गरेका थिए। तत् समयमा कुनै महत्वपूर्ण निर्णय वा विषयवस्तुको सम्बन्धमा जानकारी दिन र छलफल गर्न केन्द्रीय र क्षेत्रीय गोष्ठीको आयोजना गर्ने प्रचलन थियो।

अर्थ मन्त्रालयअन्तर्गतका निकायहरूमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई राजस्व र आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी तालिमको जरुरी भएको र छुट्टै सङ्गठनबाट तालिम प्रदान गर्दा बढी स्तरीय र प्रभावकारी हुने यथार्थलाई विगतका अनुभवले पाठ सिकाइरहेको थियो। यही पृष्ठभूमिको परिणामस्वरूप निजामती सेवाको राजस्व प्रशासन र आर्थिक प्रशासनमा संलग्न कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै वृत्तिविकासमा समेत टेवा पुग्ने गरी तालिम सञ्चालन गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयको मातहतमा रहने गरी विभागीय निकायको रूपमा विक्रम संवत् २०३७ साल फागुन २९ गते राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको स्थापना भएको थियो।

राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको स्थापना भएपछि आर्थिक र राजस्व प्रशासनको क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीहरूका लागि केन्द्रले विभिन्न तालिमहरू प्रदान गर्दै आइरहेकोमा पछिल्ला दिनहरूमा तालिम केन्द्रको नाम राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र मात्र भन्दा राजस्व समूहमा काम गर्ने कर्मचारीहरूलाई मात्र तालिम दिने एकाङ्गी संस्था हो कि भन्ने कुराको अनुभूत भएकोले तत्कालीन राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको सिफारिससमेतको आधारमा मिति २०७५ वैशाख ४ गतेको मन्त्रपरिषद्को निर्णयबाट सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र भनी नामकरण भएको छ यद्यपि तालिम केन्द्रको कार्यमा भने आर्थिक र राजस्व प्रशासनको क्षेत्र दुवैमा काम गर्ने कर्मचारीहरूका लागि स्थापनाकालदेखि हालसम्म तालिम सञ्चालनमा एकात्मकता रहेको छ।

२ तालिम केन्द्रको सङ्गठनात्मक संरचना

अर्थ मन्त्रालय
सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको संगठन संरचना

नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्को मिति २०७५ वैशाख ४ गतेको निर्णयानुसार कायम भएको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको सङ्गठन संरचना निम्नअनुसार रहेको छ ।

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र विभागीय स्तरको निकाय हो । रा.प. प्रथम श्रेणीको तालिम प्रमुख रहने यस केन्द्रको सङ्गठनात्मक संरचनामा योजना अनुसन्धान तथा विकास शाखा, प्रशिक्षण शाखा (आर्थिक प्रशासन) र प्रशिक्षण शाखा (राजस्व व्यवस्थापन) गरी जम्मा ३ शाखाहरू रहेका छन् । प्रत्येक शाखाअन्तर्गत इकाइहरू रहने व्यवस्था भएको छ । हाल प्रत्येक शाखाका प्रमुखहरूमा वरिष्ठ प्रशिक्षक (रा.प. द्वितीय श्रेणी) रहने व्यवस्था छ ।

३. तालिम केन्द्रको दरबन्दी तथा पदपूर्ति विवरण

सि नं	पद	श्रेणी	सेवा	समूह	दरबन्दी संख्या	पदपूर्ति संख्या	रिक्त पद संख्या
१	तालिम प्रमुख	रा.प.प्र.	प्रशासन	-	१	१	-
२	वरिष्ठ प्रशिक्षक	रा.प.द्वि.	प्रशासन	राजस्व	३	३	
३	वरिष्ठ प्रशिक्षक	रा.प.द्वि.	प्रशासन	लेखा	३	३	-
४	प्रशिक्षक	रा.प.तृ.	प्रशासन	राजस्व	५	२	३
५	प्रशिक्षक	रा.प.तृ.	प्रशासन	लेखा	४	४	-
६	शा.अ.	रा.प.तृ.	प्रशासन	सा.प्र.	१	-	१
७	लेखा अधिकृत	रा.प.तृ.	प्रशासन	लेखा	१	१	
८	कम्प्युटर अधिकृत	रा.प.तृ.	विविध	-	१	१	
९	ना.सु.	रा.प.अन.प्र.	प्रशासन	राजस्व	१	२	१ जना बढी
१०	लेखापाल	रा.प.अन.प्र.	प्रशासन	लेखा	१	१	-
११	पुस्तकालय सहायक	रा.प.अन.प्र.	शिक्षा	लाइब्रेरियन	१	१	
१२	खरिदार	रा.प.अन.द्वि.	प्रशासन	राजस्व	१	१	
१३	ह.स.चा.	श्रेणीविहीन			२	-	२ (करारमा ३ जना)
१४	का.स.	श्रेणीविहीन	-	-	८	-	८ (करारमा ६ जना)
जम्मा					३३	२०	१४

स्रोत : सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र

यस केन्द्रको स्वीकृत दरबन्दीअनुसार तालिम प्रमुख (रा.प.प्रथम) १, वरिष्ठ प्रशिक्षक राजस्वतर्फ ३ र लेखातर्फ ३ गरी जम्मा ६ जना, प्रशिक्षक राजस्वतर्फ ५ र लेखातर्फ ४ गरी जम्मा ९ जना, लेखा अधिकृत १, कम्प्युटर अधिकृत १, शाखा अधिकृत १, ना.सु. (राजस्व) १, लेखापाल १, पुस्तकालय सहायक (रा.प.अन.प्र.) १, खरिदार (सा.प्र.) १, हलुका सवारी चालक २, का.स. ८, गरी जम्मा ३३ जनाको दरबन्दी रहेको छ। उपर्युक्त तालिका नं १ अनुसार जम्मा ३३ जनाको दरबन्दी रहे तापनि ८ जना करारका समेत २९ जना कार्यालयमा कार्यरत रहेको र बाँकी ४ जना कर्मचारी दरबन्दीअनुसार नपुग भएको अवस्था छ।

साविकको सञ्चालन तालिका र कर्मचारी दरबन्दीअनुसार ४५ जना कर्मचारीहरूको दरबन्दी रहेकोमा हाल जम्मा ३३ जनाको दरबन्दी कायम हुन आएको छ। साविकको दरबन्दीअनुसार कार्यरत दुई जना टा.ना.सु. र एक जना ना.सु. समेत हालको दरबन्दीभन्दा बढी ३ जना कार्यरत कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन हुन बाँकी रहेको अवस्था छ।

४ तालिम निर्देशक समिति

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रबाट सञ्चालन हुने तालिम कार्यक्रमको अनुमोदन, अन्तरनिकाय समन्वय तथा नीतिगत निर्देशनको लागि अर्थ सचिवको अध्यक्षतामा तपसिलबमोजिम एक तालिम निर्देशक समिति रहने व्यवस्था तालिम कार्यविधि, २०७४ ले गरेको छ। सो समितिको मार्गनिर्देशनअनुसार केन्द्रले आफ्ना क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने गर्दछ।

तपसिल

१. सचिव	अर्थ मन्त्रालय	अध्यक्ष
२. सचिव (राजस्व)	अर्थ मन्त्रालय	सदस्य
३. महालेखा नियन्त्रक	महालेखा नियन्त्रक कार्यालय	सदस्य
४. सह-सचिव	प्रशासन महाशाखा, अर्थ मन्त्रालय	सदस्य
५. महानिर्देशक	आन्तरिक राजस्व विभाग	सदस्य
६. महानिर्देशक	भन्सार विभाग	सदस्य
७. महानिर्देशक	राजस्व अनुसन्धान विभाग	सदस्य
८. महानिर्देशक	सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग	सदस्य
९. तालिम प्रमुख	सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र	सदस्य (सचिव)

तालिम निर्देशक समितिको बैठकमा आवश्यकताअनुसार अन्य पदाधिकारी तथा विज्ञलाई समेत आमन्त्रण गर्न सकिने व्यवस्था छ ।

तालिम केन्द्रको वार्षिक कार्यक्रम बमोजिमका तालिम कार्यक्रमहरूका लागि आवश्यक आर्थिक व्यवस्थाका मापदण्डहरू माथि उल्लिखित समितिको सिफारिसमा अर्थ मन्त्रालयबाट स्वीकृत भएपछि लागू हुने व्यवस्था छ ।

तालिम निर्देशक समितिको बैठक वर्षको एक पटक सामान्यतः साउन मसान्तभित्र अनिवार्य रूपमा र आवश्यकताअनुसार अन्य बैठकहरू बस्न सक्ने गरी तालिम कार्यविधि, २०७४ ले तोकेको छ । आर्थिक वर्षको पहिलो बैठकमा तालिम केन्द्रले अधिल्लो आर्थिक वर्षभरि सम्पादन गरेका कार्यक्रम तथा उपलब्धिहरूको समीक्षा र चालू आर्थिक वर्षका लागि केन्द्रद्वारा प्रस्तावित कार्यक्रमहरूको स्वीकृतिलगायतका विषयहरूमा समितिले आवश्यक निर्णय तथा निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था छ ।

५ केन्द्रबाट सम्पादन हुने कार्यहरू

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रले मूलतः तालिमसम्बन्धी कार्यहरू र अन्य कार्यहरू गरी दुई किसिमका कार्यहरू सञ्चालन गर्दछ ।

(१) तालिमसम्बन्धी कार्यहरू

(क) तालिम आवश्यकताको पहिचान : केन्द्रले प्रदान गर्ने अल्पकालीन वा सेवाकालीन तालिमका लागि सङ्गठन र पदसँग प्रत्यक्ष रूपले आबद्ध हुने गरी सम्बद्ध सङ्गठन तथा विज्ञसँग छलफल गरी तालिम आवश्यकताको पहिचान गर्ने गर्दछ । पहिचान गरिएका विषयहरूमा आधारित भई केन्द्रले तालिम कार्यक्रम प्रस्ताव गरी वार्षिक कार्यक्रममा समावेश गर्ने गर्दछ ।

(ख) तालिम पाठ्यक्रम विकास तथा प्रशिक्षण निर्देशिका निर्माण : तालिम पाठ्यक्रम तथा प्रशिक्षण निर्देशिका सम्बन्धित निकाय तथा विषयविज्ञसमेतको परामर्शमा तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन नयाँ पाठ्यक्रमको निर्माण र तालिमको विषयवस्तु, तालिममा सहभागीको स्तर, आवश्यकता र मागसमेतका आधारमा तालिमको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने गरी तालिमको विषयवस्तु र पाठ्यक्रममा सामान्य परिमार्जन गर्ने गर्दछ ।

(ग) विभिन्न समयावधिका तालिम सञ्चालन : केन्द्रले तालिम आवश्यकताको पहिचानको परिणामसमेतको आधारमा सेवा प्रवेश, सेवाकालीन र अल्पकालीन तालिम सञ्चालन गर्ने गर्दछ । सेवा प्रवेश तालिम सामान्यतः ३ महिनाको, सेवाकालीन तालिम कम्तीमा ३० कार्यदिनको र अल्पकालीन तालिम आवश्यकताअनुसार ३ दिनदेखि २ वा ३ हप्ता सम्मको हुने गर्दछ । तालिम केन्द्रको स्थापना भएपछि आर्थिक र राजस्व प्रशासनको क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीहरूका लागि केन्द्रले विभिन्न तालिमहरू प्रदान गर्दै आइरहेको छ । यसका अतिरिक्त अन्य विभिन्न सरकारी निकायहरूको अनुरोधमा राजस्व र आर्थिक प्रशासनसँग सम्बन्धित विषयमा केन्द्रको स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रमलाई बाधा नपर्ने गरी आवश्यकता र उपयुक्तताको आधार हेरी केन्द्रको अनुकूलतामा तालिम प्रदान गरी कर्मचारीहरूको क्षमता विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ ।

केन्द्रले अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गत निकायहरूमा कार्यरत राजस्व तथा आर्थिक प्रशासनको क्षेत्रमा कार्यरत सहायक स्तरदेखि उपसचिव स्तरसम्मका कर्मचारीहरूलाई तालिम प्रदान गर्ने गर्दछ ।

(घ) तालिम मूल्याङ्कन : तीस कार्यदिन भएको सेवाकालीन तालिम र ३ महिना सञ्चालन गरिने सेवा प्रवेश तालिमको अन्तमा प्रत्येक प्रशिक्षार्थीको परीक्षाको माध्यमबाट मूल्याङ्कन गरिन्छ । परीक्षाको नतिजाको आधारमा प्रशिक्षार्थीहरूको योग्यताक्रम कायम गरी सोको जानकारी मन्त्रालयमा पठाउने गरिन्छ ।

(ङ) स्रोत व्यक्तिहरूको व्यवस्थापन : केन्द्रमा कार्यरत तालिम प्रमुख, वरिष्ठ प्रशिक्षकहरू र प्रशिक्षकहरू आन्तरिक स्रोत व्यक्तिहरू हुन् भने प्रशिक्षार्थीहरूबाट प्राप्त पृष्ठपोषण तथा कक्षा समीक्षालाई समेत आधार बनाई तय गरिएको प्रशिक्षक नामावलीबाट बाह्य स्रोत व्यक्ति चयन गरी कक्षा सञ्चालनार्थ बोलाउने कार्य केन्द्रले गर्दै आएको छ । बाह्य स्रोत व्यक्ति सरकारी, अर्धसरकारी एवं निजी क्षेत्रसमेतका विषयविज्ञ हुने गर्दछन् ।

(२) अन्य कार्यहरू

(क) अन्तरक्रिया, गोष्ठी तथा कार्यशालाको आयोजना : वार्षिक कार्यक्रममा परेका राजस्व तथा आर्थिक प्रशासनसँग सम्बन्धित विषयहरूमा र आवश्यकताअनुसार समसामयिक विषयहरूमा समेत अन्तरक्रिया, गोष्ठी तथा कार्यशालाको आयोजना हुने गरेको छ ।

(ख) राजस्व तथा आर्थिक प्रशासनका क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान र परामर्श : तालिम केन्द्रबाट राजस्व तथा आर्थिक प्रशासनका क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धानको कार्य पनि गर्ने गरी तोकिएको छ । यस कार्यमा केन्द्रले थप अग्रसरता देखाउन जरुरी छ ।

(ग) 'राजस्व' पत्रिका प्रकाशन : आर्थिक, राजस्व, सार्वजनिक वित्त, प्रशासन, व्यवस्थापन, विकास एवं समसामयिक विषयहरूमा लेखहरू आह्वान गरी प्राप्त लेखहरूलाई सम्पादक मण्डलबाट सम्पादन गरी अर्धवार्षिक रूपमा राजस्व नामक पत्रिका प्रकाशन गर्ने कार्यसमेत केन्द्रको नियमित क्रियाकलापभित्र पर्दछ ।

तालिम केन्द्रले गर्नुपर्ने गरी तय भएका माथि उल्लिखित कार्यहरूको अलवा निम्न कार्यहरू गर्नका लागि पनि तालिम केन्द्र क्रियाशील छ ।

(क) रणनीतिक योजना : आगामी दिनहरूमा तालिम केन्द्रको स्वरूप कस्तो हुने र अपेक्षित नतिजा के हुने भन्ने सन्दर्भमा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको पाँच वर्षे (२०७५-२०७९) रणनीतिक योजना तयार गर्न पनि तालिम केन्द्र क्रियाशील छ । रणनीतिक योजनाले तालिम केन्द्रको दीर्घकालीन क्षमता विकास गरी नयाँ विधि र

प्रविधिको संयोजनबाट तालिम प्रदान गर्न, प्रदान गरिने तालिममा एकरूपता र गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न र तालिममा सबैको पहुँच कायम गर्ने कार्यमा समेत यो रणनीतिक योजना फलदायी हुनेछ ।

(ख) अभिलेख केन्द्र : तालिम सञ्चालन र अन्य नियमित कार्यको अलावा सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रलाई क्षमता विकास र विषयगत दक्षता हासिल गर्न सक्ने प्राज्ञिक संस्थाको रूपमा विकास गर्दै प्राज्ञिक विषयको अध्ययन गराउने संस्थाको रूपमा अगाडि बढाउनु र राजस्वसम्बन्धी महत्वपूर्ण अभिलेखहरू सङ्ग्रह गरी सुरक्षित रूपमा राख्ने अभिलेख केन्द्रको रूपमा विकास गर्नको लागि पूर्वाधारको तयारी गर्नु पनि छ । यी कार्यका लागि पनि तालिम केन्द्र क्रियाशील छ । अभिलेख केन्द्रको लागि अवधारणापत्र तयार भई स्वीकृतिका लागि अर्थ मन्त्रालयमा पेस भइसकेको अवस्था छ ।

६ केन्द्रले सञ्चालन गर्ने गरेका तालिमका कार्यक्रमहरू

तालिम केन्द्रले सेवाकालीन र सेवा प्रवेश तालिमहरू प्रायः केन्द्रमै र अन्य तालिमहरू आवश्यकताअनुसार विभिन्न जिल्लाहरूमा सञ्चालन गर्दै आएको छ । केन्द्रबाट सञ्चालन गरिने गरिएका तालिमहरू निम्न अनुसार छन् ।

- वित्तीय व्यवस्थापन सम्बन्धी उपसचिवस्तरीय तालिम,
- सहायकस्तरीय सेवा प्रवेश तालिम (आर्थिक प्रशासन तथा राजस्व प्रशासन),
- अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम (आर्थिक प्रशासन तथा राजस्व प्रशासन),
- अधिकृतस्तरीय सेवा प्रवेश तालिम (आर्थिक प्रशासन तथा राजस्व प्रशासन),
- सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम (राजस्व प्रशासन),
- सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम (आर्थिक प्रशासन),
- सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम,
- आयोजना लेखासम्बन्धी अल्पकालीन तालिम,
- सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थासम्बन्धी अल्पकालीन तालिम,
- आन्तरिक लेखापरीक्षण सम्बन्धी अल्पकालीन तालिम,
- आसिकुडा सम्बन्धी अल्पकालीन तालिम,
- वस्तु वर्गीकरण एवं मूल्याङ्कनसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम,
- राजस्व प्रशासनमा कानुनी कार्यविधिसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम,
- सूचनाको हकसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम,
- भन्सार प्रशासनसम्बन्धी आधारभूत तालिम,
- आधारभूत लेखा तथा लेखापरीक्षणसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम,
- विस्तृत लेखा तथा लेखापरीक्षणसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम,
- सम्पत्ति शुद्धीकरणसम्बन्धी आधारभूत तालिम,
- अन्य समसायीक विषयमा अल्पकालीन तालिम र
- गोष्ठी, सेमिनार आदि ।

केन्द्रद्वारा अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गत विभाग एवं कार्यालयहरूमा कार्यरत जनशक्तिका लागि मात्र नभएर अन्य निकायको अनुरोध र लागत सहभागिताको आधारमा राजस्व तथा आर्थिक प्रशासनसँग सम्बन्धित विषयमा तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरेको व्यहोरा माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ ।

७ तालिम केन्द्रमा देखिएका प्रतिनिधिमूलक समस्याहरू:

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको प्रमुख कार्य तालिम प्रदान गर्नु नै हो । तालिमभन्दा सजिलो जस्तो लागे तापनि यसको व्यवस्थापनको कार्य जटिल छ । तालिम आवश्यकता पहिचान, पाठ्यक्रम निर्धारण, पाठ्यसामग्री तयार, स्रोतव्यक्तिको चयन र उपलब्धता, तालिम सञ्चालन योजना, तालिम स्थल चयन एवं प्रस्तुतीकरणलगायतका तालिमसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कार्यहरूको कुशलतापूर्वक व्यवस्थापन पछि मात्रै तालिम सञ्चालन गर्न सकिन्छ । यी प्रक्रिया पूरा गरेपछि सञ्चालन हुने प्रभावकारी तालिमको माध्यमबाट मात्रै व्यक्तिको ज्ञान, सीप र धारणालाई सकारात्मक रूपमा परिवर्तन गर्न सकिन्छ । तालिमबाट नै यी गुणहरूको विकास गरी सेवाप्रवाहमा प्रभाकारिता ल्याउन सकिन्छ । त्यसैले निजामती कर्मचारीहरूको राष्ट्रिय तालिम नीति, २०७१ बमोजिम 'सबैका लागि तालिम' भन्ने प्रावधानअनुसार पनि आर्थिक तथा राजस्व प्रशासनको क्षेत्रमा कार्यरत सम्पूर्ण जनशक्तिलाई गुणस्तरयुक्त तालिम प्रदान गर्नु सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको चुनौती हो ।

गुणस्तरयुक्त जनशक्ति तयार गर्ने सन्दर्भमा तालिम केन्द्र स्वयं पनि सक्षम हुन जरूरी छ । त्यसै गरी केन्द्रलाई खोज तथा अनुसन्धान गर्ने प्राज्ञिक थलोको रूपमा पनि विकास गर्दै लानुपर्ने पनि छ । तर यी उल्लिखित अवस्थाहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने अवस्था रहे तापनि विविध समस्याहरूका कारण सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रले अपेक्षित नतिजा प्राप्त गर्न सकेको छैन । अवरोधका रूपमा देखिएका ती समस्याहरूलाई विस्तृत रूपमा निम्नानुसार औल्याउन सकिन्छ ।

७.१ नीतिगत समस्या

- सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रलाई आवश्यक नीतिनिर्देशन दिनका लागि अर्थ मन्त्रालयका सचिवको अध्यक्षतामा ९ सदस्यीय तालिम निर्देशक समिति रहने व्यवस्था छ । वर्षको एक पटकबाहेक तालिम केन्द्रको सुधारको सन्दर्भमा समितिको बैठक बसी नीतिनिर्देशन दिने काम कमै मात्र हुने गरेको छ ।
- सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र अर्थ मन्त्रालयअन्तर्गतको विभाग एवं प्राज्ञिक संस्था भएर पनि नीति निर्माण गर्ने लगायतका महत्वपूर्ण विषयहरूको छलफलको सन्दर्भमा तालिम केन्द्रलाई समेत सहभागी गराउने अभ्यास भएको देखिँदैन ।
- अर्थ मन्त्रालयबाट स्वीकृत 'तालिम कार्यविधि २०७४' को आधारमा मात्र तालिम सञ्चालन भइरहेको अवस्था छ । यो कार्यविधिबाहेक केन्द्रको अर्को कुनै विधिविधान छैन ।

७.२ भौतिक पूर्वाधारसम्बन्धी समस्या

- सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको आफ्नो भवन नभएकोले भाडाको साँघुरो कार्यस्थलबाट आफ्ना क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेको अवस्था छ । तालिम सञ्चालनार्थ तालिमहलहरू पनि पर्याप्त छैनन्, जति छन् तालिम मैत्री पनि छैनन् ।
- आवासीय भवनका साथ खेलकुद, योग साधनालगायत अन्य मनोरञ्जनात्मक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न सकिने फराकिलो र पर्याप्त भौतिक पूर्वाधारसहितको प्रविधियुक्त तालिम मैत्री भवन तालिम सञ्चालनका

लागि आधारभूत कुरा हो तापनि हाल उपलब्ध छैन ।

- तालिम केन्द्रमा अध्ययनका लागि पुस्तकालयको पनि जरूरी छस् तापनि तालिम केन्द्रमा स्थान अभावले पुस्तकालय पनि सञ्चालनमा ल्याउन सकिएको छैन । संस्थागत रूपमा अभिलेखको व्यवस्थापन पनि अधुरो छ ।

७.३ सङ्गठन र जनशक्ति व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्या

- केन्द्रको नेतृत्व राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणी सह-सचिव स्तरबाट हुने गरेको छ । पछिल्ला दिनहरूमा नेतृत्वको परिवर्तन छिटोछिटो हुने गरेको छ । नेतृत्वले केन्द्रका सुधारका सम्भावना पहिचान गरी सुधारका कार्य अगाडि बढाउन नपाउँदै सरुवा हुने गरेको स्थिति पनि छ ।
- दरबन्दीअनुसारको (मुलत राजस्वतर्फ) पदस्थापन भएको छैन । केन्द्रमा सरुवा भई आउने प्रायजसो कर्मचारिहरूको रुचिको सरुवा नभई सरुवा भएपछि जानैपर्ने भन्ने अवस्थाले निर्देशित गरेको छ । केन्द्रमा सरुवा भई आउने कर्मचारीहरूको सङ्ख्याभन्दा सरुवा भई जाने कर्मचारीहरूको सङ्ख्या बढी हुने गरेकोले कर्मचारीको अभाव भइरहने अवस्था रहेको छ ।

७.४ तालिम सञ्चालन र व्यवस्थापनसम्बन्धी समस्या

- सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रबाट सञ्चालन गर्ने भनी अर्थ मन्त्रालयबाट स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रमअनुसार तोकिएका तालिमका कार्यक्रमहरू अन्य विभागहरूबाट पनि समानान्तर रूपमा सञ्चालन गर्ने गरेको हुँदा तालिममा दोहोरोपना छ ।
- वृत्ति विकास हुने सेवाकालीन तालिमहरू सञ्चालनका लागि तालिमकेन्द्रमा चाप छ । अन्य तालिमहरूका लागि सरोकारवालाहरूको रुचि कम भएकाले तालिम केन्द्रले तालिममा सहभागीहरू पठाइदिनका लागि सम्बन्धित विभागहरूमा पटकपटक अनुरोध गर्नुपर्ने स्थिति छ ।
- तालिम पाठ्यक्रम तथा प्रशिक्षण निर्देशिका तयार गर्ने कार्यमा सम्बन्धित निकाय तथा विषयविज्ञसमेतको परामर्श लिने सन्दर्भमा सम्बन्धित पक्षको खासै रुचि देखिएको छैन ।
- तालिम केन्द्रका प्रशिक्षकहरूका लागि तालिमको अवसर नगण्य प्रायः छ । केन्द्रमा हाजिर भएदेखि नै पदनामकै आधारमा प्रशिक्षक भै प्रशिक्षण गर्नुपर्ने स्थिति छ ।
- स्रोत व्यक्तिबाट प्रदान गरिने अध्ययन सामग्रीहरू प्रायः अद्यावधिक एवं प्रभावकारी हुने गरेका छैनन् । कक्षाहरू मूलतः परम्परागतको प्रवचन शैलीमै सञ्चालन हुँदै आएका छन् ।
- काठमाडौँबाहिरबाट आउने प्रशिक्षार्थीका लागि आवासको सुविधा, आतेजातेका लागि यातायात सुविधा, दैनिक तथा भ्रमण भत्ता सुविधाजस्ता न्यूनतम आधारभूत कुराहरूको पनि बजेट अभावले व्यवस्थापन हुन सकेको छैन ।
- तालिम केन्द्रलाई अन्य क्रियाकलापका साथसाथै नवीनतम खोजका अलावा अनुसन्धानमूलक संस्थाको रूपमा विकास गर्न सकिएको छैन ।
- यो तालिम केन्द्र र अन्य तालिम प्रदायक संस्थाहरूसँग आपसी सहयोग र समन्वयको अभाव छ ।

८ समस्या समाधानका लागि केही सुझावहरू

आन्तरिक स्रोत परिचालनमा अभिवृद्धि र स्रोतको समुचित व्यवस्थापन गर्न राजस्व तथा आर्थिक प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई सक्षम र सबल बनाउने दृष्टिकोण र गुणस्तरीय तालिमको माध्यमबाट सरकारी राजस्व एवं आर्थिक प्रशासनमा संलग्न जनशक्तिको दक्षता र क्षमता अभिवृद्धि गर्दै देशको समग्र राजस्व र आर्थिक प्रशासनको उद्देश्य परिपूर्तिमा सघाउ पुऱ्याउने लक्षका साथ स्थापना भएको सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रले विगतदेखि नै परम्परागत रूपमा तालिमका कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ । तालिम केन्द्र प्राज्ञिक संस्था भएकोले अध्ययन अनुसन्धानमूलक क्रियाकलापहरू पनि अगाडि बढाउन जरुरी छ । यसका लागि भौतिक पूर्वाधार र दक्ष जनशक्तिको जरुरी पर्दछ । अध्ययन अनुसन्धानका लागि पुस्तकालय पनि अनिवार्य शर्त हो तर स्थानाभावले पुस्तकहरूलाई व्यवस्थित गर्न सकिएको छैन ।

तालिम सञ्चालनकै सन्दर्भमा पनि समयानुकूलको पाठ्यक्रम र सोहीअनुसारको दक्ष प्रशिक्षक एवं प्रशिक्षण विधि र प्रशिक्षण प्रविधि एवं सामग्रीको पनि अभाव छ । कर्मचारीहरूमा वृत्तिविकास प्रयोजनका लागि मात्र तालिम लिने आम मान्यता बनेको छ । अन्य तालिमहरूको सन्दर्भमा सरोकारवाला कर्मचारीहरूको रुचि कम छ । तालिमको गुणस्तरमा सुधार ल्याउनुपर्छ भन्ने सुझावहरू पनि प्राप्त हुने गरेकोले यसतर्फ ध्यान जानुपर्छ ।

कर्मचारी व्यवस्थापनतर्फ मूलतः राजपत्रअनङ्कित तहका कर्मचारीहरूको दरबन्दीअनुसारको पदपूर्ति भएको छैन । यी सबै कारणहरूका बाबजुद पनि तालिम केन्द्रले आफ्नो साधन र स्रोतको अधिकतम उपयोग गर्दै आफ्ना विभिन्न क्रियाकलापलाई अगाडि बढाउँदै लगेको छ र आगामी दिनहरूमा पनि निरन्तरता दिन जरुरी छ । माथि उल्लिखित विभिन्न समस्याहरू समाधानका लागि सुधारका सम्भावनाहरू पनि पर्याप्त छन् । सुधारका सम्भावनाहरू अल्पकालीन र दीर्घकालीन छन् । ती सम्भावनाहरूलाई सुझावको रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

८.१ अल्पकालीन सुझावहरू

- सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रलाई सान्दर्भिक कुराहरूमा नीतिगत छलफल हुँदा आफ्ना अनुभवहरू र भनाइहरू राख्ने प्रयाप्त अवसर उपलब्ध गराउनुपर्छ ।
- अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गतका विभाग तथा कार्यालयहरूको राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणीसम्मका प्रत्येक पदमा पहिलो पटक पदस्थापना वा सरुवा भएपछि अनिवार्य रूपमा तालिम दिएर मात्र कार्यक्षेत्रमा पठाउने नीतिगत व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- राजपत्राङ्कित तृतीय श्रेणीका कर्मचारीको हकमा तीन महिनाको सेवा प्रवेश तालिम दिएपछि गरिने मूल्याङ्कनको नतिजाको योग्यताक्रमअनुसार पदस्थापना गर्ने व्यवस्था अनिवार्य रूपमा लागू गर्नुपर्दछ ।
- राजस्व परिचालन र खर्च व्यवस्थापनसँग बढी महत्व राख्ने कार्यालयहरूमा सरुवा वा पदस्थापन गर्दा अनुभवसहित तालिम लिएका जनशक्तिलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ ।
- भौतिक पूर्वाधारको अभावले सृजित समस्या समाधानका लागि प्रथमतः भवनको निर्माणकार्यलाई तीव्रता दिँदै उक्त भवनमा तालिम सञ्चालन प्रयोजनका लागि प्रविधिमैत्री बनाउनुपर्ने हुँदा निर्माणकै क्रममा यी कुराहरूलाई पनि व्यवस्थित गर्न जरुरी छ ।
- तालिम सञ्चालनमा विकास भएका नयाँ प्रविधिको अवलम्बन गर्दै सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगलाई बढावा दिन जरुरी छ ।

- प्रशिक्षकका लागि विषयवस्तुको ज्ञान भएका र प्रशिक्षण शैली राम्रो भएका कर्मचारीहरूको पदस्थापन गर्दै ती कर्मचारीहरूको मनोबल उच्च राख्न प्रोत्साहन प्रणालीको व्यवस्था गर्ने, वृत्तिविकासका अवसरहरूमा प्राथमिकता दिने, स्वदेशी तथा वैदेशिक तालिममा प्राथमिकताका साथ पठाई कर्मचारीहरूको क्षमता वृद्धि गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।
- तालिम केन्द्रका प्रशिक्षकहरूलाई प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम अनिवार्य रूपमा लिनैपर्ने व्यवस्था गर्न जरुरी छ । साथै तालिमका सम्बन्धमा थप अनुभव दिलाउन भारतलगायत अन्य मुलुकका तालिम केन्द्रहरूको अध्ययन अवलोकन भ्रमणको व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
- स्वदेशभित्रै रहेका अन्य तालिम केन्द्रहरूसँग पनि समन्वय गरी विचार एवं अनुभवहरू आदानप्रदान गर्न जरुरी छ ।
- अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गत विभाग र कार्यालयहरूका लागि आवश्यक तालिमहरू सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रबाट मात्र एकीकृत रूपमा सञ्चालन हुने किसिमको नीतिगत व्यवस्था बनाउनुपर्दछ । यसका लागि कार्यक्रम स्वीकृत गर्नुपूर्व नै अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गत विभागहरू र तालिम केन्द्रबीच तालिम आवश्यकता पहिचानको सम्बन्धमा अभ् बढी आपसी समन्वय हुन जरुरी छ ।
- वैदेशिक छात्रवृत्तिमा लामो समयवाधि अध्ययनका लागि गएका अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गत विभाग वा कार्यालयका कर्मचारीहरूले अध्ययनबाट फर्किएपछि अनिवार्य रूपमा तालिम केन्द्रमार्फत निजले आफ्नो अध्ययन अविधिमा सिकेका र हासिल गरेका अनुभवहरू प्रशिक्षण गर्ने पर्ने नीतिगत व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।
- दातृ निकायहरूको लागत सहभागितामा हुने तालिमहरू पनि तालिम केन्द्रबाट नै सञ्चालन गर्नुपर्ने गरी नीतिगत व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- पुस्तकालयलाई समयसापेक्ष अद्यावधिक गरी व्यवस्थित गर्नुपर्दछ । तालिम प्राप्त पुस्तकालय सहायकको व्यवस्था गरी पुस्तकालयसम्बन्धी आधुनिक सूचना प्रविधिमा आधारित सफ्टवेयरसहितको पुस्तकालयको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- तालिम केन्द्रबाट आवधिक रूपमा प्रकाशित हुने राजस्व पत्रिकाको गुणस्तरलाई निःसन्देह बनाउन राजस्व तथा आर्थिक प्रशासन र विकाससँग सम्बन्धित अनुसन्धानमा आधारित खोजमूलक लेखरचनालाई प्राथमिकता दिँदै लेखरचना उपलब्ध गराउने लेखकलाई आकर्षक पारिश्रमिकको व्यवस्था गर्न जरुरी छ ।
- व्यावहारिक कक्षाहरू सञ्चालनमा देखिएको समस्याहरूलाई निराकरण गर्नको लागि अत्याधुनिक प्रविधिको प्रयोग गर्न मिल्ने गरि कम्प्युटर ल्याब बनाउन ढिला भैसकेकोले यसमा पनि ध्यान दिनु जरुरी छ ।
- काठमाडौँ बाहिरबाट आउने प्रशिक्षार्थीका लागि आवासको सुविधा, आतेजातेको लागि यातायात सुविधा, दैनिक तथा भ्रमण भत्ता सुविधाजस्ता न्यूनतम आधारभूत कुराहरूको उपलब्धताको लागि बजेट व्यवस्था गर्न जरुरी छ ।
- कम्तीमा पाँच वर्ष तालिम नलिएका कर्मचारीलाई अनिवार्य रूपमा पुनर्ताजगी तालिमको व्यवस्था गर्न जरुरी छ ।
- मौजुदा सङ्गठनात्मक स्वरूप र कर्मचारी दरबन्दीअनुसार केन्द्रको कार्यसँग तादात्म्यता मिल्ने गरी कर्मचारीहरूको पदस्थापन पूर्ण रूपमा गर्नुपर्छ ।
- राजस्व पत्रिका सम्पादन तथा प्रकाशन, तालिम मूल्याङ्कन र पाठ्यक्रमका मोड्युल निर्माणका लागि संयन्त्र

निर्माण गर्न जरुरी छ ।

- सेवा प्रवेश तालिममा उत्प्रेरणा जगाउने खालको र सकारात्मक धारणाको विकास बढाउने खालका विभिन्न विधिहरू सहितको तालिमलाई जोड दिन आवश्यक छ ।

८.२ दीर्घकालीन समाधानका लागि सुझावहरू

- तालिम केन्द्रलाई दक्ष जनशक्ति उत्पादनका लागि चाहिने तालिम प्रदान गर्न सक्ने संस्थाको रूपमा विकास गर्दै प्राज्ञिक संस्थाको रूपमा विकास गर्न तालिम केन्द्रमा दीर्घकालीन सुधारको खाँचो पनि छ । ती सुधारका क्षेत्रहरू निम्नानुसार छन् ।
- तालिम केन्द्रलाई अर्थ, आर्थिक र राजस्वका क्षेत्रमा अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने एक मात्र सक्षम प्राज्ञिक संस्थाको रूपमा विकास गर्नुपर्दछ ।
- तालिम केन्द्रलाई हालको अवस्थाबाट सुधार गरी दीर्घकालमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाको माग बमोजिमको तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सक्ने क्षमताको विकास गरी अन्तर्राष्ट्रियस्तरको तालिममैत्री संस्थाको रूपमा विकास गर्ने दीर्घकालीन नीति लिनुपर्छ ।
- बजेट वक्तव्य, २०७५ का अनुसार ध्यान र योगको माध्यमबाट स्वस्थ शरीर, सकारात्मक सोच र व्यक्तित्व विकास गर्न नागरिक आरोग्य कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ भन्ने व्यहोरालाई समेत टेवा पुग्ने गरी निरामय जीवनका लागि आवश्यक हुने योगाभ्यास, खेलकुदजस्ता अतिरिक्त क्रियाकलापहरू समेत सञ्चालन गर्न मिल्ने आवासीय भवनसहितको पूर्वाधारको विकास गर्न पनि जरुरी छ ।
- सीप विकाससँग सम्बन्धित तालिमहरू पनि समावेश गरी तालिमका कार्यक्रमलाई विविधीकरण गर्नुपर्छ ।
- प्रवचन विधिबाटै तालिम दिने पुरातन शैलीलाई परिवर्तन गर्नुपर्छ । समयको मागअनुसारको क्षमता र दक्षता विकास गर्न सक्ने आधुनिक तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आवश्यक पूर्वाधारको विकास गर्नुपर्छ ।
- सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनका विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान र सूचना सङ्ग्रह गरी सरोकारवाला निकायलाई परामर्श प्रदान गर्न र सूचना प्रवाह गर्न सक्ने क्षमताको विकास गर्नुपर्छ ।
- सेवाकालीन तालिम प्राप्त गरेका कर्मचारीहरूको तालिम लिनुपूर्व र तालिम लिएपछिको उनीहरूको कार्य सम्पादनमा कति फरक आयो भन्ने सम्बन्धमा पनि मूल्याङ्कन गर्न जरुरी छ । यस्तो प्रकारको तालिम प्रभावकारिताको मूल्याङ्कन गर्न जटिल भएकोले मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको छैन । तालिम प्रभावकारिताको मूल्याङ्कन स्वतन्त्र पेसाविद्मार्फत गराई सोहीअनुसार सुधार गर्दै जान पनि जरुरी छ ।
- माथि उल्लिखित सुधारका सबै क्षेत्रमा अर्थ मन्त्रालयको पनि सकारात्मक भूमिका महत्वपूर्ण छ ।

माथि उल्लिखित सुधारका अल्पकालीन र दीर्घकालीन उपायहरूलाई कार्यान्वयन गर्न सके मात्र सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रले आर्थिक र राजस्व प्रशासनको क्षेत्रमा कार्यरत सबै जनशक्तिलाई समयको मागअनुसारको गुणस्तरयुक्त तालिम प्रदान गर्दै केन्द्रलाई खोज एवं अनुसन्धानमूलक संस्थाको रूपमा अगाडि बढाउन सक्ने कुरामा अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

९. निष्कर्ष

बदलिँदो परिवेशअनुसार नागरिकमा जागरुकता बढ्दै गएअनुरूप अपेक्षाहरू पनि बढ्दै गएका छन् । परिणामस्वरूप कर्मचारीबाट प्रदान गरिने सेवा प्रवाह पनि दिनानुदिन जटिल बन्दै गइरहेको छ । सेवाग्राहीले छिटोछरितो किसिमले

बिनाभ्रन्भट कम खर्चमा सेवा प्राप्त गर्ने चाहना राख्नु स्वाभाविकै हो । सेवाग्राहीको सेवा प्राप्त गर्ने अधिकारलाई छिटो सम्बोधन गर्न कर्मचारीहरूमा पनि सोही किसिमको क्षमताको विकास गर्न जरूरी छ ।

अनुभवी र सीपयुक्त जनशक्तिले उमेर हदको कारण समेतले छाड्दै जाने र सो ठाउँमा फरक शैक्षिक योग्यता एवं पृष्ठभूमिका नयाँ जनशक्ति प्रवेश गर्ने वर्तमानको सन्दर्भमा ती कर्मचारीहरूको समेत ज्ञान, सीप र क्षमतालाई समयसापेक्ष हुने गरी विकास गर्दै आचरणमा समेत सुधार ल्याई चुस्त दुरुस्त सेवा प्रवाह गर्नुपर्ने चुनौतीपूर्ण अवस्था छ । यो चुनौतीपूर्ण अवस्थालाई समाधान गर्न सक्ने जनशक्तिको विकासमा तालिमको स्थान महत्वपूर्ण छ । समयको मागअनुसारको गुणस्तर एवं नतिजामूलक तालिम प्रदान गर्न तालिम केन्द्र स्वयंले पनि समयसापेक्ष हुने गरी क्षमताको विकास गर्न जरूरी छ ।

तालिम केन्द्रलाई क्षमता विकास र विषयगत दक्षता हासिल गर्न सक्ने प्राज्ञिक संस्थाको रूपमा विकास गर्दै प्राज्ञिक विषयको अध्ययन गराउने संस्थाको रूपमा विकास गर्न, राजस्व प्रशासनसँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण अभिलेखहरू सङ्ग्रह गरी सुरक्षित रूपमा राख्ने अभिलेख केन्द्रको रूपमा विकास गर्न, आगामी दिनहरूमा तालिम केन्द्रको स्वरूप कस्तो हुने र अपेक्षित नतिजा के हुने भन्ने विषयमा रणनीतिक योजना तयार गर्न र निजामती कर्मचारीहरूको राष्ट्रिय तालिम नीति, २०७१ बमोजिम 'सबैका लागि तालिम' नीतिलाई साकार पार्न समेत तालिम केन्द्रले आफूलाई सबल बनाउनुपर्छ ।

सुधार सार्वकालिक हो । समयको मागअनुसारको सुधारको निरन्तरताले मात्रै अपेक्षित नतिजा दिन्छ । माथि भनिएभन्ने समस्या र चुनौतीहरूसँग जुध्न सक्ने जनशक्ति तयार गर्ने कार्यमा तालिम केन्द्रको भूमिका महत्वपूर्ण रहन्छ । तालिम केन्द्रले पनि आफू सक्षम हुन आफ्ना सुधारका प्रयासहरूलाई निरन्तरता दिन जरूरी छ । सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको सुधारको सन्दर्भमा अर्थ मन्त्रालयको भूमिका अहम् छ, अपेक्षित छ ।

सन्दर्भ सामग्री

आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ को बजेट वक्तव्य, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय

राजस्व, वर्ष ३८, २०७४ पुस अङ्क १, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र

तालिम कार्यविधि २०७४, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र

मामिला अध्ययन लेखन, डिलाराम सापकोटा, राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्र

वेबसाइट, <http://www.mof.gov.np>

वेबसाइट, <http://www.pfmtc.gov.np>

नेपालमा आयकर व्यवस्था

धुवराज ज्ञवाली

वरिष्ठ प्रशिक्षक, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र

विषय प्रवेश

संसारमा कर लगाउने व्यवस्था धेरै पहिलेदेखि भए तापनि आयकर व्यवस्थाको सुरुवात सन् १७९७ मा डच गणराज्यको वाटाभियन रिपब्लिकबाट भएको मानिन्छ। कसै कसैले आयकर बेलायतबाट सन् १७९९ मा सुरु भएको पनि मान्दछन्। आयकरको सुरुवात जहाँबाट भएको भए तापनि उपयुक्त कार्यान्वयन बेलायतमा नै भएको मानिन्छ। बेलायतमा सन् १७९९ मा लागू भएको आयकर सन् १८०१ मा फिर्ता लिई पुनः सन् १८२६ बाट लागू भएको थियो। आयकरभित्रको संस्थागत आयकर (Corporate Income Tax) भने अमेरिकामा सन् १९०९ बाट लागू भएको थियो।

नेपालमा प्राचीन कालदेखि नै करलाई सरकारी राजस्वको प्रमुख स्रोतको रूपमा लिइँदै आएको पाइन्छ। आयकरको सुरुवात भने वि.सं. २०१६ सालबाट भएको पाइन्छ। आयकर कार्यान्वयनको सुरुवात भएको समयदेखि नेपालको आयकर व्यवस्थालाई निम्नानुसार तीन भागमा राखेर हेर्न सकिन्छ।

(क) वि.सं. २०१६ देखि २०३२ कात्तिक ४ सम्म

वि.सं. २०१६ सालमा आर्थिक ऐनमार्फत आयकर कार्यान्वयनमा ल्याइएको हो। यस ऐनले पहिलो पटक पारिश्रमिक र व्यापार मुनाफामा ५ देखि २५ प्रतिशतसम्म कर लगाउने व्यवस्था गरेको थियो। यसमा करका दशवटा दर रहेका थिए भने उद्योग व्यवसायमा २५ प्रतिशत र साना तथा घरेलु उद्योगमा ५० प्रतिशत छुट दिने व्यवस्था गरेको थियो। यसले उद्योग, साना तथा घरेलु उद्योग खोल्न तथा सञ्चालन गर्न प्रोत्साहन गरेको देखिन्छ। वि.सं. २०१७ साल जेठ २ गते २२ वटा दफा भएको आयकर ऐन जारी गरियो। यस ऐनमा करका दरहरू नतोकी आर्थिक ऐनबाट वार्षिक रूपमा तोक्ने गरी व्यवस्था भएको थियो। यो ऐनलाई नेपाल आयकर ऐन, २०१९ ले विस्थापित गरेको थियो। नेपाल आयकर ऐन, २०१९ मा २९ वटा दफा रहेका थिए भने आयका स्रोत व्यापार, पारिश्रमिक, पेसा वा व्यवसाय, घरजग्गा वहाल, नगदी वा जिन्सी लगानी, खेती, बिमा व्यवसाय, एजेन्सी र अन्य स्रोत गरी ९ वटा रहेका थिए। यो ऐन २०१९ श्रावण ९ गतेदेखि लागू भै २०३१ कात्तिक ४ सम्म कार्यान्वयनमा रहेको थियो। यो ऐन मूलतः न्यायिक कर निर्धारण (Best judgement) प्रणालीमा आधारित रहेको थियो।

(ख) वि. सं. २०३१ कात्तिक ५ देखि वि. सं. २०५८ चैत १८ सम्म

आयकर ऐन, २०१९ लाई विस्थापित गरेर वि.सं. २०३१ कात्तिक ५ मा आयकर ऐन, २०३१ जारी भएको थियो। यस ऐनमा ६६ वटा दफा रहेका थिए। यस ऐनले आयका शीर्षकरूलाई कृषि, पारिश्रमिक, उद्योग व्यापार पेसा वा व्यवसाय, घरजग्गा वहाल र अन्य स्रोत गरी ५ भागमा वर्गीकरण गरेको थियो। कृषि आय आ.व. २०३३।०३४ देखि यो ऐन कार्यान्वयनमा रहँदासम्म आयकरको दायरामा नरहेको देखिन्छ। यस ऐनमा २०३३ देखि २०५० सम्म पाँच

पटक संशोधन भएको थियो । यो ऐन पनि न्यायिक आधारको कर निर्धारणमा आधारित रहेकोमा २०५० मा भएको आठौँ संशोधनले स्वयंकर निर्धारणको प्रावधान राखेको थियो । नेपालमा व्यक्तिगत र संस्थागत आयकरमा करको दर एउटै रहेकोमा २०४२/०४३ देखि करको दर छुट्टिएको हो । करको दरतर्फ हेर्दा २०१७ सालमा २५ प्रतिशत रहेको करको दर २०३२ सालतिर ६० प्रतिशत र २०४९ सालमा ४० प्रतिशत रहेको देखिन्छ । आर्थिक ऐन, २०५४ ले व्यक्तिका लागि १५ र २५ प्रतिशत कर लाग्ने तथा बैंक वित्तीय संस्थालाई ३० प्रतिशत, अन्य सञ्चालित संस्थालाई र कम्पनीलाई २५ प्रतिशत कर लाग्ने व्यवस्था गरेको थियो । कर छुटको सीमा आर्थिक ऐन, २०३१ अनुसार व्यक्तिका लागि रु. ४५०० ।- र दम्पती/परिवारको निम्ति रु. ६००० ।- रहेकोमा आर्थिक ऐन, २०५७ ले क्रमशः रु. ५५००० ।- र रु. ७५००० ।- कायम गरेको थियो । आयकर ऐन, २०३१ मा निम्नानुसारका कमी कमजोरी रहेको कारण आयकर ऐन, २०५८ आएको हो ।

- सीमित कराधार रहेको
- स्वदेशी स्रोतको आयमा मात्र कर लाग्ने
- विभिन्न ऐन, नियमको प्रभाव
- अस्पष्ट एवं अपर्याप्त
- स्वयंकर प्रणालीसँग मिल्दो कानुनी व्यवस्थाको अभाव
- दण्डसजायको व्यवस्था फितलो रहेको
- अवैज्ञानिक प्रस्तुति
- आधुनिक करप्रणालीका कतिपय कुराहरू नसमेटिएको
- तजबिजी अधिकार
- असमान व्यवहार आदि ।

(ग) वि.सं. २०५८ चैत १९ देखि हालसम्म

वि.सं २०५८ चैत १९ गते आयकर ऐन, २०५८ कार्यान्वयनमा आएको हो । यो ऐन प्रारम्भ हुँदा आयका शीर्षकहरू व्यवसाय, रोजगारी र लगानीको आय गरी तीनवटा रहेकोमा २०६६ साउन १ गतेबाट आकस्मिक लाभ पनि थप भै आयका शीर्षक चारवटा भएका छन् । स्वेच्छिक सहभागिताको अवधारणा अनुरूप कार्यान्वयनमा ल्याइएको यस ऐनमा करका आधुनिक प्रावधानहरूलाई समावेश गरिएको र अन्य कर कानुनसँग पनि कार्यात्मक सम्बन्ध राख्न सकिने व्यवस्थाहरू छन् ।

आयकर ऐन, २०५८ अनुसार आम्दानी, खर्चलगायतका विविध पक्ष निम्नानुसार रहेका छन्

(अ) आम्दानीको वर्गीकरण

- कर छुट हुने आम्दानी (दफा १०) अनुसारको आम्दानी
- अन्तिम रूपमा करकट्टी हुने आम्दानी (दफा ९२) मा उल्लेख भएका
- भुक्तानीमा करकट्टी हुने तर अन्तिम रूपमा करकट्टी नहुने आम्दानी
- व्यवसायको आयमा समावेश गर्नुपर्ने आम्दानी (दफा ७)
- लगानीको आयमा समावेश गर्नुपर्ने आम्दानी (दफा ९)

- पारिश्रमिक आयमा समावेश गर्नुपर्ने आम्दानी (दफा ८)

(आ) खर्चको वर्गीकरण

- सामान्य कट्टी (दफा १३)
- विशेष कट्टी (दफा १४ देखि १९)
- घटाउन पाउने रकम (दफा १२, १२क, १२ख)
- तोकिएको व्यवसाले पाउने कट्टी (दफा ५९, ६०, ६१)
- कर वा खर्चको विकल्प रोज्न पाउने कट्टी (दफा ७१)
- नोकसानी कट्टी (दफा २०)
- पुँजीकरण गर्नुपर्ने खर्च (दफा १६, १७, १८, १९ अनुसारको अधिक खर्च)
- अर्को वर्षमा सारी लैजाने खर्च (दफा १४.२ अनुसारको बढी खर्च)
- कट्टी गर्न नपाउने खर्च (दफा २१ अनुसारका खर्चहरू)
- घटाउन नपाउने रकमहरू (दफा १२, १२क, को व्यवस्था भन्दा अधिक खर्च रकम)

(इ) कर लाग्ने हिसाब अनुसार वर्गीकरण

- दफा ४ को उपदफा ४ अनुसारको कारोबार भएका प्राकृतिक व्यक्ति
- दफा ४ को उपदफा ४ क अनुसारको कारोबार भएका प्राकृतिक व्यक्ति
- मानव व्यक्ति /जैविक
- दम्पति
- एकलौटी फर्म
- निकाय
- व्यावसायिक छुट तथा सुविधा पाउने व्यवसायहरू
- कर नलाग्ने व्यवसायहरू
- अवकाश भुक्तानीहरू

(ई) कर घटाउन नदिने व्यवस्था

- सम्बद्ध व्यक्तिहरूबीच मूल्य हस्तान्तरण र अन्य प्रबन्ध (दफा ३३)
- आयको खण्डीकरण (दफा ३४)
- करमुक्तिविरुद्धको सामान्य नियम (दफा ३५)
- नियन्त्रणमा परिवर्तन (दफा ५७)
- लाभांश कर घटाउन नदिने व्यवस्था (दफा ५८)

आयकर ऐन, २०५८ आउनुपूर्व र सो ऐन आएपछि भएका केही फरक व्यवस्थाहरू

(क) करको दर

आर्थिक ऐन, २०५४ ले व्यवस्था गरेअनुसार प्राकृतिक व्यक्तिका लागि १५ र २५ प्रतिशत करको दर रहेको र निकायको लागि २५ र ३० प्रतिशत करको दर थियो। आयकर ऐन, २०५८ ले प्राकृतिक व्यक्तिको लागि १५ र २५ प्रतिशत करको दरको व्यवस्था गरेकोमा आर्थिक ऐन, २०७५ ले १०, २० र ३० गरी ३ वटा करको दरको व्यवस्था गरेको छ। करको दर ३० आकर्षित हुने आयमा थप कर २० प्रतिशत समेत लाग्दछ। निकायको लागि २० देखि ३० प्रतिशत करको दर रहेको छ। उद्योग र कारोबारअनुसार करको दरमा छुट हुने व्यवस्था समेत आयकर ऐन, २०५८ ले गरेको छ।

(ख) नोक्सानी मिलानको सुविधा

आयकर ऐन, २०१९ ले दुई वर्षको नोक्सानी मिलान सुविधा दिएकोमा आयकर ऐन, २०३१ ले तीन वर्षको नोक्सानी मिलान सुविधा दिएको थियो। आयकर ऐन, २०५८ लागू हुँदा चार वर्षको नोक्सानी मिलान सुविधा रहेकोमा आ.व. २०६४/०६५ देखि सात वर्षको नोक्सानी मिलान सुविधा रहेको छ। यस्तो सुविधा व्यवसाय वा लगानीको लागि प्रदान गरिने व्यवस्था छ भने केही व्यवसायलाई भने बाह्र वर्षको नोक्सानी मिलान सुविधा रहेको छ।

(ग) ह्रासकट्टी व्यवस्था

आयकर ऐन, २०१९ ले ह्रासकट्टीको व्यवस्था गरेको हो। सो ऐनअनुसार स्थिर प्रणालीअनुसार भवनमा ६ प्रतिशत, यन्त्र उपकरणमा १० प्रतिशत, फर्निचरमा ५ प्रतिशत र यातायातका साधनहरूमा १५ प्रतिशतका दरले ह्रासकट्टी पाइने व्यवस्था थियो। आयकर नियमावली, २०३९ मा उद्योगबाहेकका व्यवसायिक संस्थाहरूले घट्टो किस्ताअनुसार र उद्योगले दुईमध्ये एउटा छान्न पाउने व्यवस्था थियो। ह्रासकट्टीको दर भवनमा २-६ प्रतिशत, यन्त्र उपकरणमा १०-२५ प्रतिशत, फर्निचरमा ८-१५ प्रतिशत र यातायातका साधनहरूमा ७-२५ प्रतिशत रहेको थियो। आयकर ऐन, २०५८ ले भवनमा ५ प्रतिशत, फर्निचरमा २५ प्रतिशत, सवारी साधनमा २० प्रतिशत र मेसिनरीमा १५ प्रतिशतका दरले घट्टो प्रणालीअनुसार ह्रासकट्टी गर्न पाउने र अदृश्य सम्पत्तिहरूमा प्रयोगावधिक आधारमा समदरमा ह्रासकट्टी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।

(घ) छुट सुविधा

व्यापार मुनाफा तथा पारिश्रमिक कर ऐन, २०१७ देखि नै छुट सुविधाको व्यवस्था रहेको देखिन्छ। औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०१८, २०३१, २०३८ र २०४९ ले पनि विभिन्न सुविधाको व्यवस्था गरेको थियो। यस अवधिमा छुट सुविधा दिँदा पूर्ण कर छुट (Tax Holiday) दिने व्यवस्था थियो। आयकर ऐन, २०५८ ले दफा १० अनुसारका रकममा कर नलाने व्यवस्था गरेको छ भने दफा ११ ले विभिन्न मापदण्डको आधारमा कर छुट दिने व्यवस्था गरेको छ। यस्तो मापदण्डमा कृषि आमदानी, कृषि तथा वन पैदावरमा आधारित सहकारी, गाउँपालिकामा रहेका बचत तथा ऋण सहकारी संस्था, तोकिएको संख्याभन्दा बढीलाई रोजगारी दिने विशेष उद्योग, सूचनाप्रविधि उद्योग, अति अविकसित, अविकसित र अल्पविकसित क्षेत्रमा स्थापित उद्योग, पेट्रोलियम तथा प्राकृतिक ग्यास अन्वेषण तथा उत्खनन गर्ने उद्योग, जलविद्युत्को व्यापारिक उत्पादन, प्रसारण र वितरण, उत्पादनमूलक उद्योगको वस्तु निकासी, सडक, पुल, विमानस्थल, सुरुडमार्ग निर्माण र सञ्चालन, अन्तर्राष्ट्रिय उडान सञ्चालन गर्ने हवाई कम्पनी तथा तोकिएको पुँजी लगानी गर्ने पर्यटन क्षेत्रसँग सम्बन्धित उद्योगको लागि विभिन्न करको दरमा छुट व्यवस्था गरेको छ।

(ड) लाभांश रकममा कर व्यवस्था

लाभांश कर आ.व. १९८६/१९८७ देखि सुरु भएको थियो । सो समयमा यसको करको दर २० प्रतिशत थियो । आ.व. १९९८/१९९९ ले वित्तीय कम्पनीहरूबाट वितरित लाभांशमा १० प्रतिशत स्रोतमा नै कर कट्टी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको थियो । औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०४९ ले औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूबाट प्राप्त हुने लाभांशमा पूरै कर छुट दिने व्यवस्था गरेको थियो । आयकर ऐन, २०५८ जारी हुँदाका बखत लाभांश करको दर १० प्रतिशत गरेकोमा हाल सोको दर ५ प्रतिशत रहेको छ ।

(च) मौज्जात मूल्याङ्कनको तरिका

आयकर ऐन, २०५८ आउनुपूर्व नेपालमा मौज्जात मूल्याङ्कनको खास व्यवस्था थिएन । सो समयमा सामान्य निर्देशनअनुसार मौज्जात मूल्याङ्कन गर्दा बजार मूल्य वा लागत मूल्य जुन घटी छ त्यसैको आधारमा गर्नुपर्ने थियो । आयकर ऐन, २०५८ अनुसार नगद आधारमा लेखा राख्नेले परल लागत (Prime Cost Method) र प्रोदभावी आधारमा लेखा राख्नेले खपत लागत (Absorption Cost Method) अनुसार मौज्जात मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । मौज्जात यकिन गर्न नसकिने भएमा भने औषत लागत तरिका वा पहिले ल्याएको पहिले निष्काशन गर्ने (First In First Out) तरिकाअनुसार मौज्जातको मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ । एउटा तरिका अपनाएपछि विभागको स्वीकृति नलिई अर्को तरिका परिवर्तन गर्न पाइँदैन ।

आयकर ऐन, २०५८ प्रारम्भ हुँदा रहेका व्यवस्थामा परिवर्तन भै हाल कायम रहेका केही व्यवस्थाहरू

सि. नं.	विवरण	आयकर ऐन, २०५८ प्रारम्भ हुँदाको समयमा	हाल कायम रहेको व्यवस्था	कैफियत
१	गैरव्यावसायिक करयोग्य सम्पत्ति नमानिने प्राकृतिक व्यक्तिको निजी भवन (क) स्वामित्वको अवधि (ख) बसोबास (ग) भवनको मूल्य (घ) तीन पुस्ताभित्रको बिक्री बाहेकको निसर्ग	तीन वर्ष तीन वर्ष एक करोडभन्दा कम कर नलाग्ने	दश वर्ष दश वर्ष दश लाख कर नलाग्ने	ऐन आउँदा भवनको मात्र व्यवस्था गरेकोमा जग्गा २०५९।०३।२४ देखि थप भएको, जग्गामा अवधि लागू नहुने
२	व्यवसायिक छुट तथा सुविधाहरू	दफा ११ को उपदफा १, २, ३(क), ३(ख)	दफा ११ को उपदफा १, २, २ख, ३ को (खण्ड क, क१, ख, ग), ३क, ३ख, ३ग, ३घ, ३ड, ३च, ३छ, ३ज, ३झ, ३ञ, ३ट, ११क, ११ख	छुट तथा सुविधाका महलहरू थपिँदै गएको देखिन्छ

सि. नं.	विवरण	आयकर ऐन, २०५८ प्रारम्भ हुँदाको समयमा	हाल कायम रहेको व्यवस्था	कैफियत
३	विशेष उद्योग	उत्पादनमूलक उद्योग	उत्पादनमूलक उद्योग, कृषि तथा वनपैदावारमा आधारित उद्योग, खनिज उद्योग	आर्थिक ऐन, २०७३ बाट थप
४	नोक्सानी कट्टी	चार वर्ष	सात वर्ष	२०६४/०६५ बाट
५	अवकाश भुक्तानी	स्वीकृत अवकाश कोषबाट भएका भुक्तानी	स्वीकृत अवकाश कोषबाट भएको वा नेपाल सरकारबाट भएको अवकाश भुक्तानी	२०५९।०३।२४ बाट थप भएको
६	नेपालमा स्रोत भएको लाभांश, लगानी बिमाको लाभ, स्वीकृत नलिएको अवकाश कोष	दश प्रतिशत	पाँच प्रतिशत	२०६४।४।१
७	स्वीकृत अवकाश कोषको भुक्तानी, प्राकृतिक व्यक्तिको निक्षेपमा ब्याज	छ प्रतिशत	पाँच प्रतिशत	२०६४।४।१
८	प्राकृतिक व्यक्तिको लागि करको दर	१५, २५	१०, २०, ३०	२५% लाग्नेमा थपकर ४०% लाग्ने व्यवस्था भएकोमा हाल ३० लाग्नेमा थप २०% लाग्ने
९	अपाङ्गलाई थप सुविधा, कर्मचारी महिलालाई छुट, बिमा प्रिमियम खर्च घटाउने सुविधा, स्वास्थ्य बिमा प्रिमियम छुट	व्यवस्था नभएको	व्यवस्था भएको	क्रमशः थप ५०%, करमा १०%, रु. २५०००, रु. २००००
१०	प्राकृतिक व्यक्तिको विशेष उद्योग	छुट नभएको	३०% लाग्नेमा २०% कर लाग्ने	
११	प्राकृतिक व्यक्तिको निकासीबाट भएको आयमा	छुट नभएको	१५ प्रतिशत	२० लाग्नेमा २५%, र ३० लाग्नेमा ५०% छुट
१२	कारोबारको आधारमा कर (Turnover tax)	व्यवस्था नभएको	व्यवस्था भएको	कारोबार हेरी ०.२५, ०.७५ र २% का दरले

भुक्तानीमा करकट्टी सम्बन्धी व्यवस्था

आयकर ऐन, २०५८ मा केही कारोबारका रकमहरूको भुक्तानीकै बखत करकट्टी गर्नुपर्ने र कुनै कारोबारमा लाभ हुँदाका बखतमै करकट्टी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। आयकर ऐनमा रहेको व्यवस्थाअनुसार बासिन्दा रोजगारदाताले रोजगारीको रकम भुक्तानी गर्दा करकट्टी गर्नुपर्ने, बासिन्दा व्यक्तिले नेपालमा स्रोत भएको लगानी प्रतिफल र सेवा शुल्कको भुक्तानी गर्दा करकट्टी, आकस्मिक लाभमा करकट्टी, ठेक्का वा करारको भुक्तानी गर्दा करकट्टी र अग्रिम कर असुल गर्ने गरी करकट्टीको व्यवस्था गरेको छ। भुक्तानीमा कर कट्टी गर्नुपर्ने दरतर्फ हेर्दा १.५ देखि २५ प्रतिशतसम्म रहेको छ। आयकरको दफा ८७, ८८, ८८क, ८९ र ९५क ले करकट्टी सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ।

भुक्तानीका बखतमा नै करकट्टी गर्नुपर्ने कारणहरू

- वार्षिक विवरण दिई कर तिर्न भन्भट हुने
- हिसाब राख्न गाह्रो हुने
- निश्चित आय भै सो आय प्राप्त गर्दा खर्च गर्ने प्रवृत्तिले वर्षको अन्तमा नगदको समस्या हुने
- कर सङ्कलनको समय, परिश्रम र रकम कम गर्न
- कर प्रशासन सरल र प्रभावकारी बनाउन

निकायको आयमा कर व्यवस्था

आयकर ऐनको अनुसूची १ को दफा २ ले निकायको सम्बन्धमा लाग्ने करको दरको व्यवस्था गरेको छ। सामान्यतः निकायको आयमा २५ प्रतिशत कर लाग्ने व्यवस्था रहेको छ। व्यवसायको कारोबारको प्रकृति, उद्योगको वर्ग, बिक्रीको स्थान, व्यक्तिको पहिचानसमेतको आधारमा निकायको आयमा ५ देखि ३० प्रतिशतसम्म कर लाग्ने व्यवस्थासमेत छ। निकायको आयमा लाग्ने कर नियमानुसार रहेको छ।

- (१) यस दफाको उपदफा (२), (३), (४), (५) र (७) को अधीनमा रही कुनै आय वर्षमा कुनै निकायको करयोग्य आयमा पच्चीस प्रतिशतका दरले कर लाग्नेछ।
- (२) कुनै आय वर्षमा कुनै बैंक, वित्तीय संस्था, सामान्य बिमा व्यवसाय वा दूरसञ्चार र इन्टरनेट सेवा, मुद्रा हस्तान्तरण (मनि ट्रान्सफर), पुँजी बजार व्यवसाय, कमोडिटी फ्यूचर मार्केट, धितोपत्र र कमोडिटी दलाल व्यवसाय, चुरोट, बिन्डी, सिगार, खानेसूर्ति, खैनी, गुट्टखा, पानमसला, मदिरा, बियरको कारोबार गर्ने वा नेपाल पेट्रोलियम ऐन, २०४० बमोजिम पेट्रोलियम कार्य गर्ने निकायको करयोग्य आयमा तीस प्रतिशतका दरले कर लाग्नेछ।
- (३) कुनै निकायको नेपालको स्रोतबाट देहायबमोजिम कुनै आय वर्षमा भएको करयोग्य आयमा बीस प्रतिशतका दरले कर लाग्नेछ

(क) सो निकाय कुनै वर्षभरि पूर्ण रूपले यस ऐनको दफा ११ मा उल्लिखित विशेष उद्योग सञ्चालनमा संलग्न रहेमा,

(ख) त्यस्तो निकायले,

- (१) कुनै सडक, पुल, टनेल, रोप-वे वा आकाशे पुल निर्माण गरी सञ्चालन गरेमा, स्पष्टीकरण :

रोप-वे भन्नाले सामान ढुवानी गर्ने प्रयोजनका लागि निर्माण गरिएको वा मानिस ओसारपसार गर्ने प्रयोजनका लागि निर्माण गरिएको केबलकार समेतलाई जनाउँछ

- (२) कुनै टूली बस वा ट्राम सञ्चालन गरेमा, वा
- (३) सहकारी ऐन, २०४८ बमोजिम दर्ता भई कर छुट कारोबार गर्ने बाहेकको कारोबार गर्ने सहकारी संस्था
- (३क) कुनै निकायको नेपालको स्रोतबाट कुनै आय वर्षमा निकासीबाट भएको करयोग्य आयमा बीस प्रतिशतका दरले कर लाग्नेछ
- (४) कुनै आय वर्षमा कुनै निकायले सार्वजनिक पूर्वाधार संरचनाको निर्माण तथा सञ्चालन गरेर नेपाल सरकारलाई हस्तान्तरण गर्ने जस्ता आयोजनाहरू र विद्युत्गृह निर्माण, उत्पादन र प्रसारण गरेमा त्यस्तो निकायलाई सो निकायको करयोग्य आयमा बीस प्रतिशतका दरले कर लाग्नेछ ।
- (५) कुनै आय वर्षमा कुनै मृत बासिन्दा व्यक्तिको सम्पत्ति प्राप्त गर्ने वा रेखदेख गर्ने वा अशक्त बासिन्दा प्राकृतिक व्यक्तिको टूटको करयोग्य आयमा सो सम्पत्ति प्राप्त गर्ने वा रेखदेख गर्ने वा सो टूटलाई प्राकृतिक व्यक्तिसरह बासिन्दा मानी यस अनुसूचीको दफा १ को उपदफा (१) र उपदफा (४) बमोजिम कर लाग्नेछ ।
- (६) कुनै आय वर्षमा कुनै गैरबासिन्दा व्यक्तिको नेपालस्थित विदेशी स्थायी संस्थापनले विदेश पठाएको आयमा पाँच प्रतिशतका दरले कर लाग्नेछ ।
- (७) कुनै आय वर्षमा दफा ७० मा उल्लिखित आयको सम्बन्धमा कुनै गैरबासिन्दा व्यक्तिको करयोग्य आयमा पाँच प्रतिशतका दरले कर लाग्नेछ ।

तर नेपालबाट अर्को विदेशी मुलुकमा पुग्ने गरी प्रस्थान नहुने जल यातायात, हवाई यातायात वा दूरसञ्चार सेवा उपलब्ध गराउने गैरबासिन्दा व्यक्तिको हकमा दुई प्रतिशतका दरले कर लाग्नेछ ।

अवकाश भुक्तानी र सोमा कर व्यवस्था

कर्मचारी वा कामदारले जागिर छोडेको अवस्थामा एकमुष्ठ रूपमा पाउने भुक्तानी रकम र निवृत्तिभरणको रकमलाई अवकाश भुक्तानी भनिन्छ । कर प्रयोजनका लागि एकमुष्ठ पाउने रकमलाई र निवृत्तिभरणको रकमलाई फरक व्यवहार गरिन्छ । अवकाश भुक्तानीमा निवृत्तिभरण, उपदान, बिदा वापतको रकम, औषधीउपचारको रकम, अवकाश कोषबाट हुने भुक्तानी रकमहरू पर्दछन् । जागीर छोडेको अवस्थामा एकमुष्ठ रूपमा पाउने भुक्तानी रकम र निवृत्तिभरणको रकममा करको व्यवस्था निम्नानुसार छ ।

(क) बिदाको रकम : २०५८।१२।१८ सम्म पाकेको बिदाको रकममा कर नलाग्ने ।

(ख) औषधीउपचार खर्चको रकम : २०५८।१२।१९ भन्दा अगाडिदेखि सेवामा रहेको भए रु. १,८०,०००।- सम्म कर नलाग्ने ।

(ग) उपदानको रकम : २०५८।१२।१९ सम्म पाकेको उपदानमा कर नलाग्ने ।

(घ) अवकाश कोषबाट प्राप्त रकम : यसमा स्वीकृत अवकाश कोष, अस्वीकृत अवकाश कोषबाट प्राप्त हुने रकममा कर व्यवस्था फरक रहेको छ ।

(ङ) स्वीकृत अवकाश कोष भएको र अन्य रकम नेपाल सरकारबाट पाएको : उपरोक्त क, ख, ग को सुविधापछिको बाँकी रकम र स्वीकृत अवकाश कोषबाट प्राप्त रकम जोडी हुने कूल रकमको पचास प्रतिशत वा पाँच लाखमध्ये जुन बढी हुन्छ सो रकम घटाई बाँकी रकममा पाँच प्रतिशत कर लाग्ने र सो कर अन्तिम हुने ।

(च) स्वीकृत अवकाश कोष भएको र अन्य रकम नेपाल सरकारबाट नपाएको : स्वीकृत अवकाशको रकममा बुँदा (ङ) अनुसार हुने र क, ख, ग का रकममा १५ प्रतिशत कर लाग्ने ।

(छ) अस्वीकृत अवकाश कोषबाट प्राप्त रकम : प्राप्त रकममा व्यक्तिको योगदान घटाई हुन आउने रकममा पाँच प्रतिशत कर लाग्ने ।

पारिश्रमिक आयमा करकट्टी व्यवस्था

आयकर ऐन, २०३१ र आयकर ऐन, २०५८ मा पारिश्रमिक आयको कर गणनामा फरक व्यवस्था रहेको देखिन्छ । आयकर ऐन, २०३१ ले औषधीउपचार खर्च, दुर्गम स्थान भत्ता, पाकेट खर्च, नेता भत्ता, विदेश भत्ता, दशैं खर्च, सोधभर्नाको रूपमा पाएको रकम, टेलिफोन सुविधाहरूमा कर नलाग्ने भनेको थियो तर आयकर ऐन, २०५८ मा उक्त सबै आयमा कर लाग्ने व्यवस्था गरेको छ । यस ऐनले दफा १० का छुट पाउने रकम र अन्तिम रूपमा करकट्टी हुने रकम, कार्यस्थलमा समान शर्तमा उपलब्ध गराइएको खाना तथा खाजा, व्यवसायको प्रयोजन पूरा गर्ने खर्चको फछ्योर्ट वा सोधभर्नाको रकमबाहेक अन्य सबैजसो रकमलाई पारिश्रमिक आयमा समावेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसरी गणना भएको रकममा व्यक्ति वा दम्पतीलाई निम्नानुसार कर लाग्ने व्यवस्था गरेको छ ।

सि. नं.	आ.व	व्यक्तिको लागि छुट सीमा	दम्पतीको लागि छुट सीमा	कैफियत
१	२०५८/०५९	६५,०००	८५,०००	
२	२०५९/०६०	८०,०००	१,००,०००	
३	२०६२/०६३	१,००,०००	१,२५,०००	
४	२०६४/०६५	१,१५,०००	१,४०,०००	
५	२०६६/०६७	१,६०,०००	२,००,०००	
६	२०६७/०६८	१,६०,०००	२,००,०००	सो रकममा १% र २५ लाखभन्दा बढी आय रकममा थप ४०% अतिरिक्त कर लाग्ने
७	२०७०/०७१	२,००,०००	२,५०,०००	„
८	२०७१/०७२	२,५०,०००	३,००,०००	„
९	२०७३/०७४	३,५०,०००	४,००,०००	„
१०	२०७५/०७६	३,५०,०००	४,००,०००	सो रकममा १% सो पछिको १ लाखमा १०%, सोपछिको २ लाखमा २०%, सोपछिको २० लाख पुग्ने रकमसम्म ३०% र २० लाखभन्दा बढी रकममा ३०% कर र २०% थप अतिरिक्त कर

पारिश्रमिक आयको गणनामा पाउन सक्ने थप सुविधाहरू

- नेपाल सरकारले तोकेको दुर्गम क्षेत्रमा कार्यरत प्राकृतिक व्यक्तिको दुर्गम भत्ताबापतको रकम बढीमा पचास हजारसम्म करयोग्य आयबाट घटाउन पाउने ।
- नेपालका विदेशस्थित कुटनैतिक नियोगमा कार्यरत कर्मचारीको वैदेशिक भत्ताको पचहत्तर प्रतिशत रकम करयोग्य आयबाट घटाउन पाउने ।
- निवृत्तिभरण आय भए छुट सीमाको थप २५ प्रतिशत रकम करयोग्य आयबाट घटाउन पाउने र सो रकममा एक प्रतिशत सामाजिक सुरक्षा कर पनि नलाग्ने ।
- अपाङ्ग भए तोकिएको सीमामा थप पचास प्रतिशत रकम करयोग्य आयबाट घटाउन पाउने ।
- लगानी बिमाबापत तिरेको प्रिमियम बढीमा पच्चीस हजारसम्म (आ.व.०७४/०७५ सम्म बीस हजार) र

बासिन्दा बिमा कम्पनीसँग स्वास्थ्य बिमा गरेको भए सोबापत तिरेको प्रिमियम बढीमा बीस हजारसम्म करयोग्य आयबाट घटाउन पाउने ।

- पारिश्रमिक आय मात्र आर्जन गर्ने बासिन्दा प्राकृतिक व्यक्ति महिला रहेछ भने तिर्नुपर्ने कर रकममा दश प्रतिशत छुट हुने ।

आयकर ऐन, २०५८ मा थप सुधार गर्नुपर्ने देखिएका विषयहरू

आयकर ऐन, २०५८ लागू भएको १६ वर्ष पूरा भएको छ । यस बीचमा पटकपटक आयकर ऐन संशोधन भै आवश्यकता बोध भएका विषयमा बर्सेनि आर्थिक ऐनमार्फत सुधार भैरहेका छन् । अबै पनि केही विषयहरू सुधार गर्नुपर्ने वा थप स्पष्ट गर्नु देखिन्छ । एक करदाताको आँखाबाट हेर्दा निम्नानुसारका विषयमा सुधार वा थप स्पष्ट गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- कुनै प्राकृतिक व्यक्तिको दश लाख मूल्यभन्दा कम मूल्यमा निःसर्ग गरेको जग्गा, घरजग्गा वा निजी भवन गैरव्यावसायिक करयोग्य सम्पत्ति नमानिने व्यवस्था भएको छ । ऐन प्रारम्भ हुँदा सो रकम एक करोड रहेकोमा २०६६।४।१ देखि पचास लाख, २०६७।४।१ देखि तीस लाख भएकोमा आर्थिक ऐन, २०७५ ले दश लाख गरेको छ । यसमा निःसर्गका बखत भएको लाभमा पुँजीगत लाभकर लाग्ने तर यसरी तिरेको कर अन्तिम नहुने व्यवस्था गरेको छ । आयकर ऐन, २०५८ को अनुसूची १ को दफा १(४) अनुसारको कर गणना गर्नुपर्ने र सो गणनामा छुटको समेत व्यवस्था छ भने यो मात्र आय हुनेले ऐनको दफा ९७(१) (ड) अनुसार विवरण बुझाउन नचाहेमा नबुझाए पनि हुने व्यवस्था समेत रहेको देखिँदा थप अस्पष्टता देखिएको छ । यसमा सीमा छुट नराख्ने साथै अवधिको आधारमा गरेको दरमा फरक नगरी जम्मा लाभमा २.५ प्रतिशत कर लिने र सो नै अन्तिम हुने व्यवस्था गरे करदाता एवं कर प्रशासनलाई सहज हुने देखिन्छ ।
- दफा २(ध) मा छुट पाउने संस्थाको उल्लेख छ । संस्थालाई कर छुटको व्यवस्था नगरी कर छुट हुने रकम भनी परिभाषित गर्दा उपयुक्त हुने देखिन्छ ।
- दफा २१ (२) ले वार्षिक बीस लाखभन्दा बढीको कारोबार गर्ने व्यक्तिले तोकिएको अवस्थामा बाहेक एक पटकमा पचास हजारभन्दा बढी नगद भुक्तानी गरेमा सो कट्टी नपाउने व्यवस्था गरेको छ । लेखाको सिद्धान्तअनुसार खर्च बिनाआम्दानी हुन सक्दैन । खरिद खर्च नपाउने तर बिक्री आय जनिने देखिएकोले खर्च कट्टी दिएर सो रकमको केही प्रतिशत शुल्क लिने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।
- दफा २(ड) मा रहेको अवकाश भुक्तानीको परिभाषामा प्रयोग भएको आश्रित शब्दको अर्थ वा परिभाषा कतै उल्लेख छैन । छोराछोरी वालिग भएका र पति, पत्नी दुवै सरकारी सेवामा रहेछन् भने तीमध्ये कुनै एकको मृत्यु भएमा आश्रित को हुने र कर कसरी लाग्ने अस्पष्ट छ ।
- हालको प्रदूषणयुक्त वातावरण र विषादी प्रयोग भएका खाद्यान्नको प्रयोगले मानव स्वस्थ्यमा प्रतिकूल असर परेकोले स्वास्थ्य उपचारमा ठूलो रकम खर्चनुपर्ने अवस्थाको सृजना भएको छ । तसर्थ नियमावलीको नियम १७ (३) को सीमा कम्तीमा रु. १५,०००।- बनाउनु उपयुक्त हुन्छ ।
- आयकर ऐन, २०५८ जारी हुँदा शाखा अधिकृतको तलब रु. ७,५००।- थियो । सो समयमा अवकाश योगदानको सीमा रु. ३,००,०००।- सम्म, अवकाश हुँदा पाउने औषधीउपचार खर्चमध्ये रु. १,८०,०००।- मा कर नलाग्ने, अवकाश भुक्तानी रकमको पचास प्रतिशत वा पाँच लाखमध्ये जुन बढी हुन्छ सोमा कर नलाग्ने व्यवस्था थियो । हाल शाखा अधिकृतको तलब रु. ३०,५००।- भएको तर माथि उल्लेखित व्यवस्था यथावत् रहेकोले समयानुकूल परिवर्तन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- सेवा निवृत्त हुँदा पाउने बिदाको रकम, औषधीउपचार खर्च र उपदान रकममा नेपाल सरकारबाट हुने भुक्तानी र अन्य निकायबाट हुने भुक्तानीमा करमा फरक देखिँदा एकै प्रकारको बनाउन उपयुक्त हुने ।
- आयकरमा सामान्यतः सो वर्षमा भएका खर्च मात्र कट्टी पाउने व्यवस्था हुन्छ । आयकर ऐनको दफा १४(३) ले यस वर्षको खर्च रकम अर्को वर्षमा कट्टी पाउने व्यवस्था गरेको छ । सो रकमलाई ह्यासकट्टीको माध्यमबाट खर्च कट्टी दिने गरी सम्पत्तिको समूह घ मा पुँजीकरण गर्ने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुने ।
- सबै प्रकारको लगानीको प्रतिफलमा एउटै दरको कर लगाउन उपयुक्त हुने देखिन्छ । हाल लगानीको आयमा करका दर फरकफरक देखिएकोले सोमा सुधार गरी एउटै बनाउनु उपयुक्त हुने ।
- देश संघीयतामा जाँदा निर्माण भएका गाउँपालिका, नगरपालिकाको कारणले साविकका सिमाना हेरफेर भएकोले आयकर प्रयोजनका लागि दुर्गम क्षेत्रको परिवर्तित वर्गीकरण तुरुन्त गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- ऐनको दफा ११७ (१)(ख) र दफा ११७ (३) मा एकरूपता गराउनुपर्ने ।

निष्कर्ष

आयकर ऐनलाई जटिल कानून मानिन्छ । सबै प्रकारको कारोबारमा हुने आयमा कसरी कर लगाउने वा केकति हदसम्म छुट दिने भन्ने आयकर ऐनले व्यवस्था गरेको हुन्छ । आयकरका विभिन्न दफाहरूले आयमा समावेश गर्नुपर्ने, अग्रिम करकट्टी गर्नुपर्ने र आयमा समावेश गर्नु नपर्ने वा कर छुट हुने व्यवस्था गरेको हुनाले कुनै एउटा दफा हेरेर निष्कर्षमा पुग्न सकिदैन । आयकर कानूनमा रहेका विभिन्न छिद्रहरूलाई हटाउँदै लागि कर योजना, आयको खण्डीकरण तथा कर मुक्तिविरुद्धको योजनालाई रोक्नुपर्दछ । कर कानूनमा संशोधन गर्दा स्वदेशी तथा विदेशी लगानीलाई निरुत्साहित नगरी लगानी प्रोत्साहित हुने प्रकारले गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालको आयकरलाई स्वयं करप्रणालीमा आधारित करप्रणाली मानिन्छ । स्वयंकर प्रणालीमा आफ्नो कारोबारको सम्बन्धमा हुन गएका खर्च तथा आमदानी करदाताले नै प्रमाणित गरी आय विवरण बुझाउनुपर्ने र कुनै गल्ती विवरण बुझाएमा चर्को शुल्क तथा जरिवाना लगाउने गरिन्छ । हाल आयकर ऐनको दफा ९५क मा थप भएको व्यवस्थाले व्यापारिक कारोबारमा समेत अग्रिम करकट्टी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेबाट स्वयंकर प्रणालीलाई पूर्ण रूपमा स्वीकार नगरेको हो कि जस्तो देखिन्छ । आउँदा दिनमा करदातालाई र करप्रशासन दुवैलाई कर तिर्न तथा उठाउन सहज हुने र ऐनका दफाहरूको दोहोरो अर्थ लगाउन नमिल्ने गरी आयकर ऐनमा परिमार्जन गरी अगाडि बढ्नु उपयुक्त हुनेछ ।

सन्दर्भ सामाग्री

आयकर ऐन, २०३१

आयकर नियमावली, २०३९

आयकर ऐन, २०५८

आयकर नियमावली, २०५९

नेपालको वर्तमान कर व्यवस्था, पुष्पराज कँडेल

नेपालको आधुनिक आयकर प्रणाली, विद्याधर मल्लिक

नेपालको कर प्रशासन, हरिप्रसाद अधिकारी

आयकर मूल्य अभिवृद्धि कर २०७२, सीए भवनाथ दाहाल

आयकर निर्देशिका, २०६६ (संशोधित, २०७३), आन्तरिक राजस्व विभाग

विभिन्न वर्षका आर्थिक ऐनहरू

नेपालको वैदेशिक व्यापार : समस्या तथा सुभावहरू

डा. महेश चौलागाईं
सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

१. विषय प्रवेश

वैदेशिक व्यापार विदेशी मुद्रा आर्जनका विविध स्रोतहरूमध्ये एक प्रमुख स्रोत हो। विश्वको कुनै पनि मुलुक आयात-निर्यात व्यापारमा संलग्न नभई चलायमान रहन सक्दैन। त्यसैले उनीहरू आफूलाई आवश्यक पर्ने कुनै पनि वस्तु तथा सेवाहरूको आयात र आफूसँग बढी भएका वस्तु तथा सेवाहरूको निर्यात गरी अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारबाट आर्थिक एवम् गैरआर्थिक लाभ प्राप्त गर्ने कार्य गर्दछन्।

२. नेपालको वैदेशिक व्यापारको स्थिति

सन् १९०० को सुरुका केही दशकहरू सम्म हाम्रो वैदेशिक व्यापारको स्थिति निकै मजबुत रहेको पाइए तापनि त्यस पछिका दशकहरूदेखि स्थिति नाजुक बन्दै आएको छ। निर्यात सम्पादनमा सुस्तता छाउनुका साथै आयात खर्चमा तीव्र बढोत्तरी भइरहेको कारण व्यापार घाटा बर्सेनि बढिरहेको छ (तालिका १)। निर्यातको आधार सानो हुनु, निर्यातमा विशेषगरी न्यून मूल्य अभिवृद्धि भएका कृषिजन्य प्राथमिक वस्तुहरूको बाहुल्यता रहनु, प्रतिस्पर्धी क्षमताको कमी हुनु, निर्वाहमुखी उत्पादन सम्बन्ध कायम रहनु, अत्यावश्यक पूर्वाधारहरूको अभावका कारण मुलुकभित्र उद्योगधन्दाहरूको विकास हुन नसक्नु, भएका उद्योगहरू पनि बन्द हुनु, बन्द हडताल तथा असहज श्रम सम्बन्धहरूका कारण न्यून क्षमतामा चलन बाध्य हुनु, गैर राजनीतिक एवम् गैरआर्थिक गतिविधिहरू सञ्चालनमा आइरहनु, सुशासनको अभाव रहनुजस्ता र यस्तै अन्य विविध कारणहरूबाट निर्यात सम्पादनमा सुस्तता छाउन पुगेको हो भने रेमिटान्सको आप्रवाहमा भएको उच्च वृद्धिका साथै वास्तविक ज्यालादरमा भएको वृद्धिका कारण प्रति व्यक्ति खर्च योग्य आमदानीमा बढोत्तरी हुनु, सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा तीव्र विकास हुनु एवम् द्रुत गतिको सहरीकरण र आधुनिकीकरण सँगसँगै मानिसहरूको रहनसहन र जीवनयापन पद्धतिमा तीव्र परिवर्तन आउनुजस्ता कारणहरूले एकातर्फ उपभोग मागमा उच्च वृद्धि हुँदैजानु र अर्कातर्फ सो अनुरूप मुलुकभित्र उत्पादनका गतिविधिहरू सञ्चालनमा आउन नसक्नुका कारणबाट आयातमा तीव्र चाप पर्न गएको हो। फलस्वरूप, हाम्रो व्यापारघाटा बर्सेनि तीव्र रूपले उकालो चढिरहेको छ।

तालिका १
आयात निर्यात र व्यापार सन्तुलन

रु. अर्बमा

आर्थिक वर्ष	निर्यात			आयात			व्यापार घाटा		
	कुल	भारत	अन्य मुलुक	कुल	भारत	अन्य मुलुक	कुल	भारत	अन्य मुलुक
२०५७/५८	५५.७	२६.०	२९.६	११५.७	५४.७	६१.०	६०.०	२८.७	३१.४
२०५८/५९	४६.९	२७.९	१९.०	१०७.४	५६.६	५०.८	६०.४	२८.७	३१.८
२०५९/६०	४९.९	२६.४	२३.५	१२४.३	७०.९	५३.४	७४.४	४४.५	२९.९
२०६०/६१	५३.९	३०.८	२३.१	१३६.३	७८.७	५७.५	८२.४	४८.०	३४.४
२०६१/६२	५८.५	३८.९	१९.८	१४९.५	८८.७	६०.८	९०.८	४९.८	४१.०
२०६२/६३	६०.२	४०.७	१९.५	१७३.८	१०७.१	६६.६	११३.६	६६.४	४७.१
२०६३/६४	५९.४	४१.७	१७.७	१९४.७०	११५.९	७८.७	१३५.३	७४.१	६१.२
२०६४/६५	६०.८	३८.७	२२.२	२२६.१	१४४.५	८१.६	१६५.३	१०५.९	५९.४
२०६५/६६	६७.७	४१.०	२६.७	२८४.५	१६२.४	१२२.०	२१६.८	१२१.४	९५.३
२०६६/६७	६०.८	४०.०	२०.८	३७४.३	२१७.१	१५७.२	३१३.५	१७७.१	१३६.४
२०६७/६८	६४.३	४३.४	२१.०	३९६.२	२६१.९	१३४.३	३३१.८	२१८.६	११३.३
२०६८/६९	७४.३	४९.६	२४.६	४६१.७	२९९.४	१६२.३	३८७.४	२४९.८	१३७.६
२०६९/७०	७६.९	५१.०	२५.९	५५६.७	३६७.०	१८९.७	४७९.८	३१६.०	१६३.८
२०७०/७१	९२.०	५९.६	३२.४	७१४.४	४७७.९	२३६.४	६२२.४	४१८.३	२०४.०
२०७१/७२	८५.३	५५.९	२९.४	७७४.७	४९१.७	२८३.०	६८९.४	४३५.८	२५३.६
२०७२/७३	७०.१	३९.४	३०.६	७७३.६	४७७.२	२९६.४	७०३.४	४३७.७	२६५.८
२०७३/७४	७३.०	४१.४	३१.६	९९०.१	६३३.७	३५६.४	९१७.१	५९२.२	३२४.८
२०७४/७५ दश महिनाको	६६.६	३८.१	२८.५	९८५.८	६४९.५	३३६.३	९१९.२	६११.३	३०७.८

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक

आयातमा तीव्र वृद्धि हुनुका कारण कुल आयात र कुल निर्यातको अनुपात पनि बर्सेनि बढिरहेको छ । आ.व २०५७/५८ मा आयात निर्यातभन्दा २.१ गुणाले मात्र बढी भएकोमा २०६७/६८ मा ६.२ गुणाले र २०७०/७१ मा ७.८ गुणा गर्दै २०७४/७५ को दश महिनामा १४.८ प्रतिशत पुगेको छ । यसमा अभ्र वृद्धि हुने क्रम जारी रहने कुराको पूर्वानुमान २०७४/७५ को दश महिनाको तथ्याङ्कले इङ्गीत गरेको छ । आ.व. २०५७/५८ मा कुल निर्यातको ४८.१ प्रतिशत आयात धान्न सक्ने क्षमता भएकोमा यसमा क्रमशः गिरावट आउँदै २०७४/७५ को दश महिनामा ६.७ प्रतिशत पुगेको छ । त्यसै गरी, आ.व २०५७/५८ मा उक्त अवधिको कुल निर्यात आम्दानीले सोही अवधिको मुल्यमा ५.८ महिनाको आयात धान्न पुग्थ्यो भने २०६७/६८ मा निर्यातको यस्तो आयात धान्न सक्ने क्षमतामा हास आई १.९ महिनामा भरेको देखिन्छ भने यसमा थप गिरावट आई २०७०/७१ मा १.५ महिना गर्दै २०७४/७५ को दश महिनामा ०.८ महिनामा भरेको छ (तालिका २) । यसले के देखाउँदछ भने अन्य बाँकी महिनाको आयातकोलागि हामीले आफ्नो विदेशी मुद्राको सञ्चितबाट खर्च गर्नुपरिरहेको छ ।

त्यसै गरी, कुल वस्तु निर्यातबाट प्राप्त आम्दानीले केवल पेट्रोलियम पदार्थको आयात मात्र पनि धान्न नसकिरहेको अवस्था समेत स्पष्ट देखिन्छ (तालिका २) । जसअनुसार भारतसँगको हाम्रो व्यापार हेर्दा, हालका वर्षहरूमा भारततर्फ वस्तुहरू निकासी गरी प्राप्त गरेको हाम्रो कुल आम्दानीले सो मुलुकबाट आयात गरिने पेट्रोलियम पदार्थको खर्चलाई मात्रै पनि धान्न नसकिरहेको स्थिति छ । तेस्रो मुलुकसँग पनि त्यस्तै अवस्था रहेको देखिन्छ । आ.व. २०६७/६८ मा नेपालले भारतबाट वस्तु निकासी गरी प्राप्त गरेको कुल आम्दानी सो मुलुकबाट गरिने पेट्रोलियम पदार्थको आयातबाटपत गर्नुपर्ने खर्चका लागि रु. ३१ अर्ब ७२ करोडले ले नपुग छ । बर्सेनि यस्तो नपुग रकममा वृद्धि हुँदै गइरहेको छ । २०७०/७१ मा यस्तो नपुग रकम रु. ७१ अर्ब ९१ करोड पुगेकामा २०७४/७५ को दश महिनामा रु. ९३ अर्ब ८० करोड पुगेको छ । पेट्रोलियम पदार्थको मुल्य स्थिर रहेको अवस्थामा त स्थिति यस्तो रहेको छ भने, यसको मुल्यमा तीव्र वृद्धि हुन गएमा हाम्रो स्थिति कहाँ पुग्छ होला ?

तालिका २

नेपालको वैदेशिक व्यापार सम्बन्धी केही महत्वपूर्ण तथ्याङ्कहरू

विवरण	२०५७/५८	२०६२/६३	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५ दश महिनाको
आयात-निर्यात अनुपात	२.१	२.९	६.२	६.२	७.२	७.८	९.१	११.०	१३.६	१४.८
कुल निर्यातले आयात धान्न सक्ने क्षमता (प्रतिशत)	४८.१	३४.७	१६.२	१६.१	१३.८	१२.९	११.०	९.१	७.४	६.७
कुल निर्यातले आयात धान्न सक्ने क्षमता (प्रतिशत)	४८.१	३४.७	१६.२	१६.१	१३.८	१२.९	११.०	९.१	७.४	६.७
भारतबाट प्राप्त कुल निर्यात आम्दानी र भारतबाट पेट्रोलियम पदार्थको आयात वापत खर्च गर्नु पर्ने रकमको फरक (रु. अर्बमा)	१५.८	७.०५	-३१.७२	-४२.६४	-५६.१४	-७१.९१	-५४.२	-२६.१	-७७.५	-९३.८
निर्यात-कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात	१२.६	९.२	४.७	४.९	४.५	४.७	४.०	३.१	२.८	-
आयात-कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात	२६.२	२६.६	२९.०	३०.२	३२.९	३६.८	३६.४	३४.४	३८.१	-

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक

३. नेपालको वैदेशिक व्यापारका समस्याहरू:

व्यापार घाटामा तीव्र वृद्धि हुनुमा निर्यात आमदानीको तुलनामा आयात खर्चमा अत्यधिक वृद्धि हुनु नै हो भन्ने स्पष्ट छ । यसरी खस्कंदो निर्यात सम्पादन र बढ्दो आयातका कारणबाट निरन्तर रूपले बढिरहेको व्यापार घाटा नै हाम्रो वैदेशिक व्यापारको प्रमुख समस्या र चिन्ताको विषय हुन पुगेको छ । त्यसै गरी, व्यापारमा भारतसँगको बढ्दो आवद्धता र परनिर्भरता नेपालको वैदेशिक व्यापारको अर्को प्रमुख समस्या हो । लामो समयसम्म वैदेशिक व्यापारमा लागि रहेको भए तापनि नेपालका निर्यातका वस्तुहरूमा कृषि तथा वन पैदावारसँग सम्बन्धी न्यून मूल्य अभिवृद्धि भएका वस्तुहरूको नै बाहुल्यता रहिआएको छ । यस अवस्थाबाट माथि उठ्न नसक्नु पनि नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको अर्को समस्या एवम् चुनौति हो । तसर्थ, समग्रमा नेपालको वैदेशिक व्यापारका क्षेत्रमा भएका प्रमुख समस्या र चुनौतीहरूलाई निम्न बुँदाहरूमा समेट्न सकिन्छ—

- व्यापारघाटा बर्सेनि चुलिँदै जानु,
- निर्यात सम्पादनमा वृद्धि हुन नसक्नु,
- निर्यातको आधार सानो हुनुका साथै कुल निर्यात आयले पेट्रोलियम पदार्थको आयातलाई समेत धान्न नसक्नु,
- न्यून मूल्य लोच भएका एवम् न्यून मूल्य अभिवृद्धि भएका प्राथमिक वस्तुहरूको निर्यातमा बाहुल्यता रहनु,
- नेपाली निर्यातका वस्तुहरूमा समयसमयमा भारतले सहनशील क्षमताको प्रदर्शन गर्न नसक्नु,
- विशेष गरी भारततर्फ निकासी गरिने कृषि तथा पशुजन्य वस्तुहरूमा क्वारेन्टाइन पास गराउन आवश्यक प्रयोगशालाहरूको पहुँच असजिलो हुनुका कारण थप फन्फटहरू थपिनु,
- भारतसँगको व्यापारमा कतिपय सवालमा छोटो रुट प्राप्त हुँदाहुँदै पनि ट्रान्जिट ट्रिटीमा रहेका कतिपय व्यवधानहरूका कारण लामो रुट प्रयोग गर्न बाध्य रहनु,
- भारतीय सीमावर्ती क्षेत्रमा भारतीय सुरक्षाकर्मी तथा अधिकारीहरूबाट नेपालभित्र आयत हुने वा नेपालबाट निर्यात गरिने कार्यमा विविध अत्तो थापी अवरोधहरू सिर्जना गर्ने गर्नु,
- भारतबाट हालसम्म पनि नेपालका चार निकासीमूलक वस्तुहरू वनस्पति घ्यू, एक्रेलिक यार्न, तामाको तार र जिंक अक्साइडमा कोटा लगाइदिनु,
- भन्सार नाकाहरूको प्राविधिक एवम् भौतिक स्तरोन्नति हुन नसक्दा बढ्दो जामको समस्याको सिर्जना हुनु,
- गरिबीसँग वैदेशिक व्यापारको पृष्ठसम्बन्ध नहुनु,
- गुण नियन्त्रणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको प्रयोगशालाको अभाव हुनु,
- भू-परिवेष्टित मुलुक हुनुका साथै मुख्य राजमार्गहरूको दुरवस्थाको कारण ढुवानीमा उच्च लागत लाने भई प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतामा थप ह्रास आउनु,
- ढुवानीमा सिन्डिकेटको कुप्रथा रहनु,
- निजी क्षेत्र निर्यातयोग्य वस्तुको दिगो उत्पादन कार्यमा लाग्नुको सट्टा आयात व्यापार र अनौपचारिक व्यापारमा रमाउनु,
- वस्तु र बजारको प्रभावकारी विविधीकरण गर्न नसक्नु,
- नेपाली वस्तुहरूको कमजोर ब्रान्डिङ हुनु,
- अन्तर्राष्ट्रिय प्रयोगशालाका अभावमा गुण नियन्त्रण विधि प्रभावकारी हुन नसक्नु,
- नेपाल र भारतका बीच रहेको खुला सिमानाका कारण अनौपचारिक व्यापारको हिस्सा बढ्दै जानु,

- भन्सार नाकाको स्तरोन्नतिका अभावमा सामान थुप्रिन जाने एवं क्लियरिड गर्न अनपेक्षित रूपले बढी समय लाग्ने गर्नु,
- आयातको आधार र वृद्धिदर दुवै उच्च हुनु,
- आयातमा उच्च मूल्य र मूल्य अभिवृद्धि भएका वस्तुहरूको बाहुल्यता रहनु,
- निर्यात गर्नकै लागि आयातमा वृद्धि गर्नुपर्ने बाध्यता रहनु,
- Twin Deficit Effect देखा पर्नु,
- व्यापारको ठूलो हिस्सा एउटा मुलुकसँग अधिकेन्द्रित भएकोले उक्त मुलुकसँग स्थिर विनिमय दर कायम गर्नुपर्ने बाध्यताको कारणबाट बाह्य क्षेत्रमा जोखिमको स्थिति रहनु,
- नेपाली अर्थतन्त्र आयातमुखी र परनिर्भर अर्थतन्त्रका रूपमा विकास हुँदै जानु,
- भूपरिवेष्ठित हुनुका कारण पारवाहन लागत उच्च हुनु,
- विगतको लामो समयसम्म श्रम समस्या, लोडसेडिङ र लगानीमैत्री वातावरणको अभावमा मुलुकभित्रका उत्पादनका गतिविधिहरूमा शिथिलता आउँदै जानु र सो कारणबाट आयातमा चाप पर्नु,
- न्यून गुणस्तर, व्यापारसम्बन्धी अत्यावश्यक पूर्वाधारहरूको कमी र उत्पादनमा उच्च लागतका कारण प्रतिस्पर्धी क्षमतामा ह्रास आउनु,
- अन्य अर्थतन्त्रहरूको सापेक्षिक प्रतिस्पर्धी क्षमतामा आएको वृद्धिका कारण नेपाली अर्थतन्त्र 'ब्ल्याकहोल इफेक्ट' मा परी आर्थिक स्वाधीनता कमजोर बन्दै जानु ।

४. नेपालले समाधानका लागि भविष्यमा अपनाउनुपर्ने नीतिहरू

यदि व्यापार घाटा यसैगरी बर्सिनि बढ्दै जाने र सोही समयमा विदेशी मुद्रा आम्दानीका अन्य मुख्य स्रोतहरूमा सङ्कुचन आउँदै जाने भयो भने मुलुक टाट उल्टन कुनै बेर लाग्दैन । तसर्थ व्यापारघाटालाई कम गर्नेतर्फ विशेष ध्यान दिन जरूरी छ । यो अन्तरलाई क गर्न या त निर्यातलाई प्रवर्धन गरिनुपर्दछ, या त आयातलाई प्रतिस्थापन वा आयातको कटौती गरिनुपर्दछ, या दुवै एकैसाथ गरिनुपर्दछ । नेपालले वैदेशिक व्यापारबाट फाइदा प्राप्त गर्नका लागि सम्भव भएसम्म सबै उपायहरूलाई अवलम्बन गर्न जरूरी छ ।

४.१ आयात प्रतिस्थापन

नेपालले भारत तथा अन्य मुलुकहरूबाट बर्सिनि खर्चै मूल्यबराबरका वस्तुहरूको आयात गर्दछ । यस्ता आयातित वस्तुहरूमध्ये कतिपयको हाम्रो देशमा नै कुशल ढङ्गले उत्पादन गर्न सकिने अवस्था पनि छ । यस्ता वस्तुहरूको आयातलाई प्रतिस्थापन गर्न सके मात्र पनि हाम्रो व्यापार घाटालाई प्रभावकारी रूपमा घटाउन सकिन्छ । आयात प्रतिस्थापनको कार्यले विदेशी मुद्राको वचतलाई सहयोग पुग्ने भएकोले आयात प्रतिस्थापन गर्नु भनेको निर्यात बढाउनुसरह नै हो । तसर्थ नेपालले आयात प्रतिस्थापनको नीतिलाई आफ्नो राष्ट्रिय नीतिका रूपमा अगाडि ल्याउन जरूरी छ । आयात प्रतिस्थापन गर्दा आफ्नो मुलुकमा उत्पादन गर्न सकिने सबै वस्तुहरूको आयातलाई प्रतिस्थापन गर्ने नीति लिइनुपर्दछ । प्रत्यक्ष रूपले आयात प्रतिस्थापन गर्न नसकिने वस्तुको हकमा अप्रत्यक्ष रूपले यस्ता वस्तुहरूको आयात परिमाणलाई कटौती गर्दै लैजाने रणनीति अवलम्बन गरिनुपर्दछ । यसो गर्न सके मात्र आयात प्रतिस्थापनको नीति प्रभावकारी हुन पुग्दछ । यहाँ नेपालले आयात प्रतिस्थापन गर्न वा आयातको परिमाणलाई अप्रत्यक्ष रूपले कटौती गर्न सम्भव रहेका केही वस्तुहरूका बारेमा बुँदागत रूपमा व्याख्या गर्ने कोसिस गरिएको छ ।

क) पेट्रोलियम पदार्थ

नेपालले बर्सेनि अबीं रुपैयाँ मूल्यबराबरको पेट्रोलियम पदार्थको आयात गर्दछ, जुन कुराको छलफल माथि नै गरिसकिएको छ। मूल्यको हिसाबले पेट्रोलियम पदार्थ नेपालको सबैभन्दा ठूलो परिमाणमा आयात हुने प्रमुख वस्तु हो। हालका वर्षहरूमा यसको अंश भारतबाट हुने जम्मा आयातको करिब २० प्रतिशतको हाराहारीमा पुगिसकेको छ। पेट्रोलियम पदार्थको कुल आयातमा करिब २५ प्रतिशत हिस्सा ग्यासको आयातले ओगटेको छ। नेपालले भारततर्फ वस्तु निर्यात गरी प्राप्त गरेको कुल आम्दानीले सो मुलुकबाट गरिने पेट्रोलियम पदार्थको आयात भुक्तनीलाई समेत खाम्न नसकिरहेको स्थिति छ। हामीले प्रत्यक्ष रूपले तत्कालै पेट्रोलियम पदार्थको उत्पादन गरी यसको आयातलाई घटाइहाल्न सक्ने कुनै सम्भावन छैन। तसर्थ व्यापार घाटालाई कम गर्नको लागि हाम्रो पहिलो नीति भनेको पेट्रोलियम पदार्थको आयातलाई कटौती गर्ने नै हुनुपर्दछ। पेट्रोलियम पदार्थको आयातलाई कटौती वा प्रतिस्थापन गर्नका लागि देहाय बमोजिमका अल्पकालीन मध्यकालीन र दीर्घकालीन नीतिहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

ग्यास

ग्यासको आयातलाई अल्पकालमा गोबरग्यास र ब्रिकेटको प्रयोगले केही हदसम्म प्रतिस्थापन गर्न सकिन्छ। तसर्थ अल्पकालमा ब्रिकेट र गोबरग्यासको उत्पादनका लागि अनुदान उपलब्ध गराई जनस्तरलाई यसको प्रयोगमा अभिप्रेरित गरिनुपर्दछ। यसबाट ग्रामीण घरपरिवारहरूको स्वास्थ्यमा समेत उल्लेखनिय सुधार ल्याउन सकिन्छ। यसका अतिरिक्त सहरबजारहरूमा उत्पन्न हुने मानव मल र सड्ने प्रकारका फोहरहरूलाई समेत प्रयोग गरी बृहत् स्तरमा ग्यासको उत्पादन गर्न सकिन्छ। यसो गर्न सकेमा हालको समयमा ग्यासको उपभोगमा पूर्ण रूपले आत्मनिर्भर हुन सकिन्छ। यस पद्धतिबाट बाइप्रोडक्टको रूपमा उत्पन्न हुने मल उच्च गुणस्तरको हुन्छ। यसको प्रयोगबाट एकातर्फ कृषिको उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्न सकिन्छ भने अर्कोतर्फ रासायनिक मलको आयातलाई पनि प्रतिस्थापन गर्न सकिन्छ। त्यसै गरी, विद्युत उत्पादनका लागि हामीसँग प्रचुर सम्भावनाहरू रहेका छन्। मुलुकका प्रत्येक क्षेत्रमा सस्तो र सुलभ लागतमा साना जलविद्युत् आयोजनाहरूको विकास गरी विद्युत्शक्तिको विकास गर्न सकिनेमा इन्डक्सन कुकर, हिटर र माइक्रोवेभजस्ता विद्युतीय उपकरणहरूको प्रयोगबाट ग्यासको खपतलाई ठोस रूपमा न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ। तसर्थ, साना जलविद्युत्हरूको विकास गरी अल्पकाल वा मध्यकालमा ग्यासमा रहेको परनिर्भरतालाई ठोस रूपमा घटाउन सकिन्छ। यसबाट वातावरणीय लाभ पनि हासिल गर्न सकिन्छ।

त्यसै गरी, हाम्रो मुलुकका काठमाडौं उपत्यका, मुक्तिनाथ, दैलेख, लगायत देशका अन्य भूभागहरूमा ग्यासको ठूलो भण्डार रहेको अनुमान गरिएको छ। काठमाडौं उपत्यकाको २६ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रको भूभागमा करिब ३१ करोड ६० लाख घन मिटर मिथेन ग्यासको भण्डारण रहेको अनुमान गरिएको छ। आफ्नै देशमा उपलब्ध भएका यस्ता ग्यास भण्डारहरूको उत्खनन गर्न सकेमा दीर्घकालमा ग्यासको प्रयोगमा आत्मनिर्भर मात्र होइन ग्यासको ठूलो निर्यातकर्तासमेत हुन सकिन्छ। तसर्थ, दीर्घकालमा ग्यासका यी भण्डारहरूलाई उपयोगमा ल्याउने तर्फ अहिल्यैदेखि योजनाहरू तर्जुमा गरी लागु गराउनु जरुरी हुन्छ। यसो गर्न सके ग्यासको आयातको प्रतिस्थापन त के ग्यास निर्यातबाट समेत ठूलो मात्रामा विदेशी मुद्राको आर्जन गर्न सकिन्छ। यसरी ग्यासको उत्पादन गरी सिएनजी इन्जिनयुक्त सवारी साधनहरूको प्रयोगमा बढावा दिने नीति ल्याइएमा पेट्रोल तथा डिजेल जस्तो ठूलो मात्रामा आयात हुने अन्य पेट्रोलियम पदार्थहरूको आयातलाई समेत पूर्ण रूपमा कटौती गर्न सकिन्छ।

पेट्रोल र डिजेल

आफ्नो उत्पादनको अभावमा पेट्रोल र डिजेलको उपभोगमा हामी पूर्ण रूपले परनिर्भर बनेका छौं। आगामी समयमा

विश्वमा तेलको उत्पादन लागत बढ्दै जाने अवस्थामै यसको मूल्यमा भन्नु भारीदरले बढोत्तरी हुने सम्भावनहरू पनि रहेका छन् । हामीले समयसमयमा भोग्ने गरेका जस्ता थुप्रै तेल सङ्कटहरू कालान्तरमा फेरि पनि नभोग्नुपर्ला भन्ने छैन । तसर्थ तेलको प्रयोगलाई प्रतिस्थापन गर्नेतर्फ अहिल्यैदेखि नै कदमहरू चाल्दै जानु राम्रो हुनेछ । हलुका सवारी साधनहरू जस्तै, मोटरसाइकल र कारहरूको सञ्चालनमा ठूलो मात्रामा पेट्रोलको खपत हुने गर्दछ । तसर्थ अल्पकालमा साइकल, विद्युतीय साइकल र हलुका विद्युतीय सवारी साधनहरूको प्रयोगलाई प्रोत्साहन गर्दै पेट्रोलियम पदार्थको खपतमा ठोसरूपमा कटौती ल्याउन जरुरी छ । त्यसै गरी, लागत र तेल खपतको हिसाबले हेर्दा ठूला र एकै पटक धेरै यात्रीहरू बोक्न सक्ने सवारी साधनहरू भन्दा साना यात्रीबाहक साधनहरू जस्तै, माइक्रो बस र मिनी बसहरू कम प्रभावकारी (less efficeint) हुने गर्दछ । तसर्थ, हाल सञ्चालनमा रहेका यस्ता साना भाडाका सवारी साधनहरूलाई अविलम्ब विस्थापित गरी एकै पटक धेरै यात्रुहरूलाई ओसारपसार गर्नसक्ने ठूला सवारी साधनहरूको सञ्चालनमा जोड दिनुपर्दछ । साथै, यात्रुवाहक साना सवारी साधनहरूको आयातलाई दुरुत्साहित गर्न र ठूला सवारी साधनहरूको आयातलाई प्रोत्साहित गर्न साना सवारी साधनहरूको आयातमा लगाइँदै आएको करका दरहरूमा भारी वृद्धि गरी ठूला सवारी साधनहरूमा कर छुटको व्यवस्था गरिनु जरुरी हुन्छ । सरकारले सवारी साधन नवीकरण शुल्कमा पनि विद्युतीय सवारी साधन र ठूला सवारी साधनहरूमा भारी छुट दिने र खनिज तेलबाट सञ्चालित अन्य साना यात्रुवाहक सवारी साधनहरूमा कर थप गर्ने जस्ता कार्यहरू गरेर पनि तेलको आयातको परिमाणलाई केही कटौती गर्न सकिन्छ ।

विद्युतीय सवारी साधनहरूको पार्टपुर्जाहरूको सहज उपलब्धताको व्यावस्था गरिने, यिनीहरूको मर्मत सुविधामा सहजता प्रदान गरिने, साइकलका लागि छुट्टै ट्याक निर्माण गर्ने, कम्तीमा पनि हप्ताको एक दिन साइकल डे मनाउने जसमा विद्यार्थी, शिक्षक, कर्मचारी एवम् सर्वसाधारण मानिसहरूलाई साइकल प्रयोगका लागि अभिप्रेरित गर्ने आदिजस्ता कार्यहरूलाई अगाडि बढाउने हो भने मुलुकको ठूलो जनसंख्याले यसको प्रयोगलाई बढावा दिनेछन् । हप्तामा दुई दिन बिदा दिने व्यवस्था गरिएमा पनि तेलको खपतमा उल्लेख्य रूपमा कमि ल्याउन सकिन्छ ।

यसका अतिरिक्त, उच्च स्तरका फराकिला सडकहरूको विकास गर्ने, काठमाडौं उपत्यकालाई तराइसँग जोड्न छोटो दूरीका द्रुत मार्गहरूको विकास गर्ने, पहाडी मार्गहरूमा हुने अनावश्यक घुम्तीहरूलाई सुरुङ मार्गहरूले विस्थापित गर्ने, भत्केका सडकहरूको समयमै मर्मतसंभार गरी यिनीहरूमा भएका खाल्डाखुल्डी पुर्ने, सडकलाई अवरोधमुक्त बनाउन प्रत्येक क्रसिङ प्वाइन्टहरूमा सवारी साधनहरूका लागि फ्लाइओभरहरू बनाउने साथै पदयात्रीहरूको क्रसिङका लागि ओभरहेड पुल वा अन्डरग्राउण्ड सब वे बनाइ सडकबाट जथाभावि क्रसिङ गर्ने प्रवृत्तिलाई निमित्तान्न पार्ने एवम् विद्यालयका पाठ्यक्रमहरूमा नै ट्राफिक नियम र सडक प्रयोगका बारेमा समावेश गर्ने हो भने छोटो समयमा नै सडक अनुशासन कायम हुन गई सडक दुर्घटनामा पनि कमी ल्याउन सकिन्छ । यस्ता कार्यहरूले सवारी साधनहरू बिनारोकटोक उच्च गियरमा चलन पाउने हुनाले तेलको खपत कम हुन जान्छ । यस्ता कार्यहरूले पनि अप्रत्यक्ष रूपले पेट्रोल तथा डिजेलको आयातलाई कटौती गर्न सकिन्छ ।

तसर्थ अल्पकालमा साइकल लगायत हलुका विद्युतीय सवारी साधन र ठूला यात्रुवाहक सवारी साधनहरूको प्रयोगमा जोड दिने, सडकहरूको स्तरोन्नति गर्ने, यात्रुहरूबाट हुने सडकको प्रयोगलाई व्यवस्थित गर्ने जस्ता कार्यहरू गर्दै दीर्घकालमा विद्युतीय रेल लगायतका सवारी साधनहरूको प्रयोग गरी पेट्रोल तथा डिजेलको प्रयोगलाई ठोस रूपमा घटाउँदै लान सकिन्छ । हाल खनिज तेलको विकल्पमा सजिवनको तेल, अल्कोहल र इस्टरजस्ता जैविक इन्धनहरूलाई पनि प्रयोग गर्न थालिएको छ । जैविक इन्धनहरूको प्रयोगबाट गाडीसमेत सफल रूपले चलाउन सकिन्छ भन्ने तथ्य ब्राजिलले देखाइसकेको छ । यसर्थ यसको सम्भावनाहरूलाई पनि अध्ययन गरिनु जरुरी हुन्छ । यो कुरा सफल भएमा पर्यावरणीय सुधार समेत हुन गई समाजले थुप्रै अप्रत्यक्ष लाभहरू प्राप्त गर्दछ ।

ख) औषधि

नेपालले भारत तथा अन्य मुलुकहरूबाट बर्सेनि अर्बौं रुपैयाँबराबरका औषधिहरू आयात गर्दछ (तालिका ३ र ४) । हामी आफैले कतिपय त्यस्ता औषधिहरूको उत्पादन गरी यिनीहरूको आयातलाई प्रतिस्थापन गर्न सक्दछौं । तयारी औषधिका तुलनामा औषधि उत्पादनका लागि आवश्यक कच्चा पदार्थ कैयौं गुणा सस्तो पर्ने हुनाले त्यस्तो कच्चा पदार्थ आयात गरी औषधि उत्पादन गर्नेतर्फ लामो भन्ने यसबाट निकै राम्रो परिमाणमा विदेशी मुद्राको बहिर्गमनलाई रोक्न सकिन्छ । अर्कोतर्फ जडीबुटीमा हामी आफै आत्मनिर्भर छौं । जडीबुटी, योग एवम् प्राकृतिक चिकित्सामा सर्वसाधारणको पहुँच, प्रदूषण नियन्त्रण, कृषि उत्पादनमा रासायनिक औषधिहरूको अनावश्यक प्रयोगमा कमी एवम् खाद्य पदार्थमा हुने मिसावटलाई मात्र पनि नियन्त्रण गर्न सके जन स्वास्थ्यमा खराब असर पर्दैन । परिणामस्वरूप औषधिको प्रयोग एवम् यसको आयातलाई कमी गर्न सकिन्छ । तसर्थ जडीबुटी, योग र प्राकृतिक चिकित्सा पद्धतिलाई विद्यालयका पाठ्यक्रमहरूमा नै समावेश गरी यसको पठनपाठन गराउँदै लगिनु आवश्यक हुन्छ । यसका अतिरिक्त सौचालयको प्रयोग र व्यक्तिगत सरसफाइका बारेमा चेतना अभिवृद्धि गराउने कार्यहरूलाई पनि व्यापक रूपमा अगाडि बढाउन आवश्यक छ । धेरैजसो रोगहरू पानी र खाद्यान्नजन्य वस्तुहरूको उपभोगबाट सिर्जित हुने हुनाले राज्यको तर्फबाट नै प्रत्येक जनतालाई सफा र स्वच्छ पिउने पानीको व्यवस्था गर्ने, खाद्य पदार्थमा हुने मिसावट गर्ने एवम् जनस्वास्थ्य प्रति लापारवाही गर्ने खाद्य उत्पादकहरूलाई कडा कानुनी कारबाही चलाउनेजस्ता कुराहरूतर्फ ध्यान दिन जरूरी हुन्छ । यसो गर्न सके एकातर्फ औषधिको उपभोगलाई नै ठोस रूपमा घटाउन सकिन्छ भने अर्कोतर्फ बर्सेनि औषधिको आयातबापत खर्च हुने विदेशी मुद्रा पनि वचत गर्न सकिन्छ ।

ग) सिमेन्ट

सिमेन्टको आयातमा पनि नेपालले उल्लेख्य मात्रामा विदेशी मुद्राको खर्च गर्ने गरेको छ (तालिका ३) । नेपालमा हाल सरकारी र निजी दुबै क्षेत्रहरू सिमेन्ट उत्पादनका कार्यहरूमा संलग्न छन् । सरकारी क्षेत्रबाट सञ्चालित हाम्रा दुई ठूलो सिमेन्ट उद्योगहरू, हेटौंडा सिमेन्ट उद्योग र उदयपुर सिमेन्ट उद्योगहरूबाट उत्पादित सिमेन्टहरूको माग उच्च रहँदारहँदै पनि विभिन्न चलखेलहरूका कारण सिमेन्टको उच्च माग रहेको समयमा यिनीहरू आफ्नो उत्पादन बन्द गर्न पुग्दछन् । यि संस्थाहरूमा भित्रभित्रै मौलाउँदै गएको विकृति र विसङ्गतिहरूलाई सुधार्न मात्र सकिएमा पनि नेपालले तत्कालै ठूलो मात्रामा सिमेन्टको आयातलाई प्रतिस्थापन गर्न सक्ने स्थिति छ । तसर्थ अल्पकालमा यी उद्योगहरूको स्वास्थ्य अभिवृद्धि गर्नेतर्फ कदम चाल्दै मुलुकमा लगानीयोग्य वातावरणको सिर्जना गर्ने तर्फ ठोस कदम चाल्न जरूरी छ । त्यसै गरी, निजी क्षेत्रलाई सिमेन्ट उत्पादनका लागि प्रोत्साहन दिने, सिमेन्ट उत्पादनका लागि आवश्यक पूर्वाधारहरू जस्तै बाटो, विद्युत्, सञ्चार आदिको व्यवस्था गरिदिने हो भने ठूलो परिमाणमा यसको उत्पादन गरी निर्यातसमेत गर्न सकिने स्थिति छ ।

नेपालमा सिमेन्ट उत्पादनका लागि प्रशस्त सम्भावनाहरू रहेका छन् । अध्ययनहरू अनुसार नेपालका विभिन्न पहाडी क्षेत्रहरूमा उच्च स्तरको सिमेन्ट उत्पादन गर्न लायक १ अर्ब २५ करोड मेट्रिक टन चुनदुङ्गाका खानीहरू रहेका छन् । ललितपुरको चोभार, मकवानपुरको भैसे, धादिङको बेलडाँडा, धनकुटाको निगाले, अर्घाखाँचीको नरपानी, सुर्खेतको चौकुने, खोटाङको हलेसी एवम् दाङको गान्धारी आदि स्थानहरूमा सिमेन्ट उत्पादनयोग्य चुनदुङ्गाका खानीहरू पाइएका छन् । सिमेन्ट बनाउन उपयुक्त चुनदुङ्गा भएका यस्ता खानीहरूलाई सञ्चालन गरी सिमेन्ट उत्पादन गर्नेतर्फ लामो भन्ने यसमा आत्मनिर्भरता अभिवृद्धि गर्दै ठूलो मात्रामा सिमेन्ट निर्यात समेत गर्न सकिन्छ ।

मुलुकमा सिमेन्ट उत्पादनका लागि आवश्यक कच्चा पदार्थ-क्लिङ्करको-उत्पादन पर्याप्त नहुनुको कारण ठूलो मात्रामा

भारतबाट यसको आयात गर्नु परेको स्थिति छ । तसर्थ, नेपालमा नै क्लिंकरको सहज उत्पादनका लागि सहूलियत प्रदान गर्दै आउँदा समयमा आफ्नै मुलुकमा यसको पर्याप्त उत्पादन गरी यसको आयात घटाउनेतर्फ कदम चाल्न जरुरी छ ।

घ) टायर तथा ट्युबहरू

तयारी टायर तथा ट्युबहरूको आयात पनि निकै ठूलो परिमाणमा भइरहेको छ (तालिका ३ र ४) । यस्ता तयारी टायर-ट्युबहरूका अतिरिक्त यसको कच्चा पदार्थहरूको आयात गरी नेपालमा नै उत्पादन गर्ने हो भने ठूलो परिमाणमा विदेशी मुद्राको बचत गर्न सकिन्छ । यसका लागि गोरखकाली रबर उद्योगलाई अभि सशक्त र प्रभावकारी तुल्याउन आवश्यक छ । सम्पूर्ण सरकारी र अर्धसरकारी कार्यालयका सवारी साधनहरूमा मात्रै पनि स्वदेशी उद्योगबाट उत्पादित टायर र ट्युबहरूको प्रयोगलाई अनिवार्य गराइए तयारी टायर तथा ट्युबहरूको आयातवापत ठूलो परिमाणमा खर्च हुने विदेशी मुद्राको बचत गर्न सकिन्छ ।

ङ) तयारी पोसाक

भारत तथा अन्य देशहरूबाट वार्षिक अर्बौं रुपैयाँ बराबरका तयारी पोसाकहरू आयात हुँदै आएका छन् । (तालिका ३ र ४) । आवश्यक कच्चा पदार्थहरूको आयात गरी वा तिनीहरूको स्थानिय रूपमै उत्पादन गरी स्वदेशमै तयारी पोसाकहरूको उत्पादन गर्न सक्ने प्रसस्त सम्भावनाहरू छन् हामीसँग । यदि आफ्नै देशमा सस्ता र उच्च गुणस्तरका तयारी पोसाकहरूको उत्पादन गर्ने हो भने तयारी पोसाकको आयातलाई पूर्ण प्रतिस्थापन गर्दै निर्यात प्रवर्धन समेत गर्न सकिन्छ । सरकारी र अर्ध सरकारी निकायका कर्मचारीहरूले कार्यालयमा उपस्थित भएका वखत अनिवार्यरूपले तोकिएको युनिफर्म लगाउनुपर्ने व्यवस्था गर्ने र राजनीतिकर्मीहरू र अन्य सामाजिक कार्यकर्ताहरूले पनि स्वदेशी उत्पादनका तयारी पोसाकहरूलाई प्रयोग गरी प्रोत्साहन पुर्याउने हो भने हाल ठूलो परिमाणमा हुँदै आएको यिनीहरूको आयातलाई दुरुत्साहित गर्न सकिन्छ । यसो गर्न सकिएमा तयारी पोसाक आयातका लागि ठूलो परिमाणमा खर्च हुँदै आएको विदेशी मुद्राको बचत गर्न सकिन्छ ।

च) लत्ताकपडा

भारत तथा अन्य मुलुकहरूबाट नेपालमा बर्सेनि अर्बौं रुपैयाँ मूल्य बराबरका लत्ताकपडाहरू आयात हुने गर्दछन् (तालिका ३ र ४) । नेपालमा पनि कपडा उत्पादनका लागि सम्भावनाहरू नभएका होइनन् । केही दशक अगाडिसम्म हेटौडा कपडा कारखानालगायत मुलुकभित्र धेरै टेक्सटाइल उद्योगहरू सञ्चालनमा थिए तर उचित संरक्षण र सुरक्षाको अभावमा हाल प्राय सबै बन्दको स्थितिमा पुगेका छन् । टेक्सटाइल उद्योग सञ्चालन गर्न स्थानिय उद्यमीहरूलाई प्रोत्साहित गरिनुपर्दछ । सरकारी र अर्धसरकारी कर्मचारीहरू, सुरक्षा निकायका सबै कर्मचारीहरू, राजनैतिक कर्मीहरू एवम् सामाजिक कार्यकर्ताहरू समेतद्वारा स्वदेशी टेक्सटाइलहरूबाट उत्पादित कपडाहरूकै प्रयोग गर्ने अभियानका रूपमा कार्यक्रमहरूलाई अगाडि ल्याइनु पर्दछ । तसर्थ अल्पकालमा हेटौडा कपडा उद्योगलगायत अन्य कपडा उद्योगहरूको पुनर्जीवीकरण गर्दै मुलुकमा लगानी योग्य वातावरणको सिर्जना गर्न जरुरी छ । यसो गर्न सकेमा लत्ता कपडाको आयातलाई पनि राम्रै हिसाबले दुरुत्साहित गर्न सकिन्छ ।

छ) कच्चा ऊन

नेपालले बर्सेनि अर्बौं रुपैयाँ मूल्य बराबरको कच्चा ऊन आयात गर्दै आएको छ (तालिका ४) । नेपालमा भेडाच्याङ्ग्रा पालनकालागि प्रशस्त सम्भावनाहरू छन् । भेडा च्याङ्ग्रा पालनलाई प्रोत्साहन गर्न सरकारले उन्नत नश्लका भेडा च्याङ्ग्राका पाठापाठीहरूको व्यवस्थापन, तिनीहरूको खरिद गर्नका लागि सरल कर्जाको उपलब्धता, तिनीहरूको

बिमाको व्यवस्था, औषधोपचारका लागि चिकित्सकीय सुविधा, उत्पादित ऊनको बिक्रीका लागि बजारको उपलब्धता जस्ता कुराहरूको व्यवस्थापन गर्न जरूरी छ । यसबाट ऊन र मासुको आयात प्रतिस्थापनका साथसाथै पहाडी र हिमाली भेगका बासिन्दाहरूको स्वरोजगारमार्फत उनीहरूबीचमा व्याप्त रहेको गरिबीसमेत न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ ।

ज) कोइला

काठमाडौं उपत्यका, दाङ., सल्यान, रोल्पा, बराह क्षेत्र र पाल्पाजस्ता देशका विभिन्न भूभागहरूमा कोइलाखानीको अवस्थिति रहेको पाइएको छ । यस्ता कोइलाखानीहरूलाई पूर्ण क्षमतामा उपयोगमा ल्याउन सकिएमा कोइलाको उपभोगमा देश आत्मनिर्भर बन्न सक्दछ । कोइलाको प्रयोगलाई बनमारा एवम् अन्य कमसल जातका वनपैदावार, काठको धुलो र सहरमा थुप्रिने दहनशील फोहरको प्रयोग गरी उत्पादन गर्न सकिने जैविक ब्रिकेटको प्रयोगद्वारा पनि केही हदसम्म प्रतिस्थापन गर्न सकिन्छ । यसबाट सहरहरूमा थुप्रिन जाने फोहरको पनि व्यवस्थापन हुने भएकाले समयसमयमा उत्पन्न हुने फोहर सङ्कटको पनि समाधान हुन जान्छ । यस्ता कार्यहरूको माध्यमबाट आफ्नो उत्पादनलाई प्रश्रय पुऱ्याउँदै एकातर्फ देशमा व्याप्त रहेको बेरोजगारीको समस्यालाई केही हदसम्म समाधान गर्न सकिन्छ भने अर्कोतर्फ स्वदेशी उद्यमशीलताको विकास पनि गर्न सकिन्छ । यसका अतिरिक्त कोइला प्रयोग गरी विद्युत् उत्पादनका लागि थर्मल प्लान्टहरूको पनि सञ्चालन गर्न सकिन्छ । तसर्थ यसतर्फ पनि सरकारले ध्यान दिन जरूरी छ ।

झ) प्लास्टिक दाना

प्लास्टिक दानाको आयातमा मुलुकले बर्सेनि अबीँ रुपैयाँ बराबरको विदेशी मुद्राको खर्च व्यहोरिरहनुपरेको छ (तालिका ४) । प्लास्टिक दाना प्लास्टिकका भोला बनाउनका लागि समेत प्रयोग भइरहेका छन् । प्लास्टिकका भोलाका प्रयोगका कारणबाट दिनानुदिन वातावरणीय समस्याहरू उत्पन्न भइरहेका छन् । तसर्थ, वातावरणीय हिसाबले समेत यस्ता भोलाहरूको प्रयोगलाई दुरुत्साहन गर्न जरूरी छ । कागजका तुंगा वा कपडाका भोलाहरूको प्रयोगलाई बढाई प्लास्टिकका भोलाको प्रयोगलाई विस्थापित गर्न सकिन्छ । यसो गर्न सकिएमा प्लास्टिक दानाको आयातलाई केही हदसम्म दुरुत्साहित गरी विदेशी मुद्राको बचतलाई बढाउन सकिन्छ ।

ञ) अन्य वस्तुहरू

माथि उल्लेखित वस्तुहरूका अतिरिक्त कागज, स्टेसनरी सामान, बच्चाको खानेकुरा तथा दुग्ध पदार्थ, धान, चामल, फलफूल, चिनी, जीवित जनावर, चिया, तरकारी, सुती, जुता तथा चप्पलहरू जस्ता वस्तुहरूको आयातमा पनि राष्ट्रले बर्सेनि अबीँ रुपैयाँबराबरको विदेशी मुद्राको खर्च गरिरहेको छ (तालिका ३ र ४) । यस्ता वस्तुहरूको स्थानीय स्तरमै उत्पादन गरी यिनीहरूको आयातलाई प्रतिस्थापन गर्न सकिन्छ । यसका अलावा नेपालमा फलाम, तामा, सुन, चाँदी, निकेल, कोवाल्ट, टंगस्टेन जस्ता धातुहरूका खानीहरूको पनि अवस्थिति रहेको छ । नेपालले हाल ठूलो परिमाणमा भारत तथा अन्य देशहरूबाट फलाम, तामा, सुन तथा चाँदीजस्ता धातुहरूको आयात गरिरहेको छ । ललितपुरको फूलचोकी, रामेछापको ठोसे, तनहुँको लब्दी खोला र चितवनको जिरबाडलगायत देशका विभिन्न ८५ स्थानहरूमा फलामका धाउहरू रहेको अनुसन्धानहरूबाट पत्ता लागिसकेको छ । त्यसै गरी देशका १०७ ठाउँहरूमा तामा खानी रहेको तथ्य पाइएको छ । अनुसन्धानहरूबाट रोल्पाको लुङ्ग्री खोला क्षेत्र, बैतडी, डँडेलधुराजस्ता ठाउँहरूमा सुनखानीहरू र गणेश हिमाल क्षेत्र, मकवानपुर, इलाम, अर्घाखाँची र गुल्मीलगायतका ठाउँहरूमा केही मात्रामा चाँदी खानी रहेको अनुमान रहेको छ । यस्ता खानीहरूको सम्भाव्यता अध्ययन गरी यिनीहरूको विकासका लागि दीर्घकालीन नीतिहरू तर्जुमा गरी लागू गर्नेतर्फ ध्यान दिन जरूरी छ ।

तालिका ३

भारत बाट आयात हुने प्रतिस्थापन गर्न सकिने वस्तुहरूको आयात (रु. करोडमा)

विवरण	२०५७/५८	२०६२/६३	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५ दश महिना
सिमेट	२१८.४९	१९३.६०	३३०.०१	९४२.५२	९७१.०४	१०१२.६	११६९.०	२४०.३	२३८८.१
कोइला	५०.०९	११९.५०	५५५.०४	७००.९९	८७२.१३	६२०.८	९१५.५	९०१.६	९५४.९
खनिज तेल			९२२५.५६	१०७३.८८	१३१३३.१७	११००५.८	६५६०.८	११८९२.०	१३१९३.८
औषधी	२६८.९१	४३८.९०	१०३८.३४	१३३३.७४	१५११.२४	१७८४.७	१९१६.४	२१४८.४	१९४७.३
कागज	५१.४१	६०.३२	२२७.८१	३६७.८३	४८१.१५	५१४.०	५५४.२	५८७.७	५२९.३
तयारी पोसाक	५४.२४	१०८.३४	२९९.१०	२८०.०६	३७६.४२	४६०.६	४४५.९	५६२.३	४४५.८
लत्ता कपडा	२४=८८	२०५.१७	२४१.०५	२८९.९७	३६६.३५	३८१.७	४१६.७	४२०.४	३७३.९
बच्चाको खानेकुरा तथा दुध पदार्थ	४८.६६	५७.१९	९७.९१	३५९.९६	४८२.७४	४६६.०	४६८.६	५९०.४	५७०.९
धान चामल	४२.४१	२३०.९८	४२६.७०	८४५.५८	१२३७.९४	१५६१.३	२१८६.३	२३६०.१	२४१६.८
फलफूल	१७.५	७६.०	८५.८	१३०.५	२२५.६	३७०.६	५०१.७	४९५.०	४८६.७
चिनी	०.६	२२.६	९.९	१०६.१	६.०	१.९	३५.६	११.९	४.७
जिवित जनावर	३०.४	५१.२	४२.३	१००.६	१४६.६	१९५.२	२६९.०	२१६.५	२५८.२
चिया	१०.०७	१.७९	२.९	५.०	४.६	६.९	६.९	७.८	८.५
तरकारी	५९.०	११४.०	२५९.०	४५४.९	६१९.१	७९८.९	७७२.६	१०६४.५	९३४.२
सुती	५४.९	६०.०	१९१.७	२०६.८	२१३.४	२०३.८	२७६.६	२८०.५	१९५.०
टायर र ट्युब	१४.८	३०.४	१७८.०	२८६.७	३६४.१	४३२.६	४०८.१	५८७.७	६०४.४

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक ।

तालिका ४

अन्य मुलुकबाट आयात हुने प्रतिस्थापन गर्न सकिने वस्तुहरूको आयात (रु. करोडमा)

विवरण	२०५७/५८	२०६२/६३	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५
औषधि	६१.५	११०.८	१९७.६	२६३.४	३१६.४	५७८.८	९५९.२	३९७.४	४६५.६
त्पास्टिक दाना	२०१.७	३६९.७	५७८.७	४५२.५	७८०.२	६५८.०	९१२.२	८९०.५	१११९.९
दूध पाउडर	७.३	२.९	३०.१	२०.७	१२.७	५५.६	२२.१	७१.३	४७.५
कच्चा ऊन	१८०.०	१५१.१	६५.७	१०५.०	१५५.४	१४५.८	१६६.०	१५५.३	८७.७
कच्चा रेसम			०.०	१४.८	३१.४	१५५.५	१३३.९	७५.५	१३५.९
तयारी पोसाक	१४१.०	२३३.२	१०४.७	५४५.५	६७७.७	५०४.०	७१२.२	६६३.८	६९७.९
जुता तथा चप्पलहरू	४४.६	७२.८	४२.७	२०६.३	२३४.७	१८५.२	२६३.५	२३७.९	२११.३
लेखाइ तथा छपाइको कागज	३६.५	८३.२	१७५.८	१७२.९	२२५.५	२५१.८	२३९.९	३४८.२	२६६.७

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक

४.२ निर्यात प्रवर्धन

आयात प्रतिस्थापनका साथसाथै निर्यात प्रवर्धनको नीतिलाई पनि अवलम्बन गर्दै लगिएमा मात्रै अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारबाट ठोस लाभ प्राप्त गर्न सकिनेछ । हाम्रा तुलनात्मक लाभ भएका क्षेत्रहरूको पहिचान गरी तिनीहरूको विकास गर्न सके निर्यात प्रवर्धन हुन गई ठूलो परिमाणमा विदेशी मुद्राको आमदानी गर्न सकिने स्थिति छ । तसर्थ यस्ता क्षेत्रहरूको पहिचान र विकास गरिन जरूरी छ । तलका बुँदाहरूमा त्यस्ता केही क्षेत्रहरूको बारेमा प्रकाश पार्ने कोसिस गरिएको छ ।

क) कृषि तथा वन

केही दशकअघिसम्म नेपाल कृषि उत्पादनमा आत्मनिर्भर मात्र होइन त्यस्ता कतिपय वस्तुहरूको राम्रो निर्यातक पनि थियो । तर विगत केही दशकदेखि यता आएर धान चामलसमेत आयात नगरी खान नपुग्ने मुलुक भएको छ । एउटा कृषिप्रधान मुलुकका लागि यो पक्कै पनि लज्जास्पद कुरा हो ।

नेपाल विविधतै विविधताहरूले भरिएको देश हो र यो विविधता नै हाम्रो सम्पत्ति हो । यि विविधताहरूबाट हामीलाई धेरै किसिमका अवसरहरू पनि प्राप्त छन् । हावा पानीको विविधताका कारणले बेमौसमी तरकारी, फलफूल र अन्य कृषि, वन तथा पशुजन्य वस्तुहरूको उत्पादन गरी निर्यात गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावनाहरू छन् । एकातर्फ विश्वको जनसंख्या बढ्दै गइरहने र अर्कोतर्फ कृषिबाट उत्पादित वस्तुहरूको वैकल्पिक ऊर्जा उत्पादनमा समेत प्रयोग हुँदै जाने भएकाले भविष्यमा कृषि उत्पादनहरूको माग र मूल्यमा अभ्र तीव्र वृद्धि हुदै जाने स्थिति छ । जलवायु विविधतामा धनी हुनका साथै सिंचाइको विकासका लागि पनि प्रसस्त सम्भावनाहरू रहेका कारण भविष्यमा हाम्रो कृषि क्षेत्रलाई तुलनात्मक लाभको क्षेत्रमा विकास गर्न सकिने सम्भावनाहरू पनि छन् । हाम्रो यो अवसरलाई कदापि चुक्न दिइनु हुँदैन ।

तसर्थ, भविष्यमा कृषिको विकासका लागि दीर्घकालीन र यथार्थपरक नीतिहरू तर्जुमा गरी ठोस रूपले तिनीहरूको कार्यान्वयन र अनुगमन गर्दै जान जरूरी छ । यस क्षेत्रको विकासबाट निर्यात प्रवर्धन मात्र नभई मुलुकमा कृषिमा आधारित औद्योगीकरणको लागि जग बसाउन समेत मद्दत मिल्नेछ ।

त्यसै गरी नेपालको कुल भू-भागको करिब २९ प्रतिशत भू-भाग वनजङ्गलले ढाकेको छ । वनजङ्गल एवम् उच्च हिमाली पाखाहरू लोठसल्लो, चिराइतो, यासांगुम्बा, पाषाणभेद, अलैची, तेजपात, राजवृक्षजस्ता विभिन्न किसिमका बहुमूल्य जडीबुटी एवम् उत्तिस, टिक, खयर, साल, सिसौ, अग्निसोजस्ता वनजन्य पैदावारहरूका अपार भण्डारहरू हुन् । यस्ता भण्डारहरूको समुचित व्यवस्थापनबाट निर्यात प्रवर्धन गरी प्रसस्त मात्रामा विदेशी मुद्रा आर्जन गर्न सकिन्छ । त्यसै गरी, धार्मिक हिसाबले अत्यन्तै मूल्यवान् वनस्पतिहरू जस्तै रुद्राक्ष एवम् बोधिचित्तको प्रवर्द्धन गरी यसबाट पनि प्रसस्त फाइदा प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसका अतिरिक्त वनजङ्गलको प्रवर्धनद्वारा एकातर्फ 'कार्वन व्यापार' को समेत प्रवर्धन हुन गई ठूलो मात्रामा विदेशी मुद्राको आमदानी पनि गर्न सकिन्छ भने अर्कोतर्फ जनस्तरको स्वास्थ्यमा समेत अनुकूल सुधार आई औषधिको आयातमा समेत कटौती हुन पुग्दछ ।

ख) अधातुजन्य खनिज पदार्थ

नेपाल विभिन्न अधातुजन्य खनिज पदार्थहरू, जस्तै मार्बल, ढुङ्गा, बालुवा, स्लेट, ग्रेनाइट, म्याग्नेसाइट, क्वार्ज र विभिन्न किसिमका बहुमूल्य पत्थरहरूमा पनि उत्तिकै सम्पन्न छ । यस्ता बहुमूल्य पत्थरहरूको उत्पादन र निर्यातबाट राम्रो परिमाणमा विदेशी मुद्राको आर्जन गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा म्यान्मारलगायत विश्वका विभिन्न मुलुकहरूको उदाहरणबाट थाहा पाउन सकिन्छ । मूल्यका अनुपातमा यिनीहरूको तौल र आयातन नगन्य हुने हुनाले हाम्रो जस्तो भूपरिवेष्ठित मुलुकले यस्ता बहुमूल्य वस्तुहरूको निर्यात प्रवर्धन गर्न सके दुवानी खर्चमा समेत मितव्ययिता प्राप्त हुन गई दोहोरो फाइदा प्राप्त गर्न सक्ने स्थिति रहन्छ । तसर्थ यसतर्फ पनि ध्यान पुऱ्याउँदै जानु आवश्यक देखिन्छ ।

ग) जलस्रोत

अबको युग भनेको जलस्रोत एवम् विद्युत ऊर्जाको युग हुनेछ । विश्वमा बढ्दो जनसंख्या, बढ्दो सहरीकरण र बढ्दो औद्योगीकरणजस्ता कारणहरूले जलस्रोत एवम् विद्युत ऊर्जाको माग भन्भन् बढ्दै गइरहनेछ । तसर्थ जलस्रोत एवम् विद्युत ऊर्जामा धनी मुलुकहरूको आर्थिक स्थिति आगामी समयमा अति विशिष्ट किसिमको हुनेछ । भौगोलिक दृष्टिकोणले सानै क्षेत्रफल ओगटेको भए तापनि जलस्रोत एवम् विद्युत उत्पादनका सम्भाव्यताहरूको आधारमा हाम्रो भविष्य अत्यन्तै उज्ज्वल छ ।

जलस्रोत हाम्रो लागि तुलनात्मक लाभ भएको क्षेत्र भए तापनि यसको विकास गर्न हामीले सकिरहेका छैनौं । यो हाम्रो नीतिगत असफलता नै हो । हामीसँग जलस्रोत एवम् विद्युत विकासका लागि अपार सम्भावनाहरू हुनु र छिमेकी देशहरूमा भविष्यमा ऊर्जाको माग बढ्दै जाने स्थिति हुनुले यसको मूल्य निर्धारणमा हाम्रो एकाधिकार कायम हुन सक्छ । भविष्यमा जलस्रोतको कुशलतम प्रयोग गर्दै यसलाई राष्ट्र निर्माणको मेरुदण्डका रूपमा विकास गर्न सकिने प्रचुर सम्भावनाहरू छन् । जलविद्युतको उत्पादन गरिँदा भविष्यमा पानीको बहावमा आधारित प्रविधिलाई भन्दा स्टोरेज वा पम्प स्टोरेज प्रविधिलाई प्राथमिकता दिइनुपर्दछ । जलस्रोतको उपयोग गर्दा बहुउद्देशीय आयोजनाहरूलाई प्राथमिकता दिइनुपर्दछ । जलविद्युत उत्पादनका नाममा जथाभाबी खोलानालाहरू ओगट्ने र त्यसको अपचलन गर्ने प्रथालाई तुरुन्तै रोकिनुपर्दछ । जलविद्युतबाहेक वायु ऊर्जा, जैविक इन्धनमा आधारित थर्मल प्लान्ट, भूषण (Geothermal) प्रविधि, सौर्य ऊर्जा आदि सबै प्रविधिहरूको उपयोग गरी विद्युत उत्पादनलाई बढाइनुपर्दछ । विद्युतको उत्पादनबाट विभिन्न वस्तुहरूको आयात कटौती/प्रतिस्थापन एवम् निर्यात प्रवर्धनको गतिलाई तीव्र बनाउन मद्दत पुग्दछ । हालको

अवस्थामा हाम्रो औद्योगिक क्षेत्रको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतामा आएको ह्रासको एक प्रमुख कारण विद्युत् कटौती नै हो । विद्युत् कटौतीका कारण एकातर्फ उद्योगधन्दाहरू पूर्ण क्षमतामा चलन सकिरहेका छैनन् भने अर्कोतर्फ डिजेल प्लान्ट एवम् जेनेरेटरहरूको प्रयोग गरी उत्पादन गर्न बाध्य भइरहेका छन् । यसले गर्दा उत्पादन लागत बढ्न गई अन्तराष्ट्रिय बजारमा नेपाली वस्तुको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतामा ह्रास आउन गएको छ । तसर्थ मुलुकको औद्योगीकरणका लागि जलस्रोत एवम् विद्युत्को विकासतर्फ अहिलेदेखि नै राष्ट्रिय सहमतिमा आधारमा अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन लक्ष्य तय गरी त्यसतर्फ कदम चाल्न जरुरी छ । जलस्रोतबाट मुलुकको विकास सम्भव छ भन्ने सम्बन्धमा हामीले भुटानको अनुभवहरूबाट पनि पाठ सिक्न जरुरी छ । नेपालमा जलस्रोत क्षेत्रलाई तुलनात्मक लाभका क्षेत्रमा विकास गर्न सकिने प्रसस्त सम्भावनाहरू रहेका छन् ।

घ) पर्यटन

पर्यटन विदेशी मुद्रा आर्जनको एक प्रमुख स्रोत हो । यस क्षेत्रबाट मुलुकले बर्सेनि अबीँ रुपैयाँ बराबरको आम्दानी गरिरहेको छ । यस क्षेत्रको विकासका माध्यमबाट अन्तर्राष्ट्रिय भाइचाराको विकासका साथै नेपाली उत्पादनहरू खास गरी क्युरियो तथा हस्तकलाका सामानहरूको निर्यातलाई प्रवर्धन गर्न सकिन्छ । थोरै लगानीबाट ठोस आम्दानी प्राप्त गर्न सकिने मध्येको एउटा राम्रो तुलनात्मक लाभ भएको क्षेत्र हो यो नेपालको लागि । यस क्षेत्रको विकासले प्रत्यक्ष रूपले विदेशी मुद्रा आर्जनका अलावा होटल रेस्टुरेन्ट व्यवसायको विकास, रोजगारीको अभिवृद्धि, व्यापारको प्रवर्धन लगायत विभिन्न उत्पादनमूलक गतिविधि एवम् चेतना स्तरको विकासमा पनि तीव्रता ल्याउँछ ।

ड. प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी

अल्पविकसित एवम् विकासोन्मुख राष्ट्रहरूको विकासका कार्यहरू सञ्चालनमा ल्याउन आफ्नै मात्र स्रोत र साधनहरू परिचालन गरेर सम्भव हुँदैन । यस्तो अवस्थामा विदेशी सहयोगको आवश्यकता पर्दछ । तर विदेशी सहयोग आफ्नो अनुकूलता अनुरूप नपाइने हुनाले प्रत्यक्ष विदेशी लगानीको अवधारणा अघि बढिरहेको छ । विदेशी लगानीकर्ताहरू पनि विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा पाइने सस्तो श्रमको उपयोग गरी आफ्नो नाफा बढाउन चाहन्छन् भने विकासोन्मुख मुलुकहरू पनि आफ्नो देशमा विदेशी पुँजी आकर्षित गरी निर्यातयोग्य वस्तुहरूको उत्पादन एवम् रोजगारीका अवसरहरूमा वृद्धि गरी समृद्धि हासिल गर्न चाहन्छन् । विदेशी पुँजी र प्रविधिलाई आकर्षित गर्न सके आयात प्रतिस्थापनका साथसाथै निर्यात प्रवर्धन गर्न सकिन्छ । तर विदेशी पुँजी र प्रविधि जहाँ बढी नाफा हुन्छ त्यतैतिर आकर्षित हुने प्रवृत्तिको हुन्छ । यस्तो नाफा उत्पादित वस्तुको लागि बजारको पर्याप्त उपलब्धता, सस्तो र दक्ष श्रमको उपलब्धता, सस्तो र अविच्छिन्न रूपमा ऊर्जाको आपूर्ति, उच्च स्तरको सञ्चार र यातायातको व्यवस्था, सरल सरकारी प्रक्रिया एवम् औद्योगिक सुरक्षाको स्थिति आदिमा भर पर्दछ । नेपालको हालको अवस्थामा हेर्ने हो भने माथि उल्लेखित कुनै पनि पूर्वाधारहरूको स्थिति ठीक देखिँदैन । विगत केही वर्षहरूबाट भइरहेको त्रासदीपूर्ण लोडसेडिङ, असुरक्षा, बन्दहडताल एवम् चन्दा आतङ्कका कारण भएका उद्योगधन्दाहरू त धमाधम बन्द हुँदै गइरहेका छन् भने विदेशी लगानीको आशा गर्नु व्यर्थ देखिन्छ । आफ्नो देशमा लगानीको वातावरण नभएर अनुत्पादक रूपले घरजग्गा र अन्य अनुत्पादक क्षेत्रको कारोबारमा लगानी वृद्धि भइरहेको छ । नाफामूलक लगानीका अवसरहरूको कमीका कारण पुँजी पलायनका प्रशस्त समाचारहरू सुन्नमा आइरहेका छन् । जताततै अनिश्चितता र असुरक्षाले घर गरिरहेको छ । यस्तो स्थितिमा विदेशी लगानी कसरी आकर्षित हुन सक्छ र ? तसर्थ नेपालले प्रथमतः विदेशी लगानीको लागि आवश्यक वातावरण बनाउनु पर्दछ । छिमेकीहरूसँग सुमधुर सम्बन्ध राखेर आफ्नो देशमा उत्पादन हुने सबै प्रकारका वस्तुहरूको लागि बजारको सुनिश्चितता गराउने, औद्योगिक सुरक्षाको राम्रो प्रबन्ध मिलाउने, औद्योगिक क्षेत्रको विकासका लागि आवश्यक

पूर्वाधारहरूको निर्माण गर्ने, विशेष आर्थिक क्षेत्रहरूको विकास गर्ने, एवम् सरकारी प्रक्रियाहरूलाई सरलीकरण गर्ने जस्ता कार्यहरू उच्च प्राथमिकताका साथ प्रारम्भ गर्नुपर्दछ । हाम्रो देशका जलस्रोत, विद्युत् उत्पादन र पर्यटन क्षेत्र विदेशी पुँजीको आकर्षणका दृष्टिले राम्रा क्षेत्रहरू हुन् । हामीलाई उच्च फाइदा पुग्ने गरी यी क्षेत्रहरूमा विदेशी पुँजीलाई आकर्षित गरिने नीति लिइनु जरुरी छ । त्यस क्षेत्रको विकासबाट समग्र राष्ट्रको उत्थान हुने कुरामा सायदै कसैको दुई मत हुन जाला ।

५. सम्बद्ध पक्षहरूबाट गरिनुपर्ने कार्यहरू

हाम्रो व्यापार घाटालाई न्यूनीकरण गरी वैदेशिक व्यापारबाट लाभ प्राप्त गर्न कुनै एक पक्षको मात्र प्रयासले सम्भव हुँदैन । यसका लागि सरकार, केन्द्रीय बैंक, निजी क्षेत्र र आम सर्वसाधारणले समेत आआफ्नो क्षेत्रबाट उत्तिकै भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । यस तथ्यलाई दृष्टिगत गर्दै नेपालले वैदेशिक व्यापारबाट लाभ प्राप्त गर्न निम्नलिखित उपायहरू अँगाल्नुपर्ने देखिन्छ ।

सरकारका तर्फबाट गरिनुपर्ने कार्यहरू

- सरकारका सबै अङ्गमा सुशासन कायम गर्ने ।
- लगानीमैत्री वातावरणको सिर्जना गरी लगानीलाई प्रोत्साहन गर्ने ।
- बचत र लगानीलाई प्रोत्साहित गर्ने नीतिहरू तर्जुमा गर्ने ।
- निर्यात प्रवर्द्धन र आयात प्रतिस्थापन दुवै नीतिको व्यवहारिक रूपले कार्यान्वयन गर्ने ।
- व्यापार सम्बद्ध पूर्वाधारहरूको विस्तार गर्ने ।
- निजी क्षेत्रको समन्वयमा व्यापारसम्बद्ध अनुसन्धान र विकासकार्यको थालनी गर्ने ।
- गुणस्तरको परीक्षण र नियन्त्रणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको प्रयोगशालाहरूको निर्माण गर्ने ।
- आर्थिक कूटनीतिको क्षमता र दक्षतामा अभिवृद्धि गर्ने ।
- पूर्ण तयारीका साथ व्यापार तथा पारवाहन सन्धिको वार्तामा प्रस्तुत हुने ।
- Buy Nepali Product Act लागु गरी नेपाली उत्पादनहरूलाई प्रोत्साहन पुऱ्याउने ।
- विलासिता तथा अनावश्यक सामानहरूको आयातलाई दुरुत्साहन गर्ने ।
- वस्तु, बजार र वित्तीय लिङ्केजहरूको विविधीकरण गर्ने ।
- Nepal Trade Integration Strategy, 2016 ले पहिचान गरेका वस्तु तथा सेवाहरूको निर्यात प्रवर्द्धनका लागि औँल्याएका सुझावहरूको कार्यान्वयन पक्षमा जोड दिने ।
- देशगत माग पक्षको सूचना सङ्कलन, प्रक्षेपण र विश्लेषण गर्दै त्यसको आधारमा निर्यात क्षमता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक तालिम, शिक्षा र अभिमुखीकरणसहितको आपूर्ति व्यवस्था सुधार गर्ने ।
- निर्यात प्रवर्द्धनका लागि वाणिज्य नीति, २०६५ अनुसार निर्यात प्रवर्द्धन गृह, सुकखा बन्दरगाह, विशेष आर्थिक क्षेत्र र गार्मेन्ट प्रशोधन क्षेत्रहरूको स्थापना गर्ने ।
- औद्योगिक नीति २०६७ अनुसार No Work No Pay को नीतिलाई प्रभावकारी ढङ्गले लागू गर्ने ।
- निर्यातमूलक उद्योग एवं विशेष आर्थिक क्षेत्रमा स्थापित उद्योगहरूलाई प्रोत्साहनस्वरूप थप सुविधा एवम् सहूलियत उपलब्ध गराउने ।

- वैदेशिक लगानीलाई आकर्षित गर्न 'विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०४९' लाई समयोचित संशोधन गर्ने ।
- विप्रेषणलाई उपभोगमा मात्र नभई उत्पादनमा पनि लिड्क गराउने ।
- प्रगतिशील करमार्फत खर्चयोग्य आमदानीको कटौती गरी आयात सङ्कुचित पार्ने ।

केन्द्रीय बैंकका तर्फबाट गरिनुपर्ने कार्यहरू

- हस्तक्षेपकारी भूमिका अँगाल्दै वित्तीय स्रोतलाई उत्पादनशील कार्यमा लगाउने ।
- ब्याजदर र तरलतामा स्थिरता ल्याई लगानीमा पर्न सक्ने जोखिम न्यूनीकरण गर्ने ।
- पूर्वाधार विकास बैंकको स्थापना गरी लगानी प्रवर्द्धन गर्ने ।
- EXIM बैंक स्थापना गरी निर्यात क्रियाकलापलाई गतिशील पार्ने ।
- निर्यात पुनर्कर्जाको उपभोगलाई प्रोत्साहित गर्ने ।
- कृषि कर्जाको परिमाणमा वृद्धि गरी कृषिउपजको आयात प्रतिस्थापनमा जोड दिने ।
- नेपालमा नै उत्पादन हुने वस्तुको आयातलाई दुरुत्साहित गर्न एल.सी. खोल्ने प्रक्रियालाई कठिन बनाउने ।

उद्यमीवर्गका तर्फबाट गरिनुपर्ने कार्यहरू

- निर्यात वृद्धि एवम् आयात प्रतिस्थापन हुने उद्योगहरूमा लगानी बढाउने ।
- विशेष गरी कम आयतन र उच्च मूल्य भएका वस्तुहरूको उत्पादन गरी निर्यात गर्ने ।
- गुणस्तर नियन्त्रणमा पूर्ण ध्यान पुऱ्याउने ।
- पूर्वाधारका क्षेत्रहरूमा लगानी बढाउने ।
- हालैका समयमा चीनसँग भएको भन्साररहित व्यापारसम्भौताबाट फाइदा लिने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार मेलाहरूमा आफ्नो सशक्त उपस्थिति जनाउँदै नेपाली उत्पादनहरूको लागि अन्तर्राष्ट्रिय बजारको खोजी गर्ने ।
- अनुसन्धान र विकासमा जोड दिने ।
- सट्टेबाजी, राजस्व छली र अनौपचारिक व्यापारबाट विमुख भई पूर्ण उद्यमशीलताको विकास गरी दिगो व्यवसाय चलाउने ।

नागरिक समाज, राजनीतिक दल, सर्वसाधारण जनता, गैरसरकारी संस्था र सञ्चारजगत्का तर्फबाट गरिनुपर्ने कार्यहरू

- सकेसम्म र पाएसम्म नेपाली वस्तुको उपभोग गर्ने बानीको विकास गर्ने र सोको लागि अभियान चलाउन मद्दत गर्ने ।
- राष्ट्रियता र देशभक्तिको भावलाई स्वदेशी उत्पादनसँग गाँस्ने ।

उपसंहार

नेपालको वैदेशिक व्यापारको इतिहासले लामै फड्को मारिसक्दा पनि यसको प्रवृत्तिमा तात्त्विक सुधार भएको देखिँदैन । बर्सेनि उकालो लागेको व्यापारघाटालाई न्यूनीकरण गर्न आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्धनका नीतिहरूलाई एकसाथ लागू गर्दै जान जरुरी छ । आयात प्रतिस्थापन गरिँदा मूल्यका हिसाबले ठूलो परिमाणमा आयात गरिँदै आएका

वस्तुहरूको आयातका साथै कृषि तथा वनजन्य वस्तुहरूको आयातलाई प्रतिस्थापन वा कटौती गर्ने नीति लिइएमा राम्रो हुन्छ ।

हाम्रो लागि निर्यात व्यापार बढाउने प्रमुख उपाय भनेको विदेशी बजारमा राम्रो माग भएका वस्तुहरूको पहिचान गरी उच्च गुणस्तर र सस्तो लागतमा त्यस्ता वस्तुहरूको उत्पादन र निर्यात गर्नु नै हो । तर सडकट र अनिश्चितताहरू व्याप्त रहेको स्थितिमा निजी क्षेत्र नयाँ लगानी गर्नेतर्फ सडकोचित हुने गर्छ र यो स्वाभाविक पनि हो । यस्तो समयमा लगानीको लागि सरकारी क्षेत्र नै अघि बढ्नुपर्ने हुन्छ । तर हाम्रो जस्तो असक्षम सरकार, जसलाई एकातर्फ साधारण खर्चहरू नै जुटाउनका लागि पनि धौधौ परिरहेको हुन्छ भने अर्कोतर्फ विकासका लागि छुट्याइएको पुँजीगत खर्च पनि गर्न नसकेर बजेट बचत राख्दछ, आफैँले पूर्वाधार निर्माण र उत्पादनशील कार्यहरू सञ्चालन गर्न सक्ने कुरा कतिको सम्भव छ त्यो सबैले राम्ररी आकलन गर्न सक्छन् ।

श्रमको मूल्य अन्य कतिपय देशहरूको तुलनामा कमी हुँदाहुँदै पनि माथि उल्लेख गरिएका विविध कारणहरूबाट उत्पादन लागत बढ्न गई हाम्रो अर्थतन्त्रलाई उच्च लागत अर्थतन्त्र (High Cost Economy) बनाएको छ । जबसम्म यी समस्याहरूलाई न्यूनीकरण गरी तात्त्विक रूपमा उत्पादन लागत घटाउन सकिँदैन तबसम्म अन्तर्राष्ट्रिय वजारमा आफ्नो उत्पादनको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउन सकिँदैन । त्यसैले दीर्घकालमा पूर्व-पश्चिम जोडने विद्युतीय रेलमार्गको सञ्चालन गर्ने, सडक सञ्जालले देशका सबै कुनाकन्दराहरूलाई जोड्ने, भन्सारमा हुने ढिलासुस्तीहरूको निर्मूलीकरण गर्ने, भारत सरकारसँगको कूटनैतिक प्रयासबाट ट्रान्जिटमा सरलीकरण ल्याउने, आफ्नो मुलुकभित्र उत्पादन र वितरण कार्यमा हुने गरेका सबै किसिमका अवरोधहरूलाई कानुनद्वारा निषेध गर्ने, लगानीमैत्री वातावरणको सिर्जना गर्ने आदि जस्ता व्यवस्थाहरू मिलाउनेतर्फ अहिल्यैदेखि ध्यान दिनु आवश्यक देखिन्छ । यसका अतिरिक्त सबै सम्बद्ध पक्षहरूले मुलुकको भविष्य निर्माण गर्न माथि उल्लेख गरिएअनुसार आआफ्ना क्षेत्रबाट इमानदारीका साथ लामुपर्ने देखिन्छ ।

नेपालको सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनको लेखापरीक्षण

घनश्याम पराजुली

निर्देशक, महालेखा परीक्षकको कार्यालय

खरिद

विश्वका सबै देशका सरकारहरू सबैभन्दा ठूला खरिदकर्ता हुन् । कुल राष्ट्रिय बजेटको ६० देखि ७० प्रतिशतसम्म सार्वजनिक खरिदकार्यमा उपयोग हुन्छ । सार्वजनिक खरिदले देशको आर्थिक विकासमा ठूलो भूमिका खेलेको हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को अनुमानित बजेट रु. १२ खर्ब ७८ अर्ब ९९ करोड ४८ लाख ५५ हजार मध्ये सार्वजनिक खरिद प्रत्यक्ष रूपमा लागू हुने घरभाडा, अन्य भाडा, इन्धन, मर्मतसम्भार, कार्यालय सम्बन्धी, पशुपंक्षिको आहार, सेवा र परामर्श, उत्पादन सामग्री, औषधी खरिद, भवन खरिद, भवन निर्माण, पुँजीगत सुधार खर्च, फर्निचर, सवारी साधन, मेसिनरी औजार, सार्वजनिक निर्माण, पुँजीगत अनुसन्धान र सफ्टवेयर निर्माणजस्ता खर्च शीर्षकहरूमा रु. ३ खर्ब ३६ अर्ब २६ करोड ५३ लाख २६ हजार खर्च हुने अनुमान भई बजेट अनुमानको २६.२९ प्रतिशत सार्वजनिक खरिद कानून आकर्षित हुने क्षेत्रमा खर्च हुने अनुमान रहेको पाइन्छ ।

खरिद (PROCUREMENT) ले P= Planning and Programming, R= Resource allocation, O= Organizational set-up, C= Competitive bidding, U= User's participation, R= Regular monitoring, E= Evaluate the program and decide, M= Manage further, E= Extend time and resources, N= Needful action/support, T= Take over the project / Terminate the project लाई समेटेको हुन्छ । खरिदका मुख्य सिद्धान्तहरूमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता, स्वच्छता, पारदर्शिता, इमानदारिता, मुद्राको सार्थकता, विवेकशीलता, नैतिकता, लक्ष्यप्राप्त (fit for purpose) र जबाफदेहिता पर्दछन् । खरिदका मुख्य उद्देश्यहरूमा मुद्राको उचित प्रतिफल प्राप्त, मितव्ययिता र कार्यदक्षता, निष्पक्ष र समान व्यवहार, बोलपत्रदाताबीच प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन, खरिद प्रक्रियामा पारदर्शिता वा खुलापन कायम, खरिदकार्यमा संलग्न हुनेको जबाफदेहिता स्थापना, खरिदप्रक्रियामा चुहावट, हिनामिना वा भ्रष्टाचारका सम्भावना घटाउने, खरिद प्रक्रियामा सहभागी हुन इच्छुक सबैको पहुँच र गार्हस्थ्य अर्थतन्त्रको प्रवर्द्धन गर्ने रहेको हुन्छ । विश्वभरमा खरिदप्रणालीमा कानुनी र नियमन संरचनामा पारदर्शिता, व्यापकता र प्रतिस्पर्धा, प्रतिस्पर्धात्मक खरिद विधिको उपयोग, खरिदसम्बन्धी सूचनाउपर पूर्ण, विश्वसनीय र उचित समयमा सर्वसाधारणको पहुँच एवं खरिदसम्बन्धी गुनासा वा उजुरी सुन्न स्वतन्त्र प्रशासनिक निकायको विद्यमानतालाई मूल्याङ्कन गरिन्छ ।

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा २(क) ले खरिदलाई सार्वजनिक निकायले खरिद ऐनबमोजिम कुनै मालसामान, परामर्श सेवा वा अन्य सेवा प्राप्त गर्ने वा कुनै निर्माणकार्य गर्ने वा गराउने कार्य भनी परिभाषित गरेको छ । त्यस्तै संयुक्त राष्ट्रसंघबाट पारित UNCITRAL Model Law on Procurement of Goods, Construction and Services ले Procurement लाई the acquisition by any means of goods, construction or services; भनी परिभाषित गरेको छ ।

खरिद कानुनले खरिद प्रक्रियामा एकरूपता ल्याउने, खरिदप्रक्रियालाई पारदर्शी, खुला, वस्तुनिष्ठ र विश्वसनीय बनाउने, खरिदप्रक्रियामा प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता, इमानदारिता र जबाफदेहिता प्रबर्द्धन गर्ने, खरिदलाई मितव्ययी बनाई खर्च अधिकतम प्रतिफल हासिल गर्ने तथा बोलपत्रदाताहरू विच भेदभाव नगरी समान अवसर दिलाउने उद्देश्य राखेको हुन्छ । खरिदको अन्तिम लक्ष्य भनेको उपयुक्त गुणस्तर र परिमाणको खरिद उपयुक्त स्रोत तथा मूल्य एवं समय र स्थानबाट प्राप्त गर्ने हो ।

कानुनी व्यवस्था

नेपालमा सर्वप्रथम आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी नियमहरू, २०४२ मा खरिदसम्बन्धी प्रावधान राखिएकोमा आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी नियमावली, २०५६ मा विस्तृत व्यवस्था भएको पाइन्छ । नेपाल सरकार र विश्व बैंकबीच नेपालको खरिद प्रणालीको अध्ययन (country procurement Assessment Review, country financial accountability assessment) गर्ने सम्झौता भई अध्ययन प्रतिवेदन पेस भएको पाइन्छ । उक्त प्रतिवेदनसमेतका आधारमा सार्वजनिक निर्माण निर्देशिका जारी हुनुका साथै सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी अलग कानुन (UNCITRAL Model Law on procurement का आधारमा) तर्जुमा भएको पाइन्छ । हाल विद्यमान खरिदसम्बन्धी कानुनहरू निम्न रहेका छन् :

१. सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४
२. सुरक्षा, सामरिक वा प्रतिरक्षा सामग्री आपूर्ति गर्ने कार्यविधि, २०६४
३. सार्वजनिक निकायमा स्वदेशी वस्तुको उपयोग गर्ने सम्बन्धी निर्देशिका, २०६९
४. स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४
५. सार्वजनिक निकायका खरिद सम्बन्धी नियमावली वा विनियमावलीहरू
६. प्रदेश अन्तरिम सार्वजनिक खरिदकार्यविधि, २०७५ (मस्यौदा)

संस्थागत व्यवस्था

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ ले परिकल्पना गरेका संस्थागत संरचनाहरू निम्न रहेका छन् ।

१. **सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय** : सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ६४ बमोजिम खरिदकार्यको अनुगमन, नियमन र व्यवस्थित गर्नका लागि स्थापना गरिएको कार्यालयलाई खरिदसम्बन्धी नीति वा प्रचलित कानुनमा सुधार गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने, टर्न कि, ई.पि.सि., संरचनात्मक वा इकाई दर सम्झौता, व्यवस्थापन सम्झौता जस्ता खरिद विधिको विषयमा आवश्यक पर्ने निर्देशिका, कार्यविधि र प्राविधिक मार्गदर्शन जारी गर्ने, सार्वजनिक निकायले खरिद कारबाही संचालन गर्न प्रयोग गर्नु पर्ने बोलपत्र सम्बन्धी कागजात (स्याटन्डर्ड बिडिड डकुमेन्ट), पूर्वयोग्यता सम्बन्धी कागजात (स्याटन्डर्ड प्रि क्वालिफिकेसन डकुमेन्ट) र खरिद सम्झौता सम्बन्धी कागजात (स्याटन्डर्ड कन्ट्र्याक्ट डकुमेन्ट) र प्रस्ताव माग गर्ने सम्बन्धी कागजात (रिक्वेस्ट फर प्रपोजल) को स्ट्यान्डर्ड नमुना तयार गर्ने, सार्वजनिक निकायबाट हुने वा भएको खरिद कारबाहीको तथ्यांक संकलन गरी अनुगमन र परीक्षण गर्ने वा गराउने, खरिदपश्चात्को पुनरावलोकन गर्ने गराउने, निर्माण व्यवसायी, आपूर्तिकर्ता, परामर्शदाता तथा सेवा प्रदायकको खरिदसम्बन्धी योग्यता र अनुभवको अभिलेख तयार गर्ने, विद्युतीय खरिद निर्देशिका जारी गर्ने, सार्वजनिक निकायले राय परामर्श माग गरेमा राय परामर्श दिने, कालो

सूचिबाट फुकुवा गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक मापदण्ड तयार गर्ने र सो मापदण्डअनुसार कालो सूचीबाट फुकुवा गर्ने र खरिद विज्ञ प्रमाणीकरण गर्ने गराउने लगायतका काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ ।

२. **सार्वजनिक निकाय** : सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा २ (ख) बमोजिम सार्वजनिक निकायमा संबैधानिक अंग वा निकाय, अदालत, नेपाल सरकारका मन्त्रालय, सचिवालय, आयोग, विभाग वा सोअन्तर्गतका अन्य जुनसुकै सरकारी निकाय वा कार्यालय, नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको संस्थान, कम्पनी, बैंक वा समिति वा प्रचलित कानुनबमोजिम सार्वजनिक स्तरमा स्थापित वा नेपाल सरकारद्वारा गठित आयोग, संस्थान, प्राधिकरण, निगम, प्रतिष्ठान, बोर्ड, केन्द्र, परिषद र यस्तै प्रकृतिका अन्य संगठीत संस्था, नेपाल सरकारद्वारा संचालित वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश अनुदान प्राप्त विश्वविद्यालय, महाविद्यालय, अनुसन्धान केन्द्र र यस्तै प्रकृतिका अन्य प्राज्ञिक वा शैक्षिक संस्था, स्थानीय तह, विकास समिति ऐन, २०१३ बमोजिम गठित विकास समिति, नेपाल सरकारको ऋण वा अनुदानमा संचालित संस्था र नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी सार्वजनिक निकाय भनि तोकेको अन्य संस्था पर्दछन् ।
३. **खरिद महाशाखा, शाखा वा इकाई** : सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ७(३) बमोजिम स्थापना गरिने खरिद महाशाखा, शाखा वा इकाईले खरिद योजना तयार गर्ने, सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले तयार गरेको नमुना बोलपत्र सम्बन्धी कागजात (स्ट्यान्डर्ड बिडिङ डकुमेन्ट), नमुना पूर्वयोग्यतासम्बन्धी कागजात (स्ट्यान्डर्ड प्रिक्वालिफिकेसन डकुमेन्ट), नमुना खरिद सम्भौतासम्बन्धी कागजात (स्ट्यान्डर्ड कन्ट्र्याक्ट डकुमेन्ट) मा सामान्यतः सारभूतरूपमा फरक नपर्ने गरी आवश्यकताअनुसार पूर्वयोग्यतासम्बन्धी कागजात, बोलपत्रसम्बन्धी कागजात र खरिद सम्भौतासम्बन्धी कागजात तयार गर्ने, सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले तयार गरेको नमुना प्रस्ताव मागसम्बन्धी कागजात (स्ट्यान्डर्ड रेक्वेस्ट फर प्रोजेक्ट) मा सामान्यतः सारभूत रूपमा फरक नपर्ने गरी आवश्यकताअनुसार परामर्श सेवाको प्रस्ताव सम्बन्धी कागजात तयार गर्ने, खरिद सम्बन्धी सूचना सार्वजनिक रूपमा प्रकाशन गर्ने, पूर्वयोग्यतासम्बन्धी कागजात, बोलपत्रसम्बन्धी कागजात वितरण गर्ने वा परामर्श सेवाको प्रस्तावसम्बन्धी कागजात पठाउने, पूर्वयोग्यताको प्रस्ताव, बोलपत्र वा परामर्श सेवाको प्रस्ताव प्राप्त गर्ने र त्यसलाई सुरक्षित तरिकाले राख्ने, पर्न आएका पूर्वयोग्यताको प्रस्ताव, बोलपत्र वा परामर्श सेवाको प्रस्ताव मूल्याङ्कनको लागि मूल्याङ्कन समितिमा पेस गर्ने र मूल्याङ्कित बोलपत्र स्वीकृतिको लागि पेस गर्ने, पूर्वयोग्यताको प्रस्ताव, बोलपत्र वा परामर्श सेवाको प्रस्ताव स्वीकृतिको सूचना दिने, कार्यसम्पादन जमानत लिने र त्यसको परीक्षण गरी सुरक्षित तरिकाले राख्ने, खरिद गरेको मालसमान, निर्माण कार्य वा सेवाको गुणस्तर परीक्षण गर्ने गराउने, सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले माग गरेको जानकारी र कागजात उपलब्ध गराउने लगायतका काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ ।
४. **सरकारी खरिद सेवा कार्यालय** : सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १४५क बमोजिम स्थापना गर्न सकिने सरकारी खरिद सेवा कार्यालयलाई सरकारी सार्वजनिक निकायहरूबाट मालसामानको प्रकार, गुणस्तर, परिमाण सम्बन्धी विवरण, मालसामान आवश्यक पर्ने समय तथा बजेट व्यवस्थासम्बन्धी विवरणसहितको खरिद माग सङ्कलन गर्ने र समझदारी गर्ने, खरिद मागको विश्लेषण गरी मालसामानको खरिदको विवरण (स्पेसिफिकेसन), लागत अनुमान तयार तथा बोलपत्रसम्बन्धी कागजात तयार गर्ने, बोलपत्र आह्वान गरी आपूर्तिकर्ता छनौट गर्ने र आपूर्तिकर्तासँग भएको खरिद शर्तबमोजिम खरिद गर्न सम्बन्धित सार्वजनिक निकायलाई सूचना दिने काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ ।

५. **सोभ्रै खरिद सिफारिश समिति** : सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ४१(२) बमोजिम खरिदसम्बन्धी शर्तहरू पूरा गर्ने प्राविधिक दक्षता वा क्षमता एउटा मात्र आपूर्तिकर्ता वा निर्माण व्यवसायी वा परामर्शदाता वा सेवाप्रदायकसँग भएमा, पूर्वानुमान गर्न नसकिएको कारणले सुरु सम्झौतामा समावेश नभएको र सुरु सम्झौताबाट अलग गरी सम्पन्न गर्न प्राविधिक वा आर्थिक कारणले कठिनाइ हुने अत्यावश्यक निर्माण कार्य, मालसामान, परामर्श सेवा वा अन्य सेवा खरिद गर्नुपरेमा र सम्बन्धित कामको लागि कुनै विशिष्ट (युनिक) योग्यता भएको खास परामर्शदाताको सेवा तत्काल आवश्यकता भएमा वा साविकको परामर्शदाताबाट नै सेवा लिनुपर्ने अपरिहार्य कारण भई खरिद गर्दा नेपाल सरकार (मन्त्रपरिषद्) लाई सिफारिस गर्न नेपाल सरकारका मुख्य सचिवको संयोजकमा अर्थ मन्त्रालयका सचिव, सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिव र महालेखा नियन्त्रक सदस्य रहेको समितिको गठन गरिएको छ ।
६. **पुनरावलोकन समिति** : सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ४८ बमोजिम बोलपत्रदाता वा प्रस्तावदाताले दिएको निवेदनउपर पुनरावलोकन गर्नका लागि नेपाल सरकारले पुनरावेदन अदालतको न्यायाधीश वा पुनरावेदन अदालतको न्यायाधीश भइसकेको ब्यक्ति वा नेपाल सरकारको विशिष्ट श्रेणीको पदबाट अवकाशप्राप्त व्यक्तिहरूमध्येबाट एक जनाको अध्यक्षतामा नेपाल सरकारको नेपाल इन्जिनियरिङ सेवाको राजपत्राकित प्रथम श्रेणीबाट अवकाश प्राप्त व्यक्तिहरू मध्येबाट एक जना र सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी विषयमा अनुभवी तथा विज्ञ व्यक्तिहरूमध्येबाट एक जना सदस्य रहेको सार्वजनिक खरिद पुनरावलोकन समिति गठन भएको छ ।
६. **दुर्गम जिल्लामा आपूर्तिकर्ताको सूची तयार गर्ने समिति** : सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १९(३) बमोजिम नेपाल सरकारले दुर्गम क्षेत्र भनी तोकेको जिल्लामा सम्बन्धित आन्तरिक राजस्व कार्यालयबाट कुनै पनि फर्म वा विक्रेताले मूल्य अभिवृद्धि कर दर्ता प्रमाणपत्र नलिएको अवस्था भएमा सो जिल्लाको लागि कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको प्रमुखको अध्यक्षतामा प्रतिनिधि (अधिकृतस्तर), जिल्ला प्रशासन कार्यालय, अध्यक्षले तोकेको जिल्ला प्राविधिक कार्यालयको प्राविधिक, प्रतिनिधि, जिल्ला उद्योग वाणिज्य संघ सदस्य एवं अध्यक्षले तोकेको अधिकृत स्तरको कर्मचारी सदस्य-सचिव रहेको समिति गठन हुने व्यवस्था रहेको छ । सो समितिले तयार पारेको जिल्लामा उपलब्ध आपूर्तिकर्ताको सूचीमा रहेका आपूर्तिकर्ताबाट दश लाख रुपैयाँसम्मको खरिद गर्न सकिन्छ । यस्तो गठित समितिको सचिवालयको काम कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले गर्दछ ।
७. **घरजग्गाको भाडा निर्धारण समिति** : सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९४(४) मा सार्वजनिक निकायले भाडामा लिने घरजग्गाको भाडा निर्धारण गर्न प्रत्येक जिल्लामा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको प्रमुख, जिल्ला प्राविधिक कार्यालयको प्रमुख र घरजग्गा भाडामा लिने सार्वजनिक निकायको प्रमुख सदस्य एवं प्रमुख जिल्ला अधिकारीले तोकेको जिल्ला प्रशासन कार्यालयको कर्मचारी (उपलब्ध भएसम्म अधिकृत स्तर) सदस्य-सचिव रहेको घरभाडा निर्धारण समिति रहेको छ ।
८. **बोलपत्र मूल्याङ्कन समिति** : सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ७१ बमोजिम सार्वजनिक निकायमा परेका बोलपत्र मूल्याङ्कन गर्न सार्वजनिक निकायका प्रमुख वा निजले तोकेको वरिष्ठ अधिकृत (सम्भव भएसम्म प्राविधिक कर्मचारी) को अध्यक्षतामा सम्बन्धित सार्वजनिक निकायको आर्थिक प्रशासन शाखा प्रमुख, विषयसँग सम्बन्धित प्राविधिक विशेषज्ञ (सम्भव भएसम्म अधिकृतस्तर) र सार्वजनिक निकायमा कानून अधिकृतको दरबन्दी रहेको भए सो सार्वजनिक निकायको कानून अधिकृत सदस्य एवं खरिद एकाईको प्रमुख सचिव रहेको मूल्याङ्कन समितिको गठन गरिएको छ ।

९. **दररेट निर्धारण समिति** : सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १४८ बमोजिम प्रत्येक जिल्लामा पूरै जिल्लाभरि वा जिल्लाको कुनै भागमा छुट्टै लागू हुने गरी निर्माण सामग्री र ढुवानीको दररेट, मेसिन तथा उपकरणको भाडा र कामदारको ज्याला निश्चित गर्न प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा जिल्ला समन्वय अधिकारी, कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको प्रमुख, जिल्ला समन्वय समितिले तोकेको जिल्ला समन्वय समितिको सदस्य, नेपाल निर्माण व्यवसायी महासंघको प्रतिनिधि, उद्योग वाणिज्य संघको प्रतिनिधि सदस्य एवं जिल्ला प्राविधिक कार्यालयको प्रमुख सदस्य-सचिव रहेको दररेट निर्धारण समितिको व्यवस्था गरिएको छ ।

बोलपत्रसम्बन्धी कागजात

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ६५(१)(ग) मा सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयलाई सार्वजनिक निकायले खरिद कारबाही सञ्चालन गर्न प्रयोग गर्नुपर्ने बोलपत्रसम्बन्धी कागजात (स्ट्यान्डर्ड बिडिङ डकुमेन्ट), पूर्वयोग्यता सम्बन्धी कागजात (स्ट्यान्डर्ड प्रि क्वालिफिकेसन डकुमेन्ट) र खरिद सम्भौतासम्बन्धी कागजात (स्ट्यान्डर्ड कन्ट्र्याक्ट डकुमेन्ट), र प्रस्ताव माग गर्ने सम्बन्धी कागजात (रिक्वेस्ट फर प्रपोजल) को स्ट्यान्डर्ड नमुना तयार गर्ने जिम्मेवारी तोकिएको छ । सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले तयार गरेको नमुना बोलपत्रसम्बन्धी कागजात (स्ट्यान्डर्ड बिडिङ डकुमेन्ट), नमुना पूर्वयोग्यतासम्बन्धी कागजात (स्ट्यान्डर्ड प्रिक्वालिफिकेसन डकुमेन्ट), नमुना खरिद सम्भौतासम्बन्धी कागजात (स्ट्यान्डर्ड कन्ट्र्याक्ट डकुमेन्ट) नमुना प्रस्ताव मागसम्बन्धी कागजात (स्ट्यान्डर्ड रिक्वेस्ट फर प्रपोजल) मा सामान्यतः सारभूत रूपमा फरक नपर्ने गरी सार्वजनिक निकायको खरिद महाशाखा, शाखा वा इकाईले बोलपत्रसम्बन्धी कागजात तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ७(३)(ख)(ग) मा रहेको छ ।

नेपालमा खरिदको अवस्था

विश्व बैंकद्वारा व्यवस्थित विश्वव्यापी रूपमा मान्य सार्वजनिक खर्च र वित्तीय जबाफदेहिता मूल्याङ्कन (Public Expenditure and Financial Accountability PEFA Assessment) अन्तर्गत रहेका ३१ कार्यसम्पदान सूचकहरूमध्ये सूचक नम्बर १९ (PI-19 Transparency, competition and complaints mechanisms in procurement) मा सार्वजनिक खरिदको मूल्याङ्कन हुने गरेको छ । विश्व बैंकसमेत विभिन्न ८ विकास साभेदार हरूको सहयोगमा अर्थ मन्त्रालय र सार्वजनिक खर्च र वित्तीय जबाफदेहिता सचिवालयले पहिलो पटक सन् २००५।०६ को तथ्याङ्कमा आधारित भई गरी सन् २००८ मा सार्वजनिक गरेको प्रतिवेदन र सन् २०१३।१४ को तथ्याङ्कमा आधारित भई सन् २०१४ मा जारी गरेको प्रतिवेदनमा नेपालको खरिद प्रणालीको अवस्था निम्न रहेको पाइयो ।

सूचक	सन् २००८	सन् २०१५
Transparency, comprehensiveness and competition in the legal and regulatory framework	C	B
Use of competitive procurement methods	C	D
Public access to complete, reliable and timely procurement information	C	C
Existence of an independent administrative procurement complaints system	C	A

विद्यमान समस्या

नेपाल सरकारले सार्वजनिक खरिद ऐन र नियमावली जारी गरेको, संस्थागत संरचना खडा गरेको, बोलपत्रसम्बन्धी कागजातहरू स्वीकृत गरी कार्यान्वयन गरेको, नियमन र पुनरावलोकन गर्ने व्यवस्था भए पनि विद्यमान सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा निम्न समस्याहरू विद्यमान रहेका छन् :

१. व्यवहारिक पक्ष : निर्णय क्षमता कमजोर, जिम्मेवारी लिन नचाहाने वा नलिने, ढिलो निर्णय गर्ने, विवेक प्रयोगभन्दा दबाबमा निर्णय गर्ने, गोपनीयता भङ्ग गर्ने, उच्च तहबाट सार्वजनिक खरिद कानुनलाई विकासको बाधक मान्ने प्रवृत्ति, खरिद ऐनमा रहेको पुनरावलोकन समितिभन्दा अन्य नियामक निकाय सक्रिय रहेका, खरिद प्रक्रियाउपर सचेतना कम, प्रतिस्पर्धा गर्दा पनि बजारभन्दा महँगो पर्ने छनौट हुने, उपभोक्ता समितिबाट काम गराउने विधि विवादमुक्त हुन सकेको छैन ।
२. खरिद कानुन कार्यान्वयन नहुँदा सृजित समस्या : तोकिएको कार्यविधि र समयसीमा विचार नगर्ने, खरिद गुरुर्योजना एवं योजना तयार नगर्ने, खरिदकार्यको जिम्मेवारी किटान नगर्ने, लागत अनुमान तयार गर्ने प्रणाली यथार्थपरक नहुने, प्राविधिक स्पेसिफिकेसन तयार गर्न कठिन, नर्म्स अद्यावधिक नभएको, प्राविधिक निर्देशिका नभएको, न्युनतम मूल्याङ्कित सारभुत प्रस्ताव तयार गर्न कठिन, मूल्याङ्कनमा निष्पक्षता नहुने, प्रस्तावदाताको चालु कामको आधारमा प्रस्तावित काम गर्न सक्ने क्षमता मूल्याङ्कन नहुने, प्रतिस्पर्धात्मक विधिभन्दा सोभै विधि अवलम्बन गर्न चाहाने, आचरण पालना नगर्ने, सबै प्रकारका निकायमा एउटै व्यवस्था लागू गर्दा (one size fits all) खरिद गर्न लाने समय लामो रहेको, विद्युतीय खरिद प्रक्रिया प्रभावकारी हुन नसकेको, आवश्यकताअनुसार गुणस्तर परीक्षण नहुने, प्राविधिक परीक्षणमा व्यापकता भएको छैन ।
३. अन्तर निकायगत समन्वय : बजेट व्यवस्था समयमा नहुने (असार मसान्तमा आउने), खरिद कारवाही पूरा गर्न समय नपाउने गरी बजेट खर्च गर्ने अख्तियारी पाउने भएकाले प्रतिस्पर्धात्मक विधि अवलम्बन गर्न नसक्ने तथा कार्यक्रमअनुसार प्रगति नभएमा कारवाही हुने भएकाले सोभै खरिद विधि अवलम्बन गर्नुपर्ने बाध्यता रहेको, कम गुणस्तरको खरिद भई सेवा प्रवाह प्रभावकारी हुन सकेको छैन ।
४. संस्थागत व्यवस्था : सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको क्षमता कमजोर, खरिद इकाई एवं मूल्याङ्कन समिति गठन नहुने तथा गठन भए पनि औपचारिकताका लागि हुने, दक्ष जनशक्तिको व्यवस्था नभएको (निकाय एवं सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयमा), तालिम पाएकाहरूले काम नपाउने वा काम पाएकाले काम गर्न नचाहने, पुर्नताजगी तालिम नभएको, जिल्लास्तरमा सक्षम निकाय खडा हुन सकेको छैन ।
५. बोलपत्रसम्बन्धी कागजात : नमुना बोलपत्रसम्बन्धी कागजातमा सारभूत फरक पारी तयार गर्ने, कागजात स्वीकृतिबेगर प्रस्ताव आह्वान गर्ने, योग्यता निर्धारण गर्दा सीमित प्रतिस्पर्धा हुने गरी गर्ने, कुनै पनि प्रस्तावदातालाई नमिल्ने गरी बनाउने, सबै किसिमका सम्झौताका लागि कागजात नभएको जस्तै डिजाइन एन्ड बिल्ड, अन्तर राष्ट्रिय व्यापारिक शर्तहरूको प्रयोगमा ध्यान नदिने, नेपाल सरकारको बजेटमा पनि दातृ निकायको कागजात प्रयोग गर्ने प्रचलन रहेको छ ।
६. प्रतिस्पर्धा सीमित पार्ने : प्याकेजिङ एवं स्ल्याइसिड, निश्चित ब्रान्डसँग मिल्ने गरी स्पेसिफिकेसन तयार गर्ने, दबाव एवं प्रभावबाट मिलेमतो गरी बोलपत्रमा सहभागी हुन नदिने, प्रस्तावदाताको सुरक्षा नहुने (गुन्डा प्रयोग, राजनीतिक संरक्षणका माध्यमबाट), e-bidding बाट छनौट भएकालाई निर्माणस्थलमा खटिन नदिने गरेको पाइन्छ ।
७. अनुगमन तथा मूल्यांकन कमजोर : तालुक कार्यालय एवं सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयबाट प्रभावकारी

अनुगमन नहुने, खरिदसम्बन्धी सूचना प्रणालीको व्यवस्था नभएको, आचरण पालना नगर्नेलाई कारवाही नहुने, समयमा काम सम्पन्न नगर्नेलाई कारवाही नगर्ने प्रवृत्ति रहेको छ ।

८. कार्यान्वयन पक्ष : छनौट भएकाले समयमा काम सम्पन्न नगर्ने, कम गुणस्तरको काम हुँदा पनि कारवाही नहुने, समयमा सम्पन्न नगर्नाले समय र लागत बढ्दै जाने, समयमा भुक्तानी नदिने गरिएको छ ।
९. व्यवसायिकता : क्षमताभन्दा बढी काम लिने तर कार्यान्वयन नगर्ने, विभिन्न बहाना निकाली ढिलाइ गर्ने, खरिद व्यवस्थापनका लागि विज्ञको व्यवस्था भएको छैन ।
१०. परामर्शदातामाथि निर्भरता बढेकोमा निगरानी गरी जिम्मेवार बनाउन नसकिएको, निकायमा जनशक्ति भए पनि सेवा लिने, स्वदेशी जनशक्ति भएपनि विदेशीको सेवा लिने, विद्यमान जनशक्तिको क्षमता विकास गर्ने अवसर गुमेको, खर्च उच्च रहेको, परामर्शदाताले पर्याप्त स्थलगत अध्ययन नगर्नाले कार्यान्वयनमा समस्या आउने, दक्ष जनशक्ति देखाइ छनौट भएपछि काममा दक्ष जनशक्ति नखटाउने, स्वार्थ बाझिने गरी लिने सेवा लिनेदिने गरिएको छ ।
११. सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ सबै प्रकारका सार्वजनिक निकायमा लागू हुने र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ सरकारी निकायबाहेक अरू सार्वजनिक निकायमा लागू नहुने व्यवस्था सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ७५(२)(२क)(२ख) मा रहेको भए पनि सबै सार्वजनिक निकायले आफ्ना खरिद नियमावली एवं विनियमावली संशोधन नगर्नाले सार्वजनिक निकायहरूको खरिदकार्यमा एकरूपता हुन सकेको छैन ।

समाधानका उपाय

उपरोक्त समस्या समाधान गर्न यसमा सरोकार राख्ने सबैले निम्न पक्षमा जोड दिनुपर्ने देखिन्छ ।

१. खरिदमा संलग्न निकाय एवं जनशक्तिको क्षमता विकास : तालिम, निर्देशिका, मार्गदर्शन तयारी, व्यावसायिकताको विकास, सूचना प्रविधिको प्रयोग गर्नुपर्दछ ।
२. आचरण पालना नगर्ने सार्वजनिक निकायका पदाधिकारी एवं प्रस्तावदातालाई कारवाही गर्नुपर्दछ ।
३. मिलेमतोको परिभाषा गरी कारवाहीको दायरामा ल्याउने, प्रतिस्पर्धात्मक खरिद विधिको प्रवर्द्धन एवं अवलम्बन गर्ने, आधुनिक मोडेल (EPC, PPP, BOT) अवलम्बन, employers' design model मा सुधार गर्ने, बजेटको अग्रिम सुनिश्चितता गर्ने अर्थात् बहुवर्षिय खरिदविधि अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।
४. खरिद विज्ञको व्यवस्था गर्ने, विश्वविद्यालयका पाठ्यक्रममा सार्वजनिक खरिद विषय समावेश गर्ने, सरकारी खरिद सेवा कार्यालयको स्थापना गर्नुपर्दछ ।
५. निकायमा जनशक्ति भएसम्म सोही जनशक्तिको उपयोग गर्ने र परामर्शदाताको सेवा लिएमा जिम्मेवारी किटान गरी जबाफदेही बनाउनुपर्दछ ।
६. कानूनमा सुधार : लागत अनुमान तयार गर्ने मार्गदर्शन तयार गर्ने, नर्मसमा एकरूपता एवं यथार्थता, संघीय व्यवस्थाअनुकूल कानून संशोधन गरी संरचना खडा गर्ने, सार्वजनिक खरिदको सामाजिक एवं सार्वजनिक परीक्षण गर्ने, खरिद प्रणालीका विषयमा जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने, सबै सार्वजनिक निकायका खरिद नियमावली एवं विनियमावलीहरू सार्वजनिक खरिद ऐन अनुकूल संशोधन हुनुपर्दछ ।
७. विद्युतीय प्रणाली (e-gp) को पूर्ण अवलम्बन गर्ने, खरिद इकाई एवं सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयबीच सार्वजनिक खरिद सूचना प्रणाली (public procurement management information system,

PPMIS) को अवलम्बन हुनुपर्दछ ।

८. खरिद मार्गदर्शनमा एकरूपता ल्याउने : वैदेशिक सहायतासम्बन्धी पेरिस घोषणापत्र समेतको आधारमा दातृनिकायको स्रोतबाट खरिद गर्दा पनि सार्वजनिक खरिद ऐन अवलम्बन गर्ने, सबै प्रकारका खरिद सम्झौताका लागि नमुना बोलपत्रसम्बन्धी कागजात तयार गरी नेपाली भाषामा रुपान्तरण गर्नुपर्दछ ।
९. नियामक निकायको क्षमता अभिवृद्धि : सूचना प्रणालीमा आधारित अनुगमन प्रणाली स्थापना गर्ने, तेस्रो पक्ष (CPI/API survey) बाट अनुगमन गर्ने, खरिद गुरुयोजना एवं योजना कार्यान्वयनको अनुगमन गर्नुपर्दछ ।
१०. सबै प्रकारका सार्वजनिक निकायहरूको खरिद प्रक्रियामा एकरूपता काय गर्नुपर्दछ ।

लेखापरीक्षणको भूमिका

नेपालको संविधान र लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ ले महालेखा परीक्षकलाई नियमितता, मितव्ययीता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्यको आधारमा लेखापरीक्षण गर्ने काम, कर्तव्य र अधिकार दिएको छ । महालेखापरीक्षकले सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा पालना नभएका पक्षहरू पहिचान गरी सुधारका लागि सुझावहरू आफ्नो प्रतिवेदनमार्फत प्रदान गर्दछ । यसका लागि लेखापरीक्षणले मालसामान तथा सेवाको प्राप्तिलगायत सार्वजनिक निर्माण कार्यहरू सम्झौता, आर्थिक कार्यविधि ऐन, सार्वजनिक खरिद ऐन तथा नियमावलीलगायत सान्दर्भिक कानून एवं सार्वजनिक निर्माण निर्देशिका वा अन्य सम्बन्धित निर्देशिकाका प्रावधानहरूबमोजिम दक्षतापूर्वक, मितव्ययी तथा प्रभावकारी रूपमा सम्पन्न भएको सुनिश्चित गर्नु प्रमुख उद्देश्य लिएको हुन्छ । लेखापरीक्षणको क्रममा खरिद प्रणालीको मूल्याङ्कन, लेखा तथा अभिलेखको परीक्षण, फाइल र कागजातको परीक्षण, स्थलगत अवलोकन तथा निरीक्षण, खरिद कानूनको पालनाको अवस्थाको परीक्षण गर्दछ । लेखापरीक्षकले लगानी निर्णय, खरिदको आवश्यकता पहिचान एवं लागत अनुमान, खरिद योजना र विधि छनौट, योग्यता निर्धारण, बोलपत्र आह्वानदेखि मूल्याङ्कन, स्वीकृति र सम्झौता, सम्झौता कार्यान्वयन एवं कार्यतालिका पालना, पेस्की भुक्तानी, मूल्य समायोजन, भेरिएसन, म्याद थप, धरौटी, बिमा, सम्झौताको अन्त्य, दाबी भुक्तानी, प्रोविजनल सम, कर तथा महसुल, मालसामानको उपयोग, कार्यक्षेत्रगत शर्तमा परिवर्तन आदि पक्षमा जोड दिएको हुन्छ ।

महालेखा परीक्षकको सुझाव

महालेखा परीक्षकको पचपन्नौं वार्षिक प्रतिवेदन, २०७४ मा सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापनअन्तर्गत ठेक्का व्यवस्थापन, कार्यान्वयन, कार्यतालिका, म्याद थप, भेरिएसन, मूल्य समायोजन, निर्माणकार्यको गुणस्तरलगायतका विषयमा देहायबमोजिम सुधार गर्नुपर्ने सुझाव दिएको देखिन्छ :

१. प्रचलित ठेक्का सम्झौतामा म्याद थप सम्बन्धमा कुनै सीमितता नरहेको कारण लामो अवधिसम्म म्याद थप गर्ने गरेको पाइन्छ । अभिलेख व्यवस्थापन र ठेक्का व्यवस्थापनमा सुधार गरी कार्यालय वा निर्माण व्यवसायीमध्ये जसको ढिलाइबाट समयमा कार्य नभएको हो सो सम्बन्धमा यकिनपश्चात् मात्र म्याद थप गर्नुपर्दछ ।
२. हेभी मेसिन तथा उपकरण आवश्यक पर्ने र जटिल प्रकृतिका काम उपभोक्ता समितिबाट गराउन नमिल्ने व्यवस्था भए पनि सो व्यवस्थाको पालना भएको नदेखिएको तथा उपभोक्ता समितिले काम लिई निर्माण व्यवसायीमार्फत गराउने परिपाटीउपर नियन्त्रण गर्नुपर्दछ ।
३. ठेक्का सम्झौतामा उल्लेख गरिएअनुसार तोकिएको समयावधिभित्र कार्य सम्पन्न नगर्ने, कार्यतालिका अद्यावधिक नगर्ने, म्याद थप गर्नुपर्ने, आकस्मिक घटनाको पूर्वजानकारी नदिने निर्माण व्यवसायीलाई मूल्य समायोजन भुक्तानी

दिने कार्य बन्द गर्नुपर्दछ । साथै आयोजना तथा कार्यालयले निर्माण व्यवसायीले काम गरेको तथा नगरेको अवधि, प्रयोग गरेका उपकरण, मेसिन तथा जनशक्तिको समेत अभिलेख राखी अनुगमन, सुपरिवेक्षण गर्नुपर्दछ ।

- ४ सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९५ ले सेवा करारमा राख्न सकिने व्यवस्था गरे पनि सोबमोजिम खरिद प्रक्रिया अवलम्बन गरी कर्मचारी राख्ने गरेको देखिँदैन । व्यक्तिगत रूपमा करारमा कर्मचारी भर्ना गर्ने परिपाटी बढेकोले यसलाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने देखिन्छ । करारमा प्रदान गरिने सेवा सुविधामा विविधता रहेकोले यससम्बन्धी मापदण्ड तयार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- ५ विद्युतीय प्रणालीबाट बोलपत्र पेस गर्ने व्यवस्था लागू भइसकेको अवस्थामा गैरविद्युतीय बोलपत्रसमेत पेस गर्न सक्ने व्यवस्थाबाट विद्युतीय खरिद प्रणाली पूर्ण रूपमा लागू गर्न कठिन भएकोले विद्युतीय प्रक्रियालाई अनिवार्य गर्नुपर्दछ । साथै सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन सूचना प्रणाली लागू गर्नुपर्दछ ।
६. समयमा ठेक्का व्यवस्थापन नगर्ने, सोभै खरिद गर्ने, ठेक्का सम्भौता तथा सार्वजनिक खरिद ऐन, नियमअनुसार गुणस्तर परीक्षण तथा समग्र गुणस्तर व्यवस्थापन नगरी काम गराउने र भुक्तानी दिने आयोजना प्रमुखलाई जिम्मेवार बनाई कारबाही गर्नुपर्दछ ।
- ७ सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी प्रचलित कानून तथा सम्भौताअनुसार समयमा काम सुरु नगर्ने, ठेक्काको प्रगति सन्तोषजनक रूपले नगर्ने, बीचमा ठेक्का छोड्ने र तोकिएको समयमा कार्य सम्पन्न नगर्ने निर्माण व्यवसायीको कार्यसम्पादन जमानी जफत गर्ने, ठेक्का तोड्ने, कालोसूचीमा राख्ने, धरौटी जफत गर्ने र अधुरो कार्य पूरा गराउन आवश्यक पर्ने रकमसमेत असुल गर्ने व्यवस्थाको अनिवार्य कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
- ८ खरिद सम्भौताबमोजिम कार्य गराउँदा निर्माण सामग्रीको व्यवस्थापन, निर्माणस्थलमा सर्वसाधारणलाई परेका अप्ठ्याराहरू जस्तै सडकवरिपरि गिट्टी, बालुवा थुपार्ने, सडकमा खाल्डाखुल्डी नपुर्ने, धूलो, धूवाँको व्यवस्थापनको लागि उचित सर्तकता नअपनाउने कार्यमा नियन्त्रण गर्नुपर्दछ ।
- ९ मूल्य समायोजनसम्बन्धी सूत्रको संरचना, आधारमूल्यको सूचकाङ्क, पेस्की कट्टा गर्ने व्यवस्था, ठेक्काको काम समयमा सम्पादन नहुँदा मूल्य समायोजन दिने नदिने, डिजाइन एन्ड बिल्टलगायत एकमुष्ट रकम भुक्तानी हुने ठेक्काको मूल्य समायोजन सम्बन्धमा स्पष्टता नभएकोले स्पष्ट निर्देशिका तयार पारी कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ ।
- १० स्पेसिफिकेसन तथा मूल्याङ्कनका आधार तय गर्दा निश्चित निर्माण व्यवसायी, आपूर्तिकर्ता र परामर्शदातालाई मात्र मिल्ने ढङ्गले तयार गरेका कारण प्रतिस्पर्धा सीमित भई खर्चमा मितव्ययिता आउन नसकेको अवस्था छ । यसलाई निराकरण गर्न कानूनको पालनामा ध्यान दिनुपर्दछ ।
- ११ सडक विभागबाट अधिकांश पुल डिजाइन एन्ड बिल्ट प्रक्रियाबाट ठेक्का व्यवस्थापन गरेको छ । यस्तो खरिद प्रक्रिया सम्बन्धमा खरिद ऐन नियमावलीमा स्पष्टता रहेको पाइएन । यो व्यवस्थाअर्न्तगत खरिद सम्भौता भैसकेपछि डिजाइन तयारी तथा स्वीकृतिको काम गरिने र निर्माण व्यवसायीको मुनाफालाई ध्यान दिई न्यून गुणस्तर तथा कम लागतको डिजाइन पेस गर्ने अवस्था रहन्छ । फलस्वरूप डिजाइन स्वीकृत गर्ने क्रममा निर्माण व्यवसायी र सार्वजनिक निकायका पदाधिकारीबीच मतभेद र नेगोसिएसनको अवस्था सिर्जना हुने देखिएकोले यसबाट हुने फाइदा बेफाइदा सम्बन्धमा स्वतन्त्र अध्ययनपश्चात् मात्र यो प्रक्रियाको अवलम्बन गर्नुपर्दछ ।
१२. सार्वजनिक निकायले खरिद गुरुयोजना तथा वार्षिक खरिद योजना बनाए पनि पालना गरेको देखिँदैन । खरिद योजनाको कडाइका साथ पालना गर्नुपर्दछ । परामर्श सेवा र डिजाइन एन्ड बिल्ट प्रक्रियाबाट गरिने खरिदकार्यको लागत अनुमान तयार गर्ने नर्म्स वा आधार निर्धारण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१३ सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले जारी गरेको नमुना बोलपत्रसम्बन्धी कागजात उल्लिखित निर्माण व्यवसायीको आर्थिक कारोबार र सामान्य तथा विशेष अनुभवको आधारमा लागत अनुमानको अङ्क यकिन गर्न सकिने अनुमान छ। यसै गरी सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम २८(३) मा संयुक्त उपक्रमहरूको योग्यताको आधार उल्लेख छ। तर स्ट्यान्डर्ड बिडिङ डकुमेन्टमा संयुक्त उपक्रममध्ये कुनै एकको तोकिएको योग्यता भएमा भाग लिन योग्य हुने व्यवस्था छ। सो व्यवस्थापनमा परिमार्जन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

अन्तमा, नेपाल सरकारले सार्वजनिक खरिदलाई खुला, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ र विश्वसनीय बनाई प्रक्रियामा प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता, इमान्दारीता, जबाफदेहीता र विश्वसनीयता प्रवर्द्धन गरी मितव्ययी तथा विवेकपूर्ण ढङ्गबाट सार्वजनिक खर्चको अधिकतम प्रतिफल हासिल गर्न सार्वजनिक खरिद कानून जारी गरेको तथा संस्थागत संरचनाहरू खडा गरेकोमा खरिद प्रणालीमा देखिएका उपरोक्त समस्याहरूको निदान गरेमा नेपालको सार्वजनिक खरिद प्रणाली सक्षम र प्रभावकारी हुने, खरिद व्यवस्थापन क्षमतामा अभिवृद्धि हुने, बिनाभेदभाव सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा सहभागी हुने समान अवसर सुनिश्चित हुने देखिन्छ। खरिद प्रणालीको विश्वसनीयता महालेखा परीक्षकले लेखापरीक्षण गरी पेस गरेको प्रतिवेदनमा उल्लेखित व्यहोरा र सोको कार्यान्वयनले समेत दर्साउने देखिन्छ। यसले सबै सरोकारवालाहरूका चाहनालाई परिपूर्ति गरी मुलुकमा सुशासनको प्रत्याभूति गर्न सहयोग गर्नेछ।

सन्दर्भ सामग्री

सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयका वार्षिक प्रतिवेदनहरू,

आर्थिक कार्यविधि, सार्वजनिक खरिद तथा भ्रमण खर्चसम्बन्धी केही ऐन तथा नियमावलीको सङ्ग्रह, २०७३, कानून किताब व्यवस्था समिति

नेपालमा सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन (सिद्धान्त र व्यवहार), रमेशकुमार शर्मा तिम्सिना

सार्वजनिक खरिद लेखापरीक्षण मार्गदर्शन, महालेखा परीक्षकको कार्यालय।

www.ppmo.gov.np

www.fidic.org

www.worldbank.org

www.adb.org

भन्सार प्रशासनको आधुनिकीकरण र सुशासनका मुद्दाहरू

टङ्कप्रसाद पाण्डेय
निर्देशक, भन्सार विभाग

सारांश

प्राचीनकालदेखि नै नेपालमा कुनै न कुनै नाउँमा भन्सार राजस्व असूल गर्ने गरेको देखिन्छ। लिच्छविकालमा भाग, भोग र करका रूपमा राजस्व असूल गर्ने गरिन्थ्यो भने आधुनिक नेपालको सुरुवातसँगै विक्रम संवत् २००७ सालसम्म बजार अड्डाबाट हालको भन्सार प्रशासनले गरी आएका राजस्व असूलीसम्बन्धी कार्यसम्पादन हुने गर्दथ्यो। समयको माग र आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने गरी नेपालमा २०२३ सालमा भन्सार र अन्तःशुल्कलाई अलगअलग गरी छुट्टै भन्सार प्रशासनको रूपमा भन्सार कार्यालयको स्थापना भएपश्चात् हाल यस विभागअन्तर्गत १७४ कार्यालयहरू (भन्सार जाँचपास परीक्षण कार्यालय १, भन्सार कार्यालयहरू ३० र छोटी भन्सार कार्यालयहरू १४३) र १२८३ कर्मचारीहरूको मौजुदा दरबन्दी रहेको छ। भन्सार प्रशासनको संरचनामा १४३ छोटी भन्सार कार्यालयहरू भए पनि बदलिँदो परिस्थिति, आवश्यक पूर्वाधारको अभाव, सुरक्षा जोखिमको अवस्था आदि समेतका कारणहरूले गर्दा अहिले जम्मा ६० छोटी भन्सार कार्यालयहरू मात्र सञ्चालनमा रहेका छन्। भन्सार प्रशासनमा सूचना प्रविधिमा आधारित जाँचपास प्रणाली, निकासी पैठारी कोडको अनिवार्यता, भन्सार प्रशासनलाई नैतिक र सदाचारयुक्त संगठनका रूपमा स्थापित गराउने प्रयासहरू भइरहेका छन्। यस्तै उद्देश्यहरू प्राप्तिका लागि भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण रणनीतिक कार्ययोजना २०७४-२०७८ कार्यान्वयनको चरणमा रहेको छ। भन्सार कार्यालयहरू ASYCUDA+ बाट ASYCUDA World System मा करिब ९९ प्रतिशत कारोबारलाई समाविष्ट गर्न सफल हुनु, तोकिएको कारोबारको सीमाभन्दा बढीको कारोबारका लागि निकासी पैठारी (EXIM) कोड अनिवार्य गरिएको, नेपाल राष्ट्रिय एकल बिन्दु (Nepal National Single Window) प्रणाली कार्यान्वयनका लागि खरिद प्रक्रिया अन्तिम चरणमा रहेको स्थितिमा नेपालको भन्सार प्रशासनलाई आधुनिक तथा विद्युतीय प्रणालीतर्फ उन्मुख गराउँदै गरेको तथ्यलाई पुष्टि गर्दछ।

पृष्ठभूमि

नेपालमा राज्यको पुनर्संरचना हुँदा सिर्जना भएका माग र दायित्वहरू, नेपालले विश्व व्यापार संगठनको सदस्यता प्राप्तसँगै सिर्जना भएका अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरू, क्योटो कन्भेन्सनको पक्ष राष्ट्र बन्दा सिर्जना भएका दायित्वहरू र विश्व भन्सार संगठनबाट भन्सार आधुनिकीकरण तथा सुधारका लागि समयसमयमा प्राप्त पृष्ठपोषणहरू समेतका आधारमा पनि विद्यमान भन्सार प्रशासनको पुनर्संरचना गर्नुपर्ने दायित्व सिर्जना भएको छ। नेपालमा संघीयताको सफल कार्यान्वयनको लागि मुलुकको प्रशासनिक संरचनालाई संघीयताको मूलमर्मअनुरूप समायोजन गर्नु आवश्यक छ। यसै सन्दर्भमा वित्तीय संघीयताको मर्म तथा प्रादेशिक सन्तुलन कायम हुने गरी भन्सार कार्यालयहरूको समेत क्षमता विकास तथा पूर्वाधार सबलीकरण गर्नु आवश्यक देखिन्छ। त्यसका लागि विद्यमान सांगठनिक संरचनामा पुनर्समायोजन गर्नुपर्ने हुँदा भन्सार कार्यालयहरू तथा छोटी भन्सार कार्यालयहरूलाई व्यापार सहजीकरण, व्यापार सन्तुलन, राजस्व संकलन,

चोरी निकासी पैठारी नियन्त्रण, भौगोलिक अवस्थिति र औचित्यता समेतका आधारमा समायोजन गर्ने र जनमानसमा भन्सार प्रशासनलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउनका लागि यस संगठनमा सदाचारिता र नैतिकताको व्यावहारिक प्रदर्शन गर्नु अपरिहार्य भएको छ । विगतमा भन्सारले २ देशलाई छुट्याउने काम गर्दथ्यो, भन्सार बिन्दुलाई एक देशको सीमा समाप्त भई अर्को देशको सीमा प्रारम्भ हुने बिन्दुका रूपमा लिइन्थ्यो तर वर्तमानमा उपरोक्त धारणामा परिवर्तन आएको छ, भन्सारले दुई मुलुकबीच आपसी भाईचारा सम्बन्ध, आर्थिक कुटनीति, व्यापार सहजीकरण समेतका विषयहरूमा एक आपसमा जोड्ने काम गर्दछ भन्ने अवधारणाबाट सम्बन्धको नयाँ सुत्र खोज्न थालिएको छ । भन्सार प्रशासनलाई आधुनिक र प्रविधिमैत्री बनाउने गरी विश्वव्यापी सहकार्यमा नेपाल पनि प्रतिबद्ध छ । विश्व भन्सार संगठन र विश्व व्यापार संगठनका फोरमहरूमा नेपालले गरेका प्रतिबद्धताहरू व्यवहारिक रूपमै कार्यान्वयन गर्नु जरूरी छ । प्रतिस्पर्धी र अन्तर्राष्ट्रिय लाभ लिन सक्ने गरी संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गर्नु आवश्यक छ । तसर्थ भन्सार प्रशासनको आधुनिकीकरणका लागि देहायका विषयहरूमा सुधार प्रयासहरू केन्द्रित गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

(क) संघीयताको कार्यान्वयनसँगै सांगठनिक पुनर्संरचना

नेपालको वर्तमान संविधान बमोजिम शासन व्यवस्था तीन तहका सरकारबाट सञ्चालन हुने व्यवस्था गरिएको छ । संविधानको अनुसूची ५ देखि ९ सम्म संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका अधिकार सूची र साभ्ना अधिकार सूचीहरूको व्यवस्था गरिएको छ । संविधान बमोजिम भन्सार, अन्तःशुल्क, मूल्य अभिवृद्धि कर, संस्थागत आयकर, व्यक्तिगत आयकर, पारिश्रमिक कर, राहदानी शुल्क, भिसा शुल्क, पर्यटन दस्तुर, सेवा शुल्क दस्तुर, दण्ड जरिवाना संघीय सरकारको अधिकार सूचीमा समावेश गरिएको छ । भन्सार प्रशासन संघको अधिकार सूचीमा भए पनि प्रादेशिक सन्तुलन कायम हुने गरी भन्सार प्रशासनको विद्यमान संगठन संरचनालाई व्यापार सहजीकरणमा टेवा पुग्ने गरी पुनःसंरचना गर्दा संघीयता कार्यान्वयन सहज हुने अनुमान गर्न सकिन्छ । भन्सार नाकाहरूको स्तरोन्नति र विकासका लागि सीमावर्ती राष्ट्रहरूसँग समन्वय गर्नुपर्ने देखिन्छ । द्विपक्षीय सम्झौताबाट तय गरिएका विद्यमान नाकाहरूलाई सम्भव भएसम्म व्यापार सहजीकरण हुने गरी पूर्वाधारयुक्त रूपमा सञ्चालन गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । यसले प्रदेशगत व्यापार परिभरता कम गरी व्यापार सन्तुलन कायम गर्न सहज हुन्छ, चोरी निकासी पैठारी नियन्त्रण गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ । नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार अवस्थालाई हेर्दा प्रदेश नम्बर ४ र ६ अन्य प्रदेशहरूसँग निर्भर रहनुपर्ने अवस्था देखिन्छ भने देशगत रूपमा चीनको तुलनामा भारतसँग नेपालको व्यापार परिभरता अत्यधिक रहेको तथ्याङ्कले देखाउँछ ।

विगतका अनुभव र अनुभूतिहरूबाट नेपालले वैकल्पिक पारवहन सुविधाहरूको विकास र विस्तार गर्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्थाको सिर्जना भएको छ । विगतको तुलनामा अहिले नेपाल चीनतर्फको व्यापार दर क्रमशः बढ्दो क्रममा देखिन्छ । यसरी व्यापार दर बढ्न जाँदा चीनसँग सीमाना जोडिएका भन्सार कार्यालयहरूमा कार्यबोभ तथा कार्यप्रकृतिमा पनि क्रमशः वृद्धि हुँदै जाने भएकोले तहाँ विद्यमान भन्सार कार्यालयहरूको स्तरोन्नति तथा आधुनिकीकरण गर्न आवश्यक देखिन्छ । बन्द अवस्थामा रहेको तातोपानी नाका सञ्चालनका लागि चीन सरकारसँग कुटनैतिक पहल गर्नु ढिला भैसकेको छ । भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त सडक तथा अन्य संरचनाहरूको पुनर्निर्माण गरी नाका सूचारु गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ । यसतर्फ पहलसमेत भैरहेको छ । प्रदेश नं ३ लाई भारतसँगको नाका सुविधा उपलब्ध गराउने गरी पर्साको ठोरी आसपासमा चितवन जिल्लाको भारतीय सीमामा नयाँ भन्सार बिन्दु स्थापना गर्नका लागि गृहकार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ । प्रदेश ४ लाई भारततर्फ हाल छोटी भन्सारका रूपमा रहेको त्रिवेणी छोटी भन्सार कार्यालयको स्तरवृद्धि गरी भारतसँगको समन्वयमा मूल भन्सारमा परिणत गर्ने गरी गृहकार्य सुरु गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसैगरी सोही प्रदेशको चीनतर्फको मुस्ताङ कोरला नाका जोड्ने कालिगण्डकी करिडोर निर्माण हुने क्रममा रहेकोले भोलिका दिनमा चीनदेखि भारत सीमासम्मको सबैभन्दा छोटो दूरीको उक्त नाकाबाट चीनसँगको व्यापार विस्तार गर्ने गरी हाल रहेको

मुस्ताङ भन्सार कार्यालयको स्तरोन्नति गर्नु आवश्यक छ । हालै नेपाल सरकारबाट उपसचिव (राजस्व) समेतको अस्थायी दरबन्दी सिर्जना गरी सम्भाव्यता अध्ययनको कार्य प्रारम्भ गरिएको छ । त्यसैगरी प्रदेश नं ६ मा चीनतर्फ रहेको यारिनाकालाई स्तरोन्नति गरी सञ्चालन गर्नका लागि संगठन संरचना निर्माण तथा अन्य पूर्वाधार निर्माणको कार्य सुरु गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसनाकाको उपयोगबाट धार्मिक पर्यटनको विस्तार जडीबुटी व्यापार विस्तारमा सहज हुने देखिन्छ । छोटी भन्सारको रूपमा रहेका भद्रपुर छोटी भन्सार, ठाडी छोटी भन्सार, महेशपुर छोटी भन्सार, सुठौली छोटी भन्सार र सती छोटी भन्सारलाई स्तरोन्नति गरी मूल भन्सार कार्यालयको रूपमा स्थापित गर्ने गरी आवश्यक गृहकार्य अगाडि बढाइएको अवस्था छ ।

कुल १४३ छोटी भन्सार कार्यालयहरूमध्ये हाल सञ्चालनमा नरहेका ८२ छोटी भन्सार कार्यालयहरूलाई बन्द गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ । हिजो यातायात तथा पूर्वाधारहरूको विकास नभएको अवस्थामा स्थानीय बजारलाई लक्षित गरी खोलिएका छोटी भन्सार कार्यालयहरूको सान्दर्भिकता आजका दिनमा देखिँदैन । “भारतीय सीमावर्ती क्षेत्रमा अवस्थित छोटी भन्सार कार्यालयहरूको स्थलगत अध्ययन भ्रमणको प्रतिवेदन, २०६९” तथा रेग्मी, दामोदर (२०७२) ले समेत ८२ छोटी भन्सार कार्यालयहरूलाई बन्द गर्न उपयुक्त हुने सुझाव दिएको छ । तसर्थ सञ्चालन नै गर्नुपर्ने छोटी भन्सार कार्यालयहरूलाई मर्ज वा स्तरोन्नति गरी सञ्चालन गर्ने अन्यथा बन्द नै गर्नु सान्दर्भिक हुने देखिन्छ ।

अहिले नेपालमा संघीयता कार्यान्वयनको चरणमा भएकोले यसको सफल कार्यान्वयनका लागि देशको प्रशासनिक संरचनालाई संघीयताको मूलमर्मअनुरूप समायोजन गर्नु अहिलेको आवश्यकता हो । यसै सन्दर्भमा प्रादेशिक सन्तुलन कायम गर्ने गरी भन्सार कार्यालयहरूलाई समायोजन गर्दा सम्भव भएसम्म दुवै देशको सिमानाका तर्फका सबै भन्सार कार्यालयहरूलाई स्तरोन्नति गरी सञ्चालन गर्नुपर्दछ । भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण परियोजना कार्यान्वयनका लागि जोखिम व्यवस्थापन तथा इन्टेलिजेन्स इकाइ रहने गरी विद्यमान सांगठनिक संरचनासमेत तयार गर्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्थाको सिर्जना भएको छ । नयाँ भन्सार कार्यालय स्थापना अथवा स्तरोन्नति गर्दा र आपसमा समायोजन गर्दा राजस्व सङ्कलन, व्यापार सहजीकरणमा सहयोग पुग्ने गरी विस्तृत संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण Organization and Management O & M Survey गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

(ख) भन्सार प्रशासनमा सुशासनको पाटो

भन्सार प्रशासनमाथि लाग्दै आएको आरोप संस्थागत भ्रष्टाचारको पर्यायका साथै आर्थिक अनियमितता र खस्किँदो सदाचारिताको अवस्था हो । अबको बाटो सदाचार प्रवर्द्धन, स्वचालित प्रणालीको स्थापनाका लागि कर्मचारीको क्षमतामा वृद्धि गर्नु, भन्सारसँगै सम्पर्कमा रहने निकायहरूबीच समन्वयात्मक सम्बन्ध कायम गर्नु हो । विश्व भन्सार संगठनले भन्सारमा हुने भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धी आरुशा घोषणापत्र जारी गरेको थियो । यो घोषणालाई विश्व भन्सार संगठनका सदस्य राष्ट्रहरूले लागू गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन् । सदाचार प्रवर्द्धन गर्न सदस्य राष्ट्रहरूलाई सघाउन विश्व भन्सार संगठनले सदाचार विकास मार्गदर्शन जारी गरेको छ । उक्त मार्गदर्शनमा सदाचार प्रवर्द्धनका लागि आवश्यक तत्वहरू निम्न छन्:

- (१) उदाहरणीय नेतृत्वको विकास, हस्तान्तरण र प्रतिबद्धता प्राप्ति
- (२) सक्षम र प्रभावकारी नियामक निकायहरू
- (३) कार्यविधिमा सरलीकरण र प्रक्रियामा पारदर्शिता
- (४) कम्प्युटर प्रविधिमा आधारित स्वचालन प्रणालीको विकास र प्रयोग

- (५) पूर्वाधार सहित भन्सार प्रशासनको सुधार र आधुनिकीकरण
- (६) लेखा परीक्षण र जोखिममा आधारित अनुसन्धान पद्धति
- (७) कर्मचारीहरूको आचरण र व्यवहारमा प्रदर्शनीय सुधार
- (८) मानवीय संसाधन विकास र उपयोग
- (९) नैतिकता र संगठनात्मक संस्कृतिको अवलम्बन
- (१०) सरोकारवाला पक्षहरूसँगको समन्वय र सहकार्य

सदाचार विकासका तत्वहरूको अवस्था

भन्सार सुधार कार्यक्रममा राजनैतिक र प्रशासनिक नेतृत्वको प्रतिबद्धता प्रदर्शन हुने गरेको भएतापनि नेतृत्व निरन्तरताको अभावमा सुधार प्रयासले गति लिन सकेको छैन । नियमनका संरचनाहरू खण्डीकृत छन् । उदाहरणको लागि सीमा भन्सार गस्तीको कार्य सशस्त्र प्रहरीले, लागू पदार्थ नशालु पदार्थ गृह मन्त्रालयले र व्यापार सहजीकरण वाणिज्य मन्त्रालय/विभागले नियमन गर्दछन् । भन्सारमा सञ्चालित गोदाम, पारवहन, व्यवस्थापन जस्ता कार्यहरू छुट्टाछुट्टै निकायहरूले नियमन गर्दछन् । सबै ऐन, नियमहरू वर्गीकरण, मूल्याङ्कन र अन्य राजस्वसम्बन्धी दस्तावेजहरू सरल भाषामा नागरिकहरूको पहुँचमा नहुँदा पारदर्शिता ओभरलमा परेको महशुस हुन्छ । स्वचालन प्रणाली विकास र कार्यान्वयनको अवस्था सन्तोषजनक भएपनि अभै अपर्याप्त छ । सुधार र आधुनिकीकरणप्रति नियामक निकायहरू तथा सरोकारवाला पक्षको सकारात्मक सहयोग र समर्थन रहेको देखिन्छ । लेखापरीक्षण र अनुसन्धानमध्ये आन्तरिक नियन्त्रण र आन्तरिक लेखा परीक्षण प्रभावकारी बन्न सकेको छैन । जोखिम व्यवस्थापन र जाँचपासपश्चात्को लेखा परीक्षणलाई आन्तरिक नियन्त्रण र आन्तरिक लेखा परीक्षण भनी हालन मिल्ने देखिँदैन । भन्सार कर्मीहरूका (कर्मचारी र एजेन्ट) लागि भन्सार विभागले बहुआचरणका संहिताहरू जारी गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । भन्सार गस्तीसँग सम्बन्धित सशस्त्र प्रहरीका लागि बेग्लै आचारसंहिता जारी भएको छ । भन्सार प्रशासनमा कार्यरत कर्मचारीका लागि जनशक्ति विकास योजना र मानवीय संसाधन विकासको स्थिति पर्याप्त र संतोषजनक छैन । भन्सार प्रशासनलाई लक्षित गरी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रले प्रदान गर्ने तालिमको संख्या र अवसर पर्याप्त छैन । नैतिकता, संगठनात्मक सदाचार र आचारसंहिता पालनाका विषयमा भए गरेका प्रगित र प्रभावहरूको अध्ययन विश्लेषण गर्ने गरिएको छैन ।

(ग) प्रविधिमैत्री भन्सार प्रशासनतर्फको यात्रा

सन २०१६ को जनवरी २६ देखि मेची भन्सार कार्यालयबाट सुरु गरिएका ASYCUDA World प्रणाली २०१८ मे सम्ममा विराटनगर, वीरगन्ज, सुक्खा बन्दरगाह, भैरहवा, नेपालगन्ज, कृष्णनगर, कैलाली, त्रि.वि. स्थल, गौर, जलेश्वर र रसुवा गरी १२ वटा भन्सार कार्यालयहरूमा लागू भइसकेको छ । निकासी तथा पैठारी कारोबारको हिसाबले करिब ९९५ व्यापार तथा राजस्व सङ्कलनलाई यस प्रणालीले समेटेको छ । भन्सार जाँचपासमा एकरूपता र तथ्याङ्क व्यवस्थापन सहजीकरणका लागि समेत अन्य भन्सार कार्यालयहरू, यात्रु गेट तथा सबै छोटी भन्सार कार्यालयहरूमा समेत ASYCUDA World लगाउने योजना रहेको छ । आगामी दुई वर्षभित्र World Bank को अनुदान सहयोगमा नेपालको व्यापार प्रणालीसँग सम्बन्धित १४ वटा निकायलाई एउटै प्रणालीमा जोड्न एकद्वार प्रणाली स्थापनाको कार्य सुरुवात भएको छ । Nepal National Single Window System (NNSWS) नामक उक्त प्रणालीले भन्सार विभाग, आन्तरिक राजस्व विभाग, वाणिज्य विभाग, तीनवटै क्वारेन्टाइन कार्यालयहरू, बैकिङ प्रणालीहरू समेतलाई

एउटै सञ्जालमा आबद्ध गर्नेछ । गत वर्षदेखि सुरु भएको Customs Reform and Modernization Strategy and Action Plan (CRMSAP) 2017-21 ले आगामी ४ वर्षभित्र भन्सार प्रशासनलाई पूर्ण रूपमा आधुनिक र प्रविधिमैत्री तुल्याउने महत्वाकांक्षी लक्ष्य राखेको छ । साथै गत वर्ष नेपाल परिमार्जित क्योटो अभिसन्धि (RKC) को पक्ष राष्ट्र हुनुका साथै विश्व व्यापार संगठनको व्यापार सहजीकरण सम्झौता (WTO-TFA) को अनुमोदन समेत गरेको छ । उक्त दुवै सम्झौतामा प्रतिबद्धता जनाइएका सुधारका विषयहरू अगाडि बढाउन पनि प्रविधिमैत्री भन्सार प्रशासनको आवश्यकता बढ्दै गएको छ ।

घ) जोखिम व्यवस्थापनमा आधारित भन्सार प्रशासन

भन्सार प्रशासनको सन्दर्भमा जोखिम व्यवस्थापनलाई सङ्कुचित अर्थमा मालवस्तुको जोखिम अनुसार भौतिक निरीक्षण गर्ने वा भौतिक निरीक्षण नै नगरी जाँचपास गर्न सम्पन्न गरिने छनौट पद्धतिलाई लिने गरिन्छ । विस्तृत अर्थमा जोखिम व्यवस्थापन भन्सार प्रशासनको गतिशील व्यवस्थापकीय औजार हो, जसमा जोखिमलाई नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले कार्यक्षेत्रहरूको पहिचान गर्ने, विश्लेषण गर्ने र जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरू अवलम्बन गर्ने गरिन्छ । जोखिम व्यवस्थापन मालवस्तुको छनौट पद्धति जस्तो सङ्कुचित अर्थमा मात्र सीमित नभई जोखिमको व्यवस्थित ढङ्गले निरूपण गर्न निश्चित चरणहरू पूरा गरी निर्णय प्रक्रियालाई प्रभावकारी र परिस्कृत गर्नेसम्मका क्रियाकलापहरूका रूपमा बुझनुपर्ने हुन्छ । जोखिम व्यवस्थापनका चरणहरूमा जोखिम क्षेत्रको निर्धारण, जोखिम पहिचान, जोखिम विश्लेषण, जोखिम मूल्याङ्कन र प्राथमिकीकरण, जोखिमको छनौट एवं निरूपण र अनुगमन एवं पुनरावलोकनका ६ वटा चरणहरू पर्दछन् । भन्सार प्रशासनले जोखिम व्यवस्थापनलाई २ प्रकारले प्रयोगमा ल्याउन सक्ने देखिन्छ । पहिलो, मालवस्तु जाँचपासका अवस्थामा प्रयोग गर्ने र दोस्रो, मालवस्तु जाँचपासपछि लेखापरीक्षणको रूपमा प्रयोग गर्ने । यी दुवै अवस्थाहरूमा जोखिम व्यवस्थापन गर्दा माथि उल्लिखित ६ चरणहरूको शृङ्खलाबद्ध उपयोग गरिएमा प्रभावकारी हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

भन्सार जाँचपासमा जोखिम व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित गर्न आशिकुडाको छनौट प्रणालीलाई उपयोग गरिन्छ । आशिकुडामा उपलब्ध विभिन्न मोड्युलहरूमध्ये छनौट प्रणाली एक प्रभावकारी मोड्युलको रूपमा रहेको छ, जसले कम्प्युटर प्रणालीबाट मालवस्तु जाँचपासको चरणमा नै छनौटको सुविधा उपलब्ध गराउँछ । भन्सार प्रशासनले पहिचान गरेका जोखिमका क्षेत्रहरूलाई जोखिमको स्तरअनुसार प्रणालीमा प्रविष्ट गरिन्छ । जाँचपासका चरणमा प्रणालीले नै जोखिम अनुसार जाँचपास गर्नुपर्ने, कागजात जाँच गरेर छाड्ने, जाँचपासपछि परीक्षण गरी छाड्ने वा चेकजाँच नगरी जाँचपास गर्ने गरी प्रज्ञापनपत्रलाई वर्गीकरण गरेर जाँचपासलाई सहज र सरल बनाउँछ । हालसम्म आशिकुडा छनौट प्रणालीको कार्यान्वयन गरेका भन्सार कार्यालयहरूमा मेची भन्सार कार्यालय, विराटनगर भन्सार कार्यालय, वीरगन्ज भन्सार कार्यालय, रसुवा भन्सार कार्यालय, सुर्खामा भन्सार कार्यालय, भैरहवा भन्सार कार्यालय र त्रिभुवन विमानस्थल भन्सार कार्यालय रहेका छन् । यी भन्सार कार्यालयहरूले औसतमा करिब ६० प्रतिशत मालवस्तुको भौतिक परीक्षण गर्ने गरेको तथ्याङ्कले देखाएको छ ।

(ङ) केन्द्रीय जाँचपास प्रणाली ढाँचाको अवलम्बन

विद्यमान अवस्थामा भन्सार जाँचपासका सबै प्रक्रियाहरू भन्सार कार्यालयहरूमा नै सम्पन्न हुने गरेका छन् । केन्द्रीय जाँचपास प्रणालीले भन्सार कार्यालयहरूले भौतिक परीक्षणमा परेका मालवस्तुहरूमात्र प्रज्ञापनपत्र र कागजातसँग मालवस्तुको भिडान गर्ने कार्य गर्नेछन् भने प्रज्ञापनपत्र र कागजातको प्रारम्भिक जाँच गर्ने वा कागजातहरूको विस्तृत जाँच गर्ने कार्य भन्सार विभाग विशेषज्ञ कर्मचारी समूहले गर्ने गरी प्रबन्ध गरिएको छ ।

जोखिम व्यवस्थापनमा आधारित केन्द्रीय जाँचपास प्रणालीको पूर्ण कार्यान्वयनबाट भन्सार एजेन्ट/व्यवसायीहरूले आफ्नो कार्यथलोबाटै प्रज्ञापनपत्र प्रशोधनदेखि महसुल भुक्तानी र मालवस्तुको भन्सारबाट निष्कासन आदि सम्पूर्ण प्रक्रियाहरू सम्पन्न गर्नेछन् । भन्सार विभागले प्रभावकारी जोखिम व्यवस्थापन र इन्टेलिजेन्सको प्रयोगबाट जोखिमका क्षेत्रहरूको पहिचानहुने, अग्रिम घोषणाबाट भन्सारले मालवस्तु भन्सारमा प्रवेश गर्नुअगावै मालवस्तुको जोखिमको स्तर निर्धारण गर्न सक्ने, वस्तुको यथार्थ मूल्याङ्कन हुने र जाँचपछिको परीक्षणबाट यथार्थ राजस्व संकलन हुने र सीमामा भन्सार जाँचपास गर्ने अवधारणाबाट सीमाबाट टाढा रहने गरी तोकिएको भन्सार विकास हुनेछ । यस्ता सुधारहरूबाट भन्सारसम्बन्धी नियम कानूनको अनुपालनामा वृद्धि भई नेपालको भन्सार प्रशासन आधुनिक र प्रविधियुक्त प्रशासनिक इकाइको रूपमा स्थापित हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

(च) भन्सार जाँचपासपछिको परीक्षणको प्रभावकारिता

राजस्व प्रणालीको उदारीकरणको रूपमा स्वयं घोषणालाई लिन सकिन्छ । स्वयं घोषणाको सिद्धान्त बमोजिम निकासी वा पैठारीकर्ताले भन्सारमा गरेको घोषणा ठीक छ भनी गरिएको विश्वासको परीक्षण गर्ने कार्यलाई Post Clearance Audit (PCA) भनिन्छ । यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि जोखिममा आधारित व्यवस्थापन वा परीक्षण पद्धतिको अवलम्बन, भन्सार अधिकृत वा परीक्षकको ज्ञान, सीप, क्षमताको अभिवृद्धि (The skills and competencies of customs officials) प्रवर्द्धनात्मक र Enforcement oriented कानुनी वातावरण, उच्च व्यवस्थापक, कर्मचारी र व्यवसायीमा उच्च तहको Interiority, morality and ethics हुनाका साथै व्यवसायको पारदर्शिता र वैज्ञानिक लेखापालन, सूचनाको आदानप्रदान र सूचना माथिको सहज पहुँच, तालिमप्राप्त उच्च मनोबलयुक्त परीक्षक, कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन तथा पुरस्कार पद्धति र प्रभावकारी अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा पृष्ठपोषण पद्धतिको आवश्यकता पर्दछ ।

भन्सारमा हुने गरेका कमीकमजोरी, ढीलासुस्ती, मानवीय त्रुटिजस्ता कारणहरूले राजस्व चुहावट हुन सक्ने, देशको राष्ट्रिय तथा सामाजिक सुरक्षामा खतरा सिर्जना गर्ने मात्र नभएर व्यवसायको लागत बढ्ने, आजको प्रतिस्पर्धी युगमा मालवस्तुको बिक्री नै हुन नसक्ने अवस्थाको समेत सिर्जना हुनुका साथै देशको अन्तर्राष्ट्रिय छविमा समेत नकारात्मक प्रभाव पर्न सक्दछ । यस्ता विभिन्न कारणहरूबाट भन्सारको कार्यबोझ व्यवस्थापन गर्न जोखिममा आधारित भन्सार परीक्षणपद्धतिको विकास गरी त्यसबाट हुन सक्ने राजस्व चुहावट तथा कानूनको उल्लङ्घनलाई Catch of effect को सिद्धान्त बमोजिम भन्सार जाँचपासपछिको परीक्षणमार्फत न्यूनीकरण गर्ने अवधारणा बमोजिम यस पद्धतिको विकास भएको पाइन्छ । भन्सारको कार्यबोझ न्यूनीकरण गर्ने, मालवस्तुको जाँचपासलाई सुरक्षित बनाउँदै Supply Chain लाई व्यवस्थित गर्ने, व्यापार सहजीकरण वा छिटोछरितो भन्सार सेवा प्रवाह गर्ने, प्रक्रियागत कमी कमजोरीहरू तथा राजस्व चुहावट हुन सक्ने जोखिमलाई कठोर दण्डात्मक प्रावधानहरूद्वारा निराकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ । कानून परिपालना र सचेतनामा जोड दिई कर सहभागिता बढाउने, व्यावसायिक लागत घटाउने तथा तटस्थ राजस्व संकलन र स्वस्थ व्यावसायिक वातावरण सिर्जना गरी अनौपचारिक अर्थतन्त्रको न्यूनीकरण गर्ने लगायतका विभिन्न उद्देश्यहरूबाट प्रेरित भएर यस अवधारणालाई विश्व भन्सार संगठन तथा विश्व व्यापार संगठनहरूले विभिन्न उत्प्रेरक तत्वहरूमार्फत विश्वव्यापीरूपमा अवलम्बन गर्ने वातावरणको सिर्जना गरेका छन् । यसका लागि उच्च नेतृत्वमा PCA लाई प्रभावकारी बनाउने प्रतिबद्धता तथा तत्परताको जरुरी छ । नेपालको सन्दर्भमा PCA लाई संघीय संरचनाअनुरूप प्रदेश तहमा समेत विस्तार गरी स्वायत्त संस्थाको रूपमा विकास गर्दा बढी प्रभावकारी हुने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

मूलतः संघीय प्रणालीमा जनताको सहभागितामा विकासका सम्भावना र अवसरहरू पहिचान गरी प्राप्त अधिकार हरूलाई पूर्ण उपयोग गर्न सक्ने वित्तीय सक्षमताको विकाससमेत गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसका लागि भन्सार बिन्दुहरूलाई तटस्थ राजस्व सङ्कलन, व्यापार सहजीकरण, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको सुधार तथा गैर कानुनी क्रियाकलापहरूको नियन्त्रण गर्ने संयन्त्रका रूपमा विकास गर्नुपर्ने हुन्छ। भन्सार प्रशासनको भूमिकामा आमूल परिवर्तन भएको छ। एक्काइसौं शताब्दीको भन्सार प्रशासन ढाट राखेर राजस्व सङ्कलन गर्ने नभई अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा सहजीकरणको भूमिका निर्वाह गर्नका लागि सक्षम र तत्पर हुनु अनिवार्य छ। आजका पुस्ताको आवश्यकता सम्बोधन गर्नका लागि भन्सार प्रक्रियाहरूलाई छोट्याउने, जोखिममा आधारित जाँचपास प्रणालीको विकास गर्ने, अन्य सरोकारवाला निकाय तथा संस्थाहरूसँगको समन्वय र सहकार्यलाई प्रभावकारी बनाउने र भन्सार प्रशासनलाई कार्यमूलक सदाचारयुक्त संगठनको स्थापित गर्ने नवीनतम चुनौतीहरू सम्बोधन हुने गरी स्पष्ट कार्ययोजना सहितको सुधार रणनीतिको कार्यान्वयन गर्नुको विकल्प छैन। राजस्व चुहावटलाई नियन्त्रण गर्दै व्यापार सहजीकरणको दायित्व निर्वाह गर्नका लागि संघीयताको अभिप्राय पूरा हुने गरी भन्सार संगठनको पुनर्संरचना गरिनु जरूरी छ। यसका लागि भन्सार प्रशासनले केही सकारात्मक प्रयासहरूको थालनीसमेत गरेको छ। प्रदेशहरूलाई आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक रूपमा सबल बनाउन तथा संघीयताको सफल कार्यान्वयनकालागि प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारहरूको वित्तीय दायरा फराकिलो हुने गरी मुलुकको अर्थतन्त्रका सम्भावनाको खोजी गर्नु आवश्यक छ। विकास बिनाको विकास कठिन हुने भएकाले सबै प्रदेशहरूलाई विकासका अवसरहरू प्रदान गर्नका लागि पनि नयाँ भन्सार बिन्दुहरूको स्थापना तथा पुराना भन्सार नाकाहरूको स्तरोन्नति र समायोजन गर्नमा ढिलाइ गर्नु हुँदैन। भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण कार्ययोजनालाई स्वामित्वभाव लिँदै नतिजासहित कार्यान्वयनको नेतृत्व भन्सार प्रशासनबाट हुनु अपरिहार्य छ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपालको संविधान २०७२।

वार्षिक प्रतिवेदन २०७३/७४, भन्सार विभाग।

भारतीय सीमावर्ती क्षेत्रमा अवस्थित छोटी भन्सार कार्यालयहरूको स्थलगत अध्ययन भ्रमणको प्रतिवेदन, २०६९।

भन्सार विभाग तथा अन्तर्गतका कार्यालयहरूको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण प्रतिवेदन २०७१, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, भन्सार विभाग, त्रिपुरेश्वर, काठमाडौं।

रेग्मी, दामोदर (२०७२), संघीय संरचनामा नेपालको भन्सार प्रशासन, भन्सार स्मारिका (६४ औं अन्तर्राष्ट्रिय भन्सार दिवसको अवसरमा भन्सार विभागको विशेष प्रकाशन), नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, भन्सार विभाग, त्रिपुरेश्वर, काठमाडौं २०७२ माघ १२, पृ. ३४।

भन्सार स्मारिका (६४ औं अन्तर्राष्ट्रिय भन्सार दिवसको अवसरमा भन्सार विभागको विशेष प्रकाशन), नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, भन्सार विभाग, त्रिपुरेश्वर, काठमाडौं।

भन्सार स्मारिका (६६ औं अन्तर्राष्ट्रिय भन्सार दिवसको अवसरमा भन्सार विभागको विशेष प्रकाशन), नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय, भन्सार विभाग, त्रिपुरेश्वर, काठमाडौं।

भन्सार सुधार तथा आधुनिकीकरण रणनीति एवम् कार्ययोजना २०७४-२०७७।

संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण निर्देशिका, २०६६: नेपाल सरकार, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय।

सूचनाको हक अवधारणा र नेपालमा अभ्यास

प्रकाश शर्मा ढकाल
उपसचिव, नेपाल सरकार

१. अर्थ र परिभाषा

सूचनाको हक के हो भन्नुभन्दा पहिला सूचना भनेको के हो भन्ने विषयमा ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्छ। सूचनालाई अङ्ग्रेजी भाषा Information भनिन्छ जुन Latin भाषाको INFORMARE बाट आएको हो। सूचना भन्नाले कुनै विषयमा भएको कामकारबाही वा कुनै विचारलाई बोलेर वा लेखेर वा कुनै दृश्य वा Image बाट सबैले वा धेरैले थाहा पाउने गरी प्रकाशित, प्रचार र प्रसार गर्ने कार्य हो। सूचना भनेको कुनै पनि कुराको जानकारी पाउनु हो। थाहा नपाई केही गर्न सकिँदैन। सूचनाबिना कुनै पनि काम गर्न सकिँदैन सूचना भनेको जानकारी हुनु थाहा पाउनु भनेको हो। अर्को शब्दमा भन्दा सूचना ज्ञानको स्रोत हो। यसले मानिसलाई अन्धकारबाट उज्यालोतिर डोराउँछ।

Business Dictionary ले Information लाई यसरी परिभाषित गरेको छ: Data that is (1) accurate and timely, (2) specific and organized for a purpose, (3) presented within a context that gives it meaning and relevance, and (4) can lead to an increase in understanding and decrease in uncertainty. सूचनाको हकका सम्बन्धमा 'सूचना' भन्नाले सार्वजनिक निकायबाट सम्पादन हुने वा भएको सार्वजनिक महत्वको काम, तत्सम्बन्धी कारबाही वा निर्णयसँग सम्बन्धित कुनै लिखत, सामग्री वा जानकारी सम्भन्नुपर्छ।^१

सूचनाको हक भन्नेबित्तिकै कानुनी उपचार भन्ने बुझ्नुपर्दछ। आजको प्रजातान्त्रिक शासनप्रणाली भएको राष्ट्रहरूमा सूचनाको हकको अति नै महत्व हुन्छ। प्रजातन्त्रमा समाज खुला हुन्छ। खुला समाजमा सरकारले गरेको कामकारबाही वा अन्य जुनसुकै सार्वजनिक सरोकारको विषयमा सबैलाई थाहा पाउने र छलफल गरी आआफ्नो धारणा र विचार व्यक्त गर्ने अधिकार प्राप्त हुन्छ। जनता र संविधानप्रति Accountable सरकारले आफ्नो नैतिकता, जबाफदेहिता र जिम्मेवारीलाई ध्यानमा राखेर काम गर्नुपर्छ। त्यसैले सरकारले वा अरू सार्वजनिक निकायले केकस्ता निर्णय वा नीति निर्माण वा अन्य काम गरे यस्ता कुराहरू थाहा पाउने प्रत्येक नागरिकको मौलिक हक हो।

“सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचना माग्ने र पाउने अधिकार सम्भन्नुपर्छ र सो शब्दले सार्वजनिक निकायमा रहेको कुनै लिखत, सामग्री वा सो निकायको कामकारबाहीको अध्ययन वा अवलोकन गर्ने, त्यस्तो लिखतको प्रमाणित प्रतिलिपि प्राप्त गर्ने, सार्वजनिक महत्वको निर्माणकार्य भइरहेको स्थलको भ्रमण र अवलोकन गर्ने, कुनै सामग्रीको प्रमाणित नमुना लिने वा कुनै पनि किसिमको यन्त्रमा राखिएको सूचना त्यस्तो यन्त्रमार्फत प्राप्त गर्ने अधिकार” सूचनाको हक हो।^२

१ सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४

२ सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४

सूचनाको हकको अध्ययन गर्दा “सार्वजनिक महत्व” के हो भन्ने कुराको जानकारी हुनुपर्दछ ऐनले “सार्वजनिक महत्व” भन्नाले सार्वजनिक सरोकारको विषय भनेको छ । सर्वोच्च अदालतले सार्वजनिक निकायबाट गरिने कामकारबाहीबाट पूरै राष्ट्रलाई वा सर्वसाधारण जनताको कुनै वर्ग वा समुदायलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा असर पर्न सक्दछ भने ती कामकारबाही सार्वजनिक महत्वका हुन भनि व्याख्या भएको छ ।^३

२. अवधारणा

आधुनिक रूपमा कानून निर्माण गरी सूचनाको हकको प्रत्याभूति गरिनुभन्दा पहिलेदेखि नै शासकहरूले आफूले गरेको महत्वपूर्ण कामहरू आफ्ना जनता अर्थात् त्यति बेलाका रैतीहरूलाई जानकारी गर्ने गराउने गरेको देखिन्छ । शताब्दियौं अगाडि विश्वमा जनकल्याणकारी राज्य थिएन । त्यति बेला सरकारको काम भनेको मालपोत उठाउने र शान्तिसुरक्षा गर्ने काममा मात्र सीमित थियो । त्यति बेला अहिलेको जस्तो कार्यकारिणी कामले व्यापकता पाएको थिएन । संविधान नै नभएकोले त्यति बेला मौलिक हक वा कानुनी हक भन्ने नै थिएन । आर्थिक विकासको नाममा बाटोघाटो, प्राथमिक विद्यालय, मठमन्दिर, पाटीपौवा, चौतारा, धारा सत्तल, गुठी स्थापना आदि निर्माणमा सीमित थियो । यस्तो कालमा पनि कसैले कुनै कार्य गर्दा कसको पालामा कसले किन कसरी कहिले के निर्माण कार्य वा स्थापना गरिएको हो सो कुराहरू पाटी, सत्तल, मठ, मन्दिरको घण्टीमा वा निर्माण गरिएको अन्य भौतिक संरचनामा, ढुङ्गामा, कुनै धातुमा वा काठमा कुदी अर्थात् Inscription गरी राख्ने प्रचलन थियो । त्यति बेलाको यस्तो कार्य भनेको जनतालाई सुसूचित गरेको हो । आधुनिक रूपमा भने स्वीडेनले पहिलो पटक १७६६ मा सूचनाको हकसम्बन्धी कानुन Freedom of the Press act बनायो । यसमा नागरिक र प्रेसले सहज तरिकाले सूचना प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरियो । अमेरिकी संविधानलाई खुला सरकारको अवधारणामा आधारित मानिन्छ । यसले प्रत्यक्ष रूपमा सूचनाको हकको व्यवस्था त गर्न सकेन तर पहिलो संशोधनले विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको प्रत्याभूति गरिदियो । यसअघि नै अमेरिकी स्वतन्त्रता घोषणामा सूचनाको हकलाई अङ्गीकार गरेको थियो । सन् १७८९ मा फ्रान्स घोषणामा, बेलायतमा १७९१ को विल अफ राइट्समार्फत सूचनाको हकलाई स्वीकार गर्‍यो ।

१९९० सम्म आउँदा केवल १३ राज्यले कानुनी व्यवस्था गरेकोमा हाल विश्वका १०५ भन्दा बढी देशहरूले संविधान र अलग्गै कानून निर्माण गरी सूचनाको हकको प्रत्याभूति गरेका छन् । कतिपय देशको संविधानमा मौलिक हकअन्तर्गत समावेश गरी संवैधानिक सुनिश्चितता प्रदानसमेत गरेका छन् । व्यवहारमा संवैधानिक हकको रूपमा स्वीकार गरेका देशहरूमा पनि नागरिकले सूचनाको हकको पूर्ण उपभोग गर्न नपाएका तथा संवैधानिक हकको रूपमा नभएका देशहरूले पनि कार्यविधि, मापदण्डहरू निर्माण गरी थप प्रभावकारी बनाउँदै लगेको पाइन्छ ।

पछिल्लो समय अलग्गै कानून निर्माण गर्ने देशहरूमा बेलायत, ब्राजिल, चीन, बङ्गलादेश, स्विजरल्यान्ड, इन्डोनेसिया, नाइजेरिया, रसियालगायतका देशहरू रहेका छन् ।

३. अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा सूचनाको हक

१९४६ मा संयुक्त राष्ट्र संघीय महासभाबाट पारित प्रस्ताव नं. ५९(१) मा Freedom of information is a fundamental human right and... the touchstone of all the freedoms to which the UN is consecrated उल्लेख गरी सूचनाको स्वतन्त्रतालाई आधारभूत मानव अधिकारको रूपमा लिएको थियो ।

मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ को धारा १९ ले "Everyone has the right to freedom

३ ने.का.प. २०६८, अङ्क ४, निर्णय नं. ८५९४

of opinion and expression; this right includes freedom to hold opinions without interference and to seek, receive and impart information and ideas through any media and regardless of frontiers." भनी विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको साथमा सूचना र विचार माग गर्ने र आदानप्रदान गर्ने हकलाई पनि मानव अधिकारको रूपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६ को धारा १९ ले "प्रत्येक व्यक्तिलाई.... सीमाको बन्देज बिना मौखिक, लिखित वा मुद्रित रूपमा वा कलात्मक रूपमा वा निजको आफ्नो छनौटको अन्य कुनै माध्यममार्फत सबै किसिमका सूचना र विचार प्राप्त गर्ने तथा दिने स्वतन्त्रता हुनेछ" भनी विश्वव्यापी घोषणापत्रमा रहेकै व्यवस्थालाई आत्मसात् गरेको छ।

४. सूचनाको वर्गीकरण

सूचनाको हकलाई प्रभावकारी बनाउन सूचनाको वर्गीकरण आवश्यक मानिन्छ। राज्य र नागरिकको हितमा प्रतिकूल असर पार्ने संवेदनशील प्रकृतिका सूचनाको संरक्षण राज्यको दायित्व हो। सूचनाको वर्गीकरणको मूलभूत उद्देश्य नै संवेदनशील सूचनाको (Sensitive & Confidential) संरक्षणमार्फत नागरिकको बृहत् कल्याण गर्नु नै हो। सूचनाको वर्गीकरण गर्दा कुनै पनि सूचनाले समाजमा पार्ने क्षतिको गम्भीरताको मात्रा र स्तरका आधारमा सर्वप्रथम सूचनाको संवेदनशीलता निर्धारण गरिन्छ। यसरी सूचना वर्गीकरण गर्दा

- Top Secret (राष्ट्रिय हितमा अपुरणीय वा भारी क्षति पुराउन सक्ने)
- Secret (सूचना प्रचार हुँदा गम्भीर क्षति पुराउन सक्ने)
- Confidential (सूचनाले क्षति पुराउन सक्ने)
- Restricted (संरक्षित प्रतिबन्धित वा निषेधित) गरी मुख्य ४ भागमा वर्गीकरण गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन रहेको छ। वेलायत, क्यानडा तथा भारतमा यिनै ४ भागमा वर्गीकरण गरिएको छ भने अमेरिकामा पहिला ३ र अन्य वर्गिकृत गरी ४ भागमा विभाजन गरिएको छ।

नेपालमा भने सूचनाको वर्गीकरण गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको भए पनि हालसम्म कुनै पनि सूचनाको वर्गीकरण गरिएको छैन। लिखितहरूको गोप्यता सम्बन्धी ऐन, २०३९ ले (क.) सख्त निषेधित लिखत, अति गोप्य लिखत र गोप्य लिखत भनी वर्गीकरण गरेको छ।

५. सूचनाको हकका सैद्धान्तिक मान्यता

सूचना अधिकारबारे भएका अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय छलफल र अन्य कार्यक्रमहरूबाट जनताको थाहा पाउने अधिकारको सम्बन्धमा केही ठोस सिद्धान्त र मान्यताहरू बनेका छन् जसलाई यसरी सूचीकृत गर्न सकिन्छ :

- सूचनामा पहुँच पाउनु प्रत्येक व्यक्तिको आधारभूत अधिकार हो
- पहुँच नियमितता हो गोप्यता अपवाद हो।
- सबै सार्वजनिक निकायहरूमा यो अधिकार लागू हुन्छ।
- सूचना पाउनको लागि गरिने अनुरोध र निवेदन सरल, छिटो र निःशुल्क हुनुपर्दछ।
- सूचनाको अनुरोधकर्ताहरूलाई सघाउनु कर्मचारीहरूको कर्तव्य हो।
- अनुरोध इन्कार गर्ने वा सूचना नदिने उचित र पर्याप्त कारण र आधार हुनुपर्दछ।

- गोपनियताको अधिकारले भन्दा सार्वजनिक हितको विषयले प्राथमिकता पाउनुपर्दछ ।
- प्रतिकूल निर्णयविरुद्ध प्रत्येक व्यक्तिसँग पुनरावेदन गर्ने अधिकार हुन्छ ।
- सार्वजनिक निकायहरूले बिनाबाध्यता, सक्रियतापूर्वक आफ्ना सूचनाहरू प्रकाशित गर्नुपर्दछ ।
- सूचनाको अधिकारको प्रत्याभूति र रक्षाका लागि स्वतन्त्र निकाय गठन गरिनुपर्दछ ।
- यो हक राज्यको कार्यपालिकाविरुद्ध मात्र नभै ३ वटै अङ्ग विरुद्धमा लागू हुनुपर्दछ ।
- खुला सरकारको स्थापनामा जोड दिनुपर्दछ ।
- खुला बैठक छलफलको सिद्धान्त ।
- सूचनाको संवेदनशीलताका आधारमा वर्गीकरण गरिनुपर्दछ ।

६. सूचनाको हक किन ?

आजको युग भनेको सूचनाको युग हो । ज्ञान भनेको शक्ति हो शक्ति भनेको सूचना हो । सूचना भनेको कुनै पनि साध्य पूरा गर्न आवश्यक त्यस्तो अनिवार्य साधन हो जसको अनुपस्थितिमा कुनै पनि लक्ष्य हासिल गर्न असम्भवप्राय हुन्छ । यो राज्य वा व्यक्ति जोसुकैको हकमा पनि लागू हुने विषय हो । त्यसैले कुनै पनि सूचना प्राप्त गर्नु प्रत्येक नागरिकको मौलिक हक मात्र होइन यो मानव अधिकारको विषय पनि हो । जसलाई संयुक्त राष्ट्रसंघका दस्तावेजहरू समेतले पुष्टि गरिसकेको अवस्था छ । सूचनाको हकको सुनिश्चितता नभए राज्य निरंकुश बन्दै जान्छ । यसको अभावमा शासकहरू जनताप्रति उत्तरदायी हुँदैनन् । एउटा सुसूचित नागरिक राज्यको सम्पत्ति हो र सूचनाको हकले प्रत्येक नागरिकलाई सशक्तीकरण गराउँछ भने राज्य संयन्त्रलाई उत्तरदायी बनाउँछ । बुँदागत रूपमा भन्दा:

- सूचनाको हक मौलिक हकको पनि हक हो
- सूचनाको हक लोकतन्त्रको प्राणवायु हो
- सरकारप्रति नागरिको विश्वास बढाउने माध्यम हो
- शासन व्यवस्थामा पारदर्शिताको पूर्वशर्त सूचनाको हक हो
- राज्यका कामकारबाहीमा लोकतान्त्रिक पद्धति भित्राउँछ
- नागरिकको सुसूचित हुने हकको संरक्षण र प्रचलन गराउँछ
- यसलाई सशक्त Anti Corruption Tool को रूपमा लिइन्छ
- अनियमितता र ढिलासुस्ती हटाउँछ
- राज्य संयन्त्रलाई थप उत्तरदायी बनाउँछ
- कानुनी राज्य निर्माणको एक आधारशिला पनि हो
- सुशासन प्रवर्द्धन यसको अनुपस्थितिमा असम्भव छ
- नागरिक सर्वोच्चता यसको मर्म हो
- राज्य तथा नागरिकको हित प्रतिकूल सूचनाको संरक्षण गर्न
- सार्वजनिक निर्णय प्रक्रिया प्रभावकारी बनाउन
- सूचना विकासको आधार हो, यसले सूचनाको प्राप्तिको सुनिश्चितता प्रदान गर्दछ

- यसले राज्यव्यवस्था सञ्चालन सूचनामा आधारित एवं वैज्ञानिक बनाउन मद्दत गर्दछ
- शासन व्यवस्थामा नागरिकको अर्थपूर्ण सहभागिता प्रवर्द्धन गराउँछ
- खुला सरकारको अवधारणालाई प्रवर्द्धन गर्दछ
- सूचनाको माध्यमबाट जनता र सरकारबीचको सम्बन्ध मजबुत बनाउने
- सूचना र ज्ञानमा आधारित समाज निर्माणको आधार

७. नेपालमा सूचनाको हक, विगतदेखि वर्तमानसम्म

संवैधानिक व्यवस्था हुनुपूर्व

नेपालमा सूचनाको हक प्रचलनको लागि अलग्गै कानून निर्माण तथा संवैधानिक हकको रूपमा स्वीकार गरिएको धेरै समय नभएको भए पनि नेपाल एकीकरण पूर्व लिच्छवि, किरातकालमा पनि राज्यका महत्वपूर्ण कामकारबाहीको जानकारी गराउने प्रचलन चाहिँ रहेको पाइन्छ। शासकहरूले आफूले गरेको महत्वपूर्ण कामहरू आफ्ना जनता अर्थात् त्यति बेलाका रैतीहरूलाई जानकारी गर्ने गराउने गरेको देखिन्छ। शताब्दियौं अगाडि नेपाल जनकल्याणकारी राज्य थिएन। त्यति बेला सरकारको काम भनेको मालपोत उठाउने र शान्तिसुरक्षा गर्ने काममा मात्र सीमित थियो। त्यति बेला अहिलेको जस्तो कार्यकारिणी कामले व्यापकता पाएको थिएन। संविधान नै नभएकाले त्यति बेला मौलिक हक वा कानुनी हक भन्ने नै थिएन। आर्थिक विकासको नाममा बाटोघाटो, प्राथमिक विद्यालय, मठमन्दिर, पाटीपौवा, चौतारा, धारा सत्तल, गुठी स्थापना आदि निर्माणमा सीमित थियो। यस्तो कालमा पनि कसैले कुनै कार्य गर्दा कसको पालामा कसले किन कसरी कहिले के निर्माण कार्य वा स्थापना गरिएको हो सो कुराहरू पाटी, सत्तल, मठ, मन्दिरको घण्टीमा वा निर्माण गरिएको अन्य भौतिक संरचनामा, ढुङ्गामा, कुनै धातुमा वा काठमा कुदी अर्थात् Inscription गरी राख्ने प्रचलन थियो। त्यति बेलाको यस्तो कार्य भनेको जनतालाई सुसूचित गरेको हो। यसरी सूचित गराउने कार्य भए पनि मागमा आधारित नभै शासकको इच्छानुसारको विषयमा मात्र जानकारी गराइन्थ्यो। शासक वर्गले गरेका कामकारबाहीको जानकारी माग गरेमा राजद्रोह लाने अवस्था थियो। जम्मा नजोड्नु कच्चा नछोड्नु भन्ने उक्ति थियो अर्थात् राज्यको ढुकुटी के कसरी सञ्चालन भएको छ भन्ने कुनै जानकारी जनतालाई थिएन।

लिखतहरूको गोप्यतासम्बन्धी ऐन, २०३९

नेपालको सुरक्षा, शान्ति तथा व्यवस्था कायम राख्नका लागि सरकारी तथा सार्वजनिक कार्यालयको महत्वपूर्ण कागजातहरू, अभिलेखहरू, सन्धिपत्रहरू जस्ता संरक्षणीय लिखतहरूको वर्गीकरण गर्न र गोप्यताको संरक्षण गर्न भनी लिखतहरूको गोप्यतासम्बन्धी ऐन, २०३९ जारी गरिएको थियो। राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेको मितिदेखि लागू हुने भनिएकोमा ऐन लागू गर्ने गरी सूचना नै प्रकाशित नगरिएको कारण यो कानून कार्यान्वयनमा नै आएन।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७

पहिलो पटक नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ मा सूचनाको हकको प्रत्याभूति गरिएको थियो। धारा १६ मा “प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक महत्वको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुनेछ। तर यस धारामा लेखिएको कुनै कुराले कानूनबमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई कर लगाएको मानिने छैन।” भन्ने व्यवस्था गरिएको भए पनि ऐन कानूनको अभावमा सूचनाको हक हात्तीको देखाउने दाँतमा सीमित भएको थियो भनी आलोचना गर्ने गरिन्छ। बरु सर्वोच्च अदालतबाट भएका केही फैसलाले सूचनाको हकको कानुनी संरक्षणचाहिँ गरेको देखिन्छ।

नेपालको अन्तिरिम संविधान २०६३

नेपालको अन्तिरिम संविधान २०६३ को धारा २७ मा सूचनाको हकको व्यवस्था गरी आफ्नो र सार्वजनिक महत्वको सूचना मान्ने र पाउने हकको सुनिश्चितता गर्‍यो ।

कानुनी व्यवस्था

२०६४ सालमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानुन निर्माण भई कार्यान्वयनमा आएको छ भने उक्त ऐन कार्यान्वयनमा सहजीकरणका लागि २०६५ मा नियमावली समेत जारी भैसकेको छ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना

सूचनाको हकको माग, सशक्तीकरण र आपूर्ति पक्षको सुदृढीकरण एवं राष्ट्रिय सूचना आयोगको क्षमता निर्माण गर्ने गरी तीनवटा मुख्य रणनीतिक प्राथमिकताका साथ सन् २०१५-२०२० को सूचनाको हकसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना तर्जुमा भई लागू भएको छ । यस पाँचवर्षे रणनीतिक कार्ययोजनाले मुलुकमा सरकारी क्षेत्रभित्रै मौलाएको सीमित सार्वजनिक जबाफदेहिता, उच्च भ्रष्टाचार, सरकारी कोषको हिनामिना, शक्तिको दुरुपयोग र कुशासनलाई मुख्य चुनौतीका रूपमा पहिचान गरेको छ । यसै गरी सूचना प्रवाहमा विभेद तथा विभिन्न सीमान्तकृत र सामाजिक रूपमा बहिष्करणमा परेका समूहको सुस्त गतिको सशक्तीकरण प्रक्रिया पनि अर्को चुनौतीका रूपमा देखिएको छ । यस अतिरिक्त नागरिक र सरकारबीच सूचनाको ठूलो खाडल देखिएको छ भने राजनीतिक दलभित्रै र दलबीच सूचना प्रवाहमा कमी देखिएको छ । साथै सार्वजनिक क्षेत्रमा प्रमाणमा आधारित निर्णय गर्ने अभ्यास अपर्याप्त वा न्यून भएका जस्ता चुनौतीहरू पहिचानसँगै यो रणनीतिक कार्ययोजना तर्जुमा गरिएको देखिन्छ ।

संस्थागत व्यवस्था

२०६५ साल वैशाख २२ गते स्वतन्त्र राष्ट्रिय सूचना आयोगको गठन भएको छ । प्रत्येक सार्वजनिक निकायमा सूचना अधिकारीको व्यवस्थासमेत गरिएको छ । सूचनाको हक सम्बन्धमा विभिन्न अन्य गैरसरकारी संघसंस्थाहरू समेत संलग्न रहेका छन् ।

नेपालको संविधान २०७२

वर्तमान संविधानको धारा २७ अन्तर्गत प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना मान्ने र पाउने हक हुनेछ । तर कानुनबमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई बाध्य पारिने छैन । भन्ने व्यवस्था गरिएको जुन अन्तिरिम संविधानकै व्यवस्थालाई निरन्तरता दिएको छ ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरू

आयोगले २०७३ वैशाख ३१ गतेको निर्णयानुसार प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूलाई निम्नानुसार ३ बुँदे अधिकार प्रत्यायोजन गरेको छ :

१. प्रत्येक तीन/तीन महिनामा स्वतः प्रकाशन नियमित प्रकाशन गर्न जिल्लाका सबै सरकारी कार्यालय तथा सार्वजनिक संस्थानहरूलाई आदेश दिने ।
२. जिल्लाका सबै सरकारी कार्यालय तथा सार्वजनिक संस्थानमा सूचना अधिकारी तोक्न र पदाधिकारीको नाम, सम्पर्क र फोटोसहितको विवरण फ्लेक्स बोर्डमा सार्वजनिक गर्न आदेश दिने ।

३. जिल्लाका सबै सरकारी कार्यालय तथा सार्वजनिक संस्थानहरूमा पर्ने निवेदन र सोभमोजिम सूचना उपलब्ध गराइएको वा इन्कार गरिएको विवरणको छुट्टै अभिलेख राख्न आदेश दिने ।

द. सूचनाको हकअन्तर्गत प्रवाह गर्न नमिल्ने सूचनाहरू

सूचनाको हक राज्यका कामकारबाही र सार्वजनिक सरोकारको विषयमा जनतालाई अधिकाधिक सुसूचित गराउनुपर्दछ भन्ने मान्यता भए पनि राज्यको गोप्यता (State Secret) र नीजि गोपनीयता (Privacy) का सूचनाहरूको प्रवाह गरिँदैन र गर्नु पनि हुँदैन । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ३ को उपदफा (३) बमोजिम अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सार्वजनिक निकायमा रहेको देहायको विषयसम्बन्धी सूचना प्रवाह गरिने छैन भनी व्यवस्था गरिएको छ ।

- (क) नेपालको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता, राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक शान्तिसुव्यवस्था वा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा गम्भीर खलल पार्ने,
- (ख) अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात तथा अभियोजनमा प्रत्यक्ष असर पार्ने,
- (ग) आर्थिक, व्यापारिक तथा मौद्रिक हित वा बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण वा बैङ्किङ वा व्यापारिक गोपनीयतामा गम्भीर आघात पार्ने,
- (घ) विभिन्न जातजाति वा सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्धमा प्रत्यक्ष रूपमा खलल पार्ने,
- (ङ) व्यक्तिगत गोपनीयता र व्यक्तिको जीउ, ज्यान, सम्पत्ति, स्वास्थ्य वा सुरक्षामा खतरा पुऱ्याउने ।

तर त्यसरी सूचना प्रवाह नगर्नुपर्ने उचित र पर्याप्त कारण भएकोमा बाहेक त्यस्तो सूचना प्रवाह गर्ने दायित्वबाट सार्वजनिक निकाय पन्छिन पाउने छैन । सार्वजनिक निकायको अभिलेखमा यस ऐनबमोजिम प्रवाह गर्न मिल्ने र नमिल्ने सूचना भए सूचना अधिकारीले प्रवाह गर्न मिल्ने सूचना छुट्ट्याएर निवेदकलाई उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।

९. सूचनाको हकमा सार्वजनिक निकायको दायित्वहरू

सूचनाको हकका दुई पक्ष माग पक्ष र आपूर्ति पक्ष हुन्छन् । यसको अर्थपूर्ण कार्यान्वयन गर्ने कर्तव्य र दायित्व दोस्रो पक्षको रहन्छ । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ४ मा सूचनाको हकका सम्बन्धमा सार्वजनिक निकायको दायित्वसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ :

- (१) प्रत्येक सार्वजनिक निकायले नागरिकको सूचनाको हकको सम्मान र संरक्षण गर्नु गराउनु पर्नेछ ।
- (२) उक्त प्रयोजनको लागि देहायका काम गर्नु सार्वजनिक निकायको दायित्व हुनेछ :
 - (क) सूचना वर्गीकरण र अद्यावधिक गरी समय समयमा सार्वजनिक, प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने गराउने,
 - (ख) सूचनामा नागरिकको पहुँच सरल र सहज बनाउने,
 - (ग) आफ्नो काम कारबाही खुला र पारदर्शी रूपमा गर्ने,
 - (घ) आफ्ना कर्मचारीको लागि उपयुक्त तालीम र प्रशिक्षणको व्यवस्था गर्ने ।
- (३) सार्वजनिक निकायले उपदफा (२) को खण्ड (क) बमोजिम सूचना सार्वजनिक, प्रकाशन वा प्रसारण गर्दा विभिन्न राष्ट्रिय भाषा तथा आमसञ्चारका माध्यमबाट गर्न सक्नेछ ।

१०. सूचनाको अद्यावधिक र प्रकाशन

सार्वजनिक निकायले देहायका विषयका सूचनाहरू सूचीकृत गरी प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ :

- (क) निकायको स्वरूप र प्रकृति,
- (ख) निकायको काम, कर्तव्य र अधिकार,
- (ग) निकायमा रहने कर्मचारी संख्या र कार्यविवरण,
- (घ) निकायबाट प्रदान गरिने सेवा,
- (ङ) सेवा प्रदान गर्ने निकायको शाखा र जिम्मेवार अधिकारी,
- (च) सेवा प्राप्त गर्न लाग्ने दस्तुर र अवधि,
- (छ) निर्णय गर्ने प्रक्रिया र अधिकारी,
- (ज) निर्णयउपर उजुरी सुन्ने अधिकारी,
- (झ) सम्पादन गरेको कामको विवरण,
- (ञ) सूचना अधिकारी र प्रमुखको नाम र पद,
- (ट) ऐन, नियम, विनियम वा निर्देशिकाको सूची,
- (ठ) आम्दानी, खर्च तथा आर्थिक कारोबार सम्बन्धी अद्यावधिक विवरण,
- (ड) तोकिए बमोजिमका अन्य विवरण ।
- (ढ) अधिल्लो आ.व. मा कुनै कार्यक्रम वा आयोजना सञ्चालन गरेको भए सोको विवरण
- (ण) वेबसाइट भए सो
- (त) आफूले प्राप्त गरेको वैदेशिक सहायतासम्बन्धी विवरण
- (थ) सूचनाको वर्गीकरण तथा संरक्षण गरेको भए सोको नामावली र संरक्षण गर्न तोकिएको समयावधि
- (द) सूचना मागको निवेदनहरू र सोउपर दिएको सूचनाको विवरण
- (ध) आफ्ना सूचना अन्यत्र प्रकाशन भए सोको जानकारी

सार्वजनिक निकायले उपदफा (३) बमोजिमको सूचना यो ऐन प्रारम्भ भएको मितिले ३ महिनाभित्र र त्यसपछि प्रत्येक ३ महिनामा अद्यावधिक गरी प्रकाशन गर्नुपर्नेछ ।

११. अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवेदनमा नेपालको अवस्था

क. सूचनाको हकसम्बन्धी विश्व वरियता :

क्यानडामा मुख्यालय रहेको सेन्टर फर ल एन्ड डेमोक्रेसी नामक गैरसरकारी संस्थाले विश्वभरका १११ देशका कानुन र अवस्थाको तुलनात्मक अध्ययन गरी प्रकाशित गर्ने प्रतिवेदनले नेपाल १०४ अडकसहित २७ औं स्थानमा रहेको जनाएको छ । उक्त प्रतिवेदनअनुसार सूचनाको हक सम्बन्धी विश्व वरियता सबैभन्दा माथि र सबैभन्दा तल रहेका १० देशहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

वरियता	देश	प्राप्ताङ्क	वरियता	देश	प्राप्ताङ्क
1	Mexico	136	111	Austria	33
2	Serbia	135	110	Liechtenstein	39
3	Sri Lanka	131	109	Philippines	46
4	Slovenia	129	108	Tajikistan	49
5	India	128	107	Iran	50
6	Albania	127	106	Germany	54
7	Croatia	126	105	Jordan	55
8	Liberia	124	104	Taiwan	57
9	El Salvador	122	103	Uzbekistan	59
10	Sierra Leone	122	102	Belgium	59

स्रोत: <http://www.rti-rating.org>

अध्ययनले सूचनाको पहुँचमा नेपालले ६ पूर्णाङ्कमा ४ अङ्क, ३० पूर्णाङ्कको कानुनले राखेको दायरामा २७ अङ्क पाएको छ भने सूचना पाउन अपनाउनुपर्ने प्रक्रिया र कार्यविधिको ३० पूर्णाङ्कमा १८ अङ्क मात्रै पाएको छ। सूचना प्रवाहमा राखिएका अपवाद वा सूचनाको संरक्षणका नाममा सूचना प्रवाह नगरिने प्रावधानमा नेपालले ३० पूर्णाङ्कमा १५ अङ्क मात्रै पाएको छ। त्यसै गरी ३० पूर्णाङ्कको पुनरावेदन प्रावधानमा नेपालले २४ अङ्क पाएको छ भने ऐनमा रहेको सजाय र क्षतिपूर्तिको प्रावधानको ८ पूर्णाङ्कमा नेपालले ६ अङ्क पाएको छ। कानुनमा रहेका प्रवर्द्धनात्मक प्रावधानतर्फ १६ पूर्णाङ्क दिइएकोमा नेपालले १० अङ्क पाएको छ। यो मूल्याङ्कन नै अन्तिम सत्य भने होइन। मूल्याङ्कनका ६१ वटा सूचकाङ्कमध्ये २९ वटामा नेपालले शतप्रतिशत अङ्क १७ वटा सूचकाङ्कमा आंशिक र १५ वटा सूचकाङ्कमा शून्य अङ्क पाएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता के रहेको छ भने सूचनाको हक नागरिकलाई होइन व्यक्तिलाई दिनुपर्दछ भन्ने रहेको छ। नेपालको संविधानले नेपाली नागरिकलाई मात्र सूचनाको हक हुने व्यवस्था गरेको छ। सूचना माग गर्दा कारण र प्रयोजन खुलाउनु पर्दैन भन्ने स्थापित मान्यताको पनि अनुशरण नभएको उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ। त्यसै गरी सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनको सर्वोच्चता नभएको अर्थात् अन्य कानुनमा रहेको गोप्यतासम्बन्धी प्रावधान स्वीकार गरिएको हुँदा सूचनाको हकको मर्म र भावना प्रतिकूल व्यवस्थाको रूपमा लिइएको छ।

पछिल्लो प्रतिवेदनमा नेपालले प्राप्त गरेको अङ्क

Section	Max Score	Score
Right to Access	6	4
Scope	30	27
Requesting procedures	30	18
Exceptions	30	15

Appeals	30	24
Sanctions	8	6
Promotional measures	16	10
TOTAL	150	104

Source: Global Right to Information Rating , Centre for Law and Democracy

ख. ओपन बजेट सर्वेक्षण प्रतिवेदन

International Budget Partnership नामक संस्थाले प्रकाशित गर्ने Open Budget Survey ले बजेट पारदर्शिता कायम गर्न आवश्यक पक्षहरूको अध्ययन गरी आफ्नो प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्दै आएको छ । यो सर्वेक्षणले बजेटको समग्र प्रक्रिया कति खुला छ, बजेट प्रक्रियामा नागरिकको सहभागिताको स्थिति के छ, बजेटका दस्तावेजको प्रकाशनको स्थिति के छ, ती दस्तावेजमा नागरिकको पहुँचको अवस्था के छ, निगरानी गर्ने निकायहरूको स्वतन्त्रता र सक्षमताजस्ता पक्षहरूलाई समेटेको छ । उसले बजेट पारदर्शिता हुन निम्न पक्षहरूको आवश्यकता हुने उल्लेख गरेको छ

- (क) बजेट निर्माण, स्वीकृति र कार्यान्वयनमा नागरिकको पहुँच, संलग्नता हुनुपर्छ,
- (ख) सबै बजेट दस्तावेजहरू प्रकाशन भएको हुनुपर्छ र तिनमा पर्याप्त सूचना हुनुपर्छ,
- (ख) बजेटका सूचनाहरू आमजनताले सहज र सरल रूपमा प्राप्त गर्नुपर्छ,
- (ग) बजेटमा रहेका सूचना र जानकारीहरू आमनागरिकले समयमै प्राप्त गर्न सक्नुपर्छ,
- (घ) बजेटमा रहेका सूचना र जानकारीका सम्बन्धमा स्वस्थ छलफल गर्ने वातावरण हुनुपर्छ,
- (ङ) बजेट कार्यान्वयनको मूल्याङ्कन र अनुगमनमा प्रभावकारिता हुनुपर्छ,
- (च) बजेट प्रक्रियामा संलग्न सबै निकायको भूमिका प्रभावकारी हुनुपर्छ र निगरानी निकायहरू स्वतन्त्र र सक्षम हुनुपर्छ ।

उक्त संस्थाले प्रकाशित गरेको प्रतिवेदन २०१७ मा नेपालको अवस्था सार्क राष्ट्रमा केही सूचकमा अवस्था कमजोर रहेको देखिन्छ । प्रतिवेदनले स्वतन्त्र निकायबाट बजेटको परीक्षणसम्बन्धी सूचकमा भने नेपालको अवस्था राम्रो नै रहेको औँल्याएको छ । यो सूचकमा तुलनात्मक रूपमा सार्कका सबै देशहरू अन्य सूचकभन्दा राम्रो अवस्थामा देखिएका छन् । सार्क मुलुकले प्राप्त गरेको अङ्क (१०० पूर्णाङ्कमा) निम्नानुसार रहेको छ ।

सूचक	नेपाल	भारत	बङ्गलादेश	श्रीलङ्का	पाकिस्तान	अफगानिस्तान
Open Budget Index	52	48	41	44	44	49
Public Participation	24	15	13	11	6	15
Budget Oversight by Legislature (Formulation/Approval)	24	33	48	57	52	19
Budget Oversight by Auditor	78	61	50	67	61	67

उक्त संस्थाले खास रूपमा बजेट प्रक्रियामा रहेका प्रमुख आठ दस्तावेजलाई सर्वेक्षणको मूल आधार बनाएको छ । यी दस्तावेजहरूमा पूर्वबजेट विवरण, कार्यकारीको बजेट प्रस्ताव, अनुमोदित बजेट, नागरिक बजेट, आवधिक प्रतिवेदन, मध्यावधि प्रतिवेदन, वार्षिक प्रतिवेदन र लेखापरीक्षण प्रतिवेदन रहेका छन् । पछिल्लो अद्यावधिक सर्वेक्षण, २०१७ अनुसार नेपालको यी विवरण र प्रतिवेदनको उपलब्धता तथा त्यसमा नागरिकको पहुँचको अवस्था निम्नानुसार रहेको छ ।

सूचक	नेपालको अवस्था
Pre-Budget Statement	Produced for Internal Use Only
Executive's Budget Proposal	Available to the Public
Enacted Budget	Available to the Public
Citizens Budget	Not Produced
In-Year Reports	Available to the Public
Mid-Year Review	Available to the Public
Year-End Report	Available to the Public
Audit Report	Available to the Public

ग. Open Government Around the World

World Justice Project ले प्रकाशित गर्ने Open Government Around the World प्रतिवेदनअनुसार नेपाल १०२ देशमध्ये ४० औं स्थानमा रहेको छ भने जम्मा अङ्क ०.५६ (० देखि १) प्राप्त गरेको छ । त्यसै गरी उसको अर्को प्रतिवेदन Rule of Law Index 2017-18 अन्तर्गत Open Government सूचकमा पनि नेपाल ११३ देशमध्ये ५८ औं स्थानमा रहेको र जम्मा ०.५२ अङ्क मात्र प्राप्त गरेको उल्लेख गरिएको छ । यसरी खुला सरकारको अवधारणामा नेपालको अवस्था कमजोर देखिनु भनेको पनि सूचनाको हकमा नेपालको अवस्था तुलनात्मक रूपमा राम्रो नहुनु पनि हो ।

घ. Press Freedom Index

प्रेस स्वतन्त्रताको अवस्थाले पनि नागरिकको सूचनाको हकलाई प्रत्यक्ष परोक्ष प्रभाव पार्दछ । कतिपय सूचनाहरू सञ्चारमाध्यमको सक्रियताकै कारण आमनागरिक समक्ष पुग्न सक्दछन् न कि एकएक व्यक्तिको सूचना माग र प्राप्तिको अवस्थाले । Reporters Without Borders ले संसारका १८० देशको प्रेसजगतको अवस्थाको अध्ययन गरी प्रकाशित गर्ने Press Freedom Index अनुसार नेपालको अवस्था १०६ औं स्थानमा रहेको देखाएको छ । शून्यदेखि सयसम्मको अङ्कमा नेपालले २३ अङ्क प्राप्त गरेको छ । अधिल्लो वर्ष नेपाल ३३ अङ्कसहित १०० औं स्थानमा रहेको थियो । (100 No Freedom, 0 Complete Freedom) सन् २००२ देखि २०१६ सम्म आउँदा नेपालको अवस्था सन् २०१३ मा राम्रो रहेको देखिन्छ । उक्त वर्ष नेपालले १२.५ अङ्क प्राप्त गरेका थियो ।

ड. The Worldwide Governance Indicators (WGI)

विश्वबैंकले निरन्तर रूपमा प्रकाशित गर्दै आएको विश्वको सुशासनको अवस्थासम्बन्धी प्रतिवेदनले नेपालमा सुशासनको

अवस्था सन् २००० मा भन्दा कमजोर रहेको औँल्याएको छ । यसले समावेश गरेका भ्रष्टाचारको नियन्त्रण, कानूनको शासन, सरकारको प्रभावकारिता, आवाज र उत्तरदायित्वजस्ता सूचकहरूमा राम्रो नतिजा प्राप्त गर्न सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनु अनिवार्य ठानिन्छ । यो प्रतिवेदनले पनि प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा नेपालमा पारदर्शिताको अवस्था अर्थात् सूचनामा नागरिकको पहुँच र प्रभावकारिता कमजोर रहेको देखाउँछ ।

Indicator	2000	2016
Voice and Accountability	42 .79	38 .92
Political Stability and Absence of Violence/Terrorism	13 .76	19 .05
Government Effectiveness	38 .97	19 .71
Regulatory Quality	31 .28	23 .56
Rule of Law	42 .57	19 .71
Control of Corruption	30 .96	23 .56

च. *Corruption Perceptions Index 2017*

Transparency International द्वारा हरेक वर्ष प्रकाशित हुँदै आएको *Corruption Perceptions Index* ले नेपालमा भ्रष्टाचारको विद्यमान अवस्थाबारे उल्लेख गरेको छ । २०१५ मा २७ अङ्क १३० औँ स्थान १७६ मा २०१६ मा २९ अङ्क १३१ औँ स्थानमा रहेको उल्लेख गरेको छ । सन् २०१७ को प्रतिवेदनमा नेपालको अवस्था ३१ अङ्क सहित १२२ औँ स्थानमा रहेका छ । पिछिल्लो वर्षमा केही सुधार भएको देखिए पनि आशातित रूपमा सुधार हुन सकेको छैन । यसबाट पनि नेपालको सार्वजनिक कामकारबाहीमा आम नागरिकको पहुँचको अवस्था सन्तोषजनक नरहेको स्पष्ट हुन्छ ।

१२. नेपालमा समस्या

- उल्टो प्रवृत्ति (गोप्य रहनुपर्ने बाहिर आउने तर सूचित गर्नुपर्ने सूचना नदिने)
- सूचनाको हक भनेको सूचनाको प्रमाणित रूप प्राप्त गर्नु मात्र हो भन्ने आम बुझाइ (Right to Inspection, Right to participation in Decision making पक्ष कमजोर)
- सार्वजनिक सूचनाप्रति सरोकार नराख्ने आमनागरिक
- राजनीति तथा प्रशासनको अर्थपूर्ण प्रतिबद्धता (meaningful Commitment) नरहनु
- सूचनाको संरक्षण पक्ष कमजोर
- मागेको रूपमा सूचना नदिई तोडमोड गरी आफ्नो अनुकूल मात्र दिने प्रवृत्ति
- थोकमा सूचना माग्ने प्रवृत्ति (हालसम्म भएका, अन्तर्गतका विभाग कार्यालयका, कुनै विषयमा भएका सबै..)
- सूचनाको हक पत्रकारको हो भन्ने मानसिकता जब कि यो हक पत्रकारको नभै नागरिकको हो
- सूचनाको वर्गीकरण हुन नसक्नु
- सूचना अधिकारी नै सूचनाविहीन हुनु
- सूचना अधिकारीसम्बन्धी सूचनाको अभाव (कोठा नं., नाम, पद..)

- सूचना मागको निवेदन, सूचना उपलब्ध गराउन प्रमुखको आदेश नै खोज्नुपर्ने
- गोप्य संस्कृति (भित्ताको पनि कान हुन्छ भन्ने आमसंस्कृति)
- सूचनादाताको संरक्षण गर्ने कानुनी व्यवस्था नहुनु (विवादास्पद अभिव्यक्ति सञ्चारमाध्यममा दिएको भनी तत्कालीन वन मन्त्रालयका प्रवक्तालाई २०५९ असारमा जिम्मेवारीबाट हटाइयो)
- माग गर्दा कारण र प्रयोजन खुलाउनुपर्ने
- दुरुपयोगमा सजाय हुने व्यवस्थाले अवरोध पुराएको
- सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको सर्वोच्चता नहुनु (अन्य कानूनको गोप्यतासम्बन्धी व्यवस्था स्वीकार)
- सरकारको सूचना प्रवाह गर्ने सार्वजनिक सञ्चार रणनीति नहुनु
- एकीकृत सूचना अभिलेख प्रणालीको अभाव
- हक अधिकारको प्रयोगभन्दा चिनजान, भनसुनको आधारमा सूचना लिने प्रवृत्ति
- सूचनाको हकको महत्वसम्बन्धी जनचेतना कमजोर
- राजनीतिक दलको उदासिनता, अपारदर्शिता
- सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने भए पनि निजी क्षेत्रबाहिरै
- सूचनाको हक प्रचलनको लागि बजेटको अभाव

१३. आगामी कार्यदिशा

- नीतिगत सुधार
 - अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताअनुसार यो हक प्रत्येक व्यक्तिलाई हुने गरी संविधान संशोधन
 - सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको सर्वोच्चता कायम गर्ने (वाफिएका कानून अमान्य हुने)
 - आयोगको स्वायत्तताको लागि संवैधानिक व्यवस्था
 - सूचना वर्गीकरणका आधार तोक्ने
 - सूचनादाताको संरक्षणको प्रत्याभूति (Whistleblower)
 - सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने निजी क्षेत्रलाई ऐनको परिधिभित्र ल्याउने
 - RTI Audit/ RTI Budget को अवधारणालाई सघन रूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।
- संस्थागत सुधार
 - आयोगको विकेन्द्रीकरण (प्रादेशिक सूचना आयोग)
 - आयोग र संसद्बीचको सम्बन्ध
 - आयोगका निर्णय/आदेशको कार्यान्वयनको अनुगमनको विशेष संयन्त्र निर्माण
 - अन्तर निकाय समन्वय (आयोग, सार्वजनिक निकाय, नागरिक समाज)
 - प्रत्येक निकायमा सूचना इकाइको व्यवस्था गर्ने
 - सूचनाको Digitalize गर्ने, सूचनाको Archives खडा गर्ने

- सचिव वा विभागीय प्रमुखको स्वविवेकबाट नभै सूचना अधिकारी नियुक्तिको मापदण्ड बनाउने
- सूचना अधिकारीलाई स्रोत साधनको सुनिश्चितता
- स्थानीय तहमा आरटीआई अम्बुड्सम्यान गठन गर्ने
- कार्यविधिगत सुधार
 - सूचना माग गर्दा कारण र प्रयोजन खुलाउन नपर्ने
 - सूचनाको वर्गीकरण गर्ने
 - प्रवर्द्धनात्मक कार्य गर्ने गराउने
 - सूचनामा नागरिक पहुँच सुनिश्चित गर्ने
 - Paper less Governance मा जोड दिने
 - सूचनाको गलत प्रयोगलाई हतोत्साही गर्ने संयन्त्र निर्माण
 - स्वतः प्रकाशन गर्नुपर्ने सूचना प्रकाशन नगर्ने र सूचना अधिकारी नतोक्ने कार्यालयको बजेट रोक्ने
- अन्य सुधार
 - सूचनाको हकसम्बन्धी विषयलाई पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने
 - सूचना मागकर्ताको क्षमता अभिवृद्धि
 - सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको विकास र विस्तार
 - सूचनाको माग नगरे पनि नियमित प्रकाशन र प्रसारण गर्ने संस्कृतिको विकास गर्ने
 - राजनीतिक तथा उच्च प्रशासनिक क्षेत्रमा इच्छाशक्ति बढाउने
 - खोज पत्रकारितालाई प्रोत्साहित गर्ने
 - विद्युतीय माध्यमबाट सूचना पाउने व्यवस्था लागू गर्ने

१४. निष्कर्ष

संविधान र कानूनले लोकतान्त्रिक शासनपद्धतिको व्यवस्था गरे पनि जनताले त्यसलाई अनुभूत नगर्दासम्म त्यो लोकतन्त्र दिगो बन्न सक्दैन । लोकतन्त्रमा हाम्रो भविष्य सुन्दर र सुरक्षित छ भन्ने विश्वास दिलाउन शासन प्रणाली खुला, पारदर्शी र जबाफदेही हुनुका साथै सुशासन कायम गर्न जरूरी हुन्छ । यसको महत्वपूर्ण औजार सूचनाको हक नै हो । त्यसैले यसलाई लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ पनि भनिन्छ । नेपालमा सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा २०४७ मा पहिलो पटक संविधानले आत्मसात् गरेको थियो । सो व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने कानूनको अभावमा सूचनाको हकको प्रचलन प्रभावकारी हुन सकेन । २०६४ सालमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन तथा अर्को वर्ष नियमावली जारी भएसँगै सुधारका सङ्केतहरू देखिँदै आएको भए पनि बन्द संस्कृतिमा रमाउने हाम्रो समाज, परम्परागत शैलीको कर्मचारीतन्त्रका कारण प्रभावकारी हुन नसकेको गुनासाहरू आइ नै रहेका छन् । सूचनाको हकको एउटा महत्वपूर्ण पक्ष मागकर्ता अर्थात् नागरिक यस सम्बन्धमा सशक्त बन्न नसकेको यथार्थ पनि हाम्रो सामु रहेको छ । यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेमा मात्र सही अर्थमा लोकतन्त्रको प्रतिफल आमनागरिकले प्राप्त गर्न सक्दछन् ।

सन्दर्भ सामग्री

त्रि.वि. का रजिष्ट्रार एवं केन्द्रीय परीक्षा संचालक समितिका अध्यक्ष प्रा.डा. भीमराज अधिकारीविरुद्ध राष्ट्रिय सूचना आयोग समेत संवत् २०६६ सालको रिट नं. २०६६-WO-०३६९ ने.का.प. २०६८, अङ्क ४, निर्णय नं. ८५९४ सर्वोच्च अदालतको फैसला

सूचनाको अधिकार वर्ष १ अङ्क १, राष्ट्रिय सूचना आयोग ।

सार्वजनिक व्यवस्थापन, स्रोत सामग्री अग्र सारथि अध्ययन तथा अनुसन्धान केन्द्र

पराग, अङ्क ४, राष्ट्रिय कर्मचारी संगठन, निजामती विभागीय समिति अर्थ मन्त्रालय

सूचना आयोगको वेबसाइटमा उपलब्ध विभिन्न सामग्रीहरू

[http://anticorruptionactivistsharada .com](http://anticorruptionactivistsharada.com)

Global Right to Information Rating , Centre for Law and Democracy .

विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित विभिन्न लेखकका लेखहरू

अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायमा सूचना प्रविधिको प्रयोग

लक्ष्मण आचार्य

कम्प्युटर अधिकृत, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, हरिहरभवन

पृष्ठभूमि

सामान्यतः कम्प्युटर, सूक्ष्म विद्युतीय यन्त्र, दूरसञ्चार आदिको एकीकृत प्रविधिलाई 'सूचना प्रविधि' भनेर बुझ्न सकिन्छ । सूचना प्रविधि सम्बन्धी Wikipedia, the free Encyclopedia मा यसलाई "Information technology (IT) is the term which stresses the role of unified communications and the integration of telecommunications (telephone lines and wireless signals), computers as well as necessary enterprise software, middleware, storage, and audio-visual systems, which enable users to access, store, transmit, and manipulate information." भनी अर्थ्याउने गरेको पाइन्छ । यस परिभाषाका आधारमा ओभरहेड प्रोजेक्टर, डिम्प्लेक्स प्रविधि (Dimplex System), नेटवर्किङ्ग लगायतका बहुसञ्चारयुक्त प्रविधि एवं उपकरणको एकीकृत सञ्जाललाई सूचना प्रविधि भन्न सकिन्छ, जसलाई हिजो आज Information and communication technology (ICT) समेत भन्ने गरिन्छ । यद्यपि, सूचना प्रविधिको प्रमुख तथा महत्वपूर्ण माध्यम/साधन चाहिँ कम्प्युटरलाई नै मानिन्छ ।

उन्नौइसौं शताब्दीमा माइक्रोचिप (Microchip) र माइक्रो प्रोसेसर (Microprocessor) को विकास भएसँगै सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा समेत यसको दूरगामी प्रभाव परेको तथ्य सर्वस्वीकार्य नै छ । प्रविधिगत जगतमा आएको यो अभूतपूर्व अन्वेषण एवं विकास पश्चात् विश्वमा कम्प्युटरको प्रयोग र प्रचलनको रफ्तार तीब्र भएको हो भन्दा उत्पत्ति हुँदैन । समयक्रमसँगै यसले व्यापकता पाउँदै गई सूचना तथा सेवा प्रवाहको कार्यमा समेत यसलाई सफलतापूर्वक उपयोगमा ल्याउन थालियो । फलस्वरूप संसारका धेरै देशहरूले सार्वजनिक सेवा प्रवाहको सन्दर्भमा समेत सूचना प्रविधिलाई उच्चतम प्रयोग गरी सहज एवं सुगम तरिकाले सेवा प्रवाह गर्न सफल भएका थिए । जनसेवा केन्द्र गान्धीनगर, गुजरातमा प्रदान गरिएका ९७ प्रकारका सेवा, Germany मा One stop e-services, Singapore मा Intelligent nation 2015 – 1600 services online सेवा यस प्रसङ्गका केहि उदाहरणहरू हुन् ।

नेपालमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (ICT) को विकासको ऐतिहासिक पृष्ठभूमितर्फ दृष्टिगत गर्ने हो भने वि.सं. २०२८ सालको जनगणनाताका तथ्याङ्क प्रशोधनको लागि कम्प्युटरको प्रयोग भएको सम्बत्लाई नै आधार वर्ष मान्नु पर्ने देखिन्छ । उक्त समयमा प्रयोगमा ल्याइएको दोस्रो पुस्ताको IBM (International Business Machine)-1401 कम्प्युटर EDPC (Electronic Data Processing Centre) स्थापना गरी सो निकायमा राखिएको थियो । वि.सं. २०३७ सालमा उक्त कार्यालयको नाम परिवर्तन गरी राष्ट्रिय कम्प्युटर केन्द्र (हाल विघटन भई सकेको छ) बनाइयो । यसरी जनगणनाको क्रममा प्रयोगमा ल्याइएको कम्प्युटरलाई क्रमशः अन्य कृषि, औद्योगिक, सञ्चयकोष, दूरसञ्चार, विद्युत प्राधिकरण लगायतका क्षेत्रहरू तथा एस.एल.सी.को नतिजा प्रकाशनको कार्यमा समेत प्रयोगमा ल्याइयो ।

यसप्रकार नेपालमा कम्प्युटरको प्रयोगबाट सुरु भएको सूचना प्रविधिको विकासक्रम हालसम्म आइपुग्दा कम्प्युटर एसोसिएशन नेपाल (Computer Association of Nepal - CAN), विज्ञान र प्रविधि मन्त्रालय, नेपाल दूरसञ्चारप्राधिकरण, एनआईटीसी, सूचना प्रौद्योगिकीको लागि उच्चस्तरीय आयोग जस्ता संस्थागत विकास तथा दूरसञ्चार नीति, विद्युतीय कारोवार ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४, सूचना प्रविधि नीति, २०६७ जस्ता नीतिगत एवं कानुनी व्यवस्था भैसकेका छन् । यसका अतिरिक्त गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रबाट समेत सूचना प्रविधिको विकास एवं प्रवर्द्धन कार्यहरूमा प्रशस्त कार्यहरू भैसकेका छन् ।

अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायमा सूचना प्रविधि

अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायमा मुख्यतः तालिम नं. १ मा प्रस्तुत गरिएका सूचना प्रविधिहरू प्रयोगमा रहेका छन् । ती सफ्टवेयर वा सूचना प्रविधिहरूको संक्षिप्त परिचय, प्रयोग विधि, प्रयोजन आदिका सम्बन्धमा तलका प्रकरणहरूमा चर्चा गरिएको छ ।

तालिका नं. १

क्र.सं.	निकाय	प्रयोगमा आएको सूचना प्रविधि
१.	अर्थ मन्त्रालय	OAS, LMBIS, BMIS, Nepali Spell Check etc .
२.	सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र	TMIS
३.	आन्तरिक राजस्व विभाग	RAS, EIMS, ITS (Integrated tax system)
४.	भन्सार विभाग	ASYCUDA v2 , ASYCUDA ++ , ASYCUDA world
५.	महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय	TSA, RMIS , CGAS etc .
६.	राजस्व अनुसन्धान विभाग	DRI-CIS, GPS
७.	सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग	File System, Software - on process

(१) अर्थ मन्त्रालय र सूचना प्रविधि

(क) अर्थ मन्त्रालयको संक्षिप्त परिचय

मुलुकको वित्तीय तथा मौद्रिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण गतिविधिहरूको व्यवस्थापन गर्ने दायित्व अर्थ मन्त्रालयमा रहेको छ । अर्को शब्दमा भन्दा सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापन, वित्तीय व्यवस्थापन, राजस्व सङ्कलन, समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व र आर्थिक विकास, वैदेशिक सहायता व्यवस्थापन, विदेशी विनिमय तथा नेपाल सरकारको अल्पकालीन र दीर्घकालीन खर्च व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यहरू अर्थ मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र अन्तर्गत पर्दछ ।

नेपालमा सर्वप्रथम वि.सं. २००७ साल फागुन ७ गतेपछि सरकारका कार्यहरू योजनाबद्ध रूपले सञ्चालन गर्न आर्थिक योजना तथा वित्त मन्त्रालयको स्थापना गरिएको थियो । नेपालमा पहिलो पटक वि.सं. २००८ साल माघ २१ गते कूल रु. ३.०५ करोड राजस्व अनुमान र रु. ५.२५ करोडको व्ययको अनुमान सहित सार्वजनिक भएको राष्ट्रिय बजेट तर्जुमा गर्ने कार्यमा यो मन्त्रालयको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको थियो । साथै, वि.सं. २०१३ सालदेखि प्रारम्भ भएको देशको दीर्घकालीन गुरुयोजना एवम् आवधिक योजनालाई कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भ प्रस्तुत भएका वार्षिक बजेट निर्माणमा समेत अर्थ मन्त्रालयको अहम् भूमिका रह्यो, जुन अद्यापि जारी छ ।

कल्याणकारी राज्य व्यवस्थाको अवधारणा अनुरूप देशको उपलब्ध आर्थिक स्रोत र साधनलाई अधिकतम सदुपयोग गर्दै सामाजिक न्यायको आधारमा आर्थिक उपलब्धि को न्यायोचित वितरणको व्यवस्था मिलाई स्वदेशी, निजी एवम् सार्वजनिक उद्यमलाई प्राथमिकता र प्रश्रय दिई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई स्वतन्त्र एवम् आत्मनिर्भर गराउनु अर्थ मन्त्रालयको मूल उद्देश्य रहेको छ ।

ख) अर्थ मन्त्रालयमा सूचना प्रणालीको विकासक्रम

अर्थ सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्यको नेतृत्वदायी भूमिकामा रहने अर्थ मन्त्रालयले सूचनाप्रविधिको विकासको लागि समेत अग्रस्थानमा रही अन्य निकाय भन्दा स्वभावतः बढी नै जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ । यसकारण पनि यस मन्त्रालय अन्तर्गतका सम्पूर्ण विभागहरूमा सूचना प्रविधिको विकासका साथसाथै निकायगत तथ्याङ्क /सूचनाहरू संग्रह र सुरक्षण गर्न सूचना प्रणालीको व्यवस्थापनार्थ सदैव सजग र सक्रिय रहँदै आएको देखिन्छ । हाल लगभग सबै सरकारी Data/Information हरू पूर्णतया सुरक्षित भण्डारणको लागि GIDC (Government Integrated Data Center) मा Backup राखिएको छ । सूचना प्रविधिसम्बन्धी यस कार्यमा अर्थ मन्त्रालयको अहम् भूमिका रहनुका साथै मन्त्रालयमा पनि निम्न प्रकार विभिन्न सूचना प्रणालीको विकास भएको छ ।

▪ OAS (Office Automation System) स्वचालित कार्यालय प्रणाली

यस प्रणाली मन्त्रालय भित्रका आन्तरिक फाइल, चिठीपत्रहरू ट्याक गर्ने विधि हो । यस प्रणालीबाट official चिठीपत्रहरू दर्ता प्रविष्टिमा (दर्ता नम्बर, दर्ता गर्ने व्यक्तिको नाम, पठाउने व्यक्तिको नाम, पाउने व्यक्तिको नाम, विषय) दर्ता भएका पत्रहरूलाई परिमार्जन गर्ने, फाइलहरू Attached गरेको भए Download गर्ने, Document फाइल भए पछि File गर्ने, शाखामा भएका पत्रहरूका विवरण, कारबाहीमा रहेको पत्रको विवरण, तामेलीमा रहेको पत्रको विवरण, दर्ता, चलानी भएका पत्रहरूलाई सजिलै खोज्न सकिने जस्ता कार्य गर्न छिटो, छरितो तथा सरलतापूर्वक हुने भएकोले यो प्रणाली अतिनै उपयोगी छ ।

▪ Intranet

यस Intranet बाट मन्त्रालयमा सम्बन्धित सरोकारवालालाई आवश्यक पर्ने सूचना Display गर्न तथा मन्त्रालयको सभा सम्मेलन गर्ने हल Booking गर्नका लागि प्रयोगमा ल्याइएको छ ।

▪ Nepali Spell Check

दैनिक रूपमा नेपाली भाषामै कामकाज गर्नुपर्ने अधिकारीहरूबाट समेत भाषागत त्रुटि नहोस् भन्नका लागि नेपाली शुद्धशुद्धि Automatic रूपमा check होस् र सच्याउन सजिलै सकियोस् भन्ने हेतुले मन्त्रालयले तयार गरेको प्रणाली हो । जसबाट विभिन्न कार्यहरू जस्तै: पत्रहरू तयार गर्ने, टिप्पणी उठाउने र विभिन्न Official Document तयार गर्दा शुद्ध शब्द चयन गर्न सकिन्छ । यस Software मा धेरैजसो नेपाली टीटीएफ (TTF) फन्ट र युनिकोड सपोर्ट गर्ने, गलत हिज्जे भएको शब्दहरू सजिलै छुट्टिने, आफ्नो कम्प्युटरमा छुट्टै फन्ट तथा सफ्टवेयर राख्नु नपर्ने, हिज्जे शब्दकोश तथा यसको प्रविधि निरन्तर अद्यावधिक भइरहने, दश लाखभन्दा बढी शब्दहरू समेटिएको, नाम, थर र ठेगानालगायतका शब्दहरू यथेष्ट समावेश भएको, घर होस् या आफिस जुनसुकै ठाउँबाट प्रयोग गर्न सकिने जस्ता सुविधाहरू छन् ।

▪ LMBIS (Line Ministry Budgetary Information System)

बजेटसम्बन्धी के कस्ता कार्यक्रमहरू छन् ? कसरी र कस्तो विधिबाट प्रस्ताव स्वीकृत गर्ने, सञ्चालन गर्ने, कार्यक्रम संशोधन गर्ने, बजेट रकमान्तर, खर्च रकमको सही उपयोग, Time over Run र Cost Over Tun आदि वास्तविकतालाई आत्मसात् गरी सुधारका लागि यो कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा प्रस्तावसम्बन्धी सूचना प्रणाली (LMBIS) को विकास गरिएको हो । यस प्रणालीबाट मन्त्रालयको वार्षिक कार्यक्रमलाई एकरूपता ल्याउने, कार्यक्रम र बजेटको कार्य साथसाथै (Simultaneously) हुने, आवश्यक प्रतिवेदनहरू निकाल्न सजिलो हुने, बजेट तर्जुमाको काममा शीघ्रता आउने जस्ता कार्यले कागजी कामकारबाही घट्न गई उत्प्रेरित कार्यालय वातावरण सिर्जना हुने विश्वास गरिन्छ ।

▪ PEMIS (Public Enterprised Mis)

यस प्रणालीबाट नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको स्वामित्वका सरकारी तथा संस्थानहरू दुवैका सेयर लगानीमा सञ्चालित संस्था/कम्पनीहरूको भौतिक एवम् वित्तीय विवरण हेर्न तथा अध्ययन गर्न सकिने सुविधा रहेको छ ।

यस प्रणालीबाट सार्वजनिक संस्थानहरूको वर्तमान अवस्थाको सूक्ष्म विश्लेषणका साथै सुधार र सुदृढीकरणको अवस्था विश्लेषण गर्न सकिन्छ । क्षेत्रगत वित्तीय कार्यसम्पादन विश्लेषण, विनिवेश, खारेजी/विघटनको अवस्था र सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका सबल दुर्बल पक्षहरूको मूल्याङ्कन, संस्थानले भोगिरहेका समस्याहरूको पृष्ठभूमि, वर्तमान अवस्था तथा भविष्यमा गर्नुपर्ने सुधारको प्रयासका साथै संस्थानले भेल्लुपरेको चुनौती सम्बोधन गरी भविष्यमा अवलम्बन गर्नुपर्ने सुधारको मार्गचित्र बारेमा विवेचना गरिएको हुँदा PEMIS (Public Enterprised Mis) बाट सम्बन्धित पक्षहरूको लागि अति नै उपयोगी हुने देखिन्छ ।

▪ गुनासो व्यवस्थापन प्रणाली

यस मन्त्रालय र मातहतका निकायहरूका कामकारवाही सँग सम्बन्धित गुनासो तथा सुझावहरू, घोषित कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन, कर चुहावटलगायतका विषयमा गुनासो तथा सुझावहरू दिन 'गुनासो' नामक गुनासो सुनुवाइ कक्ष (Grievance Handling Desk) सञ्चालन गरिएको छ । यस प्रणालीमा राजस्व छली, आर्थिक अनियमितता तथा गैरकानुनी लेनदेन, प्रशासनिक ढिलासुस्तीका साथै बजेट एवं खर्च प्रणाली सम्बन्धि, बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी केही गुनासो, उजुरी, सुझाव भएमा मन्त्रालयको Website बाट 'सुनुवाइ कक्ष प्रणाली' मा विवरण भरी जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । साथै Hotline Phone, Email, Phone, SMS, Fax आदिबाट पनि यस प्रणालीमा उजुरी दर्ता गर्न सकिन्छ ।

▪ Micro Economics Dashboard

यस प्रणालीद्वारा विभिन्न प्रकारका आर्थिक गतिविधि तथा विभिन्न प्रकारका सूचकहरू Forecasting गर्ने हुँदा सबै पक्षको जानकारीहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ । साथै यस प्रणालीबाट Micro Economics Indicator, Micro Economics Updates, Currency Exchange, Stock Exchange हरूको जानकारी सजिलै प्राप्त गर्न सकिन्छ यसका अलावा GDP (Current Price), Exchange Rate, Population, Consumer Price Index, Per Capita GDP जस्ता विभिन्न प्रकारका जानकारीहरू समेत प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

▪ Budget monitoring System

अर्थ मन्त्रालयत तथा मातहतका निकायहरू र अन्य मन्त्रालयहरूको प्रगति तथा विभिन्न ढाँचाहरूको विवरणहरूमा एकरूपता ल्याउन र छिटोछरितो तरिकाले प्रतिवेदन लगायतका डाटाहरू प्राप्त गर्न विकास गरिएको यो प्रणाली सम्बन्धि पक्षलाई अति नै उपलब्धमूलक हुन गएको छ ।

■ AMP (Aid Management Platform)

यस प्रणाली सरकारी निकायहरू तथा विकास साभेदारहरूलाई बजेटमा समावेश नभएका आयोजना तथा कार्यक्रमहरू समेतको कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्न तथा दातृ निकायहरूबीच सामान्जस्यता कायम गर्न उपयोगी छ । यसका साथै प्राज्ञ, अनुसन्धानकर्ता, अध्येता एवं नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय सहायतासम्बन्धी रुचि राख्ने सबैका लागि यो प्रणाली अतिनै उपयोगी देखिन्छ ।

नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायताको महत्वपूर्ण भूमिका रहँदै आएको छ । प्राविधिक सहायताको रूपमा तथा गैरसरकारी संस्थामा प्राप्त रकम सरकारको आयव्ययको अनुमान अर्थात् बजेट पुस्तकमा उल्लेख नगरिएको हुँदा यस AMP (Aid Management Platform) बाट सम्पूर्ण विवरणहरू प्राप्त गर्नुका साथै विभिन्न डोनर एजेन्सीहरू: Asian Development Bank, U.S. Agency, European Union, India, United Nations, World Bank etc. हरूबाट विभिन्न वर्ष (Year) तथा प्राथमिक क्षेत्रहरू: Energy, Agriculture, Health, Woman आदिमा भएका सहयोग तथा लगानीको विवरण तथा मार्गचित्र सजिलैसित प्राप्त गर्न सकिने हुँदा सम्पूर्ण तपका तथा वर्गमा अतिनै उपयोगी देखिन्छ ।

■ SMS System

अर्थ मन्त्रालय तथा अन्तर्गतका निकायका कर्मचारीहरूलाई छिटोछरितो तरिकाले Single mail transfer (SMT) लगाएतका कार्यक्रमहरूको जानकारी दिन SMS प्रणाली विकास गरी सञ्चालनमा रहेको छ ।

(२) सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र र सूचना प्रविधि

क) तालिम केन्द्रको संक्षिप्त परिचय

राजस्व तथा आर्थिक प्रशासनमा संलग्न निजामती कर्मचारीहरूको वृत्तिविकास र क्षमता अभिवृद्धि गर्न तालिम सञ्चालन गर्ने जस्ता उद्देश्यले अर्थ मन्त्रालयअन्तर्गत एक विभागीय निकायको रूपमा वि.सं. २०३७ सालमा स्थापित राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रको परिवर्तित नाम सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र हो । यस केन्द्रबाट वार्षिक रूपमा सञ्चालन हुने तालिमलगायतका कार्यक्रमहरू तर्जुमा एवं सञ्चालनसम्बन्धी नीतिगत मार्गदर्शन गर्न अर्थसचिवको अध्यक्षतामा एक उच्चस्तरीय निर्देशक समिति (Steering Committee) रहने व्यवस्था छ ।

यस केन्द्रमा कार्यरत कर्मचारीहरूबाट आन्तरिक प्रशिक्षकको रूपमा प्रशिक्षणसम्बन्धी कार्य सञ्चालन हुनुका साथै उपलब्धता र आवश्यकताअनुसार अन्य निकायहरूका पदाधिकारी एवं विज्ञ स्वतन्त्र व्यक्तिहरूलाई समेत प्रशिक्षणको लागि आमन्त्रण गर्ने गरेको देखिन्छ ।

राजस्व प्रशासनअन्तर्गत अर्थ मन्त्रालय र मातहतका विभाग तथा कार्यालयहरू र आर्थिक प्रशासन अन्तर्गत महालेखा नियन्त्रक कार्यालय तथा मातहतका कार्यालयहरू र अन्य सरकारी निकायहरू नै यस केन्द्रका प्रमुख सरोकारवाला पक्ष हुन् भने सरकारी राजस्व र आर्थिक प्रशासनमा संलग्न अन्य निकायहरू पनि यस केन्द्रबाट प्रदान गरिने तालिमको लागि सरोकारवाला पक्षहरू हुने गरेका छन् । यस तालिम केन्द्रले प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष सरोकारवालाहरूलाई केन्द्रमा मात्र नभई जिल्ला जिल्लाहरूमा मागबमोजिमको तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी हजारौं जनशक्तिलाई लाभान्वित गराउँदै आएको छ र यो क्रमले निरन्तरता पाइरहेको छ ।

ख) तालिम केन्द्रमा सूचना प्रणालीको विकासक्रम

विगत केही समय अगाडि प्रशिक्षण कार्य सञ्चालनको क्रममा यस तालिम केन्द्रले OHP (Over Head Projector) Transparency Sheet, Projector जस्ता प्रविधि प्रशिक्षण सामग्रीको रूपमा प्रयोग गर्ने गरेकोमा हाल Power

Point, Multi Media Projector इन्टरनेट/इन्ट्रानेट, इमेल, Data Traveller (Pen drive) लगायतका सूचना प्रविधिगत माध्यम उपयोग गर्ने गरे तापनि यति नै पर्याप्त भने छैनन् । यसर्थ, आगामी दिनहरूमा निर्माणाधीन भवनमा अत्याधुनिक सूचना प्रविधि मैत्रीको रूपमा e -Library, e-Learning, Web Camera, Monitor, Microphone, Projectors and Screen, Fire Alarm and Smoke Detector, Central Air Conditioning System, Audio System & Video Conference तथा Virtual तालिम कक्षको निर्माणको लागि Detailed Electrical Design तयार भै कार्यान्वयनको चरणमा भएको हुँदा सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा विकास भएका नवीनतम माध्यम उपयोग गर्ने तयारी यस केन्द्रले गरेको पाइन्छ ।

तालिम व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (TMIS)

यस राजस्व प्रशासन तालिम केन्द्रले तालिमसम्बन्धी गतिविधि व्यवस्थापन गर्न तालिम व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Training Management Information System (TMIS) सफ्टवेयर तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । जसका लागि www.pfmtc.gov.np मा Log on गरी TMIS मा प्रवेश गर्न सकिन्छ । यस सफ्टवेयरबाट निम्न प्रकारका सूचना र जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

१. तालिममा सहभागीहरूको व्यक्तिगत विवरण,
२. सञ्चालन भएका सेवा प्रवेश, सेवाकालीन, अल्पकालीन तालिमहरू,
३. पाठ्यक्रम तथा प्रशिक्षण निर्देशिकाहरू (Modules),
४. दैनिक कार्यतालिका,
५. तालिममा समावेश विषयवस्तुहरू र स्रोत व्यक्ति,

TMIS सम्बन्धी थप जानकारी

प्रशिक्षार्थी Portal बाट हुने कामहरू	Admin Portal बाट हुने कामहरू
<ul style="list-style-type: none"> ◆ विषय/मोड्युल/तालिमको जानकारी प्राप्त गर्न सक्ने । ◆ उपलब्ध Resource Download गर्न सक्ने । ◆ तालिमको दैनिक Routine प्राप्त गर्न सक्ने । ◆ Assignment को बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न सक्ने । ◆ आफ्नो नतिजा हेर्न सक्ने । ◆ तालिमको विषयमा तालिमकेन्द्रलाई आफ्नो Feedback दिन सक्ने । 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ प्रशिक्षक दर्ता : प्रशिक्षकको व्यक्तिगत विवरण दर्ता गर्न सकिने । ◆ प्रशिक्षार्थी दर्ता : प्रशिक्षकको व्यक्तिगत विवरण दर्ता गर्न सकिने । ◆ विषय/मोड्युल/तालिम निर्माण गर्न सकिने । ◆ तालिमको Routine निर्माण गर्न सकिने । ◆ तालिमको नतिजा प्रकाशन गर्न सकिने । ◆ तालिमको Report निर्माण गर्न सकिने । ◆ प्रमाणपत्र निर्माण गर्न सकिने ।

३. आन्तरिक राजस्व विभाग र सूचना प्रविधि

क) विभागको संक्षिप्त परिचय

अनुसन्धानमा आधारित कर नीतिको तर्जुमा, करदाताको आवश्यकतामा आधारित चेतनामूलक करदाता शिक्षा, सूचना प्रविधिमा आधारित करदाता सेवा, वैज्ञानिक प्रक्षेपणमा आधारित कर राजस्वको लक्ष्य निर्धारण गरी आन्तरिक कर कानूनहरूको प्रभावकारी एवं कुशल कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यका साथ साविकको कर विभाग र मूल्य अभिवृद्धि कर

विभागलाई एकीकृत गरी २०५८ साल वैशाख २ गते आन्तरिक राजस्व विभागको गठन भएको हो । आन्तरिक राजस्व विभागले वित्तीय नीतिअन्तर्गत कर नीतिको अन्तरगतका प्रत्यक्ष कर, आयकर तथा अप्रत्यक्ष कर मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तःशुल्क जस्ता आन्तरिक कर नीतिनिर्माण र कर नीतिको कार्यान्वयन र प्रशासन तथा अनुगमन गर्दछ ।

आयकर प्रशासन गर्ने कानून अन्तर्राष्ट्रियस्तरको बनाउँदै कराधारलाई फराकिलो र दिगो बनाउने उद्देश्यका साथ विश्वव्यापी प्रचलनअनुरूप नेपालमा २०५८ सालमा आयकरको आधुनिक कानुनी संरचना र प्रणालीलाई पूर्णतः आधुनिकीकरणको दिशामा अभिमुखीकरण तर्फ उद्दत रहेको देखिन्छ । मूल्य अभिवृद्धि करसम्बन्धी कानून २०५२ सालमा तर्जुमा भई २०५४ साल मंसिर १ गतेदेखि लागू गरियो । आन्तरिक राजस्व प्रशासनमा यी सबै सुधार कार्यमा सूचना प्रविधिको समेत उपयोग हुँदै आएको र कर प्रशासन सूचना प्रविधि मैत्री हुन गएको छ ।

ख) विभागमा सूचना प्रणालीको विकासक्रम

प्रविधिको उपलब्धता र सीपयुक्त जनशक्तिको व्यवस्थाबाट नै कुनैपनि क्षेत्रको महसुसयोग्य विकास सम्भव हुन्छ भन्ने यथार्थलाई बुझेर नै राजस्व प्रशासनको क्षेत्रमा पनि आधुनिक प्रविधिको उपयोग हुन थालेको पाइन्छ । वि.सं. २०५० को आसपास बढ्न थालेको कम्प्युटरको प्रयोगले राजस्व प्रशासन सम्बद्ध निकायहरूमा समेत सूचना प्रविधिको व्यवस्थित प्रयोगको सुरुवात भएको हो । तात्कालीन मूल्य अभिवृद्धि कर विभाग गठनसँगै २०५२ सालदेखि उक्त विभाग तथा अन्तर्गत कार्यालयहरूले गर्ने कार्यलाई कम्प्युटर प्रणाली बनाएर व्यवस्थित सूचना भण्डारणको प्रारम्भ भयो । उक्त प्रणाली विकासको क्रममा डेनिस सहयोग नियोग DANIDA को सहयोगमा प्रणाली विकासमा संलग्न कर्मचारी तथा परामर्शदाता समेतलाई डाटाबेस म्यानेजमेन्टसम्बन्धी वैदेशिक तालिमको व्यवस्था गरी प्राविधिक रूपमा सबलीकरण गरिएको थियो । जर्मन सहयोग नियोगको वित्तीय सहयोग तथा नेपाल सरकारको नियमित बजेट समेतबाट विकसित ProTax System बाट सुरु गरिएको आन्तरिक राजस्व प्रशासनको स्वचालित प्रणालीतर्फको यात्रा Client-Server Based Distributed System हुँदै अघि बढेको थियो । उक्त प्रणालीको सञ्चालन तथा व्यवस्थापनको कार्य मुख्यरूपमा सम्बन्धितकार्यालयका डाटाइन्ट्री सुपरभाइजरमार्फत हुने गरेको थियो । Web-based Centralized Software को विकास तथा प्रयोगको सुरुवात २०६२/२०६३ सालबाट भएको हो । करदाता तथा कर्मचारीले इन्टरनेट सुविधा भएको स्थानबाट प्रयोग गर्नमिल्ने गरी तयार पारिएका सानासाना उपप्रणालीहरू (Modules) स्वतन्त्र रूपमा तयार पारिएका थिए जसको सञ्चालन प्रक्रिया समेत फरकफरक रहेकोले प्रयोगकर्ताहरूको लागि द्विविधायुक्त रहेको थियो । एकै करदाताको फरक फरक कामका लागि छुट्टाछुट्टै सफ्टवेयर प्रयोग गर्नुपर्ने भएकाले करदाता तथा कर्मचारी दुवैमा कम्प्युटर प्रणालीको प्रयोगमा अरुचि हुनेगरेको पाइन्थ्यो । फलतः कम्प्युटर प्रणालीको प्रयोगको सट्टा परम्परागत कागजी प्रणाली (ManualSystem) ले नै निरन्तरता पाइरह्यो । आर्थिक वर्ष २०७०/०७१ देखि प्रयोगमा ल्याइएको एकीकृत करप्रणाली (IntegratedTaxSystem) ले क्रमशः यसअघि प्रयोगमा रहेका साना सफ्टवेयरहरूलाई विस्थापित गर्दै लगेको छ । जसको उद्देश्य Facilitation, Tax collection, Control, Accurate statistics रहको छ । पुरानो प्रणालीलाई विस्थापित गरी हाल नयाँ प्रणालीको रूपमा Integrated Tax System (ITS) रहको छ । जुन नयाँ प्रणालीबाट पुरानो प्रणालीमा भएको कमीकमजोरीलाई हटाई भिन्दाभिन्दै प्रणालीलाई एकीकृत गरी कार्य गर्न सजिलो भएको छ । यसलाई निम्नानुसार बुझ्न सकिन्छ ।

Old Systems (Separate System for each process)	New System (ITS)
<p>In the old system, the major applications are:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Personnel e-PAN • e-PAN, e-TDS, e>Returns • Excise • Portal, Protax, RAS • IMS etc. 	<p>In the new system, the major applications are:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Joint Registration System, VAT System • Income Tax system • Excise Automation System, E-RAS • And all web interfaces which include (e-PAN, e-Installment Returns, e-self assessment, e-VAT Returns, e-IPAN, e-TDS) • And other applications (such as IRD portal, Internal monitoring system etc)

४. भन्सार विभाग र सूचना प्रविधि

क) विभागको संक्षिप्त परिचय

क्योटो महासन्धिको परिभाषा गरे अनुसार भन्सार सम्बन्धी कानूनको प्रशासन गर्ने र भन्सार महसुल, कर, शुल्क एवं दस्तुरहरू सङ्कलन गर्ने सरकारी सेवा नै भन्सार हो ।

लिच्छिविकालमा भाग, भोग र कर नामक ३ किसिमका करहरू कुथेर, शुल्ली, माप्चोक, लिङ्गवल अड्डा मार्फत उठाउने गरिन्थे । आधुनिक भन्सार प्रशासनको इतिहास हेर्ने हो भने २००८ सालमा अर्थ मन्त्रालयको स्थापना पश्चात् २०१५ सालमा स्थापित भन्सार तथा अन्तःशुल्क विभागलाई यो कर प्रशासन गर्ने निकायको रूपमा लिने गरिन्छ ।

हाल नेपालको भन्सार प्रशासनको साङ्गठनिक स्वरूप हेर्दा ३१ वटा मूल भन्सार कार्यालयहरू र १४३ वटा छोटी भन्सार कार्यालयहरू रहेका छन् । भन्सार बिन्दुहरूमा कानूनमा तोकिएबमोजिम भन्सार महसुलका अतिरिक्त मूल्य अभिवृद्धि कर र अन्तःशुल्क समेत सङ्कलन गरिन्छ । राजस्व असुलीको हिसाबमा भन्सार कार्यालयहरूको अहम् भूमिका रहेको छ । देशको कूल राजस्वको ४३ प्रतिशत भन्सार कार्यालयहरूले नै उठाउँछन् । त्यस्तै कुल कर राजस्वमा यी कार्यालयहरूको योगदान ५० प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यसरी आन्तरिक राजस्वको परिचालनमा भन्सार प्रशासनले अग्रस्थान ओगटेको छ । जसमा सूचना प्रविधिको त अतिनै महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ ।

ख) विभागमा सूचना प्रणालीको विकासक्रम

भन्सार प्रशासनलाई सूचना प्रविधिको माध्यमबाट कागजातविहीन बनाउँदै लगी उदार तथा खुल्ला अर्थ व्यवस्था अनुरूप, व्यवस्थित, पारदर्शी, सेवामुखी एवं उत्तरदायी बनाउन देशको आर्थिक प्रबन्ध तथा विकासका लागि आन्तरिक स्रोत परिचालन गर्दै आफ्नो उत्तरदायित्व स्वीकार्दै ६२ औं अन्तर्राष्ट्रिय भन्सार दिवसमा घोषित नारामा 'सञ्चार र सूचनामा साभेदारिता, सहकार्यमा प्रभावकारिता' लाई सार्थक तुल्याउन पनि भन्सार प्रशासन कटिबद्ध छ । भन्सार प्रशासनमा निम्न प्रकार सूचनाप्रणालीको विकासक्रम देखिन्छ ।

स्वचालित भन्सार तथ्याक्त प्रणाली (ASYCUDA) को परिचय

यो भन्सार स्वचालनसम्बन्धी एउटा सफ्टवेयर आशिकुडाको पूरा अर्थ Automated Systems of CUstoms DAta अर्थात स्वचालित भन्सार तथ्याङ्क प्रणाली हो । यो प्रणाली संयुक्त राष्ट्रसंघीय व्यापार तथा विकास संगठन

(UNCTAD) ले विकसित गरेको हो । UNCTAD ले नै विकास गरेको अन्तर्राष्ट्रियस्तरको Single Administrative Document (SAD) अनुरूप नेपालीमा तयार गरिएको भन्सार प्रज्ञापनपत्रमा निकासी पैठारी सामानको विवरण सम्बन्धित मालधनी वा निजले तोकेको भन्सार एजेन्टले भरी भन्सार कार्यालयमा आफ्नो सामानको घोषणा गर्दछ । सोही घोषणालाई जस्ताको त्यस्तै कम्प्यूटरमा दर्ता गरी कम्प्यूटर दर्ता नम्बर (Registration Number) लिएपछि मात्र भन्सार जाँचपासको कार्य प्रारम्भ हुन्छ । हाल विकसित गरिएको फाराम मालधनी वा निजले तोकेको भन्सार एजेन्टले आफैँ घोषणा गर्नुपर्दछ । यस्तो फाराममा एक पटक घोषणा गरिसकेपछि सो सामानमा पछि कुनै फेरबदल गर्न पाइँदैन । यदि फेरबदल नगरी नहुने अवस्थामा प्रचलित ऐन, नियमले तोकेअनुसारको थप महसुल वा जरिवाना गरेर मात्र परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ । भन्सार प्रशासनमा हुने गरेको ठुलो परिमाणको निकासी, पैठारी कारोबारलाई नियमित तथा व्यवस्थित गर्ने कार्यका लागि यो प्रणाली लागू गरिएको हो । भन्सारको निकासी पैठारी प्रक्रियालाई सहज, सरल, पारदर्शी, विश्वसनीय तथा आवश्यकतानुसार नीति निर्माणको कार्यमा सहयोगी भूमिका खेल्न सक्ने गरी यो प्रणाली विकसित गरिएको छ ।

नेपालमा आशिकुडाको विकास

आर्थिक उदारीकरणको विश्वव्यापी लहरसँगै वैदेशिक व्यापारको अभिवृद्धिमा भरपर्दो तथ्याङ्कको आवश्यकता महसुस गरियो । वैदेशिक तथ्याङ्कको स्रोत भन्सारका प्रज्ञापनपत्र हुने भएकाले आशिकुडाको प्रारम्भिक संस्करणलाई भन्सारका प्रज्ञापनपत्रहरूबाट वैदेशिक तथ्याङ्क प्रशोधन गर्ने उद्देश्यले विकसित गरिएको थियो । पछिल्ला वर्षहरूमा विश्वमा आशिकुडाको क्रमशः नयाँ संस्करणहरू विकसित गर्दै हाल ९० भन्दा बढी देश पुगेको पाइन्छ

नेपालमा आशिकुडा लागू गर्ने तर्फको पहिलो प्रयास सन् १९९१ मा सुरु भएको पाइन्छ । यसै क्रममा एसियाली विकास बैंकबाट "Industrial Sector Project Loan" अन्तर्गत नेपालमा आशिकुडासम्बन्धी वस्तुस्थिति अध्ययन र मूल्याङ्कन गरियो । यसै अध्ययनबाट प्राप्त भएको जानकारी र सिफारिसको आधारमा आशिकुडा कार्यान्वयन गर्न विभिन्न दातृसंस्थाहरूलाई आकर्षित गर्ने प्रयत्न तात्कालीन श्री ५ को सरकारबाट गरिँदै आएको फलस्वरूप एसियाली विकास बैंकले सन् १९९५ को अन्ततिर प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने सहमति पत्रमा हस्ताक्षर गरेको थियो । त्यसपछि विभिन्न चरणहरू अन्तर्गत रहेर यसको विकास हुँदै आएको देखिन्छ । हाल नेपालमा ASYCUDA पूर्णरूपमा प्रयोगमा रहेकोमा यसबाट भन्सार जाँचपास प्रणाली पूर्णरूपमा स्वचालनमा आउन नसकेकोले सन् २०१६ को अन्तर्राष्ट्रिय भन्सार दिवसको दिनबाट मेची कार्यालयबाट ASYCUDA को पछिल्लो Version ASYCUDA World कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । यस नयाँ प्रणालीलाई नेपाली मौलिकता दिन NECAS (Nepal Customs Automation System) भनी नामाकरण गरिएको छ । यस प्रणालीको नियमित सञ्चालन हुने व्यवस्थाको लागि तीव्र गतिको Dual Connectivity Internet तथा Intranet को व्यवस्था मिलाउनुका साथै Power Backup को पनि उचित व्यवस्थापन भएको छ । हालसम्म करिब १७ वटा विभिन्न भन्सार कार्यालयमा यो प्रणाली लागू भैसकेको छ । यस प्रणालीले Traders, Agents, Personnel, Planning Level, Researchers, Ggeneral Public जस्ता पक्षहरूलाई प्रत्यक्ष फाइदा पुऱ्याउने देखिन्छ ।

५. राजस्व अनुसन्धान विभाग र सूचना प्रविधि

क) विभागको संक्षिप्त परिचय

राजस्व अनुसन्धान विभागको स्थापना वि. सं २०५० सालमा भएको हो । यस पूर्व वि.सं २०३४ मा अर्थ मन्त्रालयमा राजस्व अनुसन्धान महाशाखा स्थापना भई राजस्व अनुसन्धान र आर्थिक अपराध नियन्त्रण गर्ने कार्यको थालनी भएको थियो । वि.सं. २०५० सालमा उक्त महाशाखालाई राजस्व अनुसन्धान विभागको रूपमा रूपान्तरण गरी यस विभागको

स्थापना भएको हो । विभाग हाल हरिहर भवन ललितपुरमा रहेको छ ।

हाल यस विभाग अन्तर्गत चारवटा क्षेत्रीय कार्यालयहरू (पूर्वाञ्चलको इटहरी, मध्यमाञ्चलको पथलैया, पश्चिमाञ्चलको वुटवल र मध्य तथा सुदूरपश्चिमाञ्चलको कोहलपुर) रहेका छन् । राजस्व चुहावट (अनुसन्धान तथा नियन्त्रण) ऐन, २०५२, विदेशी विनिमय नियमित गर्ने ऐन, २०१९ अन्तर्गत तोकिएका कार्यहरू सम्पन्न गर्ने जिम्मेवारी यस विभागलाई सुम्पिएको छ । यस विभागलाई राजस्व चुहावट (अनुसन्धान तथा नियन्त्रण) ऐन अनुसार जुनसुकै निकाय र विषयका विज्ञ-विशेषज्ञ तथा कर्मचारीहरू परिचालन गर्न सक्ने अधिकार पनि रहेको छ । अतः समग्र राजस्व चुहावट एवं नियन्त्रण गर्ने कार्यका लागि यो विभाग जिम्मेवार रहेको छ । जसको लागि सूचना प्रविधिको विकासक्रमले अभू बढी टेवा पुऱ्याएको देखिन्छ जुन निम्न प्रकार वुंदागत रुपमा हेर्न सकिन्छ ।

ख) विभागमा सूचना प्रणालीको विकासक्रम

■ सूचना व्यवस्थापन एकाइ (Intelligence Unit)

विभागमा प्राप्त हुने सम्पूर्ण Online उजुरी, लिखित, मौखिक, पत्रपत्रिकामा सूचना आदि हरूलाई एकीकृत गरी एकद्वारा पद्धतिबाट अध्ययन तथा विश्लेषण गर्ने र सोको आधारमा अनुसन्धान तर्हकिकात गर्ने उद्देश्यले विभागमा एक सूचना व्यवस्थापन एकाइ (Intelligence Unit) गठन गर्न अवधारणापत्र तयार गरी अर्थ मन्त्रालयमा स्वीकृतार्थ पेस गरिएको छ ।

■ Online उजुरी संकलन र कारबाही

यसै आर्थिक वर्ष २०७३/७४ देखि राजस्व अनुसन्धान विभागले सूचनादाताबाट विभागको WebSite मार्फत Online उजुरी गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । विभागको Website मा प्राप्त हुने सूचना उपर तत्कालै प्रारम्भिक अनुसन्धान गरी उपयुक्त देखिएमा विस्तृत अनुसन्धान गरी सोको लागि छुट्टै अभिलेख राख्ने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

■ सवारी साधनमा Global Positioning System (GPS)

आन्तरिक ओसारपसारका मालवस्तु ढुवानीका साधनहरू तथा चारपाइघ्रे सवारी साधनहरूमा GPS Tracking System जडान गरी उक्त सवारी साधनको Location Tracking Report, Mileage Report / Speed Detection गर्न सकिने भएको छ । यो व्यवस्थाको कार्यान्वयनबाट सवारी साधनको अनावश्यक प्रयोगमा नियन्त्रण आउने अपेक्षा गरिएको छ ।

■ Close Circuit Television (CCTV) क्यामेरा जडान

राजस्व अनुसन्धान विभाग र परिसरमा रहेका सवारी साधन र अन्य भौतिक सामग्रीको सुरक्षा गर्न, विभागमा आउने सेवाग्राही र अनुसन्धानको क्रममा विभागमा ल्याइएका मालवाहक ढुवानी साधनहरूको चेकजाँच तथा आवतजावतको अनुगमन गर्न ११ वटा CCTV क्यामेरा जडान गरिएको छ ।

■ Memorandum of Understanding (MoU) सम्झौता

अर्थ मन्त्रालय तथा अन्तर्गतका अन्य विभिन्न विभागहरूमा आआफ्नै प्रकृतिको सूचना प्रविधि र तथ्याङ्क सङ्ग्रह (Data Base) प्रणाली स्थापना भई कार्यान्वयनमा आएकोले त्यस्ता सूचना सङ्ग्रह तथा प्रणालीमा निर्बाध एवं निरन्तर पहुँचका लागि आन्तरिक राजस्व विभाग र भन्सार विभागसँग सूचनाको आदान प्रदान सम्बन्धी सम्झौताको MoU गर्ने कार्य सम्पन्न भएको छ । यसबाट व्यावसायिक फर्म, आयात निर्यात गर्ने फर्म, उद्योग, सेवा क्षेत्रमा रहेका विभिन्न व्यावसायिक गतिविधिको एकीकृत तथ्याङ्क प्राप्त हुन गई प्रमाण ग्राह्य विवरण प्राप्त हुने र त्यसबाट गुणस्तरीय अनुसन्धान हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

■ विद्युतीय हाजिरी प्रणाली

विभागमा कर्मचारीहरूको हाजिरीको लागि परम्परागत प्रणाली (Manual System) लाई विस्थापित गरी पूर्ण रूपमा विद्युतीय हाजिरी गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

■ कम्प्यूटरमा आधारित अभिलेख प्रणाली (DRI Information and Reporting System) को कार्यान्वयन

यस विभागबाट अनुसन्धान सम्पन्न भएका तथा अनुसन्धानको क्रममा रहेका फाइलहरूको विवरण अद्यावधिक र सुरक्षित राख्ने उद्देश्यले २०७३ असार महिनाबाट कम्प्यूटरमा आधारित अभिलेख प्रणाली (DRI Information and Reporting System) कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । यस प्रणालीमा आर्थिक वर्ष २०७१/०७२ देखिकै विवरण प्रविष्टि गरिएको छ । यस प्रणालीमा २०७४ असार मसान्तसम्म अनुसन्धान सम्पन्न भएको ४९० वटा फाइलहरू र अनुसन्धानको क्रममा रहेका २२९ वटा फाइलहरूको अभिलेख राखिएको छ ।

■ ढुवानी साधन अनुगमन प्रणाली अध्ययन

ढुवानी साधनलाई एक जिल्लाबाट अर्को जिल्लामा मालसामान ओसारपसार गर्नुपूर्व ढुवानी गरिएको मालसामानको विवरण वेभमा आधारित केन्द्रीय सूचना प्रणालीमा प्रविष्टि गरेर मात्र ओसारपसार गर्नुपर्ने व्यवस्था भएबमोजिम मालसामान ढुवानीकर्ताले ढुवानी गर्नुपूर्व सामानका बिल विजक, प्रज्ञापन, चलान तथा डेबिट क्रेडिट नोटहरू ढुवानीकर्ता स्वयंले इन्टरनेटको माध्यमबाट राजस्व अनुसन्धान विभागको केन्द्रीय सूचना प्रणालीमा प्रविष्टि गरी एक प्रति मुद्रण गरी ढुवानी साधनसाथ राख्ने व्यवस्थाको लागि विभागले ढुवानी साधन अनुगमन प्रणाली सफ्टवेयर निर्माणको कार्यका लागि अध्ययन गरिसकिएको छ ।

६. सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग र सूचना प्रविधि

क) विभागको संक्षिप्त परिचय

सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग नेपाल सरकारबाट ३१ असार २०६८ मा स्थापना भएको हो । यसको मुख्य कार्य सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी सम्बन्धी कसुरको अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्ने हो ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण अन्तरगत गैरकानुनी रूपमा आर्जित धनलाई कानुनी ढङ्गले कमाइएको भनी रूप परिवर्तन गर्ने जस्ता कार्यहरू पर्दछन् । सामान्यतः अशुद्ध तरिकाले र मुख्यतः कानूनसम्मत आर्थिक कारोबार नगरी धन थुपार्नाले आर्थिक नियमहरू, आर्थिक दक्षता तथा महत्वपूर्ण रूपमा कानुनी राजमा खलल आउने र अन्ततः मुलुकको समग्र अर्थतन्त्र नै ध्वस्त हुने हुन्छ । वैध आर्थिक क्रियाकलापलाई प्रश्रय दिन तथा फलतः प्रभावकारी अनुसन्धानद्वारा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीमा रोक लगाउने लगायतका गैरकानुनी आर्थिक धन्दाहरूलाई निरुत्साहित गराउन उपयुक्त कानुनी र संस्थागत व्यवस्था हुनुपर्दछ । सूचना प्रविधिको विकास एवं उपयोग यस कार्यको सन्दर्भमा अन्यन्त उपयोगी हुनेछ । ।

विभागले मूलतः नेपाल राष्ट्र बैंकस्थित वित्तीय जानकारी इकाइबाट सूचना प्राप्त भएपछि अनुसन्धानको क्रममा प्रारम्भिक रूपमा सुरुवात गरी आवश्यक परेमा विस्तृत र व्यापक अनुसन्धान तर्हकिकात गर्दछ । विभागले प्राप्त गर्ने सूचनाको लागि नेपाल प्रहरी अर्को महत्वपूर्ण स्रोत हो । नेपालका मूल कसुर हेर्ने अन्य निकायहरू र सर्वसाधारण मानिसहरू विभागका महत्वपूर्ण सूचनादाता र प्रेरणाका स्रोत हुन् ।

ख) विभागमा सूचना प्रणालीको विकासक्रम

DMLI is working on the development and implementation of application software to automate the workflow of investigation done by DMLI . So, the aim of the project isto design, develop and implement an appropriate IT Platform for automation of all “DMLI Processes”, according to law and regulations that binds DMLI .

The development of application software has been finished and we are moving forward to its implementation. We are using recommended hardware for the better security and functionality of the software.

Our software will be hosted in GIDC maintained by DOIT (Department of Information Technology). We are using "CLOUD Storage" for total operation and backup of data.

- User friendly browser based application .
- Secure application with data confidentiality .
- Proper data backup and restore module with fully customizable information retrieval such that the system can be extended in future if needed .

Importance given to the analysis, design, development, testing, implementation, quality assurance and quality control without any compromise during the system development and will continue similarly in its implementation phase .

७. महालेखा नियन्त्रकको कार्यालय र सूचना प्रविधि

क) महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको संक्षिप्त परिचय

महालेखा नियन्त्रक कार्यालय नेपाल सरकारको सञ्चित कोष सञ्चालन गर्ने जिम्मेवार निकाय हो । यस कार्यालयले बजेट कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्ने, सरकारको आय र व्ययको लेखा राख्ने र सोको केन्द्रीय वार्षिक विवरण तयार गरी महालेखा परीक्षकको कार्यालयमा पेस गर्ने जिम्मेवारी वहन गर्दै आएको छ । यसका साथै निवृत्तभरण व्यवस्थापन, सरकारी बाँकी असूल उपर र प्रचलित कानूनद्वारा तोकिएका अन्य कार्यहरू समेत सम्पादन गर्दै आएको छ ।

वि.सं. २००८ सालमा महालेखापालको कार्यालयको रूपमा स्थापना भएको र वि.सं. २०३२ सालमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयका नाममा रूपान्तरित भई निरन्तर तोकिएका जिम्मेवारीहरू बहन गर्दै आएको छ । केन्द्रीय, चौमासिक तथा कोषपूर्ति निकासामा हुँदै वेबमा आधारित एकल खाता कोष प्रणालीको कार्यान्वयनबाट सूचना प्रविधि प्रयोग गर्ने मुलुककै अग्रणी संस्थाको रूपमा रहेको छ ।

ख) म.ले.नि.का.मा सूचना प्रणालीको विकासक्रम

कार्यालयको लेखा व्यवस्थापनअन्तर्गत कर्मचारीको तलबभत्ताको विवरणका लागि सुरु गरिएको कम्प्युटरको प्रयोगले बिस्तारै प्रणालीको आवश्यकताको महसुस गरायो । केन्द्रीय लेखा व्यवस्थापनका लागि आवश्यक पर्ने लेखाका अन्तरनिर्भर प्रतिवेदनहरू (निकास विवरण, खर्च विवरण, आर्थिक विवरण आदि) तयार गर्न सहज होस् भनी सफ्टवेयर विकास तथा उपयोगको अवधारणा पलायो । महालेखा नियन्त्रक कार्यालयले मातहतका कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयद्वारा गरिएको राजस्व सङ्कलनको विवरणलाई कम्प्युटर प्रणालीको उपयोग गरी केन्द्रीय प्रणालीमा आबद्ध गराउने कार्य २०५६/२०५७ देखि सुरु गरियो । हरेक कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट डाटा कपि गरेर ल्याउने पद्धतिलाई इन्ट्रानेट तथा इन्टरनेटमार्फत केन्द्रीकृत गरी एकीकृत प्रतिवेदन तयार गर्ने कार्यले कार्यप्रणालीलाई उल्लेख्य रूपमा सुधार गरेको पाइन्छ ।

नेपाल सरकार र बेलायत सरकार, DFID को सहयोगमा महालेखा नियन्त्रण कार्यालय अन्तर्गत सञ्चालित सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन योजना (PFMP) ले अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको सरकारी वित्तीय तथ्याङ्कहरू २००१, अनुरूप तयार गरेको नेपाल सरकारको प्रस्तावित बजेट प्रस्तुति, बजेट सङ्केत (बजेट उपशीर्षक दातृनिकाय तथा सरकारको कामहरूसँग सम्बन्धित सङ्केतहरू) तथा वित्तीयवर्गीकरण तथा तत् सम्बन्धी व्यवस्थासँग सम्बन्धित सङ्केतहरू तयार गरी सोही अनुरूप प्रतिवेदन समेत गर्न सकिने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

सो कार्यका लागि यस योजनाले एकीकृत वित्तीय सूचना प्रणाली (IFMIS)अन्तर्गत कम्प्युटरकृत सरकारी लेखा प्रणाली (CGAS), तथा कम्प्युटरमा आधारित राजश्व लेखा प्रणाली (RAS), जिल्लागत खर्च नियन्त्रण प्रणाली (DECS), वित्तीय व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (FMIS), मन्त्रालयगत बजेट व्यवस्थापन प्रणाली (LBMS), बजेट व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (BMIS) लाई आपसमा एकीकृत र समन्वय गरी सूचना आदान प्रदानको लागि सरल बनाउने कार्य गरिएको छ ।

■ एकल खाता कोष प्रणाली (Treasury Single Account-TSA)

सार्वजनिक वित्तीय प्रशासन र नगद व्यवस्थापनको कार्यलाई प्रभावकारी एवं पारदर्शी बनाई कोष प्रणालीलाई आधुनिक तुल्याउन नेपाल सरकारले विद्यमान कोष सञ्चालन पद्धतिमा सामान्य परिवर्तन गरी हाल कार्यान्वयनमा ल्याइएको प्रणालीलाई एकल खाता कोष प्रणाली (Treasury Single Account-TSA) भनिएको हो । सरकारी कार्यालयहरूका नाममा रहेका बैंक खाताहरूलाई न्यूनिकरणगरी जिल्ला स्थित सबै सरकारी कार्यालयहरूको आर्थिक कारोबार को.ले.नि.का.ले सञ्चालन गर्ने वा एकल खातामार्फत हुने प्रणाली TSA हो ।

PEFA प्रतिवेदन, २००८ को सिफारिस भएर अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको अध्ययन तथा सिफारिस, २००८ बाट TSA लागू गर्ने नेपाल सरकारको २०६५/१०/१५ को निर्णय भई अर्थ मन्त्रालय (मन्त्रीस्तर) को मिति २०६६।७।४ को एकल खाता कोष प्रणालीको कार्यान्वयन गर्ने निर्णयअनुसार लागू गरिएको हो । आ.व. २०६९।०७० मा काठमाडौं लगायत ६० जिल्लामा लागू भई आ.व. २०७०/७१ देखि ७५ वटै जिल्लामा लागू भएको छ ।

■ वित्तीय व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Financial Management Information System -FMIS)

वित्तीय व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (FMIS) स्वचालन प्रणाली भएको हुँदा, बजेट तैयार, कार्यान्वयन जस्तै (प्रतिबद्धता नियन्त्रण, नगद र ऋण व्यवस्थापन), लेखा र रिपोर्टिङ सहित सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रक्रियाको स्वचालन र एकीकरण समर्थन प्रणाली हो । FMIS प्रणालीबाट सरकारी लेखा प्रणाली सञ्चालनको दक्षता र इक्विटी सुधार गर्न

सकिन्छ र सहभागिता, पारदर्शिता र उत्तरदायित्व वृद्धिका लागि यस प्रणालीले ठूलो क्षमता प्रदान गर्दछ। जब FMIS र अन्य PFM जानकारी प्रणाली (उदाहरणका लागि, इ-खरिद, पेट्रोल, ऋण व्यवस्थापन) आदि सबै दैनिक तथा आर्थिक कारोबार रिपोर्ट गर्न, केन्द्रीय डाटा गोदाम (DW) सँग लिङ्क गरी एकीकृत FMIS रूपमा विकास भएको हो। (वा IFMIS) विश्व बैंक FMIS विकासको लागि वित्त र प्राविधिक सहायताको एक अग्रणी प्रदायक हो।

■ राजस्व व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Revenue Management Information System- RMIS)

नेपाल सरकार (मन्त्रिस्तरीय) मिति २०७१।३।२४ को निर्णयानुसार चालु आ.व. २०७१२०७२ देखि उपत्यकाभित्रका काठमाडौं, भक्तपुर र ललितपुर तीनवटा जिल्लामा राजस्व रकम सङ्कलन गर्न महालेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट राजस्व व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (RMIS) Software तयार पारी लागू भई सञ्चालनमा रहेको छ।

सफ्टवेयर मूलतः राजस्व सङ्कलन गर्ने बैंकहरूले प्रयोग गर्ने भएतापनि अरू सरोकारवाला निकायहरूलाई यसको Read Only Access प्रदान गरिएको छ। राजस्व सङ्कलन गर्ने बैंक र बैंकका केन्द्रीय कार्यालयहरू, राजस्व सङ्कलन गर्ने कार्यालय र विभाग तथा मन्त्रालयहरू, नेपाल राष्ट्र बैंक, अर्थ मन्त्रालय, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरूले प्रयोगमा ल्याएका छन्।

■ कम्प्युटरमा आधारित लेखाप्रणाली (Computerized Government Accounting System -CGAS)

- ◆ कम्प्युटराइज्ड लेखा प्रणालीले आर्थिक कारोबारको अभिलेख एक पटक मात्रै प्रविष्टि गर्नुपर्दछ (Journal Entry)
- ◆ यसको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष पेट्रोल व्यवस्थापन हो। (कार्यालयको सम्पूर्ण Payroll सँग सम्बन्धित अभिलेख सूचनाको विश्लेषण गर्नुपर्दछ जसमा तलब वृद्धि मिति, नाम पद ठेगाना, पान नं., भ्याट नं., सामाजिक सुरक्षा कर, आयकर, अवकाश कोष कट्टी रकम, कर्मचारीले प्राप्त गर्ने खुद रकम जस्ता तत्वहरू पर्दछन्।)
- ◆ सरकारी लेखा प्रणालीले प्रचलित कानून नियमबमोजिम तयार गर्नुपर्ने मासिक, चौमासिक तथा वार्षिक लगायतका प्रतिवेदनहरू निर्माण गर्नुपर्दछ।
- ◆ यस प्रणाली Online system भएको हुँदा हाल देशभरि नै कार्यान्वयनमा आएको छ।

■ स्थानीय सञ्चित कोष व्यवस्थापन प्रणाली (Sub-national Treasury Regulatory Application (SuTRA)

- ◆ यसलाई नेपालीमा 'प्रदेश तथा स्थानीय सञ्चित कोष व्यवस्थापन प्रणाली' नामकरण गरिएको छ। यसमा प्रदेश तथा स्थानीय तहका गरी दुई मुख्य प्रणाली रहेका छन्।
- ◆ स्थानीय सूत्र (LocalSuTRA) संविधानको धारा २२९ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ६९ बमोजिम सञ्चालन हुने स्थानीय सञ्चित कोषको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन र प्रतिवेदन प्रणालीमा एकरूपता कायम गर्न प्रणाली विकास गरीस्थानीय तहलाई निःशुल्क उपलब्ध गराइएको छ।
- ◆ अर्थ मन्त्रालय, बजेट तथा कार्यक्रम महाशाखाको निर्देशनमा सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय उत्तरदायित्व सचिवालयले महालेखा नियन्त्रक कार्यालय र संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयसँगको सहकार्यमा यो प्रणाली विकास गरेको हो।
- ◆ यो प्रणाली महालेखा परीक्षकबाट हालै स्वीकृत भएको एकीकृत आर्थिक सङ्केतको वर्गीकरण र व्याख्या २०७४ अनुरूप तयार गरिएको छ।

६. नेपाल सरकारबाट हुने भुक्तानीलाई सम्बन्धित व्यक्ति/फर्म/संस्थाको खातामा सोभै भुक्तानी व्यवस्था:

- सरकारको तर्फबाट हुने भुक्तानी हुने A/C payee चेकमार्फत भएको सबै भुक्तानी सोभै सम्बन्धित व्यक्ति र संस्थाको बैंक खातामा जम्मा हुने व्यवस्था भएको छ।

- कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले भुक्तानी आदेश अनुसारको रकम सोभै सम्बन्धित व्यक्ति/पार्टीको खातामा जम्मा गर्ने SA-DECS (Teeasury Single Account-Dstrict Expenditure Control System) बाट गरिन्छ ।
- जुनसुकै Browser बाट SystemLogin गरी सञ्चालन गर्न सकिने हुँदा कार्य छिटोछरितो हुने गरेको ।

अन्त्यमा

नेपाल सरकारको प्रशासकीय संगठनहरूमा अर्थ मन्त्रालय र मातहतका विभाग/कार्यालयहरू कार्यप्रकृति, कार्यविभाजन (Terms of Reference), जिम्मेवारी तथा उत्तरदायित्वका हिसाबले सम्भवतः सबैभन्दा महत्वपूर्ण सरकारी निकायहरू हुन् । राजस्व परिचालन, सार्वजनिक खर्च तथा लेखा परीक्षण, वैदेशिक सहायता, बजेट तर्जुमा एवं नियन्त्रणजस्ता यी निकायहरूको कार्यक्षेत्र अन्तर्गतका वित्त र अर्थसँग सम्बन्धित कार्यहरू छिटोछरितो, पारदर्शी एवं जबाफदेही ढङ्गले सम्पादन हुन सकेमा यसबाट वित्तीय सुशासन कायम गर्न ठूलो मद्दत मिल्छ । अब्बल सङ्कलन (Better Collection) र अब्बल खर्च (Better spending) जस्ता मान्यतालाई समेत आत्मसात् गरेको वित्तीय अनुशासनलाई वित्तीय सुशासनको प्रसङ्गमा एउटा प्रमुख पूर्वशर्तको रूपमा लिने गरिन्छ । अतः यो अवधारणालाई साकार तुल्याउन पनि राजस्व सङ्कलन तथा खर्च गर्ने निकायहरूको व्यवस्थापन बढी से बढी सूचना प्रविधिमैत्री बनाउन अपरिहार्य देखिन्छ । यी सबै सन्दर्भमा सूचना प्रविधिको उच्चतम (Optimum) उपयोग नै सर्वोकृष्ट विकल्प भएको हुँदा अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायहरूमा आधुनिक सूचना प्रविधिको विकास एवं प्रयोगलाई आगामी दिनहरूमा अझ बढी प्रवर्द्धन सकिएमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि मार्फत दिगो रूपमा ज्यादा भन्दा ज्यादा सेवा सुविधाहरू प्रवाह गर्न ती निकायहरू सक्षम हुनुका साथै यस्तो कार्यबाट विद्युतीय सरकार (e-Government) को अवधारणालाई समेत मूर्तरूप प्रदान गर्न ठोस योगदान पुग्नेछ भन्नेमा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

वेब साइट, अर्थ मन्त्रालय ।

वेब साइट, आन्तरिक राजस्व विभाग ।

वेब साइट, भन्सार विभाग ।

वेब साइट, सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र, ।

वेब साइट, महालेखा नियन्त्रक कार्यालय ।

वेब साइट, सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग ।

वेब साइट, राजस्व अनुसन्धान विभाग ।

इन्टरनेटबाट प्राप्त विभिन्न जानकारीहरू तथा विभिन्न लेख, रचनाहरू ।

सार्वजनिक निर्माण व्यवस्थापन

टीकानाथ अर्याल

लेखापरीक्षण अधिकारी, महालेखा परीक्षकको कार्यालय

१. विषय प्रवेश

मुलुकको भौतिक पूर्वाधार क्षेत्रको आवश्यकतालाई समय सापेक्ष सम्बोधन गर्ने क्रममा विकास निर्माणमा हुने पुँजीगत खर्चमा बर्सेनि वृद्धि हुँदै गएको छ । त्यसमा पनि राज्यको सर्वसञ्चित कोषबाट गरिने कूल खर्चको ४० देखि ५० प्रतिशत खर्च सार्वजनिक खरिदले र त्यसमध्ये भण्डै ८० प्रतिशत खर्च भौतिक पूर्वाधार विकास अर्थात् सार्वजनिक निर्माण (Public Work or Civil Works) क्षेत्रमा हुने गरेको देखिन्छ । भौतिक पूर्वाधारअन्तर्गत सार्वजनिक कोषको उपयोग गरी निर्माण गरिने सडक, पुल, भवन, सिंचाइ नहर तथा अन्य संरचना, खानेपानी आयोजना, पार्क, उद्यान, टावरलगायतका संरचना निर्माणकार्य पर्दछन् । सार्वजनिक खरिद एवं निर्माणकार्यको लागतलाई यथार्थपरक र पारदर्शी बनाउन सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४ ले लागत अनुमान तयार गर्ने, खरिद विधि छनौट गरी प्रतिस्पर्धात्मक तवरबाट खरिद गर्ने विधि र प्रक्रियाहरू निर्धारण गरेको छ । सुशासन, सार्वजनिक जवाफदेही, वित्तीय अनुशासन र भ्रष्टाचार नियन्त्रण कुनै पनि लोकतान्त्रिक राज्यको उच्च प्राथमिकताको विषय हो । सार्वजनिक खरिद कार्यलाई मितव्ययी, प्रभावकारी एवं दक्षतापूर्ण किसिमले परिचालन गर्नुपर्ने अपेक्षा सर्वत्र गरिएको छ । कम लागतमा गुणस्तरीयसार्वजनिक खरिद राष्ट्रको आवश्यकता हो । सार्वजनिक खरिद एवं निर्माणकार्यलाई मितव्ययी, कुशल, प्रभावकारी एवं उपलब्धिमूलक बनाउन र सो क्षेत्रमा भएको लगानी तथा सोको प्रतिफल स्थिति र प्रभावकारिता मापनमा सबै सरोकारवाला तथा नियमकारी निकायको भूमिका, आवश्यकता र दायित्व अभि गहन हुन गएको छ । विगत २ दशकदेखि सार्वजनिक लेखापरीक्षण क्षेत्रमा संलग्न रहँदाको अनुभवसमेतका आधारमा सार्वजनिक निर्माण व्यवस्थापनका विविध पक्ष तथा यस क्षेत्रमा रहेका कमीकमजोरी तथा विसंगतिलाई यस लेख मार्फत् संक्षेपमा प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. सार्वजनिक निर्माण

सार्वजनिक निर्माण भन्नाले कुनै पनि सार्वजनिक निकायबाट हुने भौतिक संरचना निर्माण, भौतिक संरचनाको क्षमता विस्तार, तला थप, मर्मत/सम्भार लगायतका कार्य पर्दछन् । सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा २(घ)अनुसार कुनै संरचना वा कुनै कुराको निर्माण गर्ने, पुनः निर्माण गर्ने, भत्काउने, मर्मतसम्भार गर्नेवा जीर्णोद्धार गर्ने कार्यसँग सम्बन्धित निर्माण स्थल तयार गर्ने, खन्ने, ठड्याउने, बनाउने, उपकरण वा मालसामानजडान गर्ने, सजाउने आदि जस्ता कार्य सम्भन्नुपर्दछ र सो शब्दले नक्सा बनाउने, प्रयोगशाला परीक्षण गर्ने, भू-उपग्रहीय फोटो खिच्ने, भूकम्पीय परीक्षण गर्ने जस्ता निर्माणकार्यको आनुषाङ्गिक सेवासमेतलाई निर्माणकार्य सम्भन्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा प्रतिस्पर्धा, स्वच्छता, इमानदारिता, जबाफदेहिता र विश्वसनीयता प्रवर्द्धन गरी मितव्ययी तथा विवेकपूर्ण ढङ्गबाट सार्वजनिक खर्चको अधिकतम प्रतिफल हासिल गर्ने अभिप्रायले सार्वजनिक खरिद ऐन,

२०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को तर्जुमा भएको छ । सार्वजनिक निकायले निर्माणकार्य गराउँदा निर्माण व्यवसायीलाई विना भेदभाव सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा सहभागी हुन समान अवसर सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्न उक्त ऐन र नियमावलीको व्यवस्था भएको देखिन्छ । सार्वजनिक खरिदलाई प्रतिस्पर्धी, मितव्ययी र प्रभावकारी बनाई यसबाट अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न खरिद कानूनको तर्जुमा मात्र पर्याप्त नहुने हुँदा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन, समय सापेक्ष सुधार, संशोधन र पुनरावलोकनको पनि त्यति नै खाँचो पर्दछ । यसै सन्दर्भमा २०७३ ।३ ।३० मा सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को पहिलो संशोधन र सार्वजनिक खरिद नियमावलीमा २०७३ ।९ ।०४ र ११ ।४ मा चौथो र पाँचौँ संशोधन भएको छ । साथै यस सम्बन्धमा सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयबाट बोलपत्र तथा सम्झौता सम्बन्धी विभिन्न स्टान्डर्ड डकुमेन्टहरू र सार्वजनिक खरिद सम्बन्धी विभिन्न परिपत्रहरू जारी भएका छन् । त्यस्तै वैदेशिक सहायतामा सञ्चालित कतिपय आयोजनामा दातृ निकायका प्रोक्योरमेन्ट गाइडलाइन पनि लागू हुने अवस्था रहन्छ ।

२.१ सार्वजनिक खरिदमा निर्माण खर्चको आकार

सार्वजनिक खरिद अन्तर्गत विभिन्न निर्माण तथा मर्मत कार्य, मालसामान आपूर्ति, परामर्श सेवा र अन्य सेवा खरिद पर्दछ । विगत ३ आर्थिक वर्षको कूल सार्वजनिक खरिदमा निर्माण खर्चको हिस्सा देहाय अनुसार रहेको पाइन्छ-

(रकम रु. हजारमा)

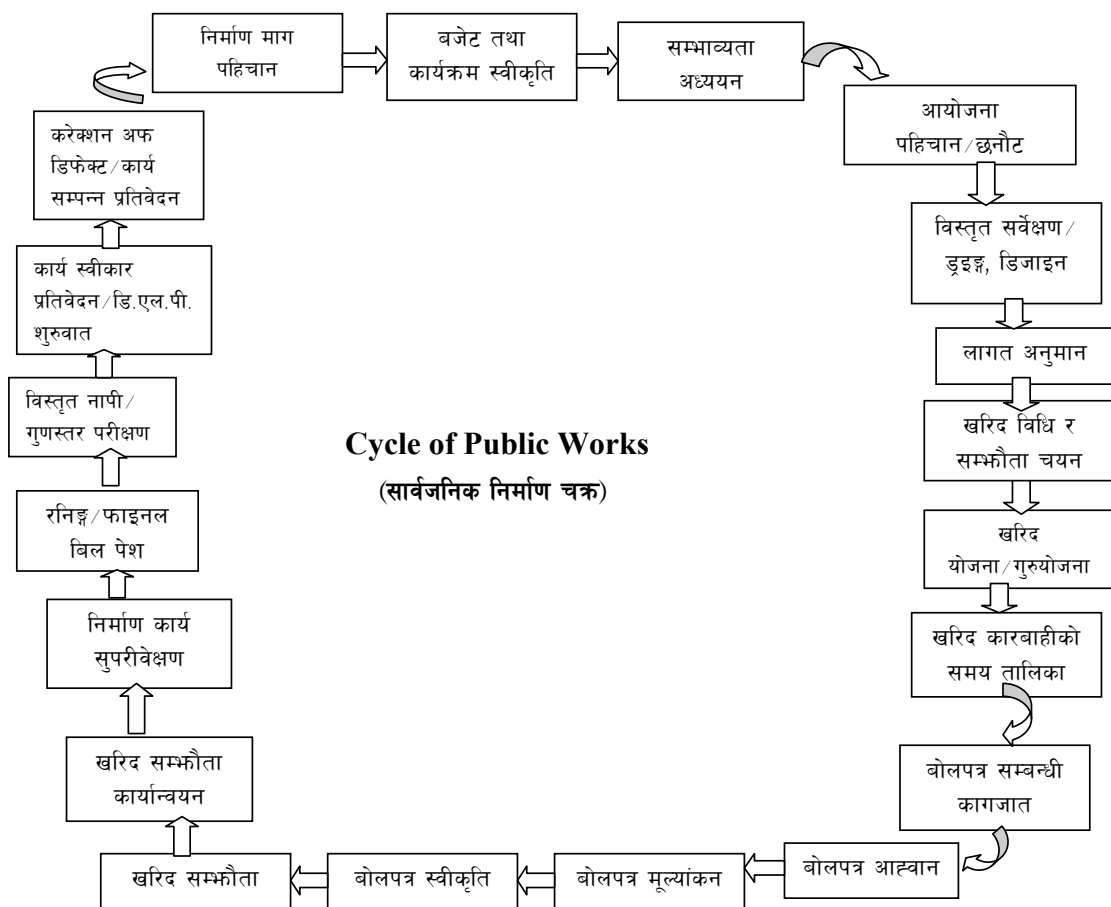
विवरण	आर्थिक वर्ष		
	२०७०/७१	२०७१/७२	२०७२/७३
(क) कार्यालय सामान तथा सेवाहरू	३०४१९०३	३५१२३९२	३७४४६११
(ख) परामर्श सेवा तथा अन्य सेवा शुल्क	३१८१७२५	४४८५७७०	५२५३५७८
(ग) जग्गा खरिद	१६२५९३४	२९७१९४८	२८२५९४७
(घ) भवन निर्माण	७३७१७५३	९६०८६९९	१७६००७३४
(ङ) फर्निचर	५०७१९८	६२२६४५	६७५८६९
(च) सवारी साधन	४५७३५८०	२९२११४०	२२१९६७६
(छ) मेसिन/औजार	४९३१४५६	४०९८६४२	५१५३१६८
(ज) सार्वजनिक निर्माण	४४७७५५२३	६३२०८६०६	८८६६४९०३
कूल सार्वजनिक खरिद	७०,००,५०,७२	९१,४२,९८,४२	१,२६,१३,८४,८६
कूल निर्माण खर्च (घ+ज)	५२,१४,३२,७६	७२,८१,७३,०५	१,०६,२६,५६,३७
निर्माण खर्चको हिस्सा (प्रतिशत)	७४ .४८	७९ .६४	८४ .२४

स्रोत: आर्थिक वर्ष-२०७२।७३, २०७३।७४ र २०७४।७५ को बजेट वक्तव्य

उपर्युक्त तालिकाअनुसार आ.व. २०७० ।७१, २०७१ ।७२ र २०७२ ।७३ मा कूल सार्वजनिक खरिद क्रमशः रु. ७०

अर्ब ५१ लाख, ९१ अर्ब ४२ करोड ९८ लाख र १ खर्ब २६ अर्ब १३ करोड ८५ लाख रहेको देखिन्छ । सोमध्ये निर्माणकार्यमा क्रमशः रु. ५२ अर्ब १४ करोड ३३ लाख, ७२ अर्ब ८१ करोड ७३ लाख र १ खर्ब ६ अर्ब २६ करोड ५६ लाख खर्च भई कूल सार्वजनिक खरिदमा निर्माण लागतको हिस्सा क्रमशः ७४.४८, ७९.६४ र ८४.२४ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यसबाट सार्वजनिक खरिद कारोबारमा निर्माणकार्यको हिस्सा औसत ८० प्रतिशत रहेको र राज्यको पूर्वाधार विकासको आवश्यकता वृद्धिसँगै सार्वजनिक निर्माण खर्च बर्सेनि बढ्दै गएको समेत देखिन्छ ।

३. **सार्वजनिक निर्माण चक्र (Cycle of Public works)** सार्वजनिक निर्माण चक्रलाई रेखाचित्रमा निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

४. आयोजना छनौट र सम्भाव्यता अध्ययन

विकास, निर्माण सम्बन्धी आयोजना छनौट गर्दा आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को परिच्छेद-४ अनुसार बहुवर्षीय आयोजना राष्ट्रिय योजना आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारबाट छनौट हुनुपर्ने, विकास आयोजनाको बजेट तर्जुमा गर्दा प्रस्तावित आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन र आर्थिक, प्राविधिक, वातावरणीय तथा प्रशासकीय उपयुक्तताको आधारमा त्यसबाट हुने प्रतिफल समेत विचार गरी नेपाल सरकारबाट स्वीकृत भएको हुनुपर्ने,

जिल्लास्तरीय आयोजना सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिवले र केन्द्रीय स्तरका आयोजना राष्ट्रिय योजना आयोगबाट स्वीकृत गराउनुपर्दछ। आयोजना छनौट र सम्भाव्यता अध्ययनमा देहाय अनुसारका कमी, कमजोरी रहेका छन्—

- आयोजना छनौटमा बटम-अप एप्रोच नअपनाएको कारणबाट सडक, सिंचाइ, खानेपानीजस्ता पूर्वाधार क्षेत्रका कार्यालयहरूले सञ्चालन गर्नुपर्ने गरी स्वीकृत गरी पठाइएका कतिपय आयोजना सम्बन्धित जिल्ला वा डिभिजन कार्यालयको कार्यक्षेत्रभित्र फेला नपरी विनियोजित बजेट खर्च हुन नसकी फ्रीज हुने गरेको स्थिति समेत देखिएको छ।
- आयोजना छनौट, सम्भाव्यता अध्ययन एवं विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन (DPR) चरणमा पर्याप्त स्थलगत अध्ययन, विश्लेषण र सर्वेक्षण नहुँदा पटक पटक म्याद थप तथा भेरिएसनको अवस्था सिर्जना भई आयोजनाको लागत तथा समय वृद्धि (Time & Cost Over-run) हुने गरेको छ।

५. **ड्रइड/डिजाइन, लागत अनुमान चरण**—सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९ र १० मा निर्माणकार्यको लागत अनुमान तयार गर्ने विधि उल्लेख छ। विभिन्न निकायबाट तयार गरिएका निर्माणकार्यको लागत अनुमान परीक्षण गर्दा माटो खन्ने कामको दर विश्लेषण गर्दा शतप्रतिशत म्यानुअल दर प्रयोग गरेको, नियमले नपाउने थप ओभरहेड समावेश गरेको, निकायगत नर्समा एकरूपता नभएको, फरक दररेट तथा भिन्न जिल्लाको दररेट राखी लागत अनुमान तयार गरेको, गुणस्तर परीक्षणबापतको रकम प्रोभिजनल सम र आइटम दरमा दोहोरो समावेश गरेको, मूल लागत अनुमान स्वीकृत नगरेको जस्ता कमी, कमजोरी रहेका छन्।

५.१ **लागत अनुमान यथार्थपरक नहुने**— पर्याप्त स्थलगत अध्ययन, विश्लेषण र सर्वेक्षणबेगर लागत अनुमान तथा ड्रइड/डिजाइन तयार गर्ने प्रवृत्ति रहेकाले कतिपय निर्माण आयोजनाहरूको लागत अनुमान यथार्थपरक हुन नसकेको देखिएको छ। जसको कारणबाट सडक निर्माणका क्रममा ड्रइड/डिजाइन तथा DPR मा उल्लेख भए भन्दा फरक चेनेज तथा लोकेसनमा संरचनाहरू निर्माण गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना हुनु, फरक साइज तथा किसिमका संरचनाहरू निर्माण गर्नुपर्ने, माटो कटिड भनिएको चेनेजमा चट्टान कटिड र चट्टान कटिड भनिएको चेनेजमा माटो कटिडको अवस्था भेटिनु, कतिपय आइटमको कार्य परिमाणमा अस्वाभाविक घट/बढ भई पटक पटक भेरिएसन गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना हुनु, संरचनाहरूको डिजाइन परिवर्तन भइरहनु जस्ता कार्य हुने गरेको देखिन्छ।

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को पहिलो संशोधनबाट यथार्थपरक लागत अनुमान तयार नगर्ने अर्थात् सुरुको लागत अनुमानअङ्कमा २५ प्रतिशतभन्दा बढी फरक परेमा वा त्रुटिपूर्ण डिजाइन वा अस्वाभाविक लागत अनुमान तयार गरेको कारणले कार्य प्रभावित भएमा त्यस्तो डिजाइन वा लागत अनुमान तयार, जाँच वा स्वीकृत गर्ने पदाधिकारी र सो कार्यमा संलग्न परामर्शदाता प्रचलित कानून बमोजिम भागिदार हुने गरी जिम्मेवार बनाएको छ। तर ऐनको उक्त प्रावधानअनुसार सार्वजनिक निकायहरूले सम्बन्धित परामर्शदातालाई जिम्मेवार गराएको पाइएको छैन।

उदाहरणका लागि महालेखापरीक्षकको ५४ औं वार्षिक प्रतिवेदनअनुसार रेल विभागका परामर्शदाताले पेश गरेको प्रतिवेदनमा कालिञ्जोर र फुलजोर पुलको फाउन्डेसन ३० देखि ३५ मिटर गहिराइसम्म २ मिटरको उचाइमा पाइलमार्फत बनाउने उल्लेख भएकोमा २ मिटर मोटाइको पाइल नेपालमा उपलब्ध हुन नसक्ने कारण देखाई पुलको डिजाइन वेल फाउन्डेसनमा गर्ने गरी रु.८५ करोड ४५ लाख लागत अनुमान स्वीकृत गरेको पाइयो। उक्त पुलको फाउन्डेसन पुनः डिजाइन गर्न एक निर्माण व्यवसायीलाई रु. २८ लाख भुक्तानी गर्ने गरी बिल अफ क्वाण्टिटीमा समावेश गरेको छ। पुलको फाउन्डेसन उपयुक्त नभएको, नेपालमा २ मिटर चौडाइको पाइल नपाउने अवस्था रहेको तथा ३० देखि ३५ मिटर गहिराइको पाइल फाउन्डेसनमा स्टिल क्यासिड आवश्यक पर्ने स्थिति नै उल्लेख नगरेको जस्ता कमजोरी रहेको

डिजाइन तथा परामर्शदाताको प्रतिवेदन स्वीकृत गरी परामर्शदातालाई अमेरिकी डलर २७ लाख ६७ हजार र नेपाली रु.१२ करोड ९ लाख भुक्तानी गरेको छ । परामर्शदाताको कमीकमजोरीको कारण डिजाइन परिमार्जन गर्न रु.२८ लाख थप खर्च भएको छ । यसै गरी एक डिभिजन सडक कार्यालयलेरु. ५ करोड ७६ लाखमा २ वर्षभित्र सम्पन्न गर्ने गरी एक निर्माण व्यवसायीसँग एक पुल निर्माणको सम्झौता गरेकोमा रु. १ करोड १४ लाख भुक्तानी भइसकेपछि पुलको सुरु ड्रड डिजाइनमा रहेको कटअफ वालको परिवर्तन गर्नुपर्ने र निर्माणकार्यमा ढिलाइ भई खरिद सम्झौताको म्याद समाप्त भएको छ भने पेशकी जमानत रु.५८ लाखको म्याद समेत समाप्त भएको छ । यसै गरीअर्को एक डिभिजन सडक कार्यालयबाट निर्माणाधीन एक पुल रु.१४ करोड १० लाखको लागतमा निर्माण सुरु भएकोमा वेल् फाउन्डेसनको सट्टा पाइल फाउन्डेसन कायम गर्ने गरी डिजाइन परिवर्तन भएकोले कबोल अङ्क रु.३६ लाखले बढ्न गएको पाइएको छ ।

५.२ नर्मसको प्रयोगमा विचलन- निर्माणकार्य अन्तर्गतका विभिन्न आइटम (कार्य) को दर विश्लेषणको लागि नेपाल सरकारले नर्मसको तर्जुमा गरेको छ । लागत अनुमान तयार गर्दा आइटमसँग सम्बन्धित नर्मसको प्रयोग गरे, नगरेको परीक्षण गर्नुपर्दछ । ठूला आयोजनाको लागत अनुमान तयार गर्दा नर्मसको प्रयोगमा गरिएको सामान्य त्रुटिले पनि आयोजनाको लागत अनुमान रकममा ठूलो अन्तर ल्याउन सक्दछ । लागत अनुमान रकमकै आधारमा खरिद विधि, निर्माण व्यवसायीको योग्यता, बोलपत्र सम्बन्धी कागजात तयारी हुने हुँदा यस तर्फ पर्याप्त ध्यान दिनुपर्दछ । नर्मसको प्रयोगमा हुन सक्ने विचलनका केही उदाहरण निम्नानुसार छन्-

- रोड वे एक्साभेसन (सडकको ट्र्याक खोल्ने वा ब्याक कटिड गरी सडक विस्तार गर्ने) कार्यको दर विश्लेषण गर्दा ८० प्रतिशत मेसिन/उपकरणको प्रयोग र २० प्रतिशत मान्छेद्वारा खन्ने (म्यानुअल) मा आधारित भई दर विश्लेषण गर्नुपर्नेमा कतिपय कार्यालय/आयोजनाले शत प्रतिशत म्यानुअल दर विश्लेषण गरी लागत अनुमान तयार गर्ने गरेको पाइएको छ । आ. व. २०७२/७३ को लागि कुनै एक जिल्लाको दररेट र एक्साभेसनको नर्मसअनुसार मेसिन/म्यानुअल (८०/२०) को आधारमा रोड वे एक्साभेसनको दर प्रति घ.मी. रु. १६१।- हुनेमा शत प्रतिशत म्यानुअल दर विश्लेषण गरी लागत अनुमान तयार गर्दा प्रति घ.मी. रु. ५११।- लागत निर्धारण भई प्रति घ.मी. रु. ३५०।-थप लागत पर्न गएको पाइयो ।
- कङ्क्रिट सम्बद्ध कार्य जस्तै-पि.सि.सी. ढलान, आर.सि.सी. ढलान आदिमा प्रयोग हुने रोडा/एग्रिगेट्सको नर्मसमा सोको साइज र परिमाण अनुपात तोकिएको छ । कतिपय कार्यालय/आयोजनाले साइज र परिमाण अनुपात फरक पार्ने अर्थात् महँगो एग्रिगेट्सको अनुपात बढी राख्ने र सस्तो एग्रिगेट्सको अनुपात कम राखी लागत अनुमान तयार गर्ने गरेको समेत पाइएको छ । यसबाट आयोजनाको लागत अनुमान रकम यथार्थभन्दा बढी हुन जान्छ ।
- त्यस्तै ठूला आयोजनाको कंक्रीट सम्बद्ध कार्य गर्दा आजकल कंक्रीट मिक्चर्स वा ब्याचिङ्ग प्लान्टको प्रयोग हुने गरेको छ । तर लागत अनुमान तयार गर्दा म्यानुअल आधारको नर्मस अर्थात् श्रम शक्ति प्रयोग गर्ने गरी गर्ने गरेको समेत पाइन्छ । यसबाट समेत लागत अनुमान रकममा ठूलो भिन्नता हुन जान्छ । उदाहरणका लागि महालेखापरीक्षकको ५४ औं वार्षिक प्रतिवेदन अनुसार सिंचाइ सम्बद्ध एक आयोजनाको कंक्रीट कार्यमा म्यानुअल नर्मसको आधारमा लागत अनुमान तयार गरेको कारणबाट आ.व. २०७२।७३ मा चालु रहेका ४ ठेकामा मात्र ३२ करोड ९९ लाख बढीको लागत अनुमान स्वीकृत भएको छ ।
- आर.सि.सी. स्ट्रक्चर सम्बद्ध कार्यमा प्रयोग हुने फलामो डन्डीको नर्मसको प्रयोगमा नर्मसको लूप होल प्रयोग गरी अनियमितता हुने गरेको पाइएको छ । स्वीकृत नर्मस अनुसार ओभरहेड टंकी, पुल, साइफन, एक्विडक्ट जस्ता जटिल संरचनाको लागि १५ प्रतिशतसम्म र स्लाब ढलान, रिजिड पेभमेन्ट, नहर लाईनिङजस्ता

सामान्य संरचनामा ५ प्रतिशत कटिड, बेन्डिड, ल्यापिड, हुकिड आदिका लागि जर्ती राखी लागत अनुमान तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेकोमा कतिपय निकायले यस नर्मसको दुरुपयोग गर्दै सामान्य संरचना निर्माणका लागि पनि १५ प्रतिशतका दरले जर्ती राखी लागत अनुमान तयार गर्ने गरेको पाइएको छ। महालेखापरीक्षकको ५४ औं वार्षिक प्रतिवेदन अनुसार सडक विभाग अन्तर्गतका विभिन्न ७ निकायबाट तयार भएको लागत अनुमान परीक्षण गर्दा ४ लाख ५१ हजार के.जी. बढी डन्डी खपत हुने देखाई रु. ४ करोड ४९ लाख थप लागत समावेश गरेको छ।

- नर्मसको प्रयोगमा विभिन्न सरकारी निकायबीच नै एकरूपता नरहेको स्थिति पनि देखिन्छ। उदाहरणका लागि भवन विभाग, सिंचाइ विभाग आदिले सिमेन्ट मोर्टारमा ढुंगाको गाह्रो लगाउने कार्यको लागि प्रति घ.मी. कार्यमा १.१० घ.मी. ढुंगा लाग्ने गरी लागत अनुमान तयार गर्ने गरेको देखिन्छ भने सडक विभागले सोही कार्यमा १.१५ घ.मी. राखी लागत अनुमान तयार गर्ने गरेको देखिन्छ। महालेखापरीक्षकको ५४ औं वार्षिक प्रतिवेदन अनुसार सडक विभाग अन्तर्गतका विभिन्न ५ निकायबाट तयार भएको लागत अनुमान परीक्षण गर्दा १० हजार घ.मी. ढुंगाबढी प्रयोग भई रु. १ करोड ५६ लाख थप लागत समावेश भएको छ।
- खानेपानी तथा ढल निकास विभागबाट स्वीकृत नर्मसअनुसार खानेपानी पाइप लाइन ट्रेन्च एक्साभेसन अन्तर्गत एक घ.मी. नरम माटो खन्नको लागि १ म्यान डेज, कडा माटो खन्नको लागि १.२५ म्यान डेज र बोल्टर मिक्स्ट माटो खन्नको लागि १.५९ म्यान डेज लाग्ने उल्लेख छ। पाइप लेइङ्ग हुने स्थानको माटोको प्रकृतिअनुसार ट्रेन्च एक्साभेसन कार्यको दर विश्लेषण गर्नुपर्नेमा कतिपय खानेपानी डिभिजन/सब डिभिजनले बोल्टर मिक्स्ट माटो खन्ने नर्मसको प्रयोग गरी लागत अनुमान तयार गर्ने गरेको पाइएको छ। यदि माटोको प्रकृति नरम रहेको र जिल्लाको स्वीकृत ज्याला दर प्रतिदिन रु. ५००।- रहेछ भने एक घ.मी. ट्रेन्च एक्साभेसन कार्यमा रु. २९५।- थप लागत पर्न जान्छ। प्रायः खानेपानी आयोजनाका कार्य उपभोक्ता समितिबाट गराइने र लागत अनुमानकै दरबाट सम्भौता हुने हुँदा यसरी लागत अनुमान स्वीकृत भएको अवस्थामा नेपाल सरकारलाई प्रत्यक्ष रूपमा थप व्ययभार पर्ने हुँदा यस्ता जोखिम तर्फ लेखापरीक्षक चनाखो हुनुपर्दछ।
- दोहोरो ढुवानी लागत-फलामे डन्डी, सिमेन्टजस्ता निर्माण सामग्रीको जिल्ला दर तोकिएको र सदरमुकामबाट टाढा रहेका आयोजनाको लागि ढुवानी लागत समावेश गरी निर्माणकार्यका विभिन्न आइटमको लागत अनुमान तयार गर्ने गरेको पाइन्छ। कतिपय जिल्लामा सदरमुकामदेखि टाढा रहेका निर्माण स्थल वरिपरि पनि त्यस्ता निर्माण सामग्री उपलब्ध हुने बजार केन्द्रको विकास भइसकेको अवस्था र कतिपय निर्माण स्थल अन्य जिल्लाको प्रमुख व्यापारिक केन्द्रको नजिक पर्ने अवस्थामा पनि जिल्ला सदरमुकामदेखि नै ढुवानी गर्ने गरी दर विश्लेषण गरेको देखिन्छ। नजिकको बजार केन्द्रलाई आधार लिई न्यून ढुवानी लागत राखी दर विश्लेषण गर्न सकिने अवस्थामा पनि त्यसो नगरिँदा कतिपय अवस्थामा दोहोरो ढुवानी लागत समावेश भई निर्माणकार्यको यथार्थ लागत भन्दा बढीको लागत अनुमान तयार हुने गरेको पाइएको छ।
- निर्माण सामग्रीको क्वारी साइट छनौट- निर्माणकार्यमा प्रयोग हुने ढुंगा, गिट्टी, ग्राभेल, बालुवा लगायतका स्थानीय रूपमा उपलब्ध हुन सक्ने निर्माण सामग्रीको क्वारी साइट (संकलन केन्द्र) छनौट गर्दा बढी लागत पर्ने गरी गर्ने गरेको पाइएको छ। निर्माण स्थल सदरमुकामबाट धेरै टाढा रहेको अवस्थामा स्वीकृत जिल्ला दर लिई निर्माण स्थलसम्मको ढुवानी लागत समावेश गर्ने तथा सदरमुकामबाट नजिक रहेको अवस्था (ढुवानी लागत कम गणना हुने अवस्था) मा निर्माण स्थलभन्दा टाढा पर्ने क्वारी साइटबाट संकलन गरी ल्याउने उल्लेख गरी

थप लागत समावेश गर्ने गरेको पाइएको छ। कुनै एक जिल्लाको दररेट निर्धारण समितिले ऋसरप्लान्टको रोडा (१०-२० एम्. एम्.) को दर प्रति घन मी. रु. २२५८।५६ तोकेको देखिन्छ। एक खानेपानी सब डिभिजन कार्यालयले ऋकिकट सम्बद्ध कार्यमा प्रयोग हुने एग्रीगेटको दर विश्लेषण गर्दा २६.५ कि. मी. टाढाक्वारी साइटदेखाई त्यहाँ सडकलन गरी ढुवानी गर्ने किसिमले दर विश्लेषण गरी लागत दर १० एम्. एम्. साइजको लागि रु. ८१६२।०८ तथा २० एम्. एम्. साइजको लागि रु. ५९८४।५८ निर्धारण गरेको पाइयो। नजिकको ऋसरप्लान्टको गिट्टी प्रयोग गर्ने गरी लागत अनुमान तयार नगरी टाढाको क्वारी साइटको एग्रीगेट्स प्रयोग गर्ने गरी लागत अनुमान दर निर्धारण गर्नाले २ ओभरहेड टंकी निर्माणकार्यमा मात्र रु. ८ लाख ५० हजार थप लागत समावेश भएको पाइयो।

- **फरक दरको प्रयोग**—सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ नियम १४८ अनुसार गठित जिल्ला दररेट निर्धारण समितिले तोकेको दररेटको आधारमा निर्माणकार्यको लागत अनुमान दर तय गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। कतिपय कार्यालयले नियमावलीको उक्त प्रावधान विपरीत हुने गरी बढी दर राखी लागत अनुमान तयार गर्ने गरेको पाइएको छ।

उदाहरणका लागिजिल्ला दररेट निर्धारण समिति, काठमाडौंको आ. व. २०७३।७४ को लागि स्वीकृत दर रेट अनुसार बिटुमिनको दर प्रति के.जी. रु. ६७।५० रहेकोमा एक डिभिजन सडक कार्यालयले तयार गरेको लागत अनुमानमा बिटुमिन सम्बद्ध आइटमको दर विश्लेषण गर्दा प्रति के.जी. रु. ७८।५० राखेको पाइयो। जसको कारणबाटखानेपानी वितरण प्रणाली निर्माणका लागि खिने सडकको पुनर्स्थापना कार्य अन्तर्गतका २ ठेक्का प्याकेजमा मात्र रु. ३ करोड २२ लाख थप लागत समावेश भएको पाइएको छ।

- जिल्ला दररेट निर्धारण समिति, काठमाडौंको निर्णयअनुसार निर्माण सामग्रीको लागत दर राख्दा चक्रपथ भित्र र चक्रपथ बाहिरको ३ कि.मी. सम्मको दूरीमा ढुवानीलगायत अन्य कुनै प्रकारका थप लागत समावेश गर्न नमिल्नेमा खानेपानी वितरण प्रणाली निर्माणकार्यमा संलग्न एक आयोजनाले २ वटा प्याकेजको लागत अनुमान तयार गर्दा सिमेन्ट, बालुवा, ग्राभेल, गिट्टीलगायतका निर्माण सामग्रीको दर स्वीकृत जिल्ला दरमा ४१ प्रतिशतसम्म थप लागत समावेश गरी लागत अनुमान तयार गर्नाले उक्त कार्यमा रु. ५ करोड ९ लाख १२ हजार थप लागत समावेश हुन गएको छ।

त्यस्तै उपत्यका स्थित अर्को एक डिभिजन कार्यालयले अरनिको राजमार्ग दायँ बायाँ र नगरपालिका क्षेत्रको ३ कि.मी. भित्रगारिने कार्यमा निर्माण सामग्रीमा कुनै ढुवानी लागत समावेश गर्न नमिल्नेमा आ.व. २०७३।७४ मा विभिन्न २२ सडक योजनामा रु. १ करोड ३४ लाख त्यस्तो लागत समावेश गरेको पाइएको छ।

- **बढी परिमाण गणना**— विभिन्न निकायहरूले कतिपय आइटमको कार्य परिमाण आवश्यकताभन्दा बढी राखी लागत अनुमान तयार गर्ने र सोही अनुसार नापीमा चढाई भुक्तानी गर्ने गरेको समेत देखिएको छ। उदाहरणका लागि उपत्यकामा खानेपानी वितरण प्रणाली निर्माणका लागि खिने सडकको पुनर्स्थापना कार्य अन्तर्गत खनिएको पाइपलाइन ट्रेन्चमा डि.बि.एम. पद्धतिको पिच र सडकको पुरै चौडाइमा अस्फाल्ट ओभर ले गर्ने गरी डिजाइन भएकोमा पाइपलाइन ट्रेन्च भन्दा बढी चौडाइमा डि.बि.एम. कार्य गर्ने उल्लेख गरी आ.व. २०७३।७४ मा अस्वाभाविक रूपमा निर्माणकार्यको लागत बढाएको पाइयो। पाइपलाइन ट्रेन्चको अधिकतम चौडाइ २ मिटर हुने र सोही चौडाइमा सब ग्रेड तयारी गर्ने गरी डिजाइन भएकोमा सब ग्रेड तयारी पछि गरिने सब-बेस कोर्स, बेस कोर्स र डि.बि.एम. कार्यको चौडाइ भने ३.५ मिटर राखी ती आइटमको कार्य

परिमाण गणना गरेको कारणबाट ४ ठेक्का प्याकेजमा रु. १८ करोड ६५ लाख थप लागत समावेश भएको पाइएको छ ।

- **फर्मवर्कमा थप लागत** :सहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागबाट स्वीकृत दर विश्लेषण नर्म्स अनुसार फर्मवर्कमा प्रयोग हुने प्लाईबोर्ड, लोकल काठ तथा फलामे प्रप-फर्मा, एम.एस्.पाइप ६ पटकसम्म प्रयोग गर्न मिल्ने र ६ पटकको प्रयोगपछि पनि २५ प्रतिशत Scrap Value कायम रहने उल्लेख छ । त्यस्तै सडक विभागबाट स्वीकृत नर्म्सअनुसार फलामे प्रपको प्रयोग १०० पटकसम्म गर्न मिल्ने उल्लेख छ । आ(व(२०७० ।७१ मा भवन निर्माण डिभिजन कार्यालयले फर्मा सम्बद्ध कार्यको दर विश्लेषण गर्दा विभागबाट स्वीकृत नर्म्सअनुसार ६ भागको १ भाग मात्र लागत समावेश गर्नुपर्नेमा सोअनुसार नगरी पूरै लागत समावेश गरेको पाइयो । यसरी लागत अनुमान तयार गर्नाले यस वर्ष ठेक्का सम्भौता भएका ६ वटा ठेक्का कार्यमा मात्र रु. ६ लाख ३७ हजार थप लागत पर्न गएको छ ।

६. खरिद विधि, खरिद सम्भौतार निर्माण व्यवसायी छनौट

६.१ **खरिद विधि छनौट**—खरिद विधि छनौट गर्दा देहायका कुराहरूको विचार पुऱ्याउनुपर्ने व्यवस्था छ—

- खरिद विधि चयन गर्दा प्रतिस्पर्धा संकुचन हुने गरी खण्डीकरण गरी वा लागत अनुमान टुक्र्याई खरिद गर्न नहुने, राष्ट्रियता, वर्गको आधारमा भेदभाव गर्न नहुने,
- निर्माणकार्यको प्रकृति, जटिलता, आकार आदिको आधारमा सार्वजनिक खरिद ऐन, नियमानुसार उपयुक्त खरिद (अन्तर्राष्ट्रिय खुला बोलपत्र (ICB), राष्ट्रिय खुला बोलपत्र (NCB), सिलबन्दी दरभाउपत्र, सोभै खरिद, उपभोक्ता समिति, अमानत, एकाई दर सम्भौता, एकमुष्ट रकम सम्भौता (Lum Sum Contract), क्याटलग शपिङ, लिमिटेड टेन्डरिङ, बाइ ब्याक मेथड जस्ता) विधि अवलम्बन गर्नुपर्ने,
- न्यूनतम लागत, समान र उचितस्तरको प्रतिस्पर्धा र पारदर्शिता सुनिश्चित हुने कुरा यकिन गर्नुपर्ने,
- निर्माणकार्यको समयतालिका अनुरूप कार्य सम्पन्नताको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने,
- छनौट भएको खरिद सम्भौताको आवश्यकताले निर्धारण गर्ने खरिद विधिको यकिन गर्ने,
- गुणस्तर सुनिश्चित हुने गरी खरिद विधि छनौट हुनुपर्ने,
- निर्माणकार्यको खण्डीकरण वा प्याकेजले माग गर्न सक्ने कुनै खास खरिद विधिको अवस्था विचार पुऱ्याउनुपर्ने,
- सार्वजनिक खरिद ऐन र नियमावलीले दिएका अवस्थाको आधारहरूको पालना नगरेको हुन सक्ने,
- सार्वजनिक खरिद ऐन र नियमावलीले दिएको खरिद मूल्य वा लागत अनुमान अड्कको आधारमा खरिद विधिको छनौट गरिएको हुनुपर्ने,
- निर्माण व्यवसायीको उपलब्धताको स्थितिको विश्लेषण गरिएको हुनुपर्ने,
- निर्माणकार्यको निर्माणस्थलको आवश्यकताको विश्लेषण गरिएको हुनुपर्ने ।

६.२ **खरिद सम्भौता छनौट**—सार्वजनिक निकायले खरिद सम्भौताको छनौट गर्दा निर्माणकार्यको खरिदको प्रकृति, राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय निर्माण व्यवसायीहरूको उपलब्धता, निर्माणकार्यको खण्डीकरण तथा प्याकेज, विस्तृत डिजाइन, सामग्री आपूर्ति र जडानको समय तालिका, निर्माणकार्यका अनिवार्य आवश्यकताहरू, खरिद मूल्य जस्ता कुराहरूको पर्याप्त विश्लेषण गरिएको हुनुपर्दछ । सार्वजनिक खरिद ऐन, नियमावली अनुसार निम्न कुरामा

विचार पुन्याई खरिद सम्भौताको छनौट गरेको हुनुपर्दछ-

- (क) खरिदको प्रकार र परिमाण,
- (ख) समान प्रकृतिको खरिद पुनः गरिने सम्भावना भए, नभएको,
- (ग) सार्वजनिक निकाय र आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा परामर्शदाता र अन्य पक्षबीच गरिने जोखिको बाँडफाँड,
- (घ) सम्भौता सुपरभिजन गर्ने तरिका ।

सार्वजनिक निकायले खरिद विधि चयन गरेपछि खरिद सम्भौताको चयन गर्दा निम्न १० मध्ये कुनै एक सम्भौता चयन गर्नुपर्ने व्यवस्था सार्वजनिक खरिद नियमावलीको अनुसूची ४ मा व्यवस्था छ :-

- (क) एकाइ दर (Unit Rate)सम्भौता,
- (ख) एकमुष्ट रकम (Lum sum) सम्भौता,
- (ग) लागत सोधभर्ना सम्भौता,
- (घ) समय र सामग्री दर सम्भौता,
- (ङ) डिजाइन र निर्माण (Desing & Build) सम्भौता,
- (च) व्यवस्थापन सम्भौता,
- (छ) कार्यसम्पादनमा आधारित मर्मत सम्भार वा व्यवस्थापन सम्भौता,
- (ज) पिस वर्क (Piece work) सम्भौता,
- (झ) निर्माण र मर्मत सम्भार सम्भौता,
- (ञ) टर्न की (Turn Key) सम्भौता,

६.३ निर्माण व्यवसायी छनौट-सार्वजनिक निकायले सार्वजनिक निर्माणकार्यका जोखिमहरू वहन गर्न सक्ने गरी प्राविधिक, आर्थिक तथा व्यवस्थापकीय क्षमताको परीक्षण गरेर मात्र निर्माण व्यवसायीको छनौट गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । क्षमता, योग्यता वा कार्यदक्षताका आधारहरू उल्लेख गर्दा बोलपत्र सम्बन्धी कागजातमा पेशागत र प्राविधिक योग्यता, उपकरणको उपलब्धता, विगतको कार्यसम्पादन अनुभव, बिक्रीपछिको सेवाको व्यवस्था, जगेडा पार्टपुर्जाको उपलब्धता, कानुनी सक्षमता, वित्तीय स्रोत, साधनको स्थिति, पेशागत कसूर गरे वापतको सजाय र यस्तै आधारहरू उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था सार्वजनिक खरिद ऐनको दफा १०(२) मा छ । त्यस्तै बोलपत्रदाताले पेस गरेको योग्यतासम्बन्धी विवरण तथ्यगत रूपमा भुट्टा वा सारभूत रूपमा अपुरो भएको पाइएमा सार्वजनिक निकायले कुनै पनि समयमा त्यस्तो बोलपत्रदातालाई अयोग्य ठहराउन सक्ने तर सानातिना त्रुटि भएको अवस्थामा सम्बन्धित बोलपत्रदाताबाट सो सम्बन्धी जानकारी माग गरी सच्याउन सकिने व्यवस्था ऐनको दफा १०(६) मा रहेको छ । यद्यपि रु. २ करोडसम्म लागत अनुमान भएको निर्माणकार्यको हकमा योग्यता निर्धारण गर्नु नपर्ने व्यवस्था ऐनको दफा १०(५) ले गरेको छ ।

निर्माण व्यवसायीको योग्यता र क्षमताका आधारहरू निर्धारण गर्दा निम्न पक्षहरूको विचार गर्नुपर्दछ-

- समान र उचित स्तरको प्रतिस्पर्धा सुनिश्चित हुने कुराको यकिन गर्नुपर्ने अर्थात् प्रतिस्पर्धा संकुचन हुने गरी योग्यता र क्षमता निर्धारण गर्न नहुने,
- समयतालिका अनुरूप कार्य सम्पन्न हुने कुराको सुनिश्चितता,
- निर्माणकार्यको लागि छनौट भएको खरिद सम्झौताको आवश्यकताले कस्तो स्वरूपको खरिद विधि माग गर्दछ भन्ने कुराको यकिन गरी योग्यता र क्षमता निर्धारण गर्नुपर्ने,
- योग्यता र क्षमताको कारणले गुणस्तरमा सम्झौता गरिनु नहुने,
- निर्माणकार्यको खण्डीकरण वा प्याकेजले कुनै खास योग्यता र क्षमता माग गरेको भए सोको सम्बोधन हुनुपर्ने,
- बजारमा निर्माण व्यवसायीको उपलब्धताको आधारमा समेत योग्यता र क्षमता तय गरिनुपर्ने,
- निर्माणकार्यको प्राविधिक आवश्यकताले माग गरेको योग्यता र क्षमताको पहिचान भएको हुनुपर्ने,
- योग्यता र क्षमताको निर्धारण गर्दा निर्माणकार्य सम्पन्न गर्ने समय, लागत र गुणस्तरको उचित तालमेल हुने गरी गर्नुपर्ने,
- योग्यता र क्षमताको निर्धारण कार्यले मिलेमतो (Collussion) लाई प्रोत्साहन गर्नु नहुने,
- कुनै खास वर्ग वा क्षेत्रका निर्माण व्यवसायी केन्द्रित योग्यता र क्षमताको निर्धारण गर्न नहुने,
- सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले स्टान्डर्ड बिडिङ्ग डकुमेन्टमा निर्धारण गरेको मापदण्ड प्रतिकूल हुने गरी योग्यता र क्षमताको निर्धारण गर्न नहुने ।

६.४ बोलपत्र मूल्याङ्कन (Bid Evaluation)—सार्वजनिक निर्माणको खरिदमा बोलपत्रको मूल्याङ्कन भन्नाले बोलपत्रदाता/निर्माण व्यवसायीले पेस गरेका बोलपत्रहरूको प्रारम्भिक परीक्षण र विस्तृत मूल्याङ्कन गर्ने प्रक्रियालाई जनाउँछ । बोलपत्रको प्रारम्भिक परीक्षणमा त्रुटि सच्याउने, बोलपत्रको पूर्णता र प्रभावग्राहिता (Completeness & Responsiveness) को परीक्षणजस्ता पक्षहरू समेटिन्छन् भने विस्तृत मूल्याङ्कन अन्तर्गत बोलपत्रको प्राविधिक, आर्थिक र व्यावसायिक वा व्यवस्थापकीय पक्षहरूको मूल्याङ्कन गर्ने कुराहरू पर्दछन् । बोलपत्र मूल्याङ्कन गर्दा निम्न पक्षहरूमा ध्यान दिनुपर्दछ—

- बोलपत्रको मूल्याङ्कन गरी तुलना गर्दा भैपरी आउने (Contingency), मूल्य अभिवृद्धि कर, सरल भुक्तानी वातको छुट (Prompt Payment), बोलपत्रदाताले सिफारिस गरेको जगेडा पार्टपुर्जाको मूल्य र अतिरिक्त रकम (Provisional Sum) बाहेकको कबोल अङ्क कायम गरी तुलना गर्नुपर्दछ । त्यसै गरी मूल कबोल अङ्कको मूल्यमा वैकल्पिक बोलपत्रको मूल्यलाई समावेश गर्नु हुँदैन । वैकल्पिक प्रस्ताव समेत मान्य हुने गरी बोलपत्रको मूल्यलाई समावेश गर्नु हुँदैन ।
- कानूनबमोजिम वितरण गर्नुपर्ने सूचनाहरूबाहेक कुनै बोलपत्रदाता वा व्यक्तिलाई बोलपत्रको परीक्षण र परीक्षणको सिलसिलामा बोलपत्रदातासँग माग गरिएको जानकारी वा प्राप्त गरिएका जानकारीहरू र मूल्याङ्कन तथा तुलनासँग सम्बन्धित जानकारीहरू वितरण गर्नुहुँदैन ।
- बोलपत्रको विस्तृत मूल्याङ्कन गर्दा बोलपत्रको प्राविधिक, आर्थिक तथा व्यापारिक पक्षको समेत मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ ।
- बोलपत्र सम्बन्धी कागजातमा उल्लेखित क्षेत्र, गुणस्तर, विशेषता, शर्त, कार्यसम्पादन वा अन्य कुनै आवश्यकतामा तात्त्विक रूपमा फरक नपर्ने र गम्भीर असर नपर्ने खालका सानातिना फरक भएका

बोलपत्रहरूलाई मूल्याङ्कन गर्दा लागतमा कुनै प्रभाव पर्ने भएमा त्यस्तो प्रभावको मूल्य समान आधारमा बोलपत्रको कबोल अङ्कमा समायोजन गरी बोलपत्रको मूल्याङ्कित रकम निकाल्नुपर्दछ ।

- कुनै बोलपत्रको कार्य परिमाण सूची (BOQ) को कुनै आइटममा दररेट भरी नआएको भएमा त्यस्तो आइटममा अन्य बोलपत्रदाताहरूले कबोल गरेको निम्न दररेटमध्ये कुनै एक दररेटको आधारमा दररेट कायम गरी सोही अनुसार गणना गरी आउने रकम सो बोलपत्रको कबोल अङ्कमा थप गरी समायोजन गर्नु पर्दछ ।

(क) उच्चतम कबोल दररेट, (ख) न्यूनतम कबोल दररेट,
(ग) औसत दररेट, (घ) लागत अनुमानको दररेट ।

- बोलपत्रको मूल्याङ्कित रकम बोलपत्रको तुलना गर्ने प्रयोजनका लागि मात्र प्रयोग गर्नुपर्दछ, खरिद सम्झौताको मूल्यमा समावेश गर्नुहुँदैन ।

- बोलपत्रको मूल प्रति र प्रतिलिपी प्रतिमा मूल्य वा अन्य कुनै कुरामा भिन्नता पाइएमा मूल प्रतिमा उल्लेख भएको मूल्य वा कुरा मान्य हुने गरी मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ ।

- मूल्याङ्कन समितिले सानातिना मूल्य कायम गर्दा सम्बन्धित कामको लागत अनुमान, प्रचलित बजार दर, ब्याज दर वा आयोजनाको प्रतिफल दरमध्ये मिल्दो आधारमा कायम गर्नुपर्ने, त्यस्तो लागत अनुमान प्रचलित बजार मूल्य वा ब्याज दर वा आयोजनाको प्रतिफल दर निर्धारण नभएको अवस्थामा भने निम्न दरहरूमध्ये कुनै एक दरको आधारमा कायम गरी बोलपत्रको कबोल अङ्कमा थपघट गरी समायोजन गर्नु पर्दछ ।

(क) बोलपत्रदाताको उच्चतम कबोल दर,
(ख) बोलपत्रदाताको न्यूनतम कबोल दर,
(ग) सबै बोलपत्रदाताको सो कामको औसत दर ।

- ICBठेकामा मूल्यालाई विभिन्न मुद्रामा उल्लेख गर्न सकिने व्यवस्था भएको अवस्थामा बोलपत्र सम्पन्धी कागजातमा उल्लेख भए बमोजिमको मितिमा विनिमय दर र मुद्रानुसार एकल नेपाली मूल्यको मुद्राको मूल्यमा परिणत गरी बोलपत्रको मूल्याङ्कन र तुलना गर्नुपर्दछ । यसले बोलपत्रको तुलना गर्न समान आधार तयार गर्दछ । सामान्यतया बोलपत्र खोलिने दिनको विनिमय दरको प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

६.५ बोलपत्र परीक्षण—बोलपत्रको परीक्षणको सन्दर्भमा सार्वजनिक खरिद ऐन र नियमावलीमा भएका प्रावधानहरू अनुरूप देहायका कुराहरूको परीक्षण गरिएको हुनुपर्दछ—

६.५.१ बोलपत्रदाताको कानुनी ग्राह्यता (Bidders Eligibility)— बोलपत्रदाताको कानुनी ग्राह्यताको परीक्षण गर्दा फर्म, संस्था वा कम्पनी दर्ता प्रमाणपत्र, व्यवसाय दर्ता इजाजतपत्र, स्थायी लेखा नम्बर र मूल्य अभिवृद्धि कर दर्ता प्रमाण पत्र, सार्वजनिक निकायले तोकेको अवधिसम्मको कर चुक्ता प्रमाणपत्र वा कर विवरण पेस गरेको कागजात, बोलपत्रदाता खरिद कारबाही भाग लिन अयोग्य नभएको, प्रस्तावित खरिद कारबाहीमा आफ्नो स्वार्थ (Conflict of Interest) नबाभिएको र सम्बन्धित पेसा वा व्यवसाय सम्बन्धी कसूरमा सजाय (Debarment or Blacklisting) नपाएको भनी लिखित रूपमा गरेको घोषणा कागजातको परीक्षण गरिन्छ । बोलपत्रदाताले कुनै खरिद कारबाहीमा भाग लिन आफू योग्य रहेको प्रमाणित गर्ने अभिभारा (Burden of Proof) आफैँले लिनुपर्दछ । कुनै बोलपत्रदाताले बोलपत्र दाखिला गर्ने क्रममा उल्लिखित प्रमाण, कागजातहरू बोलपत्रसाथ प्रस्तुत नगरेको अवस्थामा बोलपत्र मूल्याङ्कनको प्रारम्भिक चरणमा नै त्यस्तो बोलपत्र अप्रभावग्राही (Irresponsive)

हुन जान्छ ।

६.५.२ बोलपत्रको पूर्णता (Completeness of Bids)- सार्वजनिक खरिद ऐनको दफा २३(८) र नियमावलीको नियम ६० बमोजिम बोलपत्रको पूर्णताको परीक्षण गर्दा निम्न पक्षहरूको परीक्षण गर्नुपर्दछ :-

- (क) बोलपत्र दाखिला गर्ने अधिकार प्राप्त प्रतिनिधि वा स्थानीय एजेण्टलाई दिएको अख्तियारनामा (Power of Attorney),
- (ख) संयुक्त उपक्रम (JV) सम्बन्धी सम्झौता,
- (ग) निर्माण व्यवसायीको योग्यता प्रमाणित गर्ने कागजात,
- (घ) माग भएको आइटमको दर विश्लेषण,
- (ङ) बोलपत्रसम्बन्धी कागजात खरिद गर्ने व्यक्ति वा फर्मबाट बोलपत्र प्रस्तुत भए नभएको प्रमाण,
- (च) बोलपत्रदाता व्यक्तिगत रूपमा वा JV को साभेदारको रूपमा एकभन्दा बढी बोलपत्रमा संलग्न भए नभएको,
- (छ) कालो सूचीमा परी खरिद कारबाहीमा भाग लिन अयोग्य भए नभएको,
- (ज) सम्बन्धित सार्वजनिक निकायबाट बिक्री भएको बोलपत्र पेस भए नभएको,
- (झ) बोलपत्रदाता आफैले खरिद गरेको बोलपत्र भरी पेस गरे नगरेको,
- (ञ) बोलपत्र सम्बन्धी कागजातमा माग भएका अन्य कागजातहरू ।

६.५.३ बोलपत्र जमानत (Bid Security)- बोलपत्र सम्बन्धी कागजातमा उल्लेख भएबमोजिमको किसिम, अवधि र रकमको बोलपत्र जमानत पेस भए, नभएको परीक्षण यसमा गरिन्छ । बोलपत्र जमानत संलग्न भई आएको बोलपत्र उपर ऐनको दफा २४(घ) अनुसार कुनै कारबाही गर्न नसकिने भई रद्द हुन्छ ।

६.५.४ बोलपत्रको प्रभावग्राहिता (Responsiveness of Bids)- यस परीक्षणमा बोलपत्र सम्बन्धी कागजातमा उल्लेखित प्राविधिक स्पेसिफिकेसन र खरिद सम्झौताका शर्तहरू अनुरूप प्रस्तुत बोलपत्र सारभूत रूपमा प्रभावग्राही (Substantially Responsive) भए, नभएको ऐनको दफा २३(२)घ अनुसार परीक्षण गरिन्छ । प्राविधिक स्पेसिफिकेसनमा उल्लेख भएका कुराहरू प्रति र खरिद सम्झौताका शर्तहरूलाई प्रस्तावित बोलपत्रले के, कतिहदसम्म रेस्पन्स गरेको छ भन्ने कुराको परीक्षण यसअन्तर्गत गरिन्छ ।

६.६ बोलपत्रको प्राविधिक पक्षको मूल्याङ्कन (Technical Evaluation)- बोलपत्रको प्रारम्भिक परीक्षणपश्चात् हुने विस्तृत मूल्याङ्कनमा प्राविधिक, व्यावसायिक र आर्थिक पक्षको मूल्याङ्कन हुने कुरा माथि उल्लेख गरिसकिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास समेतको आधारमा सामान्यतया बोलपत्रको प्राविधिक पक्षको मूल्याङ्कनगर्दा निम्न पक्षहरूको मूल्याङ्कन गरिन्छ-

- (क) मालसामान आपूर्ति, निर्माणकार्य वा अन्य सेवाको क्षेत्र (Scope),
- (ख) डिजाइन,
- (ग) प्राविधिक स्पेसिफिकेसन,
- (घ) सामग्रीको परिचालन, कार्यसम्पादन तरिका र कार्यतालिका,
- (ङ) वारेन्टी अवधि वा त्रुटि सच्याउने अवधि (DLP),

(च) बोलपत्र सम्बन्धी कागजातमा उल्लेखित अन्य पक्षहरू ।

६.७ बोलपत्रको व्यावसायिक पक्षको मूल्याङ्कन- बोलपत्रको व्यावसायिक पक्षको मूल्याङ्कन गर्दा नियम ६३(१) बमोजिम निम्न पक्षहरूको पहिचान गरी मूल्याङ्कन गर्नु पर्दछ-

(क) निर्माणकार्य सम्पन्न गर्ने अवधि,

(ख) निर्माण व्यवसायीले राखेको भुक्तानीको शर्त,

(ग) निर्माण व्यवसायीले समयमा कार्य सम्पन्न नगरेमा तिर्नुपर्ने पूर्वनिर्धारित क्षतिपूर्ति तथा समय अगावै सम्पन्न गरे बापत पाउने बोनस,

(घ) प्रत्याभूतिसम्बन्धी बोलपत्रदाताको दायित्व,

(ङ) निर्माण व्यवसायीले पूरा गर्नुपर्ने अन्य दायित्व,

(च) प्रस्तावित खरिद सम्झौतामा निर्माण व्यवसायीले कुनै शर्त थप गरेको भए त्यस्तो शर्त ।

६.८ बोलपत्रको आर्थिक पक्षको मूल्याङ्कन- बोलपत्रको प्राविधिक र व्यावसायिक पक्षको मूल्याङ्कन भएपछि बोलपत्रको आर्थिक पक्षको मूल्याङ्कन गरिन्छ । बोलपत्रको आर्थिक पक्षको मूल्याङ्कन गर्दा बोलपत्रका प्राविधिक, व्यावसायिक र आर्थिक शर्तहरूका कारणले पर्न जाने आर्थिक दायित्व वा लागत र हुन सक्ने बचत वा नाफा समेतको कबोल अङ्कमा पर्ने असरको विश्लेषण गरी मूल्याङ्कन गर्ने गरिन्छ । आर्थिक पक्षको मूल्याङ्कन गर्दा प्राविधिक र व्यावसायिक पक्षका कुराहरूमध्ये आर्थिक रूपमा असर पर्न सक्ने निम्न कुराहरूको पहिचान गरी बोलपत्र सम्बन्धी कागजातमा उल्लेख भएको आधार र तरिका बमोजिम समायोजन हुने मूल्य वा लागत कायम गरी बोलपत्रको मूल्याङ्कित रकम निर्धारण गर्नुपर्दछ । बोलपत्रमा निर्माण व्यवसायीले राख्न सक्ने शर्तहरू वा परिमाणात्मक विचलनहरू निम्न हुन सक्दछन्-

(क) आन्तरिक ढुवानी खर्च,

(ख) करका रकम,

(ग) सञ्चालन तथा मर्मत खर्च,

(घ) प्राविधिक विशेषता वा मूल्य समायोजनका प्रस्तावहरूबाट पर्ने लाभ-लागत प्रभाव,

(ङ) त्रुटि सच्याउने अवधि (DLP) को लागत,

(च) व्यावसायिक पक्षहरूको परिवर्तनबाट उत्पन्न लाभ-लागतको मूल्य,

(छ) घरेलु प्राथमिकता (Domestic Preference) को रकम,

(ज) कुनै आइटममा दर राख्न छुट भएको भए त्यसको मूल्य र

(झ) बोलपत्र सम्बन्धी कागजातमा उल्लेखित आर्थिक असर पार्न सक्ने अन्य पक्षहरू ।

आर्थिक पक्षको मूल्याङ्कनमा मूल्याङ्कन समितिले खरिद सम्बन्धी न्यूनतम दर, क्षमता वा प्रतिफल जस्ता प्राविधिक पक्षको मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने व्यवस्था नियम ६४(३) मा छ । बोलपत्र सम्बन्धी कागजातमा स्वदेशी मालसामान वा स्थानीय निर्माण व्यवसायीलाई प्राथमिकता दिइने कुरा उल्लेख भएकोमा बोलपत्रको आर्थिक पक्षको मूल्याङ्कन गर्दा नियम ६४(४) अनुसार त्यस्तो प्राथमिकताको रकम गणना गरी सबै विदेशी बोलपत्रदाताको कूल कबोल अङ्कमा घरेलु प्राथमिकता वापत हुन आउने रकम जोडी मूल्याङ्कित अङ्क कायम गर्नुपर्दछ ।

६.९ बोलपत्रको आर्थिक पक्षको मूल्याङ्कन गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू— बोलपत्रको आर्थिक पक्षको मूल्याङ्कन गर्दा निम्न पक्षहरूमा ध्यान दिनुपर्दछ—

- (क) बोलपत्र प्रस्तावमा भएका सानातिना आर्थिक तथा व्यावसायिक परिमाणात्मक विचलन वा फरकहरूलाई मूल्यमा परिवर्तन गरी बोलपत्रको कबोल अङ्कमा समायोजन गर्दा सो फरक वा विचलनको लाभ र लागत दुवै पक्षको मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने,
- (ख) बोलपत्रको प्राविधिक स्पेसिफिकेसन र गुणस्तरसम्बन्धी शर्तहरूको पक्षलाई परिमाणात्मक विचलनमा समावेश गर्न नहुने,
- (ग) आर्थिक तथा व्यावसायिक परिमाणात्मक विचलनहरूलाई मूल्यमा परिवर्तन गर्दा त्यस्तो परिवर्तनको कूल मूल्य बोलपत्रको कबोल अङ्कको १५ प्रतिशतभन्दा बढी हुन नहुने,
- (घ) कुनै खास आइटममा ज्यादै ठूलो परिमाणात्मक विचलन देखिएको बोलपत्रलाई सारभूत प्रभावग्राही मान्न नहुने,
- (ङ) यसरी फरक वा विचलनहरूको कबोल अङ्कमा गरिने समायोजनको जानकारी बोलपत्रदातालाई दिन नहुने,
- (च) बोलपत्रको मूल्याङ्कन र कबोल अङ्कको तुलना गर्ने कार्यमा सरल भुक्तानी दिए वापत प्रस्तावित छुट(Prompt Payment), अबन्डा अतिरिक्त रकम (Provisional Sum), भैपरी आउने रकम (Contingency) तथा मूल्य अभिवृद्धि करका रकमलाई समावेश गर्न नहुने ।
- (छ) विभिन्न मुद्रामा माग गरिएका बोलपत्रहरूलाई बोलपत्र सम्बन्धी कागजातमा उल्लेख भएको एकल मुद्रा र विनिमय दरमा परिवर्तन गरी सबै बोलपत्रको मूल्याङ्कन तथा कबोल अङ्कको तुलना गर्नुपर्ने ।

६.१० निर्माणकार्यको बोलपत्रको अतिरिक्त जाँच तथा परीक्षण- निर्माणकार्यको बोलपत्रको मूल्याङ्कन गर्दा माथि उल्लेखित आर्थिक, प्राविधिक तथा व्यावसायिक पक्षहरूका अतिरिक्त नियमा ६५(१) मा उल्लेख भएअनुसार निम्न पक्षहरूको समेत मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ-

- निर्माण व्यवसायीले प्रस्तुत गरेको कार्य योजना (Action Plan), कार्य तालिका (Work Schedule) र परिचालन समय (Start Date) बोलपत्र सम्बन्धी कागजातमा उल्लेख भए अनुसार रहे नरहेको,
- कार्य परिमाण सूची (BOQ) का आइटमहरूमा कबोल गरेको प्रति इकाई दर विश्वसनीय रहे नरहेको,
- कबोल अङ्क निम्न कारणले असन्तुलित (Unbalanced Bid) भए, नभएको—

- (क) खरिद सम्भौताको प्रारम्भिक चरणमा गर्नुपर्ने कामको आइटमका लागि निर्माण व्यवसायीले अस्वाभाविक उच्च दर उल्लेख (Front Loading) गरेकोले,
- (ख) बोलपत्र दाताले BOQ को कुनै आइटममा न्यून लागत अनुमान भएको भनी विश्वास गरेको आइटमको लागि अस्वाभाविक उच्च दर उल्लेख गरेकोले ।

बोलपत्र मूल्याङ्कन समितिले विशेष मूल्याङ्कनका क्रममा उपर्युक्तानुसार असन्तुलित बोलपत्र भएको अवस्थामा वा निर्माणकार्यको क्षेत्र वा प्राविधिक स्पेसिफिकेसन गलत रूपमा बुझी वा बुझ्न नसकी बोलपत्रदाताले सन्तोषजनक रूपमा काम सम्पन्न गर्न नसक्ने गरी ज्यादै न्यून अङ्क कबोल गरेको अवस्थामा वा Front Loading गरेको छ, छैन भन्ने कुरा समेतको जाँच गर्नुपर्दछ र त्यसरी न्यून कबोल गर्ने बोलपत्रदातासँग दर विश्लेषणसहितको स्पष्टीकरण माग गरी समेत विश्लेषण गर्नुपर्ने कुरा नियम ६५(२) मा उल्लेख छ ।

७. खरिद सम्झौता कार्यान्वयन

बोलपत्र मूल्याङ्कन समितिले सारभूत रूपमा प्रभावग्राही न्यूनतम मूल्याङ्कितनिर्माण व्यवसायी छनौट गरेपछि निजको बोलपत्र छनौट गर्ने आशयको ७ दिने सूचना प्रकाशित गर्नुपर्दछ । ७ दिनको अवधिभित्र कुनै प्रतिस्पर्धी निर्माण व्यवसायीको पुनरावलोकन निवेदन नपरेमा मूल्याङ्कन समितिबाट सिफारिश भएको निर्माण व्यवसायीको बोलपत्र स्वीकृत गरी निश्चित समयभित्र कार्य सम्पादन जमानत सहित सम्झौताको लागि उपस्थित हुन पत्राचार गरी देहायअनुसार सम्झौताको कार्यान्वयन गर्नु, गराउनु पर्दछ—

- सार्वजनिक खरिद ऐनमा भएको पहिलो संशोधन (दफा १३(२) अनुसार बोलपत्रदाताको लागत अनुमानभन्दा १५ प्रतिशतसम्म कम अङ्क कबोल गरेमा कबोल अङ्कको ५ प्रतिशत र लागत अनुमानको १५ प्रतिशतभन्दा बढी घटेर कबोल गरेको अवस्थामा १५ प्रतिशतभन्दा जति रकमले घटी कबोल गरेको छ सो को ५० प्रतिशतले हुन आउने रकम कबोल अङ्कको ५ प्रतिशतमा थप गरी निर्माण व्यवसायीले कार्यसम्पादन जमानत राख्नुपर्ने व्यवस्था रहेको ।
- त्रुटि सच्याउने अवधि र थप एक महिना अवधि समेत कभर हुने गरी कार्यसम्पादन जमानत पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको ।
- खरिद सम्झौता अनुसार निर्माणकार्य सुरु भएदेखि त्रुटि सच्याउने अवधिसम्मको जोखिमहरू कभर हुने गरी निर्माण व्यवसायीले ठेक्का कार्य, उपकरण, कामदार तथा तेस्रो पक्ष बीमा गराउनुपर्ने,
- सार्वजनिक खरिद ऐनको दफा ५२क मा व्यवस्था भए अनुसार मोबिलाइजेसन पेसकी सम्बन्धमा देहायका नियन्त्रणमूलक व्यवस्थारहेको छ—
 - ◆ पेसकी दिँदा पहिलो पटकमा स्वीकृत पेसकी रकमको ५० प्रतिशतमा नबढ्ने गरी र बाँकी रकम कार्य प्रगतिका आधारमा दिनुपर्ने,
 - ◆ पेसकी रकम सम्झौता भएको कार्यको लागि छुट्टै खोलिएको बैंक खातामार्फत मात्र भुक्तानी हुने,
 - ◆ पहिलो पटक पेसकी प्राप्त गरेको मितिले ३० दिनभित्र कार्य प्रारम्भ गरिसक्नु पर्ने,
 - ◆ पेसकी रकम कुन प्रयोजनमा खर्च भएको हो सोको विवरण अद्यावधिक गरी सम्बन्धित सार्वजनिक निकायलाई तोकिए बमोजिम उपलब्ध गराउनु पर्ने,
 - ◆ पेसकी रकम सम्बन्धित काममा प्रयोग भएको नपाइएमा अग्रिम बैंक जमानत जफत हुने ।
- खरिद सम्झौताका साथ कार्यतालिका (Work Schedule) र गुणस्तर आश्वस्तता योजना (Quality Assurance Plan) पेस गर्नुपर्ने,
- सम्झौतामा उल्लेखित समयवधिभित्र कार्य प्रारम्भ गरी कार्यतालिका अनुरूप कार्य गर्नुपर्ने,
- कतिपय आयोजनाहरू निर्माणस्थल, रेखाङ्कन यकिन, सडक अधीनस्थ क्षेत्र (RoW) आदि यकिन नगरी ठेक्का सम्झौता गर्दा यस सम्बन्धमा विवाद तथा अवरोध सिर्जना भई कार्य सुचारु हुन नसक्ने, पटकपटक म्याद थप तथा बेरिएसनको अवस्था सिर्जना हुने, आयोजनाको लागत र समयमा वृद्धि हुने गरेकोले सार्वजनिक खरिद नियमावलीको नियम ६ अनुसार निर्माणस्थल यकिन (Site Clear) गरेर मात्र ठेक्का व्यवस्था गर्नुपर्ने,
- ◆ खरिद सम्झौतामा रहेका सामान्य तथा विशेष शर्तहरू (GCC & SCC) को पालना स्थिति
- ◆ टेक्निकल स्पेसिफिकेसन, कार्यतालिका तथा गुणस्तर आश्वस्तता योजनाको पालना स्थिति

- ◆ वैदेशिक सहयोगमा सञ्चालित आयोजना भए दातृ निकायसँग भएको सम्झौता र MoU को पालना स्थिति
- ◆ दातृ निकायसँग सम्बन्धित खरिद निर्देशिका (Procurement Guidelines) लागू हुने अवस्थामा सोका प्रावधान पालना स्थिति ।

७.१ स्वीकृत ड्रइङ/डिजाइन तथा लागत अनुमानको पालना- सार्वजनिक निकायले कुनै पनि निर्माणकार्य गर्दा, गराउँदा स्वीकृत ड्रइङ/डिजाइन तथा लागत अनुमानको पालना (विशेष परिस्थितिमा बाहेक) गरेको हुनुपर्दछ । कतिपय निकायहरूले स्वीकृत ड्रइङ/डिजाइनभन्दा फरक हुने गरी निर्माणकार्य गर्ने गरेको पाइएको छ । यस सम्बन्धमा देहाय अनुसारका कमी, कमजोरी देखिने गरेका छन्-

- स्वीकृत ड्रइङ/डिजाइन तथा लागत अनुमानमा उल्लेख भएभन्दा फरक किसिमको संख्या, आकार र क्षमताको संरचना निर्माण हुने,
- ड्रइङ/डिजाइनमा उल्लेख भएको अनुसारको लम्बाइ, चौडाइ तथा उचाइ अनुसार कार्य नहुने,
- सडक योजनाहरूमा तोकिएको लम्बाइभन्दा घटी कार्य भएको अवस्थामा पनि पूरै भुक्तानी हुने गरेको पाइएको छ । सडकको सब-बेस, बेस र पिच कार्यको चौडाइ र मोटाइ ड्रइङ/डिजाइन तोकिएभन्दा बढी राख्ने र पूरा लम्बाइमा कार्य नगरेकै अवस्थामा सम्झौता (BOQ) अनुसारको कार्य परिमाण पुऱ्याउने गरेको पाइएको छ । यस सम्बन्धमा स्वीकृत ड्रइङ/डिजाइन तथा लागत अनुमान र रनिङ बिल वा फाइनल बिलसाथ संलग्न नापी किताब भेरिफिकेशन र आवश्यकतानुसार स्थलगत अवलोकन समेत गरी यकिन गर्न सकिन्छ ।
- सम्झौता तथा BOQ अनुसारका कतिपय आइटमका कार्य नै नगराई ठेक्का फरफारक गरेको हुन सक्ने
- सडक योजनाको स्वीकृत डिजाइन/लागत अनुमान अनुसार रिटेनिङ वाल लगाउनुपर्ने स्थानमा ब्रेष्ट वाल लगाउने गरेको समेत देखिएको छ । सडकको छेउ पट्टिको साइड तथा मुनिबाट सपोर्ट दिनुपर्ने स्थानमा भित्तातिरको ब्रेस्टवाल लगाउँदा सडक तथा सडक संरचनाहरूको दिगोपनामा असर पर्ने अवस्था हुन्छ ।
- कतिपय निकायले निर्माण स्थल नै परिवर्तन गरी एउटा आयोजनाको लागि ठेक्का बन्दोबस्त भएकोमा अर्कैमा कार्य गराएको समेत देखिएको छ । उदाहरणका लागि महालेखा परीक्षकको ५३ औँ वार्षिक प्रतिवेदनअनुसार काठमाडौँ उपत्यका स्थिति एक डिभिजन सडक कार्यालयले आ. व. २०७१/७२ मा विभिन्न ५ सडक योजनाको निर्माणस्थल परिवर्तन गरी अन्य सडक योजनामा काम गराई रु. रु. ६ करोड ११ लाख खर्च लेखेको पाइएको छ । यसरी अन्य स्थानमा कार्य गराउँदा उक्त स्थानको आवश्यकता पहिचान, सम्भाव्यता अध्ययन, विस्तृत सर्वेक्षण, डिजाइन तथा लागत अनुमान स्वीकृत गरेको देखिँदैन ।

७.२ निर्माणकार्यको बिल, बिजकको भुक्तानी गर्दा ध्यान दिनुपर्ने अन्य व्यहोराहरू

- टेक्निकल स्पेसिफिकेसनमा तोकिएअनुसारका गुणस्तर र मापदण्डका निर्माण सामग्री प्रयोग नभएकोहुन सक्ने,
- रनिङ बिलको भुक्तानी गर्दा विभिन्न आइटमको नापीबाट गणना भएको कार्य परिमाणभन्दा बढीको भुक्तानी भएको हुन सक्ने,
- नापी किताबको जोड जम्मा तथा गणनामा त्रुटि भई बढी परिमाणको भुक्तानी भएको हुन सक्ने,
- हरेक रनिङ बिल र नापी किताबमा अधिल्लो रनिङ बिलको परिमाण तथा रकम अद्यावधिक (क्युमुलेटिभ) नगरेको हुन सक्ने,
- निर्धारित चेनेज तथा लोकेसनमा निर्माणकार्य नभएको हुन सक्ने,

- नापी किताबमा निर्माणकार्यका हरेक आइटमको चेनेज तथा लोकेसननखुलाएको हुन सक्ने,
- चेनेज दोहोरो वा ओभरल्याप हुने गरी नापीमा चढाई कार्य परिमाण गणना गरेको हुन सक्ने,
- कन्टिन्जेन्सी खर्च वर्क चार्ज स्टाफ र निर्माणसँग सम्बन्धित अन्य सानातिना खर्च गरी लागत अनुमानको ५ प्रतिशतसम्म हुनुपर्नेमा सोभन्दा बढी खर्च गरेको हुन सक्ने, कतिपय निकायमा सो सम्बन्धी कार्यविधि तर्जुमा भएकोमा सोअनुसार खर्च नगरेको हुन सक्ने,
- पि.एस. आइटमबाट खर्च लेखेकोमा सोलाई पुष्ट्याइँ गर्ने बिल, बीजक तथा अन्य प्रमाण नरहेको हुन सक्ने,
- निर्माण खर्चको लेखाइकन र आन्तरिक नियन्त्रणका लागि डिजाइन गरिएका म.ले.प. फारामहरूको प्रयोग नगरेको तथा अद्यावधिक अभिलेख नराखेको हुन सक्ने,
- सडक कालोपत्रे कार्यको लागि गरिने बिटुमिनस प्राइम कोट र ट्याक कोटको स्प्रे (खपत) दर सामान्यतया प्रति वर्ग मिटर क्रमशः ०.९० लिटर र ०.७० लिटर तोकिएकोमा कतिपय निकायहरूले सो भन्दा बढी दरबाट खपत देखाउने गरेको पाइएको छ। उदाहरणका लागि काठमाडौँ उपत्यकास्थित एक सडक डिभिजन कार्यालयले आ.व. २०७१।७२ विभिन्न ७३ ठेक्का प्याकेजमा प्राइम कोट र ट्याक कोटमा गरी १ लाख ९ हजार लिटर बिटुमिन बढी खपत देखाई रु. १ करोड ३१ लाख बढी व्ययभार पारेको देखिएको छ।

७.३ अधुरा ठेक्का कार्यसम्बन्धी कारबाही- मोबिलाइजेशन पेस्की लिएको लामो समयसम्म पनि काम सुरु नगर्ने वा गरेर बीचमै अलपत्र अवस्थामा छाड्ने निर्माण व्यवसायीको पेस्की तथा कार्य सम्पादन जमानत जफत गरी सार्वजनिक खरिद ऐन, नियमानुसार कालोसूचीमा राख्ने, ठेक्का तोड्ने वा अन्य आवश्यक कारबाही गर्नुपर्नेमा सो अनुसार नभएको हुन सक्दछ।

द. भेरिएसन सम्बन्धी कमजोरी/अनियमितताहरू

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ५४ तथा नियमावलीको नियम ११८ मा खरिद सम्झौता गर्दाका बखत पूर्वानुमान गर्न नसकिने कामको प्राविधिक पुष्ट्याइँ सहित भेरिएसन गर्न सक्ने व्यवस्था छ। भेरिएसन सम्बन्धमा निम्न प्रकारका जोखिमहरू रहन सक्ने हुँदा सो सम्बन्धमा लेखापरीक्षणका क्रममा गहनतापूर्वक विश्लेषण गरी परीक्षण गर्नुपर्दछ-

- पर्याप्त अध्ययन, विश्लेषण तथा सर्वेक्षणबेगर पूर्वाधार निर्माण सम्बन्धी आयोजनाहरूको लागत अनुमान स्वीकृत गरी ठेक्का व्यवस्था गर्ने परिपाटीले अधिकांश आयोजनाहरूमा भेरिएसनअनिवार्य जस्तै बनेको छ। उदाहरणका लागि काठमाडौँ उपत्यकामा खानेपानी वितरण प्रणाली निर्माणसँग सम्बन्धित एक आयोजनाले आ. व. २०७०।७१ मा सञ्चालित १४ ठेक्का प्याकेजमध्ये ८ वटा प्याकेजमा ३ पटकसम्मको भेरिएसनबाट ३४ प्रतिशतसम्म थप लागत व्यहारेको पाइएको छ।
- सडक निर्माण आयोजनाहरूमा निर्माण व्यवसायीहरूले लागत अनुमानको तुलनामा न्यून रकम कबोल गर्ने र सो को क्षतिपूर्ति स्वरूप आवश्यकता नदेखिएका आइटम/कार्यमा पनि भेरिएसन गर्ने गरेको कारणबाट भेरिएसन आदेश नियमित आकस्मिकता बनेको छ।
- लागत अनुमान स्वीकृत गर्ने अधिकारीभन्दा तल्लो तहबाट भेरिएसन आदेश जारी गर्न नहुने व्यवस्था ऐनको दफा ५४(३) मा रहेको छ। कतिपय निकायमा निकाय प्रमुखभन्दा माथिल्लो तहबाट लागत अनुमान स्वीकृत भएको ठेक्कामा निकाय प्रमुखबाटै भेरिएसन हुने गरेको पाइएको छ। उदाहरणका लागि रा. प. द्वितीय श्रेणीको

कार्यालय प्रमुखलाई रु. ५ करोडसम्मको लागत अनुमान स्वीकृत गर्ने अधिकार भएकोले कुनै योजना वा ठेक्का प्याकेजको लागत रु. ६ करोड रहेछ भने उक्त लागत अनुमान एक तह माथिको अधिकारीबाट स्वीकृत गराउनुपर्दछ । यस अवस्थामा ५ प्रतिशतसम्मको भेरिएसन आदेश पनि उक्त निकाय प्रमुखले जारी गर्न मिल्दैन । एक तह माथिको अधिकारी समक्ष पेस गर्नुपर्दछ ।

- कुनै आइटमको सुरु परिमाणमा २५ प्रतिशतभन्दा बढी थप गर्नुपर्ने र सो आइटमको मूल्य कूल सम्भौता रकमको १ प्रतिशतभन्दा बढी हुने अवस्थामा २५ प्रतिशतभन्दा बढी हुने परिमाणको लागि निर्माण व्यवसायीसँगको आपसी सहमतिबाट नयाँ दर कायम गर्न सक्ने व्यवस्था सम्भौतामा गरिएको हुन्छ । यसरी नयाँ दर निर्धारण गर्दा सो आइटमको परिमाण तथा दर विश्लेषण नगरेको हुन सक्ने साथै निर्माण व्यवसायीले सुरुमा ठेक्का घटे अनुसार हुने गरी रेट नेगोसिएशन नहुने गरेको समेत पाइएको छ ।
- निर्माण व्यवसायीले सुरु सम्भौतामा लागत अनुमानभन्दा घटी कोट गरेको आइटममा नयाँ दर निर्धारण गर्ने तर लागत अनुमानभन्दा बढी कोट गरेको आइटममा २५ प्रतिशतभन्दा बढी भेरिएसन भएको भए पनि बी. ओ. क्यू. दरभन्दा घटी हुन जाने भएकोले नयाँ दर निर्धारण नगर्ने प्रवृत्ति रहेकोले तर्फ पनि ध्यान दिनुपर्दछ ।
- बी. ओ. क्यू. मा बढी दर रहेका आइटमको परिमाण बढी राखी भेरिएसन हुने गरेको पाइएकोले यस सम्बन्धमा पर्याप्त प्राविधिक पुष्ट्याइँ रहे, नरहेको यकिन गर्नुपर्दछ ।
- साइट कन्डिसन तथा आवश्यकताअनुसार भेरिएसन जारी गरिएको उल्लेख हुने तर कार्य गराउँदा कतिपय आइटममा भेरिएसनबाट कायम भएको परिमाणभन्दा घटी/बढी हुने गरी कार्य गराउने गरेको पनि देखिन्छ ।
- सम्भौता बमोजिम निर्माणकार्य सम्पन्न नभएको कारणबाट जनरल आइटममा समावेश गरी कामको परिमाण निश्चित भएका र लमसममा राखेको आइटममा समेत भेरिएसन गरी थप भुक्तानी दिने गरेको पाइएको छ । जनरल तथा लमसम आइटममा राखेको र कामको परिमाण निश्चित गरेको अवस्थामा भेरिएसन गर्न मिल्ने देखिँदैन ।

९. म्याद थप सम्बन्धी कमजोरी/अनियमितताहरू

सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १२० मा खरिद सम्भौताको म्याद थपको लागि काबुबाहिरको परिस्थिति उत्पन्न हुनुपर्ने (एव) समयमा कार्य सम्पन्न गर्ने प्रयास गरेको हुनुपर्ने, एक हप्ता पहिले निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था छ । त्यस्तो अवस्थामानिर्माण व्यवसायीको निवेदनमा उल्लेखित कारण मनासिब देखिएमा ६ महिनासम्मको अर्वाधि बोलपत्र स्वीकृत गर्ने अधिकारीले र सोभन्दा बढीको अर्वाधि विभागीय प्रमुखले थप गर्न सक्ने व्यवस्था छ । म्याद थप सम्बन्धमा देखिन सक्ने व्यहोराहरू देहायअनुसार छन्—

- निर्माण व्यवसायीले म्याद थपका लागि प्रस्तुत गरेका कारण तथा आधार जस्तै— बन्द, हडताल, इन्धन अभाव, निर्माण सामग्री अभाव, कामदार अभाव, अधिक वर्षा, स्थानीय अवरोध आदि उपर पर्याप्त विश्लेषण बेगर म्याद थप हुने गरेको,
- म्याद थपको निवेदनमा उल्लेखित कारण तथा आधारहरूलाई पुष्ट्याइँ गर्ने सपोर्टिङ डकुमेन्ट्स संलग्न नभएको अवस्थामा पनि म्याद थप हुने गरेको,
- निर्माण व्यवसायीहरूले समयमा म्याद थपको निवेदन दिने नगरेका तथा निवेदन कार्यालयमा दर्ता हुने नगरेको,
- एउटै कारण जनाई पटक, पटक म्याद थप हुने गरेको,

- म्याद थपको निर्णय गर्न लामो समय लगाउने गरेको,
- निर्माण व्यवसायीको लापरवाहीको अवस्थामा पनि सार्वजनिक खरिद तथा सम्झौताअनुसार पूर्वनिर्धारित क्षतिपूर्ति असूलीबेगर म्याद थप हुने गरेको,
- म्याद थपको निर्णयमा पूर्व निर्धारित क्षतिपूर्ति लगाउनुपर्ने वा नपर्ने विषयमा उल्लेख हुने नगरेको,
- पटकपटक म्याद थप तथा भेरिएसन भएर पनि आयोजनाहरू अधुरै अवस्थामा रहने गरेको ।
- सम्झौतामा तोकिएअनुसारको माइलस्टोन पूरा नगरेको अवस्थामा लिनुपर्ने पूर्व निर्धारित क्षतिपूर्ति असूल नगरेको हुन सक्दछ । उदाहरणका लागि काठमाडौँ उपत्यकास्थित एक सडक विस्तार आयोजनाले आ.व. २०७२ ।७३ विभिन्न ८सडक विस्तार ठेक्का प्याकेजमानिर्माण व्यवसायीसँग भएको सम्झौताबमोजिम ८ महिनाभित्र २५ प्रतिशत भौतिक प्रगति अर्थात् माइलस्टोन-१ हासिल नगरेको भए पनि सम्झौताको प्रावधानअनुसार रु. १ करोड ३३ लाख ११ हजार पूर्वनिर्धारित क्षतिपूर्ति असूल गरेको देखिएन ।

१०. मूल्य समायोजन सम्बन्धी कमजोरी/अनियमितताहरू

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ५५(१) मा १२ महिनाभन्दा बढी अवधिको खरिद सम्झौता कार्यान्वयन गर्दा मूल्य समायोजन (Price Adjustment) गर्न सकिने, दफा ५५(२) मा खरिद सम्झौता गर्नेको ढिलाइको कारण काम सम्पन्न नभएमा र निश्चित बजेटको आधार (Lum Sum Contract) मा खरिद सम्झौता भएकोमा मूल्य समायोजन गर्न नसकिने व्यवस्था छ । मूल्य समायोजन भुक्तानी सम्बन्धमा देखिन सक्ने विचलन/अनियमितताहरू देहायअनुसार छन्-

- कपिपय निर्माणकार्यका निर्माण व्यवसायीले सम्झौतामा निर्धारित तालिका अनुसार कार्य नगरेको अवस्थामा समेत नेपाल सरकारलाई थप व्यभार पर्ने गरी मूल्य समायोजन भुक्तानी हुने गरेको,
- सम्झौतामा थोक मूल्य सूची प्रयोग गर्ने व्यवस्था भएकोमा उपभोक्ता(खुद्रा) मूल्य सूचीको आधारमा मूल्य समायोजन भुक्तानी गरेको हुन सक्ने,
- फरक मूल्य सूचकको प्रयोग गरी मूल्य समायोजन भुक्तानी गरेको हुन सक्ने,
- बिड डकुमेन्ट्स तथा सम्झौतामा ज्याला, निर्माण सामग्री, इन्धन, उपकरण प्रयोग आदिको निश्चित भार तोकिएकोमा मूल्य समायोजको सूत्रमा सोभन्दा फरक भार राखी मूल्य समायोजन रकम गणना गरेको हुन सक्ने,
- सम्झौतामा ज्याला, निर्माण सामग्री, उपकरण प्रयोग आदिको अलग, अलग मूल्य सूची लिने गरी सूत्र निर्धारण भएकोमा ओभरअल मूल्य सूची (जसमा खाद्यान्न, पेय पदार्थ, लत्ता कपडा, विलासी वस्तु आदि समेतको मूल्य समावेश हुन्छ) लिई मूल्य समायोजन गणना गरेको हुन सक्ने,
- बिलिड अवाधिभन्दा असम्बन्धित अवाधिको मूल्य सूचक लिई मूल्य समायोजन भुक्तानी हुने गरेको,
- प्रोभिजनल मूल्य सूचकाङ्कको आधारमा गणना गरिएको रकमलाई पछि अन्तिम मूल्य सूचकाङ्क प्राप्त गरी मूल्य समायोजन गर्नुपर्नेमा सो अनुसार गर्ने गरेको नपाइएको,
- राष्ट्रको केन्द्रीय बैंक (नेपाल राष्ट्र बैंक वा यस्तै अन्य आधिकारिक निकायको मूल्य सूचकको आधारमा मात्र मूल्य समायोजन रकम गणना गर्ने गरी सम्झौता गर्नुपर्नेमा सिमेन्ट, फलामे डन्डी जस्ता निर्माण सामग्रीको मूल्य सूचक लिँदा निजी क्षेत्रका कम्पनीको मूल्यलाई आधार मूल्य राखी सम्झौता गरी सोही कम्पनीले उपलब्ध गराएको वर्तमान मूल्यलाई आधार लिई मूल्य समायोजन भुक्तानी हुने गरेको समेत पाइएको,

- सम्भौताअनुसार कूल बिल रकमबाट मोबिलाइजेसन पेस्की कट्टी नगरी मूल्य समायोजन भुक्तानी हुने गरेको,
- मूल्य सूची घटेको अवस्थामा पनि मूल्य समायोजन गरी भुक्तानी गर्नुपर्ने रकम घटाउनुपर्नेमा सोअनुसार गर्ने अभ्यास नरहेको,
- सम्भौताको केही समयपछि भेरिएसनबाट थप भएको नयाँ आइटम र नयाँ दर कायम भएको आइटमको मूल्यमा समेत सुरु सम्भौताअनुसारकै आधार मूल्य राखी मूल्य समायोजन भुक्तानी हुने गरेको,
- म्याद थपको निर्णय गर्दा 'थप आर्थिक दायित्व नपर्ने गरी' म्याद थप गरिएको भनी उल्लेख भएको अवस्थामा पनि मूल्य समायोजन भुक्तानी हुने गरेको,
- महालेखा परीक्षकको ५४ औँ वार्षिक प्रतिवेदन अनुसार मूल्य समायोजन भुक्तानी सम्बन्धमा देखिएका केही व्यहोरा निम्नानुसार छन्-
 - निर्माण व्यवसायीको कारणले तोकिएको म्यादमा कार्य नभएकोमा पनि एक पुल आयोजनाले ७ निर्माण व्यवसायीलाई रु. ३ करोड ७२ लाख मूल्य समायोजन वापत भुक्तानी गरेको ।
 - सम्भौतामा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट प्रकाशित हुने उपभोक्ता मूल्य सूचीको आधारमा मूल्य समायोजन गणना गर्ने व्यवस्था भएकोमा एक लोकमार्ग आयोजनाले उपभोक्ता मूल्यसूचीको अखाद्य पदार्थको सूचीलाई आधार मानी रु. २ करोड ७ लाख मूल्य समायोजन वापत भुक्तानी गरेको ।
 - निर्माण व्यवसायीले सम्भौताबमोजिम माइलस्टोनको आधारमा प्रगति नगरेको भनी पूर्वनिर्धारित क्षतिपूर्ति असुल गरेको अवस्थामा पनि एक आयोजना निर्देशनालयले रु. १ करोड ७७ लाख मूल्य समायोजन भुक्तानी दिएको ।
 - एक पुल आयोजनाले एकमुष्ट कार्य सम्पादन (लमसम कन्ट्राक्ट) सम्भौतामा रु. १ करोड १० लाख मूल्य समायोजन भुक्तानी दिएको ।
 - एक पुल आयोजनाले नेपाल राष्ट्र बैंकबाट प्रकाशित थोक मूल्य सूचीको आधारमा मूल्य समायोजन गणना गर्नुपर्नेमा उपभोक्ता मूल्य सूचीको आधारमा गणना गरी रु. २१ लाख मूल्य समायोजन भुक्तानी दिएको ।

११. उपभोक्ता समिति परिचालन सम्बन्धी कमजोरी/अनियमितताहरू

सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९७ मा उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायबाट निर्माणकार्य गराउने सम्बन्धी कार्यविधि उल्लेख छ । उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायबाट निर्माणकार्य गराउने सम्बन्धमा हुन सक्ने जोखिमहरू(लेखापरीक्षणको दृष्टिकोणबाट) देहाय अनुसार छन्-

- उपभोक्ता समितिबाट गराउने कार्यको आइटम दरमा ओभरहेड समावेश गर्न नमिल्नेमा सो समेत समावेश भएको दरबाट भुक्तानी भएको हुन सक्ने,
- सम्भौतामा उल्लेखित जनसहभागिताको अंश कट्टा नगरी भुक्तानी हुन सक्ने,
- सम्भौताअनुसारको पूरा काम नभएको अवस्थामा पनि नेपाल सरकारको तर्फको पूरा रकम भुक्तानी गर्ने तर उपभोक्ता समितिको जनसहभागिताको अंश नलिएको वा घटी लिएको हुन सक्ने,
- रु. १ करोडभन्दा बढी लागत अनुमान भएको निर्माणकार्य उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायबाट गराएको हुन सक्ने,

- जटिल प्राविधिक पक्ष समावेश हुने खालका तथा हेभी इक्विपमेन्ट प्रयोग गर्नुपर्ने प्रकृतिका निर्माणकार्य पनि उपभोक्ता समितिलाई जिम्मा दिएको हुन सक्ने,
- प्राविधिक अनुगमन, सुपरीवेक्षण तथा गुणस्तर आश्वस्तताको लागि आवश्यक संयन्त्रको व्यवस्था नभएको हुन सक्ने ।
- निर्माणकार्य सम्पन्न भएपछि सोको रेखदेख तथा मर्मत सम्भार गर्ने जिम्मेवारी समेत तोकी आयोजनाको स्वामित्व उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायलाई हस्तान्तरण गर्नुपर्नेमा सो अनुसार नगरेको हुन सक्ने ।

१२. उपसंहार

सार्वजनिक खरिद तथा निर्माणकार्यको लागत बढ्नु तथा अपेक्षित प्रतिफल हासिल नहुनुमा विविध कारण विद्यमान छन् । जसमध्ये विकास आयोजनाहरू सम्भाव्यता अध्ययन बेगर छनौट हुने, आयोजना छनौटका आधार पालना नहुने, पर्याप्त अध्ययन, विश्लेषण तथा सर्वेक्षण बेगर लागत अनुमान तयार हुने, समयमा पर्याप्त बजेटको व्यवस्था नहुने, कार्यक्रम तथा अखितयारी समयमै प्रदान नगर्ने, आयोजना/कार्यक्रमहरू दक्षतापूर्वक कार्यान्वयन नहुने, जटिल कानुनी सीमा आदि प्रमुख रहेका छन् । उक्त विविध कारणले आयोजना समयमा सम्पन्न नभई लागत बढ्न गई वाञ्छित प्रतिफल प्राप्त हुन सकेको छैन । सार्वजनिक खरिद प्रक्रियालाई व्यवस्थित गर्न बनेका ऐन कानुन समयानुकूल परिमार्जन नहुँदा कानुनले तोकेका प्रक्रिया अवलम्बन नगरी खर्च गर्ने परिपाटी बढ्दै गएको छ ।

लागत अनुमान वस्तुपरक नबनाउने, सम्भाव्यता अध्ययन, सर्वेक्षण, ड्रइङ डिजाइनमा पर्याप्त ध्यान नदिने, निर्माणकार्यसँग असम्बन्धित खर्च ठेक्का सम्झौताभित्र समावेश गर्ने, अन्तर निकाय समन्वय बेगर योजना कार्यान्वयन गर्ने, समयमा ठेक्का व्यवस्था नहुने, विभागीय जनशक्तिबाट गराउन सकिने काममा समेत वाह्य परामर्शदाता राखी खर्च गर्ने, प्रतिस्पर्धात्मक एवं पारदर्शी तवरले खरिद नगर्ने, कार्यविधि पालना नगरी कार्य गर्ने, गराउने, ठेक्का कार्य म्यादाभित्र सम्पन्न नगर्ने, अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट समयमा निर्णय नगराउने, पूर्वानुमान गर्न सकिने अवस्थामा पनि भेरिएसनबाट कार्य थप गर्ने जस्ता परिपाटीले सार्वजनिक निर्माण व्यवस्थापन मितव्ययी र दक्षतापूर्ण ढङ्गबाट हुन सकेको छैन । कानुनको परिधिभित्र रहेर आर्थिक कारोबार सञ्चालन गर्ने, ऐन नियममा समय सापेक्ष संशोधन गर्ने, कानुनको उल्लंघन भए, गरेमा दृढतापूर्वक कारबाही गर्ने, खरिद व्यवस्थापन प्रतिस्पर्धी र प्रभावकारी बनाउने, तालुक निकायबाट अनुगमनलाई सुदृढ तुल्याउने लगायतका कार्यमा सुधार गराई सार्वजनिक निर्माण लागतमा न्यूनता ल्याउने तथा सोको उचित प्रतिफल हासिल गर्ने, गराउने कार्यमा सम्बन्धित विभाग, मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग, राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र, महालेखा परीक्षकको कार्यालय जस्ता नियमनकारी निकायहरूले प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ ।

सन्दर्भ सूची

- सार्वजनिक खरिद ऐन (पहिलो संशोधनसहित), २०६३, कानुन किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल ।
- सार्वजनिक खरिद नियमावली (पाँचौँ संशोधनसहित), २०६४, कानुन किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल ।
- शर्मा, रमेशकुमार, नेपालमा सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन, सिद्धान्त र व्यवहार ।
- महालेखा परीक्षकको विभिन्न वार्षिक प्रतिवेदनहरू ।
- www.ppmo.gov.np

नेपालमा भन्सार राजस्व सङ्कलनको अवस्था

राम वाग्ले

तथ्याङ्क अधिकृत, भन्सार विभाग

भन्सार राजस्व परिचय

सरकारले आयातित वस्तुहरूमा लगाइने महसुल विभिन्न स्थानहरू जस्तो कि बन्दरगाह, विमानस्थल अथवा सीमा नाकाहरूमा कार्यालय स्थापना गरी आफ्ना कर्मचारीहरू मार्फत सङ्कलन गर्दछ। नेपालमा भन्सार ऐन, २०६४ को दफा ४ अनुसार भन्सार क्षेत्रमा रहने गरी भन्सार कार्यालयहरूको स्थापना गरेको छ। भन्सार प्रशासनले राजस्व सङ्कलनमा अनवरत रूपमा ठोस योगदान पुऱ्याउँदै आएकोछ। हाल देशभर ३० मूल भन्सार कार्यालयहरू, १ पिसिए कार्यालय तथा १४३ छोटी भन्सार कार्यालयहरूले सेवा प्रदान गर्दै आएका छन्। भन्सार राजस्वमा विचलन हुन नदिन र जाँचपासको निरन्तर अनुगमन गर्न प्रमुख भन्सार कार्यालयहरूलाई विभागसँग विस्तृत सूचना सञ्जालबाट जोडिएको छ।

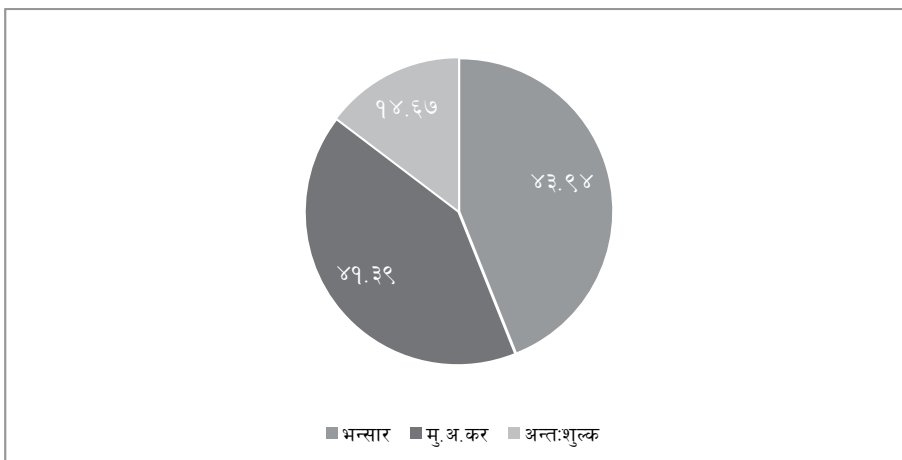
भन्सार ऐनको परिच्छेद ३ मा भन्सार महसुलसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। प्रचलित कानूनबमोजिम भन्सार महसुल छुट भएकोमा बाहेकनिकासी वा पैठारी हुने प्रत्येक मालवस्तुमा भन्सार महसुल लाग्नेछ। सङ्कलन गरिने भन्सार महसुलको दर सरकारले चालु आर्थिक वर्षका लागि पूर्वनिर्धारण गरी निश्चित सूची बनाएको हुन्छ। भन्सारबाट सङ्कलन हुने राजस्वमा मुख्यतः भन्सार महसुल, मूल्य अभिवृद्धि कर र अन्तःशुल्कको हिस्सा उल्लेखनीय रहेको छ।

भन्सार विभागअन्तर्गत राजस्व सङ्कलनको स्थिति

भन्सार विभागले राजस्व परिचालनमा महत्वपूर्ण जिम्मेवारी निर्वाह गर्दै आएको छ। आ.व. २०७३/७४ मा रु. २४६.०५ अर्ब राजस्व सङ्कलन गर्ने लक्ष्य विभागको रहेकोमा रु. २५४.५४ अर्ब कर राजस्व सङ्कलन गरी लक्ष्यको तुलनामा १०३.४५ प्रतिशत असूली गरेको छ। यसरी सङ्कलित राजस्व गत वर्षको तुलनामा ३०.३१ प्रतिशतले बढी हो जुन कुल कर राजस्वको ४६.४९ प्रतिशत^१ हुन आउँछ। मुख्यशीर्षक अन्तर्गत भन्सार राजस्वको योगदान सबैभन्दा बढी रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को सङ्कलित राजस्व विश्लेषण गर्दा कुल कर राजस्वमध्ये भन्सारको हिस्सा ४३.९४ प्रतिशत, मू.अ.करको हिस्सा ४१.३९ प्रतिशत र बाँकी हिस्सा (१४.६७ प्रतिशत) अन्तःशुल्कको रहेको छ।

१ भन्सार विभाग २०७३/७४ को जम्मा असुली तथा नेपाल राष्ट्र बैंक, CME Tables 16-17 अनुसार देशभरकोजम्मा असूली कर राजस्व अनुपात

कुल सङ्कलित राजस्वमा भन्सार महसुल, मू.अ.कर र अन्तःशुल्कको असूली अनुपात (आ.व. २०७३/७४)

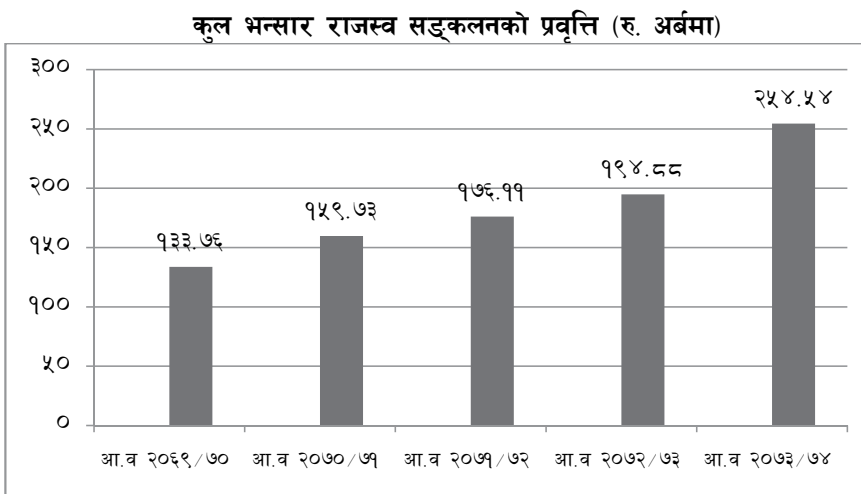

राजस्व शीर्षकको सालवसाली वृद्धि दरलाई विश्लेषण गर्दा मू.अ.कर तर्फको वृद्धि दर गत आ.व.०७२/७३ को तुलनामा सबै भन्दा उच्च (३५.१७ प्रतिशत) रहेको छ। पैठारी भन्सार महसुलको वृद्धि दर ३३.६५ प्रतिशतले वृद्धि हुन पुग्यो भने अन्तःशुल्कको वृद्धि दर १२.९२ प्रतिशत कायम रहन गयो। कर राजस्वका अलावा यस विभागले सडक सुधार शीर्षकअन्तर्गत रु. ३ अर्ब ८९ करोड ०९ लाख ७३ हजार असूली गरेको छ जुन गत आ. व. को तुलनामा ५५.५५ प्रतिशतले बढी हुन आउँछ। राजस्व शीर्षक अनुसार विगत ४ वर्षको लक्ष्य, असूली र प्रगतिको सारांश देहायबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका १ : राजस्व शीर्षकअनुसार लक्ष्य, असूली र प्रगतिको सारांश (रकम रु. हजारमा)

सि.नं.	राजस्व शीर्षक	आ.व. २०७३/७४			आ.व. २०७२/७३			आ.व. २०७१/७२			आ.व. २०७०/७१			आ.व. २०६९/७०		
		लक्ष्य	असूली	प्रगति	लक्ष्य	असूली	प्रगति	लक्ष्य	असूली	प्रगति	लक्ष्य	असूली	प्रगति	लक्ष्य	असूली	प्रगति
१	भन्सार महसुल	१०४७४००६५	१११८४८८१७	१०६.७९	८३२९७८७	८३८९२०४१	१००.४७	७१,०००,०००	७४,७०६,१३५	१०५.२२	६९,३५३,८८०	६७,८७,०९८	९७.८७	४७,४४४,६५२	५६,८९३,९२९	११९.९२
२	मू.अ.कर	१०५३९१६२५	१०५३४४९९४	९९.९६	९२७१५११	७७९,३४९३४	८४.०६	७४,०००,०००	७८,९३४,६०७	१०६.६७	७०,२१४,२०१	७३,८११,३४	१०५.१७	५८,४४४,०५८	६२,२६७,३२८	१०६.३६
३	अन्तःशुल्क	३४९१७३९५	३७३४९७७७	१०३.९९	२९,८६६१८६	३३,२६०,६३३	१११.३७	२४,०००,०००	२२,४७२,७३४	९३.६४	१८,०००,८९६	१८,००९,०२८	१००.०५	१२,०४४,३२०	१४,६०३,०९१	१२१.२३
कुलजम्मा		२४६०४९०८६	२५,४४,३३,८८८	१०३.४५	२०५,८६९,४८४	१,९८,८८,२५,२४	९४.६६	१,६९,०००,०००	१,७६,११३,४७६	१०४.२१	१,४७,५६,९७७	१,५४,६२,०९१	१०५.३७	१,१८,०३४,०३०	१,३३,७६४,३४८	११३.३३

उपरोक्त तालिका विश्लेषण गर्दा आ.व २०६९/७० मा समग्र राजस्व असूली लक्ष्यको तुलनामा १३.३३ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ भने आ.व. २०७०/७१ मा १.३७ प्रतिशतले, आ.व. २०७१/७२ मा ४.२१ प्रतिशतले, आ.व २०७२/७३ मा ५.३४ प्रतिशतले ह्रास भएको देखिन्छ भने आ.व २०७३/७४ मा ३.४५ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ। त्यसै गरी भन्सार महसुल मात्रको विश्लेषण गर्दा आ.व २०६९/७० मा लक्ष्यको तुलनामा १९.९२ प्रतिशतले वृद्धि भएको र आ.व. २०७०/७१ मा २.१३ प्रतिशतले ह्रास भएको थियो। त्यसै गरी आ.व. २०७१/७२ मा उक्त राजस्व असूली लक्ष्यको तुलनामा ५.२२ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो भने आ.व २०७२/७३ मा भन्सार महसुल लक्ष्यको अनुपातमा करिब लक्ष्य अनुसार नै सङ्कलन भएको छ। आ.व २०७३/७४ मा भन्सार महसुल राजस्व लक्ष्यको अनुपातमा ६.७९ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ। विगत ५ वर्षको कुल भन्सार राजस्व सङ्कलनको प्रवृत्ति तलको चित्रमा देखाइएको छ।

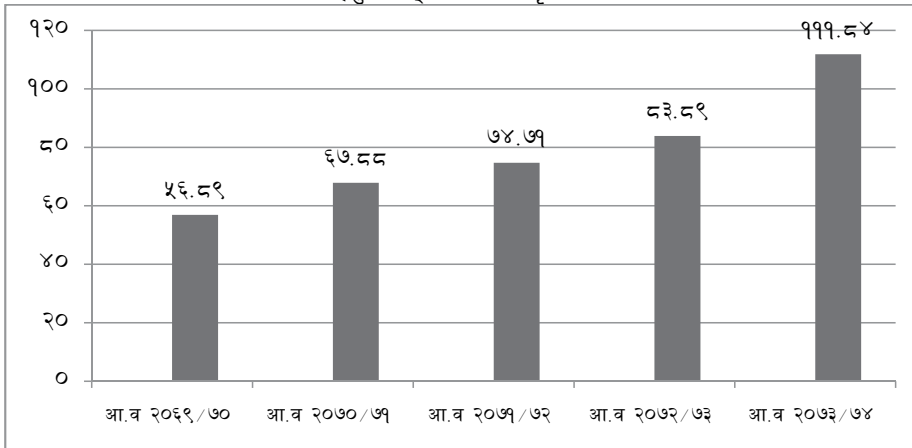
मूल्य अभिवृद्धि करतर्फको राजस्व असूलीको विश्लेषण गर्दा तत्तत् आर्थिक वर्षहरूमा क्रमशः ६.३६, ५.१७, र ६.६७ प्रतिशतले लक्ष्यको अनुपातमा अधिक सङ्कलन भएको छ। आ.व. २०७२/७३ मा १५.९४ प्रतिशतले कम भएको छ भने आ. व.२०७३/७४ मा लक्ष्य अनुसार नै राजस्व सङ्कलन भएको छ। त्यसै गरी अन्तःशुल्कतर्फ आ.व. २०६९/७० र २०७०/७१ मा क्रमशः २१.२३ र ०.०५ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ। आ.व २०७१/७२ मा ६.३६ प्रतिशतले ह्रास आएको छ। आ.व २०७२/७३ र २०७३/७४ मा क्रमशः ११.३७ र ३.९९ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ। कार्यालयहरूतर्फको राजस्व सङ्कलनको आँकडा अध्ययन गर्दा आ. व.२०७३/७४ मा सबैभन्दा बढी हिस्सा वीरगंज भन्सार कार्यालयको रहेको छ। उक्त कार्यालयको योगदान कुल सङ्कलित राजस्वको करिब ४१ प्रतिशत रहेको छ। त्यसपछि, भैरहवा, विराटनगर, र सुक्खा बन्दरगाह भन्सार कार्यालयहरूको कुल राजस्वमा क्रमशः करिब २५, १० र ८ प्रतिशतको योगदान रहेको छ भने अन्य कार्यालयहरूको करिब १६ प्रतिशत हिस्सा रहेको छ।

भन्सार महसुल

आ.व. २०७३/७४ मा भन्सार महसुल अन्तर्गत रु. १०४ अर्ब ७४ करोड ६८ हजार लक्ष्य रहेकोमा रु.१११ अर्ब ८४ करोड ८८ लाख १७ हजार भन्सार महसुल सङ्कलन गरी लक्ष्यको तुलनामा १०६.७९ प्रतिशत असूली भएको छ। उक्त रकम गत वर्षको असूलीको तुलनामा ३३.३१ प्रतिशतले बढी हो। विगत ५ वर्षको भन्सार महसुल सङ्कलनको

प्रवृत्ति तलको चित्रमा देखाइएको छ ।

भन्सार महसुलसङ्कलनको प्रवृत्ति (रु. अर्बमा)

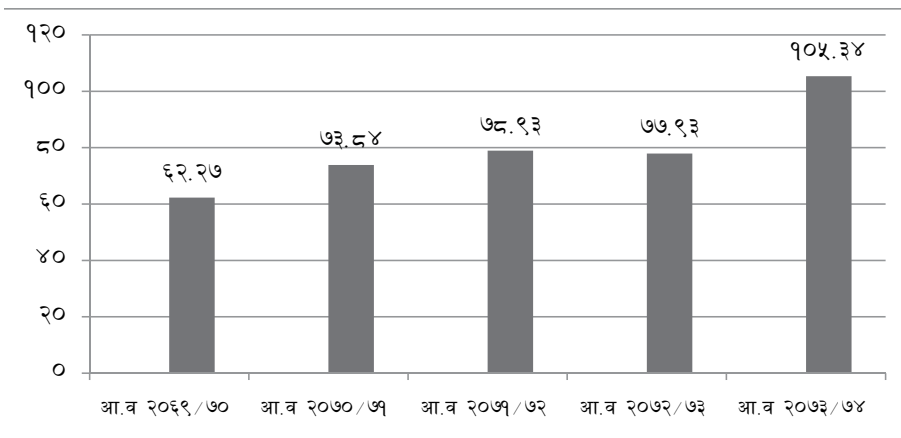

आयात भन्सार महसुल सङ्कलनमा सबैभन्दा वढी योगदान गर्ने वस्तुहरूमा सवारी साधन तथा तीनका पार्टपुर्जाहरूको स्थान अग्रणी रहेको छ । जसको अंश करिब २६ प्रतिशत रहेको छ । त्यसै गरी दोस्रो, तेस्रो, चौथो र पाँचौ स्थानमा क्रमशः पेट्रोलियम, बिटुमिन तथा कोइला (१३ प्रतिशत), सिमेन्ट र क्लिङ्कर (८ प्रतिशत), फलाम र स्पात (५ प्रतिशत) तथा न्युक्लियर रिएक्टस, ब्वाइलरहरू, मेसिनरी र तिनका पार्ट्स (४ प्रतिशत) रहेका छन् ।

मूल्य अभिवृद्धि कर

आ.व. २०७३/७४ मा मूल्य अभिवृद्धि करको लक्ष्य १०५ अर्ब ३९ करोड १६ लाख २५ हजार रहेकोमा १०५ अर्ब ३४ करोड ४९ लाख ९४ हजार मू.अ. कर सङ्कलन गरी लक्ष्यको तुलनामा ९९.९६ प्रतिशत असूली गरेको छ । यसरी सङ्कलित राजस्व गत वर्षको सङ्कलित राजस्वको तुलनामा ३५.१७ प्रतिशतले बढी हो । विगत ५ वर्षको मू.अ. कर सङ्कलनको प्रवृत्ति तलको चित्रमा देखाइएको छ ।

मूल्य अभिवृद्धि कर सङ्कलनको प्रवृत्ति (रु. अर्बमा)

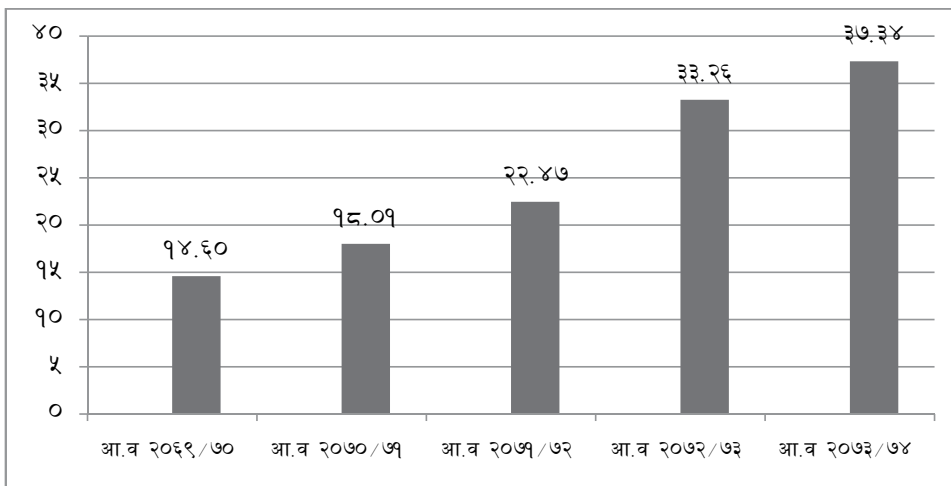

मूल्य अभिवृद्धि कर सङ्कलनमा सबैभन्दा वढी योगदान गर्ने वस्तुहरूमा पेट्रोलियम, बिटुमिन तथा कोइला जसको अंश करिब १९ प्रतिशत रहेको छ। त्यसै गरी दोस्रो, तेस्रो, चौथो र पाँचौ स्थानमा क्रमशः सवारी साधन तथा तीनका पाटपुर्जा (१५ प्रतिशत), फलाम र स्पात, (११ प्रतिशत), इलेक्ट्रिक मेसिनरी र उपकरण र तिनका पार्ट्स (८ प्रतिशत) र प्लास्टिक र प्लास्टिकका सामान (५ प्रतिशत) रहेको छ।

अन्तःशुल्क:

आ.व. २०७३/७४ मा अन्तःशुल्कको लक्ष्य रु ३५ अर्ब ९१ करोड ७३ लाख ९५ हजार रहेकोमा रु ३७ अर्ब ३४ करोड ९७ लाख ७७ हजार अन्तःशुल्क कर सङ्कलन गरी लक्ष्यको तुलनामा १०३.९९ प्रतिशत असूली गरेको छ। यसरी सङ्कलित राजस्व गतवर्षको तुलनामा १२.२९ प्रतिशतले बढी हो। विगत ५ वर्षको अन्तःशुल्क सङ्कलनको प्रवृत्ति तलको चित्रमा देखाइएको छ।

अन्तःशुल्क सङ्कलनको प्रवृत्ति (रु. अर्बमा)

अन्तःशुल्क सङ्कलनमा सबैभन्दा वढी योगदान गर्ने वस्तुहरूमा सवारी साधन तथा तीनका पाटपुर्जाको स्थान अग्रणी रहेको छ। जसको अंश करिब ८५ प्रतिशत रहेको छ। त्यसै गरी दोस्रो, तेस्रो, चौथो र पाँचौ स्थानमा क्रमशः इलेक्ट्रिक, मेसिनरी उपकरण र तिनका पार्ट्स (५ प्रतिशत), पेय पदार्थ (४ प्रतिशत), सूर्तिजन्य पदार्थ (२.५ प्रतिशत) र प्लास्टिक र प्लास्टिकका सामान (१.५ प्रतिशत) रहेको छ।

प्रमुख आयातित वस्तुहरूबाट सङ्कलित राजस्व तथा भन्सार राजस्वमा ती वस्तुहरूको योगदान

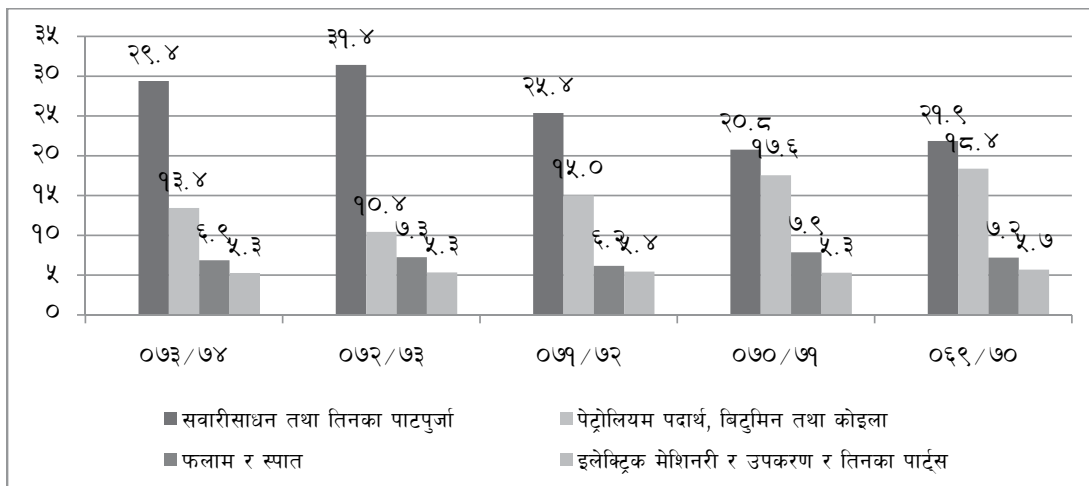
आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा भन्सार राजस्वमा योगदान गर्ने प्रमुख १० आयातित वस्तुहरूलाई आधार मानी हेर्दा विगत ५ वर्षमा ती वस्तुहरूबाट सङ्कलित राजस्व रकम तथा भन्सार राजस्वमा योगदानको अंश (प्रतिशतमा) यस प्रकार रहेको छ।

तालिका २ : प्रमुख १० आयातित वस्तुहरूको विगत ५ वर्षमा सङ्कलित राजस्व रकम तथा भन्सार राजस्वमा योगदान

क्र. सं.	वस्तुको शीर्षक	आर्थिक वर्ष									
		०७३/७४		०७२/७३		०७१/७२		०७०/७१		०६९/७०	
		राजस्व रकम रु. (अर्बमा)	प्रतिशत	राजस्व रकम रु. (अर्बमा)	प्रतिशत	राजस्व रकम रु. (अर्बमा)	प्रतिशत	राजस्व रकम रु. (अर्बमा)	प्रतिशत	राजस्व रकम रु. (अर्बमा)	प्रतिशत
१	सवारी साधन तथा तिनका पार्टपुर्जा	७१.७	२९.४	६०.५	३१.४	४३.६	२५.४	३३.४	२०.८	२७.३	२१.९
२	पेट्रोलियम, बिटुमिन तथा कोइला	३२.८	१३.४	२०.१	१०.४	२५.८	१५.०	२८.२	१७.६	२३.०	१८.४
३	फलाम र स्पात	१६.८	६.९	१४.०	७.३	१०.६	६.२	१२.७	७.९	९.०	७.२
४	इलेक्ट्रिक, मेसिनरी उपकरण र तिनका पार्ट्स	१२.९	५.३	१०.३	५.३	९.४	५.४	८.५	५.३	७.१	५.७
५	सिमेन्ट, नून; गन्धक, चुनढुङ्गा	१२.१	५.०	७.५	३.९	६.१	३.६	६.९	४.३	६.१	४.९
६	प्लास्टिक र प्लास्टिकका सामान	९.५	३.९	८.५	४.५	६.४	३.७	८.२	५.१	५.४	४.३
७	न्यूक्लियर रिएक्टर, ब्वाइलरहरू, मेसिनरी र तिनका पार्ट्स	८.८	३.६	६.२	३.२	५.५	३.२	४.८	३.०	४.१	३.३
८	पेय पदार्थ, स्पिरिट र सिरका (भेनेगार)	५.५	२.२	४.०	२.१	३.०	१.७	३.१	१.९	२.७	२.२
९	जीवजन्तु र वनस्पतिका बोसो र तेल	४.५	१.९	३.८	२.०	३.४	२.०	४.९	३.०	२.९	२.३
१०	बहुमूल्य पत्थर तथा धातु	३.३	१.३	२.६	१.४	१.२	०.७	०.०	०.०	२.४	१.९

भन्सार राजस्व सङ्कलनमा पहिलो स्थानमा रहेको सवारी साधन तथा तीनका पार्टपुर्जाको कुल भन्सार राजस्वमा योगदानको प्रतिशत क्रमशः वृद्धि हुँदै भएको प्रवृत्ति देखिन्छ । साथै दोस्रो स्थानको पेट्रोलियम पदार्थबाट सङ्कलित राजस्वसँगको अन्तर पनि सामान्यतः वृद्धि हुँदै गएको छ । विगत ५ वर्षको भन्सार राजस्वबाट सङ्कलित रकम हेर्दा ४ प्रमुख वस्तुहरू सवारी साधन तथा तीनका पाटपुर्जा, पेट्रोलियम, बिटुमिन तथा कोइला, फलाम र स्पात र इलेक्ट्रिक, मेसिनरी उपकरण र तीनका पार्टसबाट हुने राजस्व सङ्कलन अग्रस्थानमा नै रहेको देखिन्छ । यी शीर्षकका वस्तुहरूको कुल भन्सार राजस्वमा योगदान (प्रतिशतमा) यस प्रकार ग्राफमा चित्रण गरिएकोछ ।

प्रमुख चार वस्तुको विगत पाँच वर्षमा कुल भन्सार राजस्वमा योगदान (प्रतिशत) को प्रवृत्ति

प्रमुख आयतित वस्तुहरूबाट सङ्कलित राजस्व तथा विगत वर्षहरूदेखिको प्रवृत्ति

भन्सार राजस्व रकम सङ्कलनको दृष्टिले पहिलो स्थानमा रही आएको सवारी साधन तथा तीनका पार्टपुर्जाको राजस्व रकम सङ्कलनमा आर्थिक वर्ष २०७०/७१, २०७१/७२, २०७२/७३ र २०७३/७४ मा क्रमशः २२.२, ३०.६, ३८.६४ र १८.६ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ भने दोस्रोस्थानमा रहेको पेट्रोलियम, बिटुमिन तथा कोइलाबाट सङ्कलित राजस्व रकम आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा २३ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिएकोमा २०७१/७२ र २०७२/७३ मा क्रमशः ८.५ र २२.३ प्रतिशतले ह्रास आएको छ तर २०७३/७४ मा ६३.३ प्रतिशतले भारी वृद्धि भएको देखिन्छ ।

तालिका ३ : प्रमुख १० आयातित वस्तुहरूको विगत ५ वर्षमा सङ्कलित राजस्व रकम तथा वृद्धिदर

क्र. सं.	वस्तुको विवरण	०७३/७४		०७२/७३		०७१/७२		०७०/७१	
		राजस्व रकम रु. (अर्बमा)	वृद्धि प्रतिशत	राजस्व रकम रु. (अर्बमा)	वृद्धि प्रतिशत	राजस्व रकम रु. (अर्बमा)	वृद्धि प्रतिशत	राजस्व रकम रु. (अर्बमा)	वृद्धि प्रतिशत
१	सवारी साधन तथा तिनका पार्टपुर्जा	७१.६८	१८.६	६०.४६	३८.६४	४३.६१	३०.६	३३.३८	२२.२
२	पेट्रोलियम, बिटुमिन तथा कोइला	३२.७७	६३.३	२०.०७	-२२.३	२५.८३	-८.५	२८.२३	२३
३	फलाम र स्पात	१६.७६	२०.१	१३.९५	३१.६	१०.६	-१६	१२.६५	४०.७
४	इलेक्ट्रिक, मेसिनरी उपकरण र तिनका पार्ट्स	१२.८६	२५.२	१०.२७	९.८४	९.३५	९.६१	८.५३	१९.८
५	सिमेन्ट, नून; गन्धक, चुनढुङ्गा	१२.१४	६१.९	७.५	२२.९५	६.१	-१२	६.९	१३.१
६	प्लास्टिक र प्लास्टिकका सामान	९.४५	१०.४	८.५६	३३.३३	६.४२	-२२	८.२३	५३.८
७	न्यूक्लियर रिएक्टस, ब्वाइलरहरू, मेसिनरी र तिनका पार्ट्स	८.७९	४१.३	६.२२	१३.३	५.४९	१५.१	४.७७	१६.९
८	पेय पदार्थ, स्पिरिट र सिरका (भेनेगार)	५.४५	३५.६	४.०२	३६.२७	२.९५	-३.६	३.०६	१३.८
९	जीवजन्तु र वनस्पतिका बोसो र तेल	४.५२	१९.९	३.७७	१०.५६	३.४१	-३०	४.८७	६९.१
१०	बहुमूल्य पत्थर तथा धातु	३.२७	२६.३	२.५९	११९.५	१.१८	२८५०	०.०४	-९.८

त्यस्तै तेस्रो स्थानमा रहेको फलाम र स्पात, पाँचौँ स्थानको सिमेन्ट, नून; गन्धक, चुनढुङ्गा, छैटौँ स्थानको प्लास्टिक र प्लास्टिकका सामान, आठौँ स्थानको पेय पदार्थ, स्पिरिट र सिरका (भेनेगार) तथा नवौँ स्थानको जीवजन्तु र वनस्पतिका वोसो र तेल शीर्षकहरूको राजस्व सङ्कलनमा आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा ह्रास आएको देखिन्छ। पाँचौँ स्थानको सिमेन्ट, नून; गन्धक शीर्षकको राजस्व सङ्कलन आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा उच्च वृद्धि (६१.९ प्रतिशत) तथा आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा पनि उल्लेख्य वृद्धि (२२.९५ प्रतिशतले) भएको छ। सातौँ स्थानको मेशीनरी र तीनका पार्ट्सको राजस्व सङ्कलन वृद्धिदर आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा पहिला वर्षहरूको तुलनामा निकै वृद्धि (४१.३ प्रतिशतले) भएको देखिन्छ।

भन्सार महसुल दरअनुसार राजस्व सङ्कलनको अवस्था

आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा भन्सार महसुल दरअनुसार आयात भन्सार महसुल सङ्कलनको आँकडा विश्लेषण गर्दा सबैभन्दा वढी ३० प्रतिशत भन्सार दरबन्दी समूहबाट करिब २३.७२ प्रतिशत राजस्व सङ्कलन भएको छ। त्यसै गरी दोस्रो स्थानमा १५ प्रतिशत भन्सार दरबन्दी समूहबाट करिब १६.७४ प्रतिशत राजस्व सङ्कलन भएको छ। अन्यमा उल्लेख भएको दरमा परिमाणात्मक रूपले भन्सार दर लाने वस्तुहरू जस्तै मदिरा, बियर, वाइन रहेका छन्।

आ.व. २०७२/७३ र २०७३/७४ मा भन्सार दरबन्दी दरअनुसार आयात भन्सार महसुल सङ्कलन (रु. हजारमा)

भन्सार दर (%)	आ.व. २०७२/७३		आ.व. २०७३/७४	
	आयात भन्सार महसुल	प्रतिशत	आयात भन्सार महसुल	प्रतिशत
०		०.००		०.००
५	९,८९९,६००	१२.४५	१०,१२६,४३७	१०.४५
१०	६,२६५,३१०	७.८९	६,८९७,१९७	७.१२
१५	१४,५७०,२२०	१८.३४	१६,२२९,१८९	१६.७४
२०	५,८७८,३०१	७.४०	७,०९९,११४	७.३२
३०	२१,८५६,०४३	२७.५१	२२,९७९,२६३	२३.७२
८०	८,९८४,५९७	११.३१	१०,८८९,०९८	११.२३
अन्य	११,९९०,४८८	१५.०९	२२,६९४,६१५	२३.४२
जम्मा	७९,४३६,५५८	१००.००	९६,८९०,९१२	१००.००

प्रमुख भन्सार कार्यालयको लक्ष्य तथा प्रगति

आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को राजस्व लक्ष्य र प्रगतिका सम्बन्धमा देशभर रहेका प्रमुख भन्सार कार्यालयहरूका लागि तोकिएको लक्ष्य तथा ती कार्यालयहरूको प्रगति तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ। उच्च लक्ष्य तोकिएका ५ भन्सार कार्यालयहरूको प्रगति समग्रमा हेर्दा लक्ष्यअनुसार नै प्रगति भएको छ अर्थात् १०० प्रतिशतको हाराहारीमा छ।

प्रमुख भन्सार कार्यालयको राजस्व सङ्कलनको लक्ष्य तथा प्रगति आ.व. २०७३।७४ (रु. हजारमा)

सि.नं.	भन्सार कार्यालय	आ.व. २०७३।७४ को वार्षिक लक्ष्य (रु. हजारमा)	आ.व. २०७३।७४ को असूली (रु. हजारमा)	प्रगति प्रतिशत
१	वीरगन्ज	१०७,११३,१३६	१०५,८३०,८३८	९८.८०
२	भैरहवा	५७,३४४,०४५	६३,३२९,०४५	११०.४४
३	विराटनगर	२५,८०४,०३७	२४,३५२,२४१	९४.३७
४	सुक्खा बन्दरगाह	२१,०४०,८८३	२१,५८८,५६४	१०२.६०
५	त्रि.वि. स्थल	१४,१९१,४३९	१४,२०५,५९९	१००.१०
६	मेची	६,१८४,२५०	७,०३५,४७७	११३.७६
७	नेपालगन्ज	५,२०५,३८६	६,८९३,१४८	१३२.४२
८	कैलाली	२,०७४,००९	२,९९०,९७५	१४४.२१
९	रसुवा	२,४२३,८०९	२,९२१,७८३	१२०.५५
१०	कृष्णनगर	२,३७२,७६८	३,०१७,४७३	१२७.१७
११	अन्य कार्यालय	१४,१९१,४३९	२,३७८,४४५	१६.७६

राजस्व (भन्सार महसुल, मू.अ.कर र अन्तःशुल्क) असूली कार्यालयगत विवरण

आ.व. २०७०।७१ देखि आ.व. २०७३।७४ सम्मको १० प्रमुख भन्सार कार्यालयहरूको तुलनात्मक राजस्व (भन्सार महसुल, मू.अ.कर र अन्तःशुल्क) असूली विवरण तल तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ। वीरगंज भन्सार कार्यालयमा आ.व. २०७३।७४ मा ८४.६२ प्रतिशतले ठूलो वृद्धि भएको देखिन्छ। आ.व. २०७२।७३ मा राजस्व सङ्कलन ऋणात्मक भएको असर यसमा परेको कारणले पनि यस्तो भएको हुनसक्ने देखिन्छ। भैरहवा र विराटनगरमा क्रमशः २ प्रतिशतले धनात्मक र ऋणात्मक वृद्धि देखिन्छ। यस अघिका वर्षहरूको तुलनामा घटेको देखिन्छ। सुक्खा बन्दरगाहमा आ.व. २०७३।७४ मा अघिल्लो वर्षको तुलनामा २५.५४ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ, आ.व. २०७२।७३ मा यस्तो वृद्धिदर ९.३१ प्रतिशत थियो। तल दिइएको विवरणबाट विगत ४ वर्षको थप तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिन्छ।

तालिका ४ : प्रमुख कार्यालयहरूको राजस्व (भन्सार महसुल, मू.अ.कर र अन्तःशुल्क)असूली विवरण

सि. नं	भन्सार कार्यालय	२०७०/७१		गत आ.व.को तुलनामा वृद्धि वा हास (प्र.)		२०७१/७२		गत आ.व.को तुलनामा वृद्धि वा हास (प्र.)		२०७२/७३		गत आ.व.को तुलनामा वृद्धि वा हास (प्र.)		२०७३/७४		गत आ.व.को तुलनामा वृद्धि वा हास (प्र.)	
		असूली (रु. हजारमा)	७७,८४३,८९९	१६.९८	असूली (रु. हजारमा)	२९,९६२,५८३	१५.५७	असूली (रु. हजारमा)	२५,८२८,७६८	१५.५९	असूली (रु. हजारमा)	५७,३२३,७६६	(३६.२८)	असूली (रु. हजारमा)	१०५,८३०,८३८		६३,३२९,०४५
१	वीरगन्ज	२२,३४५,४०२	२२.६३	२३.०७	१५,०३२,७८६	१४.७६	१०,०८२,९०७	४२.०४	५०.०४	४,४९१,३६०	३,६१५,४०१	१.६८	१,२५२,९६६	१,५८५,२९०	२०.९५	३५,३०६	३५.३९
२	भैरहवा	१६,०७५,०३७	२३.०७	२३.०७	१४,०३२,७८६	१४.७६	१०,०८२,९०७	४२.०४	५०.०४	४,४९१,३६०	३,६१५,४०१	१.६८	१,२५२,९६६	१,५८५,२९०	२०.९५	३५,३०६	३५.३९
३	विराटनगर	१६,०७५,०३७	२३.०७	२३.०७	१४,०३२,७८६	१४.७६	१०,०८२,९०७	४२.०४	५०.०४	४,४९१,३६०	३,६१५,४०१	१.६८	१,२५२,९६६	१,५८५,२९०	२०.९५	३५,३०६	३५.३९
४	सुक्खा बन्दरगाह	१४,०३२,७८६	१४.७६	१४.७६	१४,०३२,७८६	१४.७६	१०,०८२,९०७	४२.०४	५०.०४	४,४९१,३६०	३,६१५,४०१	१.६८	१,२५२,९६६	१,५८५,२९०	२०.९५	३५,३०६	३५.३९
५	त्रि.वि. स्थल	१०,०८२,९०७	४२.०४	४२.०४	१०,०८२,९०७	४२.०४	१०,०८२,९०७	४२.०४	५०.०४	४,४९१,३६०	३,६१५,४०१	१.६८	१,२५२,९६६	१,५८५,२९०	२०.९५	३५,३०६	३५.३९
६	मेची	४,४९१,३६०	४२.०४	४२.०४	४,४९१,३६०	४२.०४	४,४९१,३६०	४२.०४	५०.०४	४,४९१,३६०	३,६१५,४०१	१.६८	१,२५२,९६६	१,५८५,२९०	२०.९५	३५,३०६	३५.३९
७	नेपालगन्ज	३,६१५,४०१	१.६८	१.६८	३,६१५,४०१	१.६८	३,६१५,४०१	१.६८	१.६८	३,६१५,४०१	३,६१५,४०१	१.६८	३,६१५,४०१	३,६१५,४०१	१.६८	३,६१५,४०१	३.६९
८	कृष्णनगर	१,२५२,९६६	३५.७७	३५.७७	१,२५२,९६६	३५.७७	१,२५२,९६६	३५.७७	३५.७७	१,२५२,९६६	१,२५२,९६६	३५.७७	१,२५२,९६६	१,२५२,९६६	३५.७७	१,२५२,९६६	३५.७७
९	कैलाली	१,५८५,२९०	२०.९५	२०.९५	१,५८५,२९०	२०.९५	१,५८५,२९०	२०.९५	२०.९५	१,५८५,२९०	१,५८५,२९०	२०.९५	१,५८५,२९०	१,५८५,२९०	२०.९५	१,५८५,२९०	२०.९५
१०	रसुवा	३५,३०६	५९.०.२४	५९.०.२४	३५,३०६	५९.०.२४	३५,३०६	५९.०.२४	५९.०.२४	३५,३०६	३५,३०६	५९.०.२४	३५,३०६	३५,३०६	५९.०.२४	३५,३०६	५९.०.२४
	अन्य कार्यालय	६,६९७,११९	१८.०५	१८.०५	६,६९७,११९	१८.०५	६,६९७,११९	१८.०५	१८.०५	६,६९७,११९	६,६९७,११९	१८.०५	६,६९७,११९	६,६९७,११९	१८.०५	६,६९७,११९	१८.०५
	जम्मा	१५८,०५७,४७३	२१.३१	२१.३१	१५८,०५७,४७३	२१.३१	१५८,०५७,४७३	२१.३१	२१.३१	१५८,०५७,४७३	१५८,०५७,४७३	२१.३१	१५८,०५७,४७३	१५८,०५७,४७३	२१.३१	१५८,०५७,४७३	२१.३१

सन्दर्भ सामग्री

भन्सार विभाग, तथ्यांक विश्लेषण शाखाबाट तयार गरिने राजस्व सम्बन्धी वार्षिक रिपोर्टहरू

नेपाल राष्ट्र बैंकको वेबसाइट <https://www.nrb.org.np>

भन्सार ऐन, २०६४

भन्सार विभागको वेबसाइट <https://www.Customs.gov.np>

अङ्ग्रेजी खण्ड

Monetary Policy in Developed and Developing Country

Basudev Sharma (PHD)

Abstract

The global financial crisis has inspired much debate regarding the role of central banks. In developing economies, one important issue concerns the appropriate outcomes and instruments of monetary policy. Proponents of inflation targeting have argued that central banks should embrace just one clear objective of maintaining price stability. Others have argued that, rather than focusing only on price stability, central banks should also actively use monetary policy to foster economic development and job creation. However, achieving multiple objectives with only one main monetary policy instrument requires a central bank to work in close coordination with government.

Introduction

Monetary policy is a broad term, one with different meanings in different contexts. The New Palgrave Dictionary of Economics defines monetary policy as “actions taken by central banks to affect monetary and other financial conditions in pursuit of the broader objectives of sustainable growth of real output, high employment, and price stability. In industrialized economies, monetary policy is usually confined to movements in one policy instrument (typically a short-term interest rate), and usually central banks have a narrow mandate (typically a primary or exclusive objective of price stability). In developing economies, central banks tend to use more than one policy instrument, and usually pursue multiple objectives.

There are four main channels; credit, interest rates, exchange rates and wealth through which central banks use monetary policy to influence the supply and demand for goods, services, and labor. By altering monetary policy or changing public expectations about future monetary policy, central bank influences the volume of bank lending, exchange rate, asset prices, and the supply of money in the economy. By altering the amount that banks can lend to the public and the supply of money, central bank influences the amount of credit used by households, businesses, and the government. Changes in the supply of money also affect the price of money, i.e. the interest rate, which influences savings and borrowing decisions. Monetary policy also affects the exchange rate and asset prices, which also exert a large influence on borrowing, spending, and saving decisions. The way in which monetary policy affects employment varies significantly from country to country. Unfortunately, in many developing nations there have been few studies conducted by central banks exploring the relationship between monetary policy and employment. Despite uncertainty about the nature of the relationship between monetary policy and employment, it is generally accepted that

monetary policy has a significant impact on domestic economic activity and employment.

Monetary policy in developing economies

Generally speaking, central banks in developing economies fall into two broad categories. They either focus only on maintaining price and financial stability, or they pursue a range of objectives, which may include, in addition to stability, high economic growth or development. Stability focused central banks aim to maintain price and financial stability. This makes an indirect contribution to employment, in that it is more conducive to job creation than an environment of unstable prices and financial conditions. Central banks with a growth or employment objective also pay close attention to price and financial stability, but they tend to actively use monetary policy when they believe that economic growth or employment are below desired levels. This can differ from the approach of a stability-focused central bank under which monetary policy may remain passive or unresponsive to weak economic growth or employment in cases where stability may be put at risk. There is no definitive answer as to whether central-bank exclusively focus on stability or a broader mandate is better for job creation and development. Each approach has both benefits and drawbacks. In Latin America, there are examples of rapid gains in productive employment and development after central banks scrapped broader mandates and focused exclusively or primarily on stability (e.g. the performance of Brazil and Chile after central banks adopted inflation targets). In Asia, there are examples of rapid development over the past two decades assisted by central banks pursuing a range of objectives (e.g. China and India).

Stability-focused central banks and job creation

A stability-focused central bank has a clear social contract with the rest of society: its role is to maintain prices and financial stability. In a developing nation context where volatility in international commodity prices and bad harvests can lead to price shocks, a stability-focused central bank has a commitment to prevent isolated bursts of inflation confined to a few goods from becoming widespread and persisting over time. A commitment to financial stability means ensuring that neither domestic nor external forces result in a disruption in the supply of credit for productive purposes. With the central bank focusing exclusively on stability, the objectives of creating an inclusive financial system and supporting economic development are left to the government.

Central banks with a dual mandate for growth or employment in addition to stability

Central banks with growth or employment objectives target these variables in addition to maintaining price and financial stability. This implies a complex social contract, since the central bank is responsible for delivering a range of outcomes. In some instances where a central bank has multiple objectives, price stability is explicitly legislated as monetary policy's primary objective. In most developing economies where multiple objectives are delegated to central banks, however, there is commonly no legislated prioritization of objectives, though in practice price and financial stability tend to be the main central bank objectives in almost all developing economies. Achieving multiple objectives with only one main monetary policy instrument requires a central bank to work in close coordination with government. In order for monetary policy to be used as a tool for promoting employment and growth as well as

stability, other policies must also be used to promote economic and financial stability. It has been argued that stabilization and full employment should be at heart of all macroeconomic policies, rather than merely in the confines of individual policy areas. This requires that fiscal policy, monetary policy, capital account management (international investment) policies, and prudential regulation all act countercyclical. And such has been the approach of many governments and central banks over the past decade in developing Asia.

How concerned are central banks with labor market outcomes?

Many central banks in developing Asia are engaged in programmes to promote employment and development. This is despite employment rarely featuring as an objective or goal of monetary policy. Some central banks do include employment-related outcomes among their goals (e.g. Bangladesh Bank espouses the goal of supporting high employment), though none have employment outcomes among their legislated objectives. More common is a commitment to support economic development or growth, though even this is only observed in about half of the economies in developing Asia. The choice of central bank mandate does not appear related to a nation's level of income or financial development. It seems instead to be a product of historical and country-specific factors. Stability-focused central banks can be found in both the second-highest and lowest-income economies in developing Asia (Thailand and Afghanistan, respectively). Generally speaking, however, nations that required IMF support during the Asian financial crisis of the late 1990s or during the first half of the last decade have subsequently chosen to task their central banks with a sole or primary objective of price stability (e.g. Afghanistan, Indonesia, Mongolia, the Philippines, the Republic of Korea, Sri Lanka, and Thailand).

Limitations of Monetary Policy in Least Developed Countries

The experience of underdeveloped countries reveals that monetary policy plays a limited role in least developed countries: The following arguments are given in support of this view.

Large Non-monetized Sector; There is a large non-monetized sector which hinders the success of monetary policy in such countries. People mostly live in rural areas where barter is practiced. Consequently, monetary policy fails to influence this large segment of the economy.

Undeveloped Money and Capital Markets; The money and capital markets are undeveloped. These markets lack in bills, stocks and shares which limit the success of monetary policy.

Large Number of Non- bank financial intermediaries; Non-bank financial intermediaries like the indigenous bankers operate on a large scale in such countries but they are not under the control of the monetary authority. The factor limits the effectiveness of monetary policy in such countries.

High Liquidity; The majority of commercial banks possess high liquidity so that they are not influenced by the credit policy of the central bank. This also makes monetary policy less effective.

Foreign Banks; in almost every underdeveloped country foreign owned commercial banks exist. They also render monetary policy less effective by selling foreign assets and drawing

money from their head offices when the central bank of the country is following a tight monetary policy.

Small Bank Money; Monetary policy is also not successful in such countries because bank money comprises a small proportion of the total money supply in the country. As a result, the central bank is not in a position to control credit effectively.

Money not deposited with Banks; the well-to-do people do not deposit money with banks but use it in buying jewellery, gold, real estate, in speculation, in conspicuous consumption, etc. Such activities encourage inflationary pressures because they lie outside the control of the monetary authority.

On account of these limitations of monetary policy in an under-developed country, economists advocate the use of fiscal policy along with it.

The recent trend on monetary policy and their relevancy in Nepalese context

In recent times, monetary policy has increasingly adopted the interest rate as an instrument and inflation as the ultimate objective. This is congruous with the propositions of the New consensus macroeconomics (NCM) and synonymous with the somewhat widespread practice of inflation targeting. However, the optimality of a monetary policy approach depends critically on its effectiveness and costs; which would differ between developing and developed countries. Deposit and lending rates, role of financial market, the effect of monetary policy on aggregate demand and incidence of poverty determine the way of monetary policy in least developed country.

In Nepal, due to poverty consumption would be inelastic to policy changes. Therefore, the aggregate demand effect is limited to investigating the responsiveness of investment to monetary policy induced changes in the interest rate. The cost and benefit analysis of monetary policy in Nepal should be investigated by estimating a NCM-type Phillips curve. To understand the dynamics and source of inflation the standard NCM-type Phillips curve is augmented with supply factors. The relative importance of demand versus supply factors as well as the cost and benefits of disinflation are thereafter determined. Indicated that an NCM-type monetary policy is generally ineffective in anchoring interest rates or aggregate demand and may be conducted at a considerably high cost in terms of output loss and financial instability. These fundamentals and their policy implications are not entirely surprising given the institutional features of the Nepalese economy. They generally suggest that the use of interest rate policies tended to create more problems than it can solve. Hence, to avert the associated problems, there is a need for other instruments which the central bank can control effectively. Moreover, monetary policy focus should be on long-run output expansion and short-run price stability, rather than the converse. This would have the benefit of moderating poverty and unemployment.

Focus of Nepalese monetary policy

In Nepal monetary policy has multiple objectives such as price stability, economic growth, especially inclusive growth, balance of payment, financial access and inclusion, interest rate stability and governance in financial sector. Such multiple objectives will not be achieved only

through the single effort of central bank. Government support and coordination is essential to implement these policies. Economic and monetary target, fiscal and monetary policies main focused should not be contradictory for the smooth operation of economy. Monetary and fiscal policy both should be growth and development focused. That is the use of fiscal and monetary policies to overcome three major obstacles to development commonly faced by less developed countries: inadequate investment; misallocation of investment resources; and internal and external imbalances i.e. inflation and balance of payments deficits.

In the vast majority of low-income countries (LICs), fiscal policy has not traditionally represented a viable instrument for macro-economic stabilization, and indeed has often represented a source of macroeconomic shocks, behaving procyclically and/or aggravating the effects of exogenous shocks. At the same time, the degree of central bank autonomy in these countries has often been limited, leaving little room for the exercise of an independent monetary policy. However, recent economic reforms among such countries have resulted in central banks becoming increasingly independent, not just de jure, but also defacto. With the reform of fiscal institutions usually lagging that of monetary ones, the responsibility for stabilization policy in low-income countries has increasingly fallen on their newly-independent central banks. In Nepal also central bank is independent and able to stabilized financial system with in its own jurisdiction.

Reference

- Asian Development Bank. 2011. Asian development outlook 2011: South-South economic links. (Manila, ADB).
- Banerjee, A.V.; Moll, B. 2010. "Why does misallocation persist?" in American Economic Journal: Macroeconomics, Vol. 2(1), pp. 189–206
- Ngalawa, Harold P.E., 2009. "Dynamic Effects of Monetary Policy Shocks in Malawi," paper presented at the 14th Annual Conference of the African Econometric Society, 8-10 July 2009, Abuja, Nigeria.
- Ramlogan, Carlyn, 2007. "Mechanism of Monetary Policy in Small Developing Countries: an Application to Trinidad and Tobago". The Journal of Developing Areas, Vol. 41(1), pp. 79-91.
- Ziaei, Sayyed Mahdi, 2013. "Assess the Long Run Effects of Monetary Policy on Bank Lending, Foreign Asset and Liability In MENA Countries," University Library of Munich, MPRA Paper No. 14331.

Designing a Training Program

Dr. Suman Kumar Regmi

Management Academic, Padma Kanya Multiple College

I. Background on Training Program

When developing training plan, there are a number of considerations. Training is something that should be planned and developed in advance. The considerations for developing a training program are as follows:

- a. **Needs assessment and learning objectives:** This part of the framework development asks to consider what kind of training is needed in the organization. Once it is determined the training needed, it can be set learning objectives to measure at the end of the training.
- b. **Consideration of learning styles:** Making sure to teach to a variety of learning styles is important to development of training programs.
- c. **Delivery mode:** What is the best way to get message across? Is web-based training more appropriate, or should mentoring be used? Can vestibule training be used for a portion of the training while job shadowing be used for some of the training too? Most training programs will include a variety of delivery methods.
- d. **Budget:** How much money do you have to spend on this training?
- e. **Delivery style:** Will the training be self-paced or instructor-led? What kinds of discussions and interactivity can be developed in combination with this training?
- f. **Audience:** Who will be part of this training? Do you have a mix of roles, such as accounting people and marketing people? What are the job responsibilities of these individuals, and how can the training be made relevant to their individual jobs?
- g. **Content:** What needs to be taught? How will you sequence the information?
- h. **Timelines:** How long will it take to develop the training? Is there a deadline for training to be completed?
- i. **Communication:** How will employees know the training is available to them?
- j. **Measuring effectiveness of training:** How will you know if your training worked? What ways will you use to measure this?

Human Resource summon up: Can it be thought of a time where you received training, but the facilitator did not connect with the audience? Does that ever happen in any of your

classes (of course not this one, though)?

Needs Assessment: The first step in developing a training program is to determine what the organization needs in terms of training. There are three levels of training needs assessment: organizational assessment, occupational (task) assessment, and individual assessment:

- a. **Organizational assessment:** In this type of needs assessment, it can be determined the skills, knowledge, and abilities a company needs to meet its strategic objectives. This type of assessment considers things such as changing demographics and technological trends. Overall, this type of assessment looks at how the organization as a whole can handle its weaknesses while promoting strengths.
- b. **Occupational (task) assessment:** This type of assessment looks at the specific tasks, skills, knowledge and abilities required to do jobs within the organization.
- c. **Individual assessment:** An individual assessment looks at the performance of an individual employee and determines what training should be accomplished for that individual.

It can be applied each of these to the training plan. First, to perform an organizational assessment, it can be looked at future trends and the overall company's strategic plan to determine training needs. It can also be seen how jobs and techniques are changing, and knowing this, it can be better determined the occupational and individual assessments.

Researching training needs can be done through a variety of ways. One option is to use an online tool such as survey to ask employees on what types of training they would like to see offered.

As the review performance evaluations can be turned in by the managers, it may be seen a pattern developing that employees are not meeting expectations. As a result, this may provide data as to where your training is lacking.

There are also types of training that will likely be required for a job, such as technical training, safety training, quality training, and professional training. Each of these should be viewed as separate training programs, requiring an individual framework for each type of training. For example, an employee orientation framework will look entirely different from an in-house technical training framework.

Training must be tied to job expectations. Any and all training should transfer directly to the skills of that particular employee. Reviewing the HR strategic plan and various job analyses may help you see what kind of training should be developed for specific job titles in the organization.

II. Objectives

After it is determined what type of training should occur, learning objectives for the training should be set. An objective is what is wanted the researcher to be able to do, explain, or demonstrate at the end of the training period. Good objectives are performance based and clear, and the end result of the learning objective can be observable or measured in some

way. Examples of learning objectives might include the following:

- a. Be able to explain the company policy on sexual harassment and give examples of sexual harassment.
- b. Be able to show the proper way to take a customer's order.
- c. Perform a variety of customer needs analyses using company software.
- d. Understand and utilize the new expense-tracking software.
- e. Explain the safety procedure in handling chemicals.
- f. Be able to explain the types of communication styles and strategies to effectively deal with each style.
- g. Demonstrate ethics when handling customer complaints.
- h. Be able to effectively delegate to employees.

Once the objectives has been set, information can be utilized on research styles, and then determine the best delivery mode for our training.

III. Research Styles

Understanding research style is an important component to any training program. For the purpose, it will be utilized a widely accepted research style model. Later research has shown that classifying people into study styles may not be the best way to determine a style, and most people have a different style depending on the information being taught.

An effective trainer tries to develop training program to meet three different learning styles:

- a. Visual learner:** A visual learner usually has a clear "picture" of an experience. A visual learner often says things such as "I can see what you are saying" or "This looks good." A visual learner is best reached using graphics, pictures, and figures.
- b. Auditory learner:** An auditory learner learns by sound. An auditory learner might say, "If I hear you right" or "What do you hear about this situation?" The auditory learner will learn by listening to a lecture or to someone explaining how to do something.
- c. Kinesthetic learner:** A kinesthetic learner learns by developing feelings toward an experience. These types of learners tend to learn by doing rather than listening or seeing someone else do it. This type of learner will often say things such as "This feels right."

Most individuals use more than one type of learning style, depending on what kinds of information they are processing. For example, in class it might be a visual learner, but when learning how to change a tire, you might be a kinesthetic learner.

For making the learning more meaningful, learners are always more motivated to learn something that has meaning for them. Therefore at the start of the training, provide a bird's eye view of the material that you are going to present. For example, show why it is important, and provide an overview; use a variety of familiar examples; organize the information so you can present it logically, and in meaningful units; use terms and concepts that are already

familiar to trainees; use as many visual aids as possible; and again create a perceived training need in trainees' minds. Similarly, before the training, managers need to sit down and talk with the trainee about why they are enrolled in the class, what they are expected to learn, and how they can use it on the job (Dessler and Varkkey, 2011).

IV. Delivery Mode

Depending on the type of training that needs to be delivered, you likely to choose a different mode to deliver the training. An orientation might lend itself best to vestibule training, while sexual harassment training may be better for web-based training. When choosing a delivery mode, it is important to consider the audience and budget constrictions.

Employee orientation provides new employees with the information they need to function (such as computer passwords and company rules); ideally, though, it should also help new employees start getting emotionally attached to the firm. Four things can be accomplished by orienting new employees. Firstly, the new employee feel welcome at office as part of the team. Secondly, Make sure the new employee has the basic information to function effectively, such as email access, personnel policies and benefits, and what the employer expects in terms of work behavior. Thirdly, help the new employee understand the organization in a broad sense (its past, present, culture, strategies and vision of the future). Fourthly, start the person on the process of becoming socialized into the firm's culture, values, and ways of doing things (Dessler and Varkkey, 2011).

Web -based learning is rapidly replacing other types of training. A learning portal is a section of an employee's website that offers employees online access to many or all of the training courses they need to succeed at their jobs. When employees go their firm's learning portal, they actually access the menu of training courses that the application service providers (ASP) company contracted with the employer to offer (Dessler and Varkkey, 2011).

It offers in-class and online classes for all associates and constantly add to its course catalog. This is a major recruitment as well as retention tool for its employees.

Types of Training and Delivery looks at each of the types of training and suggests options for delivery modes.

Delivery Method	Type of Training Suggested
On-the-job coaching	Technical training
	Skills training
	Managerial training
	Safety training
Mentor	Technical training
	Skills training
	Managerial training
	Safety training

Delivery Method	Type of Training Suggested
Bag lunch	Quality training
	Soft skills training
	Professional training
	Safety training
Web-based	Technical training
	Quality training
	Skills training
	Soft skills training
	Professional training
	Team training
	Managerial training
	Safety training
Job shadowing	Technical training
	Quality training
	Skills training
	Safety training
Job swapping	Technical training
	Quality training
	Skills training
	Professional training
	Team training
	Managerial training
	Safety training
Vestibule training	Technical training
	Quality training
	Skills training
	Soft skills training
	Professional training
	Team training
	Managerial training
	Safety training

V. Budget

How much money it is thought that the training will cost? The type of training performed will depend greatly on the budget. If it is decided that web-based training is the right delivery mode, but you don't have the budget to pay the user fee for the platform, this wouldn't be the

best option. Besides the actual cost of training, another cost consideration is people's time. If employees are in training for two hours, what is the cost to the organization while they are not able to perform their job? A spreadsheet should be developed that lists the actual cost for materials, snacks, and other direct costs, but also the indirect costs, such as people's time.

VI. Delivery Style

Taking into consideration the delivery method, what is the best style to deliver this training? It's also important to keep in mind that most people don't learn through "death by PowerPoint"; they learn in a variety of ways, such as auditory, kinesthetic, or visual. Considering this, what kinds of ice breakers, breakout discussions, and activities can be incorporated to make the training as interactive as possible? Role plays and other games can make the training fun for employees. Many trainers implement online videos, podcasts, and other interactive media in their training sessions. This ensures different learning styles are met and also makes the training more interesting.

VII. Audience

Considering the audience is an important aspect to training. How long have they been with the organization, or are they new employees? What departments do they work in? Knowing the answers to these questions can help to develop a relevant delivery style that makes for better training. For example, if it is known that all the people attending the training are from the accounting department, examples provided in the training can be focused on this type of job. If it is a mixed group, examples and discussions can touch on a variety of disciplines.

VIII. Content Development

The content which want to be delivered is perhaps one of the most important parts in training and one of the most time-consuming to develop. Development of learning objectives or those things which might be wanted by learners to know after the training makes for a more focused training. Think of learning objectives as goals—what should someone know after completing this training? Here are some sample learning objectives:

- a. Be able to define and explain the handling of hazardous materials in the workplace.
- b. Be able to utilize the team decision process model.
- c. Understand the definition of sexual harassment and be able to recognize sexual harassment in the workplace.
- d. Understand and be able to explain the company policies and structure.

The main topics can be included orienting employees, the training process, analyzing training efforts, and others.

After the objectives and goals have been developed, it can be begun to develop the content of the training. Consideration of the learning methods that will be used, such as discussion and role playing, will be outlined in the content area.

Development of content usually requires a development of learning objectives and then a brief outline of the major topics that wish to cover. With that outline, it can be "fill in" the

major topics with information. Based on this information, it can be developed modules or PowerPoint slides, activities, discussion questions, and other learning techniques.

IX. Timelines

For some types of training, timelines may be required to ensure the training has been done. This is often the case for safety training; usually the training should be done before the employee starts. In other words, in what time frame should an employee complete the training?

Another consideration regarding time lines is how much time need to give the training. Perhaps one hour will be enough, but sometimes, training may take a day or even a week. After it is developed the training content, it will be likely to create a good idea as to how long it will take to deliver it. Consider the fact that most people do not have a lot of time for training and keep the training time realistic and concise.

From a long-term approach, it may not be cost effective to offer an orientation each time someone new is hired. One consideration might be to offer orientation training once per month so that all employees hired within that month are trained at the same time.

Development of a dependable schedule for training might be ideal, as in the following example:

- a. Orientation is offered on the first day of every month.
- b. The second and third week will consist of vestibule training on management skills and communication.
- c. Twice yearly, in July and January, safety and sexual harassment training will be given to meet the legal company requirements.

Developing a dependable training schedule allows for better communication to the staff, results in fewer communication issues surrounding training, and allows all employees to plan ahead to attend training.

X. Communication

Once the training program is developed, the next consideration is how it will be communicated to employees. In a situation such as an orientation, it will be needed to communicate to managers, staff, and anyone involved in the training the timing and confirm that it fits within their schedule. Consider utilizing the company's intranet, e-mail, and even old-fashioned posters to communicate the training.

XI. Human Resource Recall

What can happen if training is not communicated to employees appropriately?

Measuring Effectiveness: After the training completion, it is wanted to make sure training objectives were met.

There are five basic criteria for evaluating training effectiveness: Reaction of the participant, Changes in participants' knowledge and skills, Changes in participant's attitude, Changes in

job performance, and organizational performance (Adhikari D.R., 2005).

One model to measure effectiveness of training is given below in four levels:

- a. Reaction: How did the participants react to the training program?
- b. Learning: To what extent did participants improve knowledge and skills?
- c. Behavior: Did behavior change as a result of the training?
- d. Results: What benefits to the organization resulted from the training?

Each of level can be assessed using a variety of methods. These four levels of training evaluation: Review the performance of the employees who received the training, and if possible review the performance of those who did not receive the training. For example, in your orientation training, if one of the learning objectives was to be able to request time off using the company intranet, and several employees who attended the training come back and ask for clarification on how to perform this task, it may mean the training didn't work as well as you might have thought. In this case, it is important to go back and review the learning objectives and content of the training to ensure it can be more effective in the future.

Many trainers also ask people to take informal, unidentified surveys after the training to measure the training. These types of surveys can be developed quickly and easily through websites such as Survey. Another option is to require a quiz at the end of the training to see how well the employees understand what you were trying to teach them. The quiz should be developed based on the learning objective you set for the training.

It can be easy to forget about the step in the training process because usually persons are so involved with the next task: It might be forgotten to ask questions about how something went and then take steps to improve it.

One way to improve effectiveness of a training program is to offer rewards when employees meet training goals. For example, if budget allows, a person might receive a pay increase or other reward for each level of training completed.

Once the training framework has been developed, the training content can be developed. The training plan serves as a starting point for training development.

XII. Career Development Programs and Succession Planning

Another important aspect to training is career development programs. A career development program is a process developed to help people manage their career, learn new things, and take steps to improve personally and professionally. Think of it as a training program of sorts, but for individuals. Sometimes career development programs are called professional development plans.

As it can be seen, the employee developed goals and made suggestions on the types of training that could help to meet the goals. Based on this data, the manager suggested in-house training and external training to reach goals within the organization.

Career development programs are necessary in today's organizations for a variety of reasons. A career development plan usually includes a list of short- and long-term goals that

employees have pertaining to their current and future jobs and a planned sequence of formal and informal training and experiences needed to help them reach the goals. As this article as discussed, the organization can and should be instrumental in defining what types of training, both in-house and external, can be used to help develop employees.

To help develop this type of training program, managers can consider a few components (Heller, 2005):

- a. **Talk to employees:** Although this may seem obvious, it doesn't always happen. Talking with employees about their goals and what they hope to achieve can be a good first step in developing a formal career development program.
- b. **Create specific requirements for career development:** Allow employees to see that if they do A, B, and C, they will be eligible for promotion.
- c. **Use cross-training and job rotation:** Cross-training is a method by which employees can gain management experience, even if for short periods of time. For example, when a manager is out of the office, putting an employee "in charge" can help the employee learn skills and abilities needed to perform that function appropriately. Through the use of job rotation, which involves a systematic movement of employees from job to job within an organization, employees can gain a variety of experiences to prepare them for upward movement in the organization.
- d. **Utilize mentors:** Mentorship can be a great way for employees to understand what it takes to develop one's career to the next level. A formal mentorship program in place with willing mentees can add value to the career development program.

There are many tools on the web, including templates to help employees develop their own career development plans. Many organizations, in fact, ask employees to develop their own plans and use those as a starting point for understanding long-term career goals. Then hopefully the organization can provide them with the opportunities to meet these career goals.

In the late 1980s, many employees felt that career opportunities at their current organizations dwindled after seeing the downsizing that occurred. It gave employees the feeling that companies were not going to help develop them, unless they took the initiative to do so themselves. Unfortunately, this attitude means that workers will not wait for career opportunities within the company, unless a clear plan and guide is put into place by the company (Capelli, 2010).

Here is an example of a process that can be used to put a career development program in place (Adolfo, 2010):

- a. Meet individually with employees to identify their long-term career interests (this may be done by human resources or the direct manager).
- b. Identify resources within the organization that can help employees achieve their goals. Create new opportunities for training if it can be seen a gap in needs versus what is currently offered.

- c. Prepare a plan for each employee, or ask them to prepare the plan.
- d. Meet with the employee to discuss the plan.
- e. During performance evaluations, observe the plan and make changes as necessary.

Identifying and developing a planning process not only helps the employee but also can assist the managers in supporting employees in gaining new skills, adding value, and motivating employees.

XIII. Conclusion

There are a number of key considerations in developing a training program. Training should not be handled casually but instead developed specifically to meet the needs of the organization. This can be done by a needs assessment consisting of three levels: organizational, occupational, and individual assessments.

The consideration is the delivery mode; depending on the type of training and other factors, some modes might be better than others. Budget is a consideration in developing training. The cost of materials, but also the cost of time, should be considered.

The delivery style must take into account people's individual learning styles. The amount of lecture, discussion, role plays, and activities are considered part of delivery style. The audience for the training is an important aspect when developing training. This can allow the training to be better developed to meet the needs and the skills of a particular group of people.

The content obviously is an important consideration. Learning objectives and goals for the training should be developed before content is developed.

After content is developed, understanding the time constraints is an important aspect. Will the training take one hour or a day to deliver? What is the time line consideration in terms of when people should take the training?

Letting people know when and where the training will take place is part of communication. The final aspect of developing a training framework is to consider how it will be measured. At the end, how will you know if the trainees learned what they needed to learn?

A career development process can help retain good employees. It involves creating a specific program in which employee goals are identified and new training and opportunities are identified and created to help the employee in the career development process.

Bibliography

Adhikari D.R. (2005). Human Resource Management. Kathmandu: Buddha Academic Publishers and Distributors Pvt. Ltd

Adolfo, J. T., "The Career Development Plan: A Quick Guide for Managers and Supervisors," n.d., National Career Development Association, accessed April 3, 2018, http://associationdatabase.com/aws/NCDA/pt/sd/news_article/6420/

Aswathappa, K (2000). Human resource and Personnel Management, New Delhi: Tata Mcgraw-Hill Publishing Company Limited

Capelli, P., "A Balanced Plan for Career Development," n.d., Microsoft, accessed April 3, 2018, <http://office.microsoft.com/en-us/word-help/a-balanced-plan-for-career-development-HA001126815.aspx>

Casio and Namburdi (2010). Managing Human Resources (Productivity, Quality of Work Life, Profits). New Delhi: Tata McGraw Hill Education Private Limited

Decenzo and Robbins (1998). Human Resource Management. New Delhi: John Wiley and Sons

Dessler and Varkkey (2011). Human Resource Management. New Delh: Pearson Education, Inc

Edwin B Flippo (1984). Personnel Management, McGraw Hill; 6th Edition, 1984

Gary Dessler and Biju Varkkey (2011). Human Resource Management. Pearson Education Inc

Heller, M., "Six Tips for Effective Employee Development Programs," *CIO Magazine*, June 15, 2005, accessed April 3, 2018, http://www.cio.com/article/29169/Six_Tips_for_Effective_Career_Development_Programs..

The writer is former Deputy Executive Director of Trade and Export Promotion Centre. Dr. Regmi has been teaching in various Campuses and Colleges starting from Pashupati Campus since 19081. This article is based on his lecture notes prepared for lecturing. For further: 9849771884

The Corruption's Adverse Consequences on Economic Performance in Nepal

Chet Nath Dahal

Former-Under Secretary, Government of Nepal

1. Introduction:

Corruption is one of the most corrosive issues of our time. It wastes public resources, widens economic and social inequalities, breeds discontent and political polarisation and reduces trust in institutions. Corruption perpetuates inequality and poverty, impacting well-being and the distribution of income and undermining opportunities to participate equally in social, economic and political life. Corruption is a transnational phenomenon that affects all societies and economies. It is the enemy of rule of law, human rights and development. It hinders democratic institutions, civilization and social values. It adversely affects the justice system and equality and creates bias and prejudice. It jeopardizes transparency, accountability and good governance.

It also arises because there is a growing consensus that corruption is macro-critical, as it can seriously undermine inclusive economic growth. The urgency is global in nature since corruption is a problem that affects both developed and developing countries. Corruption is generally that arises from the abuse of public office for private gain. Although corruption is often understood as being transactional in nature (a bribe being the typical example), it can also be manifested by powerful networks between business and government that effectively result in the privatization of public policy. The corruption can undermine the state's ability to deliver inclusive economic growth in a number of different areas. When government functions are impaired, it can adversely affect a number of important determinants of economic performance, including macro financial stability, investment, human capital accumulation, and total factor productivity.

Moreover, when systemic corruption affects virtually all state functions, distrust of government can become so pervasive that it can lead to violence, civil strife, and conflict, with devastating social and economic implications. Through an investigation of the relationship between corruption and economic performance and the anticorruption measures has understanding of the complex factors constraining the economic potential of countries affected by this phenomenon. Indeed, it demonstrates that, while the direct link between corruption and GDP growth is difficult to assess, corruption does have significant negative effects on a host of key transmission channels, such as investment (including FDI), competition, entrepreneurship, government efficiency, including with regards to government expenditures and revenues, and human capital formation. Furthermore, corruption affects other important indicators of economic development such as the quality of the environment, personal health and safety

status, equity (income distribution), and various types of social or civic capital (“trust”) - which impact significantly on economic welfare and, in the case of trust, also a country’s development potential. Nepal is not an exception to this environment. Although Nepal has introduced preventive and promotional measures along with punitive/correctional measures with respect to corruption control. But preventive and promotional measures are very limitedly used. Punitive measures are concerned with criminal justice. In this paper, I try to explain and analyse the corruption scenario, present state of economic performance, and information sharing between over-sighting agency like - The Office of Auditor General (OAG) and Commission for the Investigation of Abuse of Authority (CIAA) helps for detection and curbing corruption cases in Nepal.

2. Corruption senario in global lens:

In some recent global opinion surveys, corruption has been identified as one of the “most important problems facing the world today.”(2013; *World Independent Network/Gallup International annual survey covering 65 countries. Broadly similar results have been found in other surveys (BBC 2010, and Pew Research Center 2014, which covered between 26 and 34 countries, respectively). The World Economic Forum’s 2016 Global Risks Report ranks “Failure of national government (e.g., failure of rule of law, corruption, political deadlock, etc.)” as the sixth-highest global risk in terms of likelihood*). Major corruption scandals are currently front-page news around the globe. For example, the recent Panama Papers underscore how opaque corporate vehicles can be used to hide the profits of illicit behavior, including tax evasion, corruption and sanctions evasion. (The *Panama Papers refer to unprecedented leaked documents on offshore companies set up through the Panamanian law firm Mossack Fonseca*). At a time of rising inequality in income and wealth, there is moral outrage that the rich and powerful are abusing the system to their own advantage. In several countries, citizens have taken to the streets and are sending a powerful signal to their leaders that they can no longer tolerate corruption. For example, according to press reports, public dissatisfaction with widespread corruption was an important factor that motivated the Arab Spring and the fall of the regime in Ukraine in 2014.

To a varying degree, corruption afflicts economies at all stages of development. Indeed, certain advanced economies score worse on perceptions of corruption than some developing countries.

(*Transparency International’s corruption perception index for 2010–14 suggests that although developing countries in general face a worse perception of corruption, the phenomenon is also prevalent in advanced economies, where the bottom 15 percent of economies are ranked lower than the top 15 percent of developing countries*) Corrupt behavior leads to suboptimal economic performance wherever they are present. During times of global growth, this drag on performance may be less noticeable, especially in high-income countries. But when global growth is constrained, as it is now, this cost of corruption garners more attention. The heightened public attention has led to a renewed emphasis on corruption issues within the international community. For example, the G20 emphasized that fighting corruption can support growth and resilience. Moreover, the April 2016, the International Monetary and Fund (IMF) highlighted the importance of global cooperation in combating corruption and

improving governance as critical to achieving sustainable and inclusive growth. According to Transparency International Corruption Perceptions Index 2016 “ from the Panama Papers in April to the record US\$3.5 billion Odebrecht settlement in Brazil in December, 2016 was a good year in the fight against corruption in the Americas. The Panama Papers revealed that a Panamanian law firm helped set up thousands of secret shell companies, many of them used by corrupt politicians, criminals and tax abusers around the world. The Odebrecht settlement with the U.S. Department of Justice shed light on a company spending millions of dollars on bribing politicians and political parties across Latin America, as well as in two African countries in order to win business contracts. The wealthy and powerful were also increasingly placed under the spotlight. The Chilean President’s daughter-in-law was charged in a corruption case, and former Argentinian President Cristina Fernandez de Kirchner is now under investigation on corruption charges, among several other examples. 2016 was also notable in that large corruption investigations continued to jump across national borders. On cases from Odebrecht to Petrobras and FIFA, we see increasing communication and cooperation among regulators and law enforcement throughout the region and also with their counterparts in Europe and the United States. One thing is clear though: even if 2016 marks the start of a shift towards more active enforcement by authorities in response to these public demands, there is still a long way to go. The average score on the 2016 Corruption Perceptions Index was 44 out of 100 for the Americas. Anything below 50 indicates governments are failing to tackle corruption. In many parts of the region, impunity continues to be a major problem. Even in countries where cases of large-scale corruption are being tackled, the risk remains that this is the result of the efforts of a small group of brave individuals rather than a long-term plan. Venezuela, with a score of 17, is the lowest scorer in the region. Last year saw hundreds of thousands of citizens protesting against the government. In Mexico, while the government tries to clean the country’s image through a series of reforms, corruption scandals continue to escalate and the President’s approval rating is at its lowest ever. With a loss of 5 points in this year’s index, Mexico is the region’s biggest decliner” (*Transparency International* , p.8;2016).

3. Nepal’s performance :

A.National anti-corruption standards and strategies

▪ Constitutional Arrangement

The Constitution of Nepal sets up the Commission for Investigation of Abuse of Authority (CIAA) as constitutional body. All arrangements for its independence and competency are also managed by the Constitution. CIAA consists of the Chief Commissioner and such number of other Commissioners as may be required. They are appointed by President on the recommendation of the Constitutional Council after a parliamentary hearing. The Commission is empowered to inquire into, and investigate, any abuse of authority committed through improper conduct or corruption by a person holding any public office. The Commission is entrusted with the power of prosecution too.

▪ Anti-corruption law

The first legislative attempt to enact a specific counter-corruption law was made as early as

1864 A.D, part of the Muluki Ain (Country Code), the first codified law of Nepal. Moreover the parliament has recently replaced this traditional code which comes to effective in coming year. A separate anti-corruption law was enacted in 1954. The present anti-corruption law was enacted in 2002, and replaced the previous law. It has more sophisticated provisions and a wider scope. Besides this law, other laws were also enacted in 2002. In fact, the enactment of these laws is an important and landmark step to create a competent anti-corruption legal regime. The others anti corruption laws are as followings. They are: a. Corruption Prevention Act, 2002; b. Commission For Investigation of Abuse of Authority Act, 1991; c. Judicial Council Act, 1991; d. Special Court Act, 2002; e. Revenue Leakage (Investigation and Control) Act, 1995; f. Good Governance (Management and Operation) Act, 2007; g. Anti-Money Laundering Act, 2008; h. Rights to Information Act, 2007; i. Public Procurement Act, 2007 ; j. Army Act, 2006 ; and k. Regulation.

▪ **Anti-corruption strategy**

Control of corruption is not possible without a systematic, strategic campaign against corruption. Several plans and policies have been made in Nepal at national and institutional level to curb corruption. The followings are namely strategic plans. They are: a. Various National Year Plan; b. Strategic Action Plan of Nepal Government; c. Institution-wise Action Plan of Nepal Government; d. and Various Three Year Strategic Plan of the CIAA.

▪ **Ethics and integrity in public Administration**

According to (Raymond W. Cox 111, 2009) it is a desire to act ethically, a focus on the outcome, and a willingness to accept public scrutiny both during the decision and after. Borrowing liberally from French (1985), Weber (1966), and Bok (1999), the elements of this framework include:

- *Complexity*: The circumstances are confused and difficult.
- *Self-awareness*: Honest toward self and toward what we want as an outcome. A desire to be consciously and methodically ethical in reaching a decision.
- *Responsible*: A concern for others and an acceptance of the consequences to others of the action taken.
- *Justifiable*: Decisions can be justified, but never excused.
- *Public*: Willingness to explain to others how a decision is made.
- *Factual*: Accepting of the world as it is, not as we wish.

The other terms important in understanding ethics are moral, immoral, unethical, nonmoral, personal ethics, and social ethics. The term *moral* has two meanings. One has to do with the ability of a person to understand morality as well as his or her capacity to make moral decisions. The second has to do with the actual performance of moral acts. *Amoral* refers to the inability to distinguish between right and wrong. *Immoral* actions are those that transgress our understanding of proper morality. *Nonmoral* and *unmoral* are commonly used interchangeably with amoral. Another distinction is between personal ethics and social ethics. *Personal ethics* is applicable to the individual person while *social ethics* concerns itself with

groups. As a practical matter, social ethics is essentially social and political philosophy.

The concept of ethics as it applies to public administrators and covers the: democratic morality, public servant ethics, the ethical spirit of public administration, the public administration context for virtue ethics, and the practice of public administration. The vision of democratic morality and projected that vision to recommend a personal ethics for public servants. Bailey explained Appleby's grand design as follows: "Government is moral in so far as it induces public servants to relate the specific to the general, the private to the public, the precise interest to the inchoate moral judgment" (1965, 285). Bailey took up the challenge using fragments of Appleby's vision to fashion and recommends a set of professional ethics for individual public servants. Building upon Appleby's virtue ethics; Bailey (1965) *stresses the concepts of mental attitudes and moral qualities*. He said, "Virtue without understanding can be quite as disastrous as understanding without virtue" (285). He identified three essential mental recognitions or attitudes: *the moral ambiguity of all humans and all public policies; the contextual forces that condition moral priorities in the public service; and the paradoxes of procedures*. For Bailey, creating a mental mind-set is critical and requires effort on the part of the moral public administrator. Human ego makes exercising judgment, which recognizes moral ambiguity, especially in the person required to make those judgments, very difficult. The very processes of government require public administrators to take positions on public policies; and typically, the human ego demands that they defend those positions. Nevertheless, in spite of ego, moral public administrators must recognize the moral ambiguity in all public policies, including ones favored by the public servant themselves. Bailey summarized this insightful observation by quoting Reinhold Niebuhr as follows: "Man's capacity for justice makes democracy possible, but man's inclination to injustice makes democracy necessary" Moral ambiguity is rarely hidden and normally results in rising public frustration. In the rough game of politics, political and media personalities take on the role of the moral critic of others. With moral relativism, such a critic knows that any moral virtue, under some peculiar circumstances, can have patently evil results. Bailey also projected Appleby's virtue ethics into three essential moral qualities for the ethical public servant: optimism; courage, and fairness tempered by charity. Bailey ends with two observations.

- first, he notes *the importance of preserving and promoting the public as opposed to the private interest*; and
- second, *he stresses the central importance of Appleby's notion of democratic morality*.

Clearly, public policies are significant and we justifiably focus on them in our decisions as public administrators. However, they pale in comparison to the importance of the democratic morality. It exists only if public servants create it with their mental attitudes and moral qualities. Public administrators are the ones who must nourish and establish these attitudes and qualities in our governments as they set the tone of public morality through their actions. The "public's interest" is the intertwining of the public servant's mental attitudes and moral qualities with our institutional arrangements that mills or grinds the many private interests into the fine mixture of the "public good." Without a democratic morality, impersonal bureaucracy and cold technology drain the lifeblood of a caring humanity from society. Certainly, both potentially give us order and prosperity, but they are insufficient. Without some measure

of democratic morality, society breaks down into endless cycles of political gamesmanship for personal gain without regard for the public's interest, which ultimately results in the loss of democracy itself. Bailey tells us that "normative, procedural, institutional, attitudinal, and moral standards do exist" with democratic morality (1965, 298). They preserve and promote a "public interest" far more fundamental than any set of public policies. They are the heart that pumps the blood of humanity.

▪ Economic performance

An important channel through which corruption affects economic performance is by impacting both the volume and the composition of government expenditures and revenues, subject to existing tax legislation and incomes. By reducing both direct and indirect tax revenues, corruption jeopardizes the public sector's ability to provide adequate levels of public goods to facilitate private sector development. On the expenditure side, diversion of resources from human capital formation (health and education) to less capacity enhancing activities curtails countries' growth potential. Several studies show a particularly damaging effect of corruption on on-going poverty alleviation programmes in low income countries.

Economic performance

Indicators	Macroeconomic Indicators					
	Units	Fiscal Year				
		2012.13	2013.14	2014.15	2015.16	2016.17
Real GDP (at basic prices)	Annual % Change	3.76	5.72	2.97	0.01	6.94
Per Capita GNI	US Dollar	714	737	778	757	862
Revenues	Annual % Change	21.1	20.5	13.8	18.7	20.2
Total Government Expenditures	Annual % Change	5.7	21.3	22.2	13.1	55.7
Recurrent Expenditure	Annual % Change	1.6	22.7	11.8	9.4	51.3
Capital Expenditure	Annual % Change	6.2	22.2	33.2	38.7	112.6
Revenue/GDP	In %	17.5	8.2	19.1	21.4	22.3
Total Government Expenditures/GDP	In %	22.2	22.1	25	26.7	36
Recurrent Expenditure/GDP	In %	14.6	15.5	15.9	16.5	21.6

Indicators	Macroeconomic Indicators					
	Units	Fiscal Year				
		2012.13	2013.14	2014.15	2015.16	2016.17
Capital Expenditure/GDP	In %	3.2	3.4	4.2	5.5	101
Total Outstanding Debt/GDP	In %	32.2	28.2	25.6	27.9	24.1
Outstanding Domestic Debt/GDP	In %	12.5	10.5	9.5	10.6	9
Outstanding Foreign Debt/GDP	In %	19.7	17.7	16.1	17.3	15.1
Export (Goods)	Annual % Change	3.6	19.6	7.3	17.8	12
Import (Goods)	Annual % Change	20.6	28.3	8.4	-0.1	25.7
Export/Import Ratio	Annual % Change	13.8	12.9	11	9.1	8.1
Trade Deficit	Annual % Change	23.9	29.7	10.8	2	27

Source: Economic Survey 2017

▪ Corruption perceptions index

Transparency International (TI) is an international non-governmental organization which is based in Berlin, Germany, and was founded in 1993. Its nonprofit purpose is to take action to combat global corruption and prevent criminal activities arising from corruption. It publishes for example the Global Corruption Barometer and the Corruption Perceptions Index. Transparency International has the legal status of a German registered voluntary association (*Eingetragener Verein*) and serves as an umbrella organization. Its members have grown from a few individuals to more than 100 national chapters which engage in fighting corruption in their home countries.

Transparency International is the global civil society organization leading the fight against corruption. It brings people together in a powerful worldwide coalition to end the devastating impact of corruption on men, women and children around the world. TI's mission is to create change towards a world free of corruption. The organization defines corruption as the abuse of entrusted power for private gain which eventually hurts everyone who depends on the integrity of people in a position of authority. Transparency International does not undertake investigations on single cases of corruption or expose individual cases. It develops tools

for fighting corruption and works with other civil society organizations, companies and governments to implement them. Transparency International consists of chapters – locally established, independent organisations – that address corruption in their respective countries. From small bribes to large-scale looting, corruption differs from country to country. As chapters are staffed with local experts they are ideally placed to determine the priorities and approaches best suited to tackling corruption in their countries. This work ranges from visiting rural communities to provide free legal support to advising their government on policy reform. Corruption does not stop at national borders. The chapters play a crucial role in shaping its collective work and realising its regional and global goals, such as Strategy 2015. Transparency International's multi-country research and advocacy initiatives are driven by the chapters. The Corruption Perceptions Index has received criticism over the years. The main one stems from the difficulty in measuring corruption, which by definition happens behind the scenes. The Corruption Perceptions Index therefore needs to rely on third-party surveys which have been criticized as potentially unreliable. Data can vary widely depending on the public perception of a country, the completeness of the surveys and the methodology used. The second issue is that data cannot be compared from year to year because Transparency International uses different methodologies and samples every year. This makes it difficult to evaluate the result of new policies. The Corruption Perceptions Index authors replied to these criticisms by reminding that the Corruption Perceptions Index is meant to measure *perception* and not "reality". They argue that "perceptions matter in their own right, since... firms and individuals take actions based on perceptions". The Corruption Perceptions Index (CPI) ranks countries and territories based on how corrupt their public sector is perceived to be. It is a composite index – a combination of polls – drawing on corruption-related data collected by a variety of reputable institutions. The CPI reflects the views of observers from around the world. The Corruption Perceptions Index has received criticism over the years.

SAARC Corruption perceptions index

Rank 2016	Country	2016 Score	2015 Score	2014 Score	2013 Score	2012 Score
27	Bhutan	65	65	65	63	63
79	India	40	38	38	36	36
95	Maldives	36	N/A	N/A	N/A	N/A
95	Sri Lanka	36	37	38	37	40
116	Pakistan	32	30	29	28	27
131	Nepal	29	27	29	31	27
145	Bangladesh	26	25	25	27	26
169	Afghanistan	15	11	12	8	8
World standards						
1	Denmark	90	91	92	91	90

1	New Zealand	90	88	91	91	90
3	Finland	89	90	89	89	90

Source: Transparency International's 2016 Corruption Perceptions Index (CPI).

4. Analysis of performance :

▪ Economic performance

- a. The economic growth of Nepal during the five years (2012.13 to 2016.17) has indicated that the economic growth rate of the country up and down i.e. 0.01 to 6.94 the average is 3.88, but is below the average of SAARC region.
- b. The per capita GNI has been constantly increasing during the period from \$ 714 to 862. The increment is 21 %.
- c. The Revenue in GDP has increased from 17.5 to 22.3 by 5 point during the period considered as par with regional and world standards but the present GDP does not represent the actual growth because the informal economy is around 40% of GDP.
- d. Total expenditures/GDP During the period, it has increased 22.2 to 26.7 which is more or less constant. However, the Capital expenditure/GDP increased from 3.2 to 5.5 and Recurrent expenditures /GDP increased from 14.6 to 16.5. It indicates that the gaps between these two are narrowing, but it is par from least with regional standards. Some argued that Nepal has low capability to public expenditure against it revenue growth. There are some problems either in capacity and abilities of bureaucrat or governance issues.
- e. Trade deficit During the periods it increased from 23.9 to 27, and export/import ratio decreased from 13.8 to 8.1. But in F/Y 2016/17 there was exactly 50% more than import, which indicates that more attention needed to encourage export goods. It is said that remittance income is one source which covers such deficit. But the increment in remittance income decreased from 25% to 5.1% during the study period. However, remittance Income /GDP average was 27.76% during the study period.
- f. Overall economic stability The economic stability of Nepal is still sound with markable increment in revenue, but such increment is backed by Import of goods. The trade deficit is compensated by remittance income from Middle-east countries. However, in recent days such countries employ more local people than migrant. It alret decreasing income from remittance in coming days.

▪ Anti corruption performance

The above data of Corruption Perception Index of SAARC of five years (2012-2016) indicated that Nepal performance in SAARC region is 6th position among the 8 members of SAARC. The score is not stable it range from 27 to 29 only increase by 2 point. The average during period is 28.6. The following data indicates clear picture:

Nepal

Name	2016	2015	2014	2013	2012
Economic growth	6.94	0.01	2.97	5.72	3.76
Corruption perceptions index-Score	29	27	29	31	27
Observation	Positive relationship	Abnormal situation	Negative relationship	Positive relationship	Positive relationship

The overall evaluation of corruption and economic growth relationship seems to be negative relationship i.e when corruption increases, the economic growth decreases. According to Corruption Perception Index, higher the score considered as low level of corruption. But there is exception of the fiscal year 2015 because of abnormal situation in import business of Nepal. Similarly, fiscal year 2014 where economic growth is low even the Corruption Perception Index was higher. Why this situation is created? In this fiscal year, CIAA has lots of fraud cases detected. So development works has works due to fear of corruption action. This logic is also supported by SAARC countries Bhutan and India. Now both countries have more score in Corruption Perception Index, and their economic growths are better than that of others SAARC members.

▪ Empirical analysis

What are the roles of information for detection of corruption cases? There is positive relationship between information and corruption. For example, The office of Auditor General's Annual Report has questions regarding Revenue Settlement Commission decision on the basis of equity and fairness and procedure for negotiation with taxpayers. By this information CIAA detected big cases. If inter-agency information sharing mechanism develops between Government Agency at least over-sighting agency of Government that definitely enhancing efficiency and effectiveness of the organisation. Moreover, Inter-agency cooperation is one of the mechanism that helps to improve capability of overall function of organisation.

5. Conclusion

The strong correlation between perceived corruption and output levels, the correlation between perceived corruption and GDP growth is weak. There are a number of possible reasons for the low correlation between these two variables: the linkages are likely to be complicated, indirect, time variant, and non-linear. And it is indeed conceivable that corruption actually facilitates growth in situations where prevailing government regulations are growth-impeding. Analysis of such situations reveals, however, that they always represent second- (or third-) best scenarios, and that removing the regulatory impediments to growth is better than circumventing them by corruption. Similarly, where "close and intimate" links between public sector officials and leaders of industry ("crony capitalism") are claimed to facilitate rapid growth, an explicit and transparent industrial policy should be capable of achieving

similar or superior results, without the damaging secrecy and unfairness that crony capitalism necessarily implies. These findings support continuing policies that strengthen accountability and enforce transparency in order to achieve sustainable economic growth. An important channel through which corruption affects economic performance is by impacting both the volume and the composition of government expenditures and revenues, subject to existing tax legislation and incomes. By reducing both direct and indirect tax revenues, corruption jeopardizes the public sector's ability to provide adequate levels of public goods to facilitate private sector development. On the expenditure side, diversion of resources from human capital formation (health and education) to less capacity enhancing activities curtails countries' growth potential. Several studies show a particularly damaging effect of corruption on on-going poverty alleviation programmes in low income countries.

Bibliography

- Commission for the Investigation of Abuse of Authority. (2074). *Commission for the Investigation of Abuse of Authority 's Annual Report*. Kathmandu: Commission for the Investigation of Abuse of Authority.
- Farrales, M. J. (June 8, 2005). *A History of Corruption Studies and*. California, San Diego: University of California, San Diego.
- Finance Ministry (2074). *The Economic Survey*. Kathmandu: Ministry of finance ,The Government of Nepal.
- IMF. (2016). *Corruption: Costs and Mitigating Strategies*. Washington D.C: INTERNATIONAL MONETARY FUND.
- Ministry of Law ,The Government of Nepal. (2059). *The Prevention of Corruption Act, 2059 (2002 A.D)*. Kathmandu: Nepal Law Commission, Nepal.
- Poudel, M. S. (0). A summary of Anti-corruption measure in Nepal The 14th UN afeiUNCAC Training Programme, (p. 0).
- Transparency International (TI). (2016). *Corruption Perceptions Index (CPI)*. Berlin, Germany: Transparency International Organisation.
- The Office of Auditor General. (2074). *The Annual Report of Auditor General, 2073*. Kathmandu : The Office of Auditor General, Nepal.
- OECD. (2017). *A Strategy for Public Integrity*. Paris, France: OECD publishing.
- OECD. (September 2003). *Anti -Corruption Instruments and The OECD Guidelines*. Paris: OECD publishing.
- OECD. (2010). Issues paper on corruption and Economic Growth, Anti-corruption Action Plans. *The G20 efforts to fight corruption*. St. Petersburg: OECD publishing.
- U. N. (20 June 2016). *Implementation Review Group, Seventh session, 20-24 June 2016*. Vienna: CAC/COSP/IRG/2016/CRP.16.

Capital Expenditure and its Impact on Economic Growth in Nepal : 1975 - 2016

Bishwa Thapa

Lecture on K & K International Collage, New Baneshwor

Abstract

Capital expenditure is an important instrument for government to enhance the economic growth of the economy. This paper attempts to empirically ascertain that fact by investigating the impact of capital expenditure on economic growth in Nepal from 1975-2016. To establish this empirical fact, multiple regression model of Ordinary Least Squares is employed by using secondary data. In the study, Gross Domestic Product (GDP) is taken as a dependent variable and the Government Capital Expenditure (GCE), Gross Fixed Capital Formation (GFCF), Gross National Saving (GNS), Government Revenue (GR) and Terms of Trade (TOT) are taken as independent variables. ADF t-statistics is also used in the study. From the results, there is positive and statistically significant relationship between real government capital expenditure, real gross fixed capital formation, real government revenue and terms of trade whereas there is insignificant and negative relationship between real gross national saving and Real GDP.

Keywords; Capital Expenditure, Economic Growth, Nepal

1. Introduction

The main medium of sustainable economic and social development of the nation is the public expenditure. Planning and effective public spending can only provide targeted fruits. The public expenditure can be divided into two parts i.e. capital expenditure and recurrent expenditure. The overall economic growth and development of the country depends upon the capital or development expenditure of the government in that country.

Government expenditure is one of the important determinants of economic growth. The economic growth of economy depends on the size, spending capacity, and effective use of capital expenditure in the development process. Public expenditure is an important instrument for government to control the economy. It plays an important role in the functioning of an economy whether developed or underdeveloped. Public expenditure was born out of revenue allocation which refers to the redistribution of fiscal capacity between the various levels of government or disposition of responsibilities between tiers of the government.

Government expenditure is one of the major components of fiscal policy. It is also known as the fiscal policy of the government. Generally, it can be divided into capital expenditure and recurrent expenditure. Capital expenditure is the amount spent in the acquisition of fixed or productive assets as well as expenditure incurred in the upgrade or improvement of existing

fixed assets such as lands, building, roads, machines and equipment etc., including intangible assets. Capital expenditure is usefully seen as expenditure creating future benefits, as there could be some lags between when it is incurred and when it takes effect on the economy. Recurrent expenditure on the other hand refers to expenditure on purchase of goods and services, wages and salaries, operations as well as current grants and subsidies (usually classified as transfer payments). Recurrent expenditure, excluding transfer payments, is also referred to as government final consumption.

The impact of capital expenditure on economic growth is especially important for developing countries. Most of the countries have experienced increasing levels of public expenditure over time. The relationship between capital expenditure and economic growth has continued to generate series of debate among scholars. Government expenditure in core functions contributes positively to economic growth. Due to political instability, internal inability and weak governance situation capital expenditure is unable to influence on economic growth and development in Nepal.

2. Literature Review and Theoretical Framework

In a classical economic theory, the government expenditure is not a major force. The classical economic theory is based on the concept of a laissez -faire economic market. It is also known as the free market economy. Classical economists believed that consumer expenditure and business investment expenditure represents the more important parts of a nation and economic growth. Too much government expenditure takes a valuable economic resources needed by individuals and businesses. According to classical economists, government expenditure and involvement in economic activities can reduce economic growth of a nation by increasing the role of public sector and decreasing the role of private sector.

Keynesian economics relies on government expenditure to jumpstart a nation and economic growth during economic downturns. Keynesians economists believe the nation and economy is made up of consumer expenditure, business investment expenditure and government expenditure. However, Keynesian theory dictates that government expenditure can improve the economic growth in the absence of consumer expenditure or business investment expenditure.

In the endogenous growth model, public policies can affect both human capital formation and technological progress and therefore public policies can also influence economic growth. Endogenous growth models predict that distortionary taxation and productive expenditures do not affect the long-run growth rate.

Aigheyisi (2013) studied the relative impact of federal capital expenditure and recurrent expenditure on Nigeria's economy. The empirical analysis begins with an investigation of the effect of total government expenditure on GDP. The results of the study were total government expenditure had significant positive effect on Nigeria's economy and Nigeria's federal government's recurrent expenditure exceeded her capital expenditure in the period covered by the study.

Darma (2014) empirically studied time series data from 1980 to 2010 on federal capital expenditure and economic growth in Nigeria. The objective of the study was to examine the

impact of federal capital expenditure on economic growth in Nigeria. The result suggests that there is a positive impact of federal capital expenditure and economic growth in Nigeria, implying the dominance of public sector as the major economic growth deliver for national economy.

Mat, Mansur and Mahmud (2015) analysed the effects of human capital investment on education, health and migration to economic development in Sabah. Extended augmented Solow growth model theory is utilized in this research. The study showed higher gross domestic product (GDP) per capita influenced by better literacy rate, longevity of life expectancy at birth and required number of immigrants with a sustainable gross domestic savings and improvement in unemployment rate. The study concluded that the human capital investment has a positive relationship with the economic development in Sabah.

Sharma (2012) studied on the government expenditure and economic growth in Nepal. The major findings of the research are share of development expenditure over total expenditure is increasing over time and they're very low correlation between the government expenditure and economic growth in Nepal.

Sapkota (2013) studied in Capital spending and economic growth in Nepal. The study used annual time series data of capital expenditure on the basis of percent of budget allocation and percent of GDP. The study presented declining capital expenditure budget allocation in recent years, the actual capital expenditure itself is consistently lower than the budgeted amount. The study finds it is not only having an impact on productivity, but is also suppressing economic growth and jobs creation below the potential. Scaling up both quantum and quality of capital spending is vital to creating the foundations for the lacklustre growth to take off on sustainable path.

Bhusal (2014) has conducted the study in the relationship between the government spending and economic growth in Nepal.. The finding of the research are Wagnerian hypothesis do not exists in Nepalese economy, there exists both short-run and long-run relationship between government spending and economic growth in Nepal and Granger causality test shows that Government Spending Granger Causes economic growth but economic growth does not Granger causes government spending.

3. Methodology

In this research secondary data were used and these data were gotten from data published by Nepal Rastra Bank, Central Bureau of Statistics and Ministry of Finance is taken under consideration in the study ranging the period of 1975 to 2016. In an attempt to established empirical evidence on the impact of Capital Expenditure on economic growth, econometric model of a disaggregated approach to examine the relationship.

$$GDP_t = \alpha + \beta_1 GCE_t + \beta_2 GFCF_t + \beta_3 GNS_t + \beta_4 GR_t + \beta_5 TOT_t + \varepsilon_t \dots \dots \dots (1)$$

Where; GDP_t = Gross Domestic Product, GCE_t = Government Capital Expenditure, $GFCF_t$ = Gross Fixed Capital Formation, GNS_t = Gross National Saving, GR_t = Government Revenue, TOT_t = Terms of Trade, $\alpha, \beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4, \beta_5$ =Parameters to be estimated, t = time period and ε_t = Stochastic Error Term.

Since, the unit of the variables in the equation (1) are not same. So, it is necessary to take logarithm. It can be written in the logarithm form as

$$\log GDP_t = \alpha + \beta_1 \log GCE_t + \beta_2 \log GFCF_t + \beta_3 \log GNS_t + \beta_4 \log GR_t + \beta_5 \log TOT_t + \varepsilon_t \dots \dots \dots (2)$$

Where; $\log GDP_t$ = Log of GDP, $\log GCE_t$ =Log of Government Capital Expenditure, $\log GFCF_t$ =Log of Gross Fixed Capital Formation, $\log GNS_t$ =Log of Gross National Saving, $\log GR_t$ =Log of Government Revenue, $\log TOT_t$ =Log of Terms of Trade, $\alpha, \beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4, \beta_5$ =Parameters to be estimated, t =time period to be estimated and ε_t =Stochastic Error Term.

4. Data Presentation and Analysis

Trend and nature of government capital expenditure in different political period of time is analysed here. The real government capital expenditure has been increasing from the Panchayat to democracy and from democracy to republic regimes. Similarly, the real government revenue has been also increasing from Panchayat to democracy and from democracy to republic system. But, the ratio of total real government capital expenditure to RGDP was decreasing from Panchayat to democracy and from democracy to republic system. On the same way, the ratio of government capital expenditure to the government revenue has been decreasing from Panchayat to democracy and from democracy to republic.

Table 4.1: Trend of Capital Expenditure (Average in Panchayat, Democracy and Republican System)

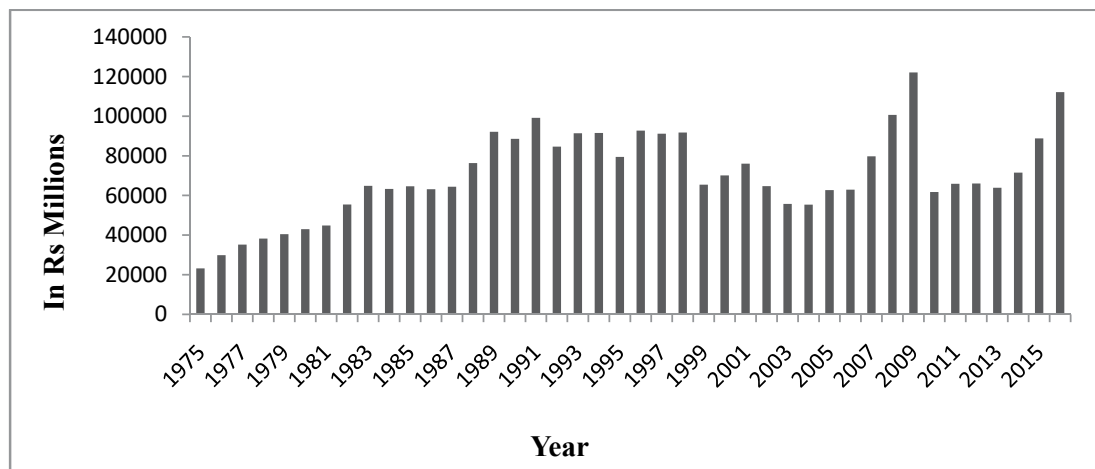
Regime	RGCE (In Millions)	RGDP (In Millions)	RGR (In Millions)	RGCE/RGDP	RGCE/RGR
Panchayat (1975-1991)	58030.38	18200.01	43545.68	3.1885	1.3326
Democracy (1992-2006)	75717.41	37941.65	115163.69	1.9956	0.6575
Republic (2007-2016)	83228.75	60694.36	305753.53	1.3713	0.2722

Source: computation from Appendix I.

Over the past four decades, government capital expenditures in 42 years from 1975 to 2016 consider in this study experiences an erratic pattern. The public capital expenditure has been

increasing during the study but it is decreased in eleven fiscal years i.e. in 1986, 1990, 1992, 1995, 1997, 1999, 2002, 2003, 2004, 2010 and 2013. The public capital expenditures are an essential input in the short-run and long-run effects in an economy.

Figure 4.1: Trend and Nature of Capital Expenditure in Real Term

Source: computation from Appendix I in Excel.

In the Figure 4.1, it can be seen the erratic trend of Real Government Capital Expenditure (RGCE) in the country. RGCE were increasing still in 1985 from the beginning but RGCE were decreased in 1986 in first time over the study period. In the entire period of the study, RGCE were decreased eleven times.

The descriptive statistics shows that the mean of log RGDP is 4.4914 with standard deviation of 0.2312 similarly the mean of log RGCE and log RGFCF is 4.8234 and 5.2378 with standard deviation of 0.1532 and 0.2998 respectively. The mean of log TOT is negative i.e. -0.1253 with positive standard deviation i.e. 0.1905. Finally, mean of log RGNS and log RGR are 5.2557 and 4.9753 respectively with standard deviation 0.4087 and 0.3576 respectively. The four variables i.e. log RGDP, log RGCE, log RGFCF and log TOT are leftward skewed and remaining two variables i.e. log RGNS and log RGR are rightward skewed. The two variables i.e. log RGCE and log TOT are normally distributed with the value of Kurtosis are higher than three and remaining four variables i.e. log RGDP, log RGR, log RGFCF and log RGNS are not normally distributed because their Kurtosis values are less than three.

Table: 4.2: Descriptive Statistics of All Variables

	log RGDP	log RGCE	log RGFCF	log TOT	log RGNS	log RGR
Mean	4.4914	4.8234	5.2378	-0.1253	5.2557	4.9753
Median	4.5153	4.8172	5.2785	-0.1069	5.1856	5.0046
Maximum	4.8433	5.0867	5.7751	0.1828	5.9838	5.6418
Minimum	4.1176	4.3651	4.7265	-0.6368	4.7380	4.3832

	log RGDP	log RGCE	log RGFCF	log TOT	log RGNS	log RGR
Standard Dev.	0.2312	0.1532	0.2998	0.1905	0.4087	0.3576
Skewness	-0.1241	-0.9194	-0.0038	-0.8773	0.4499	0.2265
Kurtosis	1.7256	3.8438	1.9218	3.2598	1.7229	1.9793
Jarque-Bera	2.9502	7.1636	2.0346	5.5058	4.2714	2.1823
Probability	0.2288	0.0278	0.3616	0.0637	0.1181	0.3358

Source: computation from Appendix II in eviews10.

The data for analysis is presented in appendix II below the variables are the Real Gross Domestic Product (RGDP), Government Capital Expenditure (GCE), Gross National Saving (GNS), Gross Fixed Capital Formation (GFCF), Government Revenue (GR) and Terms of Trade (TOT).

Table 4.3: Results of Augmented Dickey Fuller (ADF) test

Variables	Level		First Difference		Remarks
	Intercept	Intercept and Trend	Intercept	Intercept and Trend	
log RGDP	-0.7925 [0.8107]	-1.0169 [0.9304]	-5.8657* [0.0000]	-5.7923* [0.0001]	I(1)
log RGCE	-2.9609 [0.0472]	-2.9322 [0.1635]	-6.1075* [0.0000]	-6.0360* [0.0001]	I(1)
log RGR	0.5587 [0.9868]	-1.6640 [0.7491]	-6.1407* [0.0000]	-6.1996* [0.0000]	I(1)
log TOT	-0.5780 [0.8645]	-1.1090 [0.9151]	-5.5011* [0.0000]	-5.4867* [0.0003]	I(1)
log RGFCF	0.3294 [0.9770]	-3.4159 [0.0632]	-9.5339* [0.0000]	-9.4598* [0.0000]	I(1)
log RGNS	0.1329 [0.9645]	-1.9595 [0.6054]	-6.6318* [0.0000]	-6.7205* [0.0000]	I(1)

Source: computation from Appendix II in eviews10.

**Represents stationary.*

The Table 4.3 shows the result of the ADF t- statistics of the concerned variables that are used in the study. If each of the variables are found significant at their level then that variables are known as I (0), and if each of the given variables are found significant at their first difference then the variables are known as I (1). In the above table, all variables log RGDP, log RGCE, log RGR, log TOT, log RGFCF and log RGNS are found to be stationary at first difference. All the variables are significant at less than 5% level of significance.

Table 4.4: Data Estimation Results.

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Probability
C	0.575626	0.105216	5.470895	0.0000
log RGCE	0.010514	0.034240	0.307079	0.7606
log RGFCF	0.374866	0.081168	4.618399	0.0000
log RGNS	-0.076587	0.040152	-1.907441	0.0645
log RGR	0.467349	0.076404	6.116778	0.0000
log TOT	0.168596	0.018377	9.174200	0.0000
R-squared	0.995972	Mean dependent var.		4.491350
Adjusted R-squared	0.995298	S.D. dependent var.		0.231322
S.E. of regression	0.015861	Akaike info criterion		-5.318309
Sum squared residual	0.009057	Schwarz criterion		-5.070070
Log likelihood	117.6845	Hannan-Quinn criteria		-5.227320
F-statistic	1736.895	Durbin-Watson stat		1.260036
Probability(F-statistic)	0.00000			

Source: computation from Appendix II in eviews10.

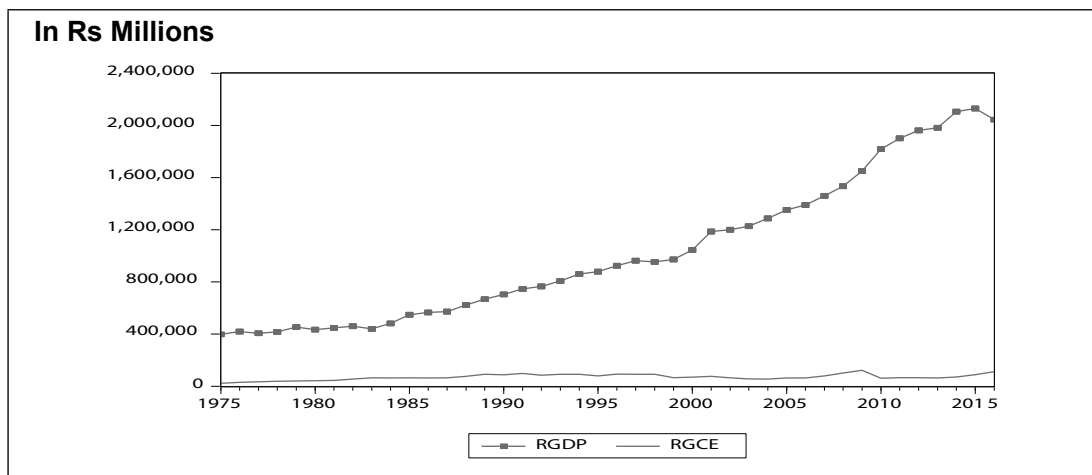
Interpretation and Discussion of Results

The economic growth and capital expenditure equation given the R-square of 0.995 suggests that capital expenditure has a strong and positive relationship on Real Gross Domestic Product and the Adjusted R-square of 99.52 percent shows that the model in use is capable of determining the total variation in dependent variable. The function shows that 99.42 percent variation the dependent variable can be accountable by the change in the independent variables. Similarly, The F-statistic suggest that the model employed in the study is statistically significant given the value as 1736.89 , meaning at 5 percent level of significant, the equation in use is statistically significant. This implies the equation is useful in explaining a unit change in Real GDP in Nepal.

The results indicate that Government Capital Expenditure (GCE), Gross Fixed Capital Formation (GFCF), Gross National Saving (GNS), Government Revenue (GR) and Terms of Trade (TOT) are positively related to Gross Domestic Product (GDP) in Nepal. From the result the a prior expectation of Government Capital Expenditure (GCE), Gross Fixed Capital Formation (GFCF), Gross National Saving (GNS), Government Revenue (GR) and Terms of Trade (TOT) were proved to be true being positively signed.

On the other hand Gross National Saving (GNS) was negatively related to Real Gross

Figure 4.2: Graphical Representation of relationship between Real Government Capital Expenditure and Real GDP.

Source: computation from Appendix I in evIEWS10.

In Figure 4.2 both the RGDP and RGCE are showing increasing trend over the period of time. The increasing rate of RGDP is higher than RGCE. The RGDP is increasing slowly in the beginning until 1983 but after that RGDP is increases rapidly. On the other RGCE is increase slowly over the period of time.

5. Conclusion and Recommendations

The economic growth of any country is directly affected by the government capital expenditure of that country. This paper was an attempt to examine the impact of capital expenditure on economic growth in Nepal; most literature reviewed were on the impact of public expenditures on economic growth. But this paper was able to do empirical study on the impact of capital expenditure on economic growth from 1975-2016. Secondary data were used and the researcher adopted Ordinary Least Squares with a multiple equation, Eview10 was used in the model estimation and stationarity test was conducted on the data used and all the variables were stationary at various differences.

5.1 Major Findings

There is positive and statistically significant relationship between real government capital expenditure, real gross fixed capital formation, real government revenue and terms of trade whereas there is insignificant and negative relationship between real gross national saving and Real GDP. Both the government capital expenditure and GDP having the increasing trend, RGDP is increasing in increasing rate and real government capital expenditure is also increasing with slower rate than RGDP.

The causality between the government capital expenditure and economic growth has been found. The study shows GDP doesn't Granger Cause government capital expenditure and

similarly government capital expenditure does not Granger Cause GDP.

5.2 Recommendations

The following recommendations are postulates to expedite capital expenditure for the acceleration of economic growth in Nepal.

Firstly, there is increasing trend of government capital expenditure. Most of the study period, government capital expenditure successively increases but it is not enough to develop the economy of the Nepal. It is necessary to increase the government capital expenditure than recurrent expenditure of the government.

Secondly, Most of the government expenditures are spend in unproductive sectors. Excessive unproductive government expenditure should be minimized as far as possible, because this does not help to increase economic growth only increase in inflationary rate.

Thirdly, the development program has end the delay in acceptable process that means, by implementing the probability study and map design when the budget is being appropriated. To start the program immediately after financing arrangement of probability studies and after the budget is deployed.

Fourthly, investment has positive impact on the economic growth, so it should be increase gross fixed capital formation.

Finally, design evidence based Fiscal framework (FF), formulate credible budget according to the scope of FF, introduce implementable program based on available resources, create conducive ecology to implement projects, unlock procedural delays on time, coordinate among all stakeholders timely, mobilize human, financial, physical, information and other resources prudently, introduce reward and punishment system on the basis of achievements and apply result based monitoring, evaluation and feedback mechanism.

References

- Aigheyisi, O. S. (2013). The relative impacts of federal capital and recurrent expenditure on Nigeria's economy (1980-2011). *American Journal of Economics* 2013, 3(5): (pp. 210-221).
- Bhusal, T. P. (2014). Government spending and economic growth in Nepal. *Nepalese Journal Economic Studies*, 1(1), (pp. 52-61).
- Darma, N. A. (2014). Federal capital expenditure and its impact on economic growth in Nigeria: 1980-2010. *Developing Countries Studies*, 4(4), (ISSN 2225-0565).
- Economic Survey (..Various). Published by Ministry of Finance. Retrieved from: www.mof.gov.np
- Keynes, J. M. (1936): *General theory of employment, interest and money*, Macmillan, London.
- Sapkota, C. (2013). Capital spending and economic growth in Nepal. Retrieved from; <http://sapkotac.blogspot.com/2013/04/capital-spending-and-economic-growth-in.html>
- Sharma, B. (2012). Government expenditure and economic growth in Nepal: A Minute Analysis. *Basic Research Journal of Business Management and Accounts*, 1(4).
- Statistical Pocket Book. Published by Nepal Rastra Bank. Retrieved from: www.nrb.org.np

Appendix - I

Concerned Variables in Real Term (Excerpts TOT all variables RGDP, RGR, RGCE, RGFCF and RGNS are in RS. Millions)

Year	Deflator	NCPI	RGDP	RGR	RGCE	TOT	RGFCF	RGNS
1975	12.64	4.1733	397790.7	24163.18	23178.3	1.5235	53267.2	54704.90
1976	12.78	4.1444	419698.9	26918.17	29893.3	1.4769	58947.0	64955.12
1977	12.49	4.2565	405967.3	31079.85	35200.7	1.0786	60613.2	70997.30
1978	13.81	4.7318	416902.7	33452.42	38226.5	1.1446	69614.1	67965.68
1979	15.3	4.8944	453886.1	37020.02	40430.0	0.8418	66668.0	72613.60
1980	16.02	5.3731	434590.8	34988.82	42965.5	0.9250	68507.9	73123.52
1981	17.2	6.0924	448214.2	39708.81	44828.3	0.7701	70563.3	74059.48
1982	18.62	6.7271	460644.3	39831.45	55401.3	0.4565	81238.6	74043.79
1983	20.07	7.6802	440366.1	36999.06	64869.4	0.6659	85622.8	64542.59
1984	21.53	8.1592	481542.3	41784.71	63288.0	0.9013	84652.9	73646.93
1985	22.73	8.4972	548263	46095.06	64594.0	0.7482	110459.9	82415.38
1986	25.98	9.8436	566195.3	47182.95	63118.2	0.7031	95808.4	68806.13
1987	29.23	11.150	572771.3	53588.15	66170.4	0.7554	106053.8	77937.22
1988	32.7	12.353	622559.3	59502.09	76320.4	0.6568	108587.2	75567.46
1989	36.4	13.380	667174.9	58121.44	92141.7	0.7164	122508.6	88241.67
1990	40.3	14.679	704540.7	63273.03	88548.2	0.8098	115829.3	69823.21
1991	44	16.119	746772.4	66565.38	99136.2	1.0927	141326.5	86104.96
1992	52.3	19.512	766116.8	69252.07	84627.5	1.1214	150043.8	99460.34
1993	57.7	21.242	807332.7	71314.27	91393.6	0.9526	175493.6	127032.55
1994	62	23.143	861050.3	84608.82	91553.9	0.7053	181619.4	153731.81
1995	65.9	24.915	879687.4	98635.81	79449.4	0.6799	194139.3	152923.33
1996	71.1	26.942	923891.5	103530.9	92720.1	0.6161	208156.1	144355.61
1997	76.2	29.122	963243.9	104298.6	91143.8	0.7871	208758.4	153943.62
1998	79.3	31.546	953664.8	104411.5	91750.7	1.0378	207235.7	154126.33
1999	86.3	35.136	973465.9	106019.7	65437.6	1.1691	185761.6	166917.60
2000	90.3	36.328	1044616	118073.6	70140.6	1.2249	201838.8	194621.23
2001	100	37.213	1186480	131390.2	76069.0	1.1130	227747.7	319240.85

2002	103.9	38.288	1199969	131753.3	64703.0	1.0223	234772.1	290380.51
2003	107.1	40.106	1227316	140202	55742.1	1.0072	244532.2	291719.51
2004	111.4	41.696	1287301	149490.2	55390.8	1	261852.7	350799.96
2005	118	43.588	1352228	160875.3	62725.2	1.0260	269657.6	384166.58
2006	126.2	47.059	1389926	153599.1	62913.9	0.8701	288005.0	403447.81
2007	135.4	49.835	1460462	176003.6	79722.2	0.7747	307686.7	417125.78
2008	142.94	53.177	1533866	202386.8	100638.5	0.7767	335571.5	509531.64
2009	166.77	59.867	1650774	239654.6	122085.0	0.6059	352511.9	592087.15
2010	189.56	65.601	1818249	274307	61752.6	0.4137	403791.0	652977.17
2011	210.34	71.871	1901950	278023.9	65850.8	0.4135	407298.6	704497.77
2012	224.13	77.847	1961977	314155.1	66014.8	0.4096	407445.1	774425.03
2013	237.77	85.506	1982328	346395.3	63853.2	0.3518	447888.3	806564.21
2014	259.18	93.271	2106275	382349.8	71506.5	0.3279	495346.2	963301.91
2015	272.42	100	2130150	405866.4	88754.7	0.2804	595822.6	940302.00
2016	285.93	109.94	2044262	438392.8	112,109.2	0.2308	588779.3	816910.94

Source: Data collected from various economic surveys published by Ministry of Finance and statistical pocket book published by Nepal Rastra Bank.

Appendix - II
Concerned Variables in Logarithmic Form

Year	log RGDP	log RGR	log RGCE	log TOT	log RGFCF	log RGNS
1975	5.599655	4.383154	4.365082	0.182842	4.72646	4.738026
1976	5.622938	4.430046	4.475574	0.169351	4.770462	4.812613
1977	5.608491	4.492479	4.546551	0.03286	4.782567	4.851242
1978	5.620035	4.524428	4.582365	0.058654	4.842697	4.83229
1979	5.656947	4.568437	4.606704	-0.07479	4.823917	4.861018
1980	5.638081	4.543929	4.63312	-0.03386	4.835741	4.864057
1981	5.651486	4.598887	4.651552	-0.11345	4.848579	4.869581
1982	5.663366	4.600226	4.74352	-0.34056	4.909762	4.869489
1983	5.643814	4.568191	4.81204	-0.17659	4.932589	4.809846
1984	5.682634	4.621017	4.801321	-0.04513	4.927642	4.867155
1985	5.738989	4.663654	4.810192	-0.12598	5.043205	4.916008
1986	5.752966	4.673785	4.800155	-0.15298	4.981404	4.837627
1987	5.757981	4.729069	4.820664	-0.12182	5.025526	4.891745
1988	5.794181	4.774532	4.882641	-0.18257	5.035779	4.878335
1989	5.82424	4.764336	4.964456	-0.14484	5.088167	4.945674
1990	5.847906	4.801219	4.94718	-0.09162	5.063818	4.844
1991	5.873188	4.823248	4.996232	0.038501	5.150224	4.935028
1992	5.884295	4.840433	4.927512	0.049761	5.176218	4.99765
1993	5.907053	4.853176	4.960916	-0.02109	5.244261	5.103915
1994	5.935029	4.927416	4.961677	-0.15163	5.259162	5.186764
1995	5.944328	4.994035	4.900091	-0.16755	5.288113	5.184474
1996	5.965621	5.01507	4.967174	-0.21035	5.318389	5.159434
1997	5.983736	5.018278	4.959727	-0.10397	5.319644	5.187362
1998	5.979396	5.018748	4.962609	0.016114	5.316465	5.187877
1999	5.988321	5.025387	4.815827	0.067852	5.268956	5.222502
2000	6.018957	5.072153	4.845969	0.088101	5.305005	5.28919
2001	6.074261	5.118563	4.881208	0.046495	5.357454	5.504118
2002	6.07917	5.119762	4.810924	0.009578	5.370646	5.462967

2003	6.088956	5.146754	4.746183	0.003116	5.388336	5.464965
2004	6.10968	5.174613	4.743438	0	5.418057	5.54506
2005	6.13105	5.206489	4.797442	0.011147	5.430813	5.58452
2006	6.142992	5.186389	4.798747	-0.06043	5.4594	5.605787
2007	6.16449	5.245522	4.901579	-0.11087	5.488109	5.620267
2008	6.185788	5.306182	5.002764	-0.10975	5.525785	5.707171
2009	6.217688	5.379586	5.086662	-0.2176	5.547174	5.772386
2010	6.259653	5.438237	4.790655	-0.38331	5.606157	5.814898
2011	6.279199	5.444082	4.818561	-0.38352	5.609913	5.84788
2012	6.292694	5.497144	4.819641	-0.38764	5.610069	5.888979
2013	6.297175	5.539572	4.805183	-0.4537	5.65117	5.906639
2014	6.323515	5.582461	4.854346	-0.48426	5.694909	5.983762
2015	6.32841	5.608383	4.948191	-0.55222	5.775117	5.973267
2016	6.310537	5.641863	5.049641	-0.63676	5.769953	5.912175

Source: Researcher's calculation.

Appendix: III

Dependent Variable: LOGRGDP

Method: Least Squares

Date: 06/23/18 Time: 12:12

Sample: 1975 2016

Included observations: 42

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.575626	0.105216	5.470895	0.0000
LOGRGCE	0.010514	0.034240	0.307079	0.7606
LOGRGFCF	0.374866	0.081168	4.618399	0.0000
LOGRGNS	-0.076587	0.040152	-1.907441	0.0645
LOGRGR	0.467349	0.076404	6.116778	0.0000
LONTOT	0.168596	0.018377	9.174200	0.0000
R-squared	0.995972	Mean dependent var		4.491350
Adjusted R-squared	0.995298	S.D. dependent var		0.231322
S.E. of regression	0.015861	Akaike info criterion		-5.318309
Sum squared resid	0.009057	Schwarz criterion		-5.070070
Log likelihood	117.6845	Hannan-Quinn criter.		-5.227320
F-statistic	1736.895	Durbin-Watson stat		1.260036
Prob(F-statistic)	0.000000			

तालिम गतिविधि

यस सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको आ.व. २०७४।७५ को लागि स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रममध्ये २०७५ असारसम्म सम्पन्न भएका तालिम तथा अन्य कार्यक्रम तपसिलअनुसार रहेका छन् ।

सि. नं.	तालिमको नाम	अवधि		सहभागी संख्या (जना)
		देखि	सम्म	
१. सेवाकालीन तालिमहरू				
क. राजस्व प्रशासन सम्बन्धी सेवाकालीन तालिम				
१	राजस्व प्रशासनसम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७४/०४/१८	२०७४/०५/३०	३०
२	राजस्व प्रशासनसम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७४/०६/२५	२०७४/०८/०८	३०
ख. आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी सेवाकालीन तालिम				
१	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७४/०४/२२	२०७४/०६/०२	२९
२	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७४/०८/२५	२०७४/१०/०८	२८
३	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७४/०४/१७	२०७४/०५/३०	३४
४	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी सहायकस्तरीय सेवाकालीन तालिम	२०७४/०६/२२	२०७४/०८/०४	३८
ग.	राजस्व तथा आर्थिक प्रशासनमा कार्यरत रा.प.द्वितीय श्रेणी (उपसचिवस्तर) का कर्मचारीहरूको सेवाकालीन तालिम	२०७५।११।२	२०७५।१२।९	२८
२. अल्पकालीन तालिमहरू				
क. राजस्व प्रशासनसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम				
१	वस्तु वर्गीकरणसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम, मेची	२०७४/०९/१०	२०७४/०९/१२	२४
२	वस्तु वर्गीकरणसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम, नेपालगन्ज	२०७४।१२।२४	२०७४।१२।२६	३१
३	आसिकुडा वर्ल्डसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम, मेची	२०७४/०९/१३	२०७४/०९/१५	३४

सि. नं.	तालिमको नाम	अवधि		सहभागी संख्या (जना)
		देखि	सम्म	
४	आसिकुडा वर्ल्डसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम, नेपालगन्ज	२०७४।१२।२७	२०७४।१२।२८	३१
५	राजस्व प्रशासनमा कानुनी कार्यविधिसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम, काठमाडौं	२०७४।११।२७	२०७४।११।२८	२९
६	भन्सार जाँचपास तथा नियन्त्रणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था सम्बन्धमा अल्पकालीन तालिम, काठमाडौं	२०७५।३।२१	२०७५।३।२२	२४
ख. आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम				
१	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम, सिन्धुपाल्चोक	२०७४।१२।१९	२०७४।१२।२०	३९
२	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम, काभ्रे	२०७४।१२।१९	२०७४।१२।२०	३६
३	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम, बारा	२०७५।१।४	२०७५।१।५	३०
४	सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम, इलाम	२०७५।३।३	२०७५।३।४	३८
५	सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम, बागलुङ	२०७५।३।११	२०७५।३।१२	३८
६	आन्तरिक लेखापरीक्षणसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम, काठमाडौं	२०७५।२।२१	२०७५।२।२३	२८
७	आन्तरिक लेखापरीक्षणसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम, ललितपुर	२०७५।३।४	२०७५।३।६	१८
८	आन्तरिक लेखापरीक्षणसम्बन्धी अल्पकालीन तालिम, भापा	२०७५।३।१०	२०७५।३।१२	३४
ग.	प्रदेशस्तरको योजना, बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमासम्बन्धी अल्पकालीन तालिम	२०७४।११।२७	२०७५।११।२९	३१
३	सेवा प्रवेश तालिमहरू			
क	राजस्व प्रशासनसम्बन्धी सेवा प्रवेश तालिम			
१	राजस्व प्रशासनसम्बन्धी राजस्व समूहका रा.प.तृतीय श्रेणीका कर्मचारीहरूको सेवाप्रवेश तालिम (संचालन भैरहेको)	२०७५।१।९	२०७५।४।४	३०

सि. नं.	तालिमको नाम	अवधि		सहभागी संख्या (जना)
		देखि	सम्म	
ख	आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी सेवा प्रवेश तालिम			
१	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी लेखा समूह तथा लेखापरीक्षण सेवाका रा.प.तृतीय श्रेणीका कर्मचारीहरूको सेवा प्रवेश तालिम (सञ्चालन भैरहेको)	२०७५।१।९	२०७५।४।४	३०
२	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी लेखा समूह तथा लेखापरीक्षण सेवाका रा.प.तृतीय श्रेणीका कर्मचारीहरूको सेवा प्रवेश तालिम (सञ्चालन भैरहेको)	२०७५।१।९	२०७५।४।४	२९
३	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी लेखा समूह तथा लेखापरीक्षण सेवाका रा.प.तृतीय श्रेणीका कर्मचारीहरूको सेवा प्रवेश तालिम (सञ्चालन भैरहेको)	२०७५।१।९	२०७५।४।४	२८
४	अन्य कार्यक्रमहरू			
क	पूर्वबजेट तर्जुमासम्बन्धी छलफल तथा गोष्ठी कार्यक्रम धुलिखेलमा सम्पन्न गरिएको ।			
ख	राजस्व प्रशासनसम्बन्धी सेवाकालीन, सेवा प्रवेश तथा अल्पकालीन तालिमका १० वटा नयाँ मोड्युल निर्माण तथा ५ वटा मोड्युल परिमार्जन गरिएको ।			
ग	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी सेवाकालीन, सेवा प्रवेश तथा अल्पकालीन तालिमका ८ वटा नयाँ मोड्युल निर्माण तथा ७ वटा मोड्युल परिमार्जन गरिएको ।			
घ	राजस्व प्रशासनसम्बन्धी मेची र नेपालगन्ज भन्सार तथा आ.रा.का. भद्रपुर, नेपालगन्ज र तुलसीपुरमा तालिम आवश्यकता पहिचान गरिएको ।			
ङ	सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी रूपन्देही, नवलपरासी, चितवन, सुर्खेत, गुल्मी र सिन्धुपाल्चोकमा तालिम आवश्यकता पहिचान गरिएको ।			
च	तालिम केन्द्रको आगामी पाँच वर्षीय रणनीतिक योजना तर्जुमा गरिएको ।			
छ	तालिम केन्द्रलाई राजस्व तथा आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी महत्वपूर्ण अभिलेखहरू सङ्ग्रह गरी अभिलेख गर्ने अभिलेख केन्द्रको रूपमा समेत विकास गर्ने सम्बन्धी अवधारणापत्र तर्जुमा गरी स्वीकृतिका लागि अर्थ मन्त्रालय पठाइएको ।			
ज	तालिम केन्द्रको नयाँ निर्माणाधीन भवनका लागि Detailed Electrical Design गरिएको ।			
झ	केन्द्रले तयार गरेको तालिम सञ्चालन कार्यविधि अर्थ मन्त्रालयबाट स्वीकृत भई सोअनुसार तालिम कार्यक्रम सञ्चालन भैरहेको ।			
ञ	चालु आर्थिक वर्षमा राजस्व पत्रिकाको पुस र असार गरी २ वटा अड्क प्रकाशन गरिएको ।			

आ.व. २०७४/७५ मा संचालित कार्यक्रमहरुको केही मलक

सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनसम्बन्धी अधिकृतस्तरीय सेवा प्रवेश तालिम, २०७५ का सहभागी र केन्द्रका पदाधिकारीहरु

भन्सार जाँचपास तथा नियन्त्रणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था सम्बन्धमा अल्पकालीन तालिम, २०७५ का सहभागी र केन्द्रका पदाधिकारीहरु

सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्रको निर्माणाधिन भवन

Government of Nepal
Ministry of Finance
Public Finance Management Training Center
Harihar Bhawan, Lalitpur
Phone: 5-5010304/306/307
Fax: 5-5010303
E-mail: info@pfmtc.gov.np
Web: www.pfmtc.gov.np

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय
सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन तालिम केन्द्र
हरिहरभवन, ललितपुर
फोन : ५-५०१०३०४/३०६/३०७
फ्याक्स: ५-५०१०३०३
इमेल : info@pfmtc.gov.np
वेब: www.pfmtc.gov.np